НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ
НАПН УКРАЇНИ

Історія України в джерелах

Практикум

КОНВІ ПРІНТ
Київ – 2021

УДК 373.5.016:94(100)](072)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 10 від 15. 10. 2020 р.)

Рецензенти:

Новосьолова В. І., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України

Моцак С. І., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Давиденко І. І., вчитель історії вищої категорії Великоолександрівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Бориспільського району Київської області, старший вчитель.

Історія України в джерелах: практикум / П. В. Мороз, І. В. Мороз, В. С. Власов [Електронне видання] – Київ. : КОНВІ ПРІНТ, 2021. – 564 с.

ISBN 978-617-7724-89-5

Пропонований практикум містить велику кількість історичних джерел з історії України з давніх часів і до сьогодення, з-поміж яких документи, речові джерела, уривки спогадів, художніх творів, статистичні матеріали, світлини, політичні плакати, рекламні оголошення, поштові листівки, карикатури, зразки народного фольклору. Під час добору історичних джерел автори врахували багаторакурсний підхід, за якого певна історична ситуація висвітлюється з кількох (щонайменше двох) ракурсів, що репрезентують різні суспільні позиції та інтереси. У першому розділі практикуму передбачено ознайомлення учнів із особливостями історичних джерел різних типів, подаються алгоритми роботи з ними.

Умова багатьох завдань спонукає учнів до висунення припущень, аналізу чи порівняння історичних подій і явищ, виявлення спільних і відмінних рис, на встановлення причиново-наслідкових зв'язків різного характеру, на історичну реконструкцію та персоніфікацію, на формулювання і аргументацію особистої думки на основі аналізу історичних джерел, на розвиток історичної емпатії та історичної уяви.

Упровадження практикуму в освітній процес сприятиме формуванню в учнів ключових та предметних компетентностей, дослідницького типу мислення, практичних умінь і навичок здобуття суб'єктивно нових знань з історії в процесі опрацювання історичних джерел.

Для учнів загальноосвітніх навчальних закладів України.

УДК 373.5.016:94(100)](072)

© Мороз П. В., Мороз І. В., Власов В. С., 2021
© Інститут педагогіки НАПН України, 2021
© КОНВІ ПРІНТ, 2021

ISBN 978-617-7724-89-5

ЗМІСТ

ВСТУП З глибин віків до наших днів 6

РОЗДІЛ 1. ВЧИМОСЬ ДОСЛІДЖУВАТИ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА
(Мороз П.) 12

Речові історичні джерела про минуле України 12
Міні-проект «Історія речей» 19
Особливості дослідження писемних джерел 19
Практична робота «Писемні історичні джерела про колективізацію» 25
Значення усних історичних джерел в дослідженні минулого України 29
Практична робота «Історичні анекдоти радянського періоду 1950—70-х років як джерело інформації про суспільні явища та життя пересічної людини в СРСР» 36
В чому цінність візуальних джерел для дослідження історії України 38
Твори образотворчого мистецтва як історичне джерело 38
Карикатури та плакати як об'єкти історичного дослідження 46
Реклама та листівки як джерело інформації про минуле 54
Історія в фотодокументах 63
Кінодокумент як джерело про минуле України 71

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО МИНУЛЕ УКРАЇНИ. ДОСЛІДНИЦЬКІ ЗАВДАННЯ 73

ТЕМА 1 ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
(Мороз П.) 73

Життя за первісних часів 73
Трипільська археологічна культура 75
Історія кочових племен на українських землях 77
Грецькі міста-колонії в Північному Причорномор'ї 85
Давні слов'яни 92

ТЕМА 2 УКРАЇНА В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ДЖЕРЕЛАХ
(Мороз П., Мороз І.) 98
Виникнення та становлення Русі-України 99
Київська держава (Русь-Україна) наприкінці X — у першій половині XI ст 107
Київська держава у другій половині XI — першій половині XIII ст. 117
Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) 125
Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство 135

ТЕМА 3 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ В ДЖЕРЕЛАХ
(Мороз І., Власов В.) 142
Українські землі у XVI ст. 145
Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст 171
Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст 186
Українські землі наприкінці 50-х років XVII — на початку XVIII ст 209
Українські землі в 20—90-х роках XVIII ст 225
Розвиток архітектури та мистецтва на українських землях XVII-XVIII століть 234

ТЕМА 4 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ДОБИ «ДОВГОГО XIX СТОЛІТТЯ» В ДЖЕРЕЛАХ
(Мороз І., Власов, В.) 238
Козацтво після ліквідації Січі 239
Соціально-економічне становище українських земель у складі Російської імперії у першій половині XIX ст 248
Українське село початку XIX ст.: господарство та повсякденне життя. 250
Особливості розвитку міст та торгівлі на українських землях 262
Початок українського національного відродження 273

Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва
на українських землях кінця XVIII — першої половини XIX ст 283
Українські землі у складі Російської імперії
в другій половині XIX ст 287
Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської
імперії другої половини XIX —на початку XX ст 301
Культура України в середині XIX — на початку XX ст. 310

ТЕМА 5 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (1914—1945 рр.) В ДЖЕРЕЛАХ
(Мороз П., Власов В.) 316
Україна в роки Першої світової війни 316
Історичні джерела про Українських січових стрільців 324
Українська революція в джерелах 330
Розгортання визвольних змагань 350
Утвердження комуністичного режиму
в Україні в 1920-х роках.. 374
Форсована індустріалізація радянської України 389
Суцільна колективізація сільського господарства
в радянській Україні. Голодомор 1932—1933 рр 394
Ідеологізація суспільного життя та репресії у радянській Україні. . . 410
Західноукраїнські землі в міжвоєнний період 424
Україна в роки Другої світової війни 428

Тема 6 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (1945-2018 рр.) В ДЖЕРЕЛАХ
(Власов В.) 471
Україна в повоєнний період (1945—1955) 471
Україна в умовах десталінізації (1956—1964) 495
Україна в період системної кризи радянського ладу (1965—1984) . 515
Відновлення незалежності України (1985—1991) 528
Становлення України як незалежної держави (1992—2013). 546
Творення нової України (з 2014 р.) 552
Список використаних джерел 560

ВСТУП

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ ДО НАШИХ ДНІВ

Поміркуйте, звідки історики можуть довідатись, що відбувалося сотні та тисячі років тому?

1. Що таке історичні джерела?

Практичне завдання! Ознайомтесь з текстом пункту і обговоріть в класі питання: Чому без історичних джерел неможливо повноцінно дослідити минуле?

Про події, які відбулись декілька десятків років тому, ви можете довідатись у своїх вчителів, батьків та їх учасників. Але, як дізнатися, що відбулося сто, двісті, тисячу років тому?

Особливістю історичної науки є те, що вона вивчає реальність, яка відійшла в минуле, тобто ***історичну реальність***: культурні та економічні досягнення давніх цивілізацій та держав, діяльність правителів та полководців, вчених і митців, політиків і поетів, війни і мирні договори тощо.

Але як відтворити хід події, яка відбулася сотні років тому? Звичайні способи пізнання навколишньої реальності для істориків не підходять, позаяк неможливо повернутися в часі назад і безпосередньо спостерігати хід певної історичної події, чи переговорити з її очевидцями, чи конкретним історичним діячем. Також не підходить такий спосіб пізнання як експеримент, оскільки не можна заново відтворити події Першої світової війни або Української революції.

Втім, це не означає, що у науковій діяльності історик має справу з тим, чого нема. Адже, діяльність людини в будь-які часи завжди залишала після себе «сліди» - це і залишки посуду, жител, знаряддя праці, зброя, зображення, писемні документи тощо.

Кожна знайдена річ чи документ, що відображають той чи інший бік людської діяльності в минулому, є ***історичним джерелом***. Інформація отримана в результаті дослідження історичних джерел дозволяє вченим описати (реконструювати) історичне минуле людства. Вони є немов своєрідним мостом часу, що дозволяє вченому-історику поринути в минуле.

Історичне джерело - це пам'ятка минулого, яка відбиває той чи інший бік людської діяльності, реальні події, явища суспільного життя в минулому. Воно є єдиним носієм інформації про історію людського суспільства в минулому. До історичних джерел належать руїни давніх міст

і жител, знаряддя праці, зброя, посуд, прикраси, писемні документи тощо. Іншого засобу, окрім історичних джерел, щоб дослідити минуле людства, реконструювати його, в історика нема.

2. Як історики відтворюють «картину» минулого за джерелами?

На основі тексту підручника ***визначте*** *особливості історичного дослідження. Обговоріть в парі, чому історику важливо в своєму дослідженні залучити якомога більше джерел.*

Професія історика цікава і схожа на роботу детектива. Щоб відшукати нову інформацію про минуле вченим потрібно провести історичне дослідження.

Історик завжди починає своє дослідження із пошуку та аналізу історичних джерел. З цією метою історики працюють в бібліотеках, архівах і сховищах, запасниках музеїв, нерідко вони виїжджають в археологічні та етнографічні експедиції.

Невід'ємною ознакою історичного джерела є джерельна інформація, яка фіксується на певному носії (камені, глиняній табличці, папірусі, пергаменті, берестяній грамоті, кістці, папері, кіноплівці, світлині тощо) або передається усно. Зауважимо, що кожне окреме джерело відображає лише певний фрагмент історичної дійсності (історичного буття) й обмежене за обсягом історичної інформації. Щоб дослідження було більш ґрунтовним та якісним вчені намагаються долучити якомога більшу кількість джерел. Потім порівнюють їх між собою, знаходять спільні моменти і розбіжності, намагаються з'ясувати, якій інформації можна довіряти, а яка інформація є недостовірною.

Джерельна інформація — сукупність наявних у джерелі чи окремих групах джерел відомостей, необхідних для реконструкції історичних подій та явищ.

Проводячи дослідження вчений-історик повинен обов'язково перевірити достовірність отриманих з історичних джерел відомостей. Крім того, праця історика, його висновки мають спиратися на конкретні історичні факти. Під ***історичним фактом*** розуміють справжню, не вигадану подію; тобто те, що сталося, відбулося насправді в минулому.

Але для історика недостатньо на основі фактів лише назвати те, що сталося. Історик має насамперед встановити місце і час події, її учасників. Важливо також визначити причини події, її наслідки та значення. На основі отриманої з історичних джерел інформації, її осмислення,

історик відтворює картину життя держави, народів і окремих людей у конкретний історичний період.

Безперечно, що відтворена істориком «картина» минулого не може повністю відповідати тому, що було в дійсності. Чим далі історична подія від сьогодення, тим менше про неї інформації дійшло до нашого часу, позаяк багато історичних джерел було втрачено. Коли джерел недостатньо для повного відтворення минулого — то вчені заповнюють «історичні порожнечі» своїми припущеннями.

Дослідивши та зіставивши всі доступні історичні джерела про конкретну історичну епоху, подію чи історичного діяча, історик подає свою «картину» бачення минулого. Тому в історичній науці є різні підходи до оцінки подій минулого, відбуваються дискусії вчених, у ході яких народжується істина. Варто розуміти, на одну й ту саму історичну подію може існувати декілька різних точок зору, кожна з яких є по-своєму цінною.

Таким чином можна стверджувати, що будь-яке історичне дослідження це лише реконструкція (відтворення) минулого. Чим більше історик віднайшов і дослідив надійних історичних джерел тим більш повною є його реконструкція минулих подій.

3. На які типи поділяються історичні джерела?

Варто мати на увазі, що історичні джерела мають неоднорідну природу і відповідно до них застосовуються різні методи дослідження. З метою ґрунтовного дослідження історичних джерел і здобуття якомога більшої і достовірної інформації історична наука розробила різні класифікаційні схеми чи моделі групування джерел за відповідними домінуючими ознаками. Відповідно історичні джерела поділяють на різні типи.

Типи історичних джерел — групи джерел, що мають споріднений спосіб передачі відомостей або близькі за змістом, формою, походженням.

Найпоширенішою є така класифікація джерел за такими типами: а) ***писемні*** або ***історичні документи*** (тексти зафіксовані на папірусі, глиняних табличках, пергаменті, на бересті, на папері тощо); б) ***речові*** (археологічні пам'ятки, житла, пам'ятки архітектури, знаряддя виробництва, предмети побуту, монети тощо); б) ***усні*** (пісні, думи, легенди, перекази, прислів'я, приказки та інші фольклорні твори); в) ***зображальні*** або ***візуальні*** (малюнки, орнаменти, скульптури, фрески, графіки, карикатури, плакати, реклама тощо); г) ***поведінкові*** (звичаї, обряди, ритуали тощо); д) ***лінгвістичні*** (гідроніми — назви рік і озер; топоніми — назви країв і місцевостей; етноніми — назви племен і народів; ономи — прізвища

та імена); е) ***кінофонофотодокументи*** (кінохроніки, документальні відео, фотосвітлини, документальні поштівки, записи усної мови, музики, пісенних творів тощо).

Втім зазначимо, що будь-яка класифікація джерел є умовною, оскільки розмаїття історичних джерел настільки велике, що жодна схема чи класифікація не може охопити всі їх аспекти та інформаційні особливості. Візьмімо, наприклад, монети. Їх відносять до речових джерел, але на них є найрізноманітніші зображення, написи, зашифровані символи, а тому, в залежності від теми дослідження і його мети, монети, можуть бути віднесені як до речових, так і до зображальних або писемних джерел.

4. Що таке джерельна база дослідження?

Практичне завдання! Працюючи в парі визначте, що входить до джерельної бази історії України в різні історичні періоди. Чим зумовлена ця відмінність?

Під *джерельною базою* дослідження розуміється вся сукупність джерел, на яке спирається історичне пізнання певного хронологічного періоду, історичної події чи явища.

Історія України в цілому має багату і різноманітну джерельну базу, яка у хронологічному вимірі охоплює історичні джерела з часів палеоліту (бл. 1 млн. років тому) і до наших днів, що містять будь-які відомості про минуле як українців, так і представників інших народів та племен (трипільців, кімерійців, скіфів, сарматів, поляків, євреїв, кримських татар, греків, болгар, росіян, вірмен, караїмів, угорців, білорусів, молдаван, інших етнічних груп), які з найдавніших часів проживавали чи проживають на українських землях.

Джерело з історії України — це будь який носій історичної інформації автохтонного (місцевого) або іноземного походження, що містить відомості про минуле України та етнічних груп, які населяли її територію з найдавніших часів або проживають тепер.

Для відтворення первісної доби на території сучасної України служать в основному речові (археологічні) та зображувальні пам'ятки: знаряддя із кременю та кісток мамута, зображення, зроблені первісними людьми, залишки первісних стоянок та найдавніших поселень доби Трипільської, Черняхівської та інших культур. Про історію кіммерійців, скіфів, сарматів, гунів, готів, антів, полян, деревлян, волинян, сіверців крім речових джерел свідчать також праці грецьких, римських, візантійських, араб-

ських істориків і літераторів (Геродот, Страбон, Птолемей, Тацит, Прокопій Кесарійський, Йордан, Аль-Масуді та інші).

Починаючи з княжої доби джерельна база української історії включає не лише речові, зображальні, усні, лінгвістичні, а й автохтонні писемні джерела — літописи, законодавчі акти. Починаючи з середини XIX ст. до джерельної бази з історії України включаються кінофонофотодокументи. Таким чином, кожному з періодів української історії відповідають певні джерела різних типів.

5. Джерелознавство та спеціальні історичні джерела

Практичне завдання! Поміркуйте, чим зумовлено виникнення спеціальних історичних дисциплін. Свою відповідь аргументуйте конкретними прикладами.

Галузь історичної науки, що вивчає походження джерел, встановлює їх автентичність, достовірність, інформаційний потенціал, з'ясовує склад і структуру джерельної бази, опрацьовує теорію і методику її використання у наукових дослідженнях називається ***історичним джерелознавством***. Історичне джерелознавство досліджує специфіку різних типів джерел та їхню роль і значення у висвітленні певних історичних подій, явищ та процесів.

Дослідження історичних джерел вимагає багатьох спеціальних знань та умінь, наприклад: уміння розпізнавати та читати різні типи письма, встановлювати вік речових (археологічних) пам'яток і т. д. У зв'язку з цим у міру розвитку історичного джерелознавства виокремилися спеціальні *історичні дисципліни*.

Спеціальні історичні дисципліни — комплекс джерелознавчих галузей історичної науки, що вивчають окремі типи (види) джерел історичних та розробляють теоретико-методологічні засади їх дослідження.

Нині нараховується понад 80 назв спеціальних історичних дисциплін, які охоплюють різноманітні напрями вивчення історичних джерел. За усталеною практикою їх поділяють на 2 групи: дисципліни, що вивчають окремі типи джерел (наприклад, *нумізматика* — монети, *боністика* — паперові грошові знаки, *геральдика* — герби, *сфрагістика* — печатки, *фалеристика* — нагороди, *вексилологія* — прапори та ін.), та дисципліни, що розробляють спеціальні методи роботи із джерелами і вивчають окремі риси та особливості певних джерел (наприклад, *палеографія* — зовнішні ознаки писемних пам'яток: знаряддя письма, особливості почерків, прикрас, оправ тощо, *хроноло-*

гія — системи літочислення, *ономастика* — категорії власних імен і назв, маргіналістика — читацькі записи на берегах книг, *мемуаристика* — оповідні твори особового походження (спогади, щоденники, автобіографії) тощо).

ЗАВДАННЯ ТА ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Сформулюйте визначення таких понять «історичне джерело», «джерельна інформація», «джерельна база».
2. Що вивчає історичне джерелознавство?
3. Вкажіть основні спеціальні дисципліни, котрі безпосередньо вивчають джерело. Як вони взаємодіють з джерелознавством?
4. Вкажіть основні типи історичних джерел. У чому полягають особливості класифікації джерел з історії України?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ ТА ДИСКУСІЇ:

1. Обговоріть в класі! Чи згодні Ви з таким висловом: *«Історичне джерело це єдина, доступна для історика, реальність минулого».* Свою думку обґрунтуйте.
2. Можемо припустити, що вивчаючи конкретну історичну епоху, подію чи історичного діяча професійні історики користуються однаковими історичними джерелами, принаймні знають про існування тих чи інших джерел. Незважаючи на це, їхні оцінки та висновки з приводу досліджуваних подій чи діяльності осіб часто бувають різними, і навіть діаметрально протилежними. Чому, на вашу думку, так відбувається? В чому причини різних підходів до оцінки минулого? Свою відповідь аргументуйте.

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ:

1. Використовуючи мережу Інтернет чи додаткову літературу підготуйте повідомлення чи презентацію про одну з спеціальних історичних дисциплін (на вибір). Що ця дисципліна вивчає? Які методи дослідження використовує? Наведіть приклад дослідження одного з історичних джерел обраної вами спеціальної історичної дисципліни.

РОЗДІЛ 1

ВЧИМОСЬ ДОСЛІДЖУВАТИ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Історія кожного народу, нації, держави є унікальною і неповторною. Ця унікальність зумовлює своєрідність джерельної бази, яка відзеркалює особливість різних історичних епох: від первісності до сьогодення.

Як ми вже зазначали, історія України ґрунтується на величезній джерельній базі, що включає в себе різні типи джерел: речові, писемні, усні, лінгвістичні, візуальні, поведінкові та ін. Зберігаються вони в музеях, бібліотеках, архівах як України так і зарубіжних країн. Тому, в практикумі ми зупинимося на загальній характеристиці основних типів джерел з історії України, подамо відомості про місце їх зберігання та інформаційні можливості. Розпочнемо аналіз різних типів джерел з найдавніших пам'яток, які виникли ще до появи писемності.

РЕЧОВІ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. Що таке речові історичні джерела?

Практичне завдання! На основі інформації тексту та ілюстрацій, встановіть що є спільним для речових історичних джерел? Яку інформацію можна отримати на основі їх дослідження?

До речових історичних джерел відносять матеріальні рештки діяльності людини чи змінене людською діяльністю природне середовище. Це насамперед місця проживання людей (стоянки, поселення, городища, міста), пам'ятки архітектури, кургани, могильники, храми, залишки жител, майстерень, знаряддя праці різних епох, предмети і речі домашнього вжитку, прикраси та ін. За всієї багатоманітності речових джерел спільним для них є те, що вони хоча й віддзеркалюють розмаїття інформації про різні історичні епохи, мають однаковий тип її кодування. Скрізь носієм інформації виступають матеріальні речі та предмети, тому до речових джерел часто застосовують й іншу назву — *пам'ятки матеріальної культури*.

Для класифікації речових джерел застосовують різні ознаки. В залежності від мети їх групують за часом та місцем походження, за призначенням, за формою і змістом, за способом виготовлення, за стилем

тощо. Найчастіше вчені поділяють речові джерела за їх функціональним призначенням на два види:

- ***засоби виробництва*** (від простих кам'яних знарядь праці первісних людей та їх імовірних предків до сучасних високотехнологічних засобів виробництва);
- ***результати виробництва*** (житла, споруди, зброя, одяг, предмети побуту, медичні та музичні інструменти тощо).

Речові історичні джерела також класифікують за матеріалом, з якого вони виготовлені: кам'яні, кістяні, глиняні, металеві (мідні, бронзові, залізні, срібні, золоті) тощо.

Практичне завдання! Вчені припускають, що серед первісних людей поширеними були знаряддями праці з кісток та дерева. Поміркуйте, чому археологи перший і найдавніший період людської історії називають кам'яним віком.

В багатьох музеях при підготовці експозицій користуються кваліфікацією речових джерел за хронологічною ознакою, зокрема виокремлюють джерела епохи палеоліту, мезоліту, неоліту, античності, середньовіччя, нового часу тощо.

Нерідко в речових джерелах поєднуються ознаки декількох типів джерел, наприклад: власне речових, писемних, візуальних. Так, на деяких пам'ятках матеріальної культури збереглися написи та зображення. Зокрема, книга може розглядатися як писемне джерело так і речове чи візуальне. Зображення є органічними елементами багатьох монументальних споруд (храмів), монет, медалей, печаток, ювелірних прикрас, посуду, дорогоцінної зброї, одягу тощо.

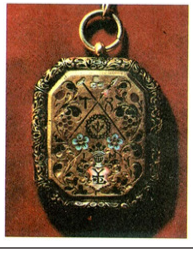

Нагрудна мощехоронильниця Івана Мазепи, знайдена Р. Смаль-Стоцьким у Варшаві 1935р. Зберігалась у музеї в Баун-Бруку (США). Зворотний бік. У 1992 році, останній Президент УНР в екзилі Микола Плав'юк передав державні регалії УНР, а з ними і Знак гідності, першому Президенту України Леоніду Кравчуку.

Речові джерела є найдавнішими у складі джерельної бази історичної науки. Окремий комплекс серед них становлять викопні пам'ятки, що досліджуються насамперед археологією. Унаслідок цього деякі історики називають речові джерела археологічними, хоча цей термін значно вужчий і може застосовуватися лише до джерел, які вивчає археологія.

2. Як працюють археологи?

На основі тексту підручника та ілюстрацій дайте відповідь на запитання: Що таке археологія та як відбуваються археологічні розкопки? Чому археологічні розкопки проводяться за певними правилами?

Археологія — це наука, яка вивчає минуле за речовими історичними джерелами.

Робота археолога схожа на роботу детектива. За знахідками вони можуть відтворити життя людей в далекому минулому, їх побут, вірування. У пошуках слідів минулого археологи вирушають у спеціальні експедиції. Для того, щоб добувати з-під землі давні речі неушкодженими, вчені розробили певні правила їхнього пошуку та розкопування.

Перш ніж приступити власне до розкопок дослідники проводять археологічну розвідку. Спочатку вони вивчають писемні джерела, де згадується дана місцевість, оглядають місце майбутніх розкопок. Потім археологи закладають пробний розкоп — тобто вузьку траншею, аби виявити, чи є в ґрунті цікаві для них предмети людської діяльності. Після того, як в ґрунті знаходять цінні речі, розпочинається великий розкоп.

На археологічних розкопках. Джерело фото: Вікіпедія

Більшість робіт археологи проводять вручну за допомогою лопат, лопаток, ножів і щіток. Щоб відшукати необхідні речові джерела, іноді доводиться перебирати руками тисячі тон землі. Крім того, археологи точно фіксують і замальовують всі знахідки на папері. Деякі розкопки ведуться десятки й навіть сотні років.

Утім, археологічні пам'ятки знаходять не лише під шаром ґрунту, а і під водою. Так, під водою опинилася більша частина міста Пантікапей, що знаходилось в Криму (в районі сучасного міста Керч) і було столицею колись могутнього царства. Аби дослідити та підняти на поверхню цінні пам'ятки, археологи з аквалангами опускаються на морське дно.

Знайдені речі надсилаються до лабораторії, де їх досліджують: визначають їхні вік і призначення, ретельно описують їхні прикмети та

ознаки. Іноді з дрібних шматочків збираються і складаються цілі предмети. Саме археологи надають друге життя пам'яткам, які вважалися зниклими. Комплексне дослідження речових знахідок вченими різних напрямів дозволяє уявити цілісну картину життя наших предків, коли не існувало писемності.

Систематичні археологічні розкопки дозволили віднайти й дослідити сотні тисяч артефактів, котрі поповнили фонди інституту археології НАН України, багатьох музеїв України. При дослідженні археологічних пам'яток застосовують не лише традиційні археологічні методи, а й методи точних та природничих наук, зокрема математичної, статистики, структурного аналізу чорних і кольорових металів, палеоботанічний, палеозоологічний, палеоантропологічний, археомагнітний, радіокарбонний та ін. Для встановлення віку знайдених пам'яток археологи спільно з спеціалістами в галузі геохімії та геофізики застосовують радіокарбонний (С-14) та археомагнітний методи.

Підводна археологія. Складіть розповідь про особливості підводної археології за ілюстраціями підручника

1.
2.
3. 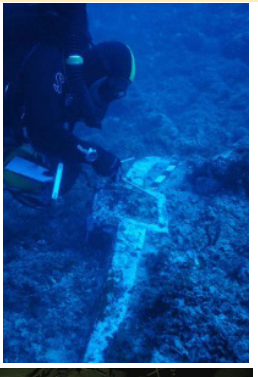
4. 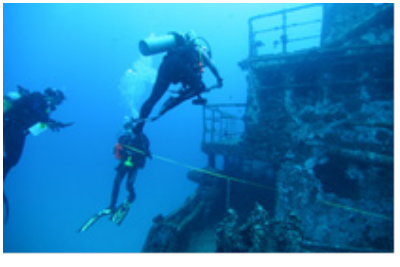
5.

1-5. Підводні археологи за роботою.

3. Де зберігаються речові пам'ятки історії?

Ознайомтеся з текстом та ілюстраціями. Обговоріть з сусідом по парті такі питання: З якою метою створюють музеї? Чому існують різні види музеїв? Що в них зберігається?

З давніх часів люди цінували спадщину своїх предків і старанно збирали частинки минулого. Речові пам'ятки історії, зокрема знайдені археологами, зберігають у музеях. Давайте стисло розглянемо, які види музеїв бувають і в чому особливості їхньої діяльності.

Музей — установа, в якій зберігають, досліджують і виставляють для огляду різноманітні пам'ятки історії людства, природи тощо.

Національний музей історії України. Фрагмент експозиції присвяченої добі Русі-України.

За своїм профілем музеї поділяються на історичні, краєзнавчі, природничі, літературні, меморіальні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві. Є також історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби. Музеї також діють при багатьох установах та навчальних закладах.

Загальноісторичні музеї збирають, вивчають і виставляють для огляду матеріали про розвиток суспільства в різні історичні періоди, визначні історичні події, а також знаряддя праці, пам'ятки побуту та культури.

Найбільшим таким музеєм є Національний музей історії України. У ньому зберігається понад 500 тисяч експонатів, які розповідають про історію України з найдавніших часів до сьогодення. Філією Національного музею історії України є Музей історичних коштовностей, де експонуються витвори майстрів-ювелірів різних епох- вироби із золота, срібла, платини, оздоблені коштовним камінням (діамантами, рубінами, смарагдами, топазами, аметистами тощо). Серед них шедеври світового значення, зокрема й золота пектораль із Товстої Могили.

1. 2.

1. Пектораль. Середина IV ст. до н.е. З кургану Товста Могила, Дніпропетровська область. Музей історичних коштовностей України

2. Експонати музею історичних коштовностей України

Деякі музеї присвячені окремим подіям чи історичному періоду, наприклад «Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс», чи історичному явищу - «Музей гетьманства», «Музей історії релігії», історичним діячам — «Національний музей Тараса Шевченка», навіть є музей однієї вулиці на Андріївському узвозі.

1. 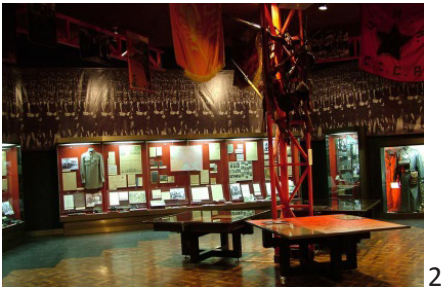 2.

1-2. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.

Краєзнавчі музеї збирають, зберігають, вивчають і презентують матеріали, що розповідають про природу, економіку, історію і культу-

ру певного краю - знаряддя праці, вироби місцевих промислів різних історичних періодів, твори мистецтва, літератури, народної творчості. Музеї художнього профілю висвітлюють історію розвитку того чи іншого виду мистецтва в історичній послідовності та виставляють для огляду мистецькі твори.

Особливу популярність мають музеї просто неба, де експонати розміщені на відкритому просторі. Одним із найбільших музеїв є Національний музей народної архітектури та побуту України, розташований на мальовничій околиці Києва, у селі Пирогове. Відвідувачі можуть оглянути характерні куточки давнього українського села з житловими, громадськими, виробничими будівлями, знаряддями праці й ремесла, побутовим начинням, меблями, посудом, творами народного декоративно-ужиткового мистецтва різних історико-географічних регіонів України.

Музеї стали невід'ємною частиною культури народу України. Завдяки музейним колекціям сьогодні практично кожна людина має можливість зануритися в минуле й дізнатися багато чого про життя та побут своїх предків.

ЗАВДАННЯ ТА ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Що таке «речові джерела»? Яку інформацію з історії України можна отримати при їх дослідженні?
2. Назвіть основні групи речових джерел. За якими ознаками класифікують речові джерела?
3. Яка роль археології у вивченні минулого? Чому археологічні розкопки проводяться за певними правилами?
4. З якою метою створюють музеї? Чому існують різні види музеїв? Що в них зберігається?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ:

1. За допомогою інтернет джерел чи довідкової літератури підготуйте інформацію про одну з відомих археологічних знахідок (наприклад пектораль, трипільське поселення тощо).
2. Які музеї є у вашому населеному пункті/районі? Сплануйте екскурсію до одного з музеїв (історичного, краєзнавчого чи меморіального профілю). Опишіть свою екскурсію та визначте, яку роль відіграє відвіданий музей в збереженні пам'яті про минулі події. Які історичні джерела вас зацікавили найбільше?

МІНІ ПРОЕКТ «ІСТОРІЯ РЕЧЕЙ».

В повсякденному житті, під час навчання, на виробництві ми користуємося великою кількістю речей, які роблять життя легшим і цікавішим. Деякі з них ще 200 років тому вважалися фантастикою. Це і мобільний телефон, кондиціонер, кінематограф, комп'ютер, пилосмок, пральна машина, холодильник та багато інших. Деякі з цих речей змінили наш світ та зробили життя таким, яким воно є сьогодні.

А чи знаєте ви, як давно була винайдена кулькова ручка і яким був перший комп'ютер? Якщо ні, то давайте спробуємо розкрити секрети виникнення деяких речей, які оточують нас в повсякденному житті! Пам'ятайте, навіть буденна та на перший погляд проста річ може мати цікаву історію і змінити кардинально життя людей і суспільства в цілому.

Мініпроект «Історія речей» можна виконувати групою, в парах чи одноособово.

Виберіть річ, яка відіграє помітне місце в повсякденному житті сучасної людини. Це може бути і музичний інструмент, чи побутовий прилад, вид чи елемент одягу, засіб зв'язку тощо. Підготуйте презентацію про історію від моменту виникнення і до сьогодення, висвітливши наступні моменти:

1. З'ясуйте хто, де і коли винайшов обрану вами річ. Який вигляд вона мала на момент виникнення і яку роль ця річ відігравала в той час?
2. Яких змін зазнала ця річ з моменту виникнення і до сьогодення? Проілюструйте це відповідними зображеннями.
3. Як обрана вами річ вплинула на спосіб життя людей, на економіку, на розвиток суспільства в цілому?
4. Яку роль відіграє обрана вами річ в сьогоденні? Наведіть приклади та відповідні ілюстрації.
5. Як ви вважаєте, яких змін ця річ може зазнати в майбутньому?

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Яка роль писемних джерел в дослідженні історії?

Поміркуйте! Яку роль відіграла писемність в розвитку людського суспільства та для збереження інформації про минуле людства?

Виникнення писемності як своєрідного засобу спілкування має величезне значення для розвитку людства. Писемність допомогла людям подолати простір і час. Завдяки їй люди можуть передавати інформацію на великі відстані в просторі. Писемні джерела зберігають людський досвід, передаючи його з покоління в покоління. Таким чином, через

писемність кожне покоління спирається на досвід попередніх поколінь, використовуючи та примножуючи його.

Також писемність відіграла об'єднавчу роль в суспільстві і є необхідною умовою існування держави. Завдяки писемності люди могли записувати й поширювати по всій державі царські укази, закони та інші важливі документи, повідомлення, вести діловодство, облік майна й виконаних робіт тощо. Це давало змогу оптимально організувати управління державою, суспільне життя, виробництво, торгівлю, розвивати науку.

Тому, цілком закономірно, що величезну цінність для істориків становлять саме *писемні пам'ятки* — глиняні таблички, єгипетські папіруси, літописи, хроніки, листи тощо. Писемні джерела не лише описують історичні події, але часто містять і думки людей, їхні судження, почуття та бачення тогочасної дійсності. Вони допомагають досліднику «відчути дух епохи», оскільки в багатьох з них мова йде про життєвий досвід та повсякденні турботи людей. Тому писемні джерела займають чільне місце у джерельній базі історії України і становлять основу переважної більшості історичних праць.

Втім, при дослідженні певної історичної події чи явища, не варто обмежуватися лише писемним джерелом історичної інформації, а поєднувати роботу з ним з іншими типами історичних джерел.

2. Які є види писемних джерел?

Працюючи з текстом випишіть в зошит види писемних джерел та яку інформацію вони містять.

Існує чимало видів писемних джерел. Кожен вид писемних джерел має характерну форму подачі інформації, яка зумовлюється її характером, змістом і призначенням. Тому важливо розуміти цільове призначення джерел. Це дасть змогу ефективніше добирати їх під час вивчення певних історичних подій та явищ.

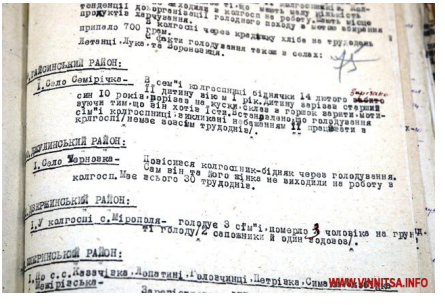

Розсекречені за часів незалежності документи Державного архіву Вінницької області про Голодомор 1932-1933 рр.

Наприклад, аби отримати інформацію про устрій держави, важливим насамперед є вивчення ***державно-правових документів*** — конституцій, законів, указів та інших законодавчих актів. Інформацію про політичні сили всередині країни, їх ідеологію, форми й засоби політичної боротьби містять такі ***документи внутрішньополітичного характеру***, як програми партій, політичні промови та статті, відозви, прокламації, памфлети тощо. Про відносини між країнами розкажуть такі документи як договори, дипломатичне листування.

Окрему групу першоджерел становить ***періодична преса*** — газети, журнали, альманахи. Це особливий вид джерела з нової та новітньої історії. В них публікувалися різноманітні матеріали: документи державних органів влади, різних громадських організацій, політичних партій, виступи державних, політичних та громадських діячів, статті про події тогочасного життя, різноманітні повідомлення, публіцистичні матеріали, реклама, карикатури тощо.

Щоб отримати інформацію про соціальний устрій чи економічний стан суспільства, підійдуть насамперед статистичні матеріали, аналітичні матеріали відповідних державних органів, міністерств, господарські документи торгові договори, ділове листування — ***тобто господарські документи***.

Важливими джерелами, а часом і єдиними, про події в певні історичні періоди є ***оповідно-описові твори,*** до яких відносять літописи, хроніки, спогади й листи учасників чи свідків подій, географічні описи країн і міст, етнографічні описи.

Цінними є також ***документи особистого походження*** (мемуари, спогади, щоденники, листи, автобіографії) ***і твори художньої літератури*** досліджуваної епохи. Вони відбивають безпосередні враження авторів про ті чи інші події, передають колорит епохи й часом містять яскраві характеристики історичних діячів. Рівень розвитку науки й ідеології висвітлюється в ***наукових та філософських працях*** досліджуваної епохи.

Для допитливих! Серед офіційних документів в окрему групу виділяють діловодні та судово-слідчі матеріали. Це зумовлено тим, що вони носять переважно персоніфікований характер, розкривають певні біографічні факти конкретних осіб, віддзеркалюють правову систему країни та певної історичної епохи. Судово-слідчі справи історики часто досліджують при вивченні доби тоталітаризму, оскільки вони відображають масштаби масового терору, політичних репресій та свідчать про рух опору правлячому режиму.

На жаль, не всі з писемних пам'яток збереглися до наших днів. Багато писемних пам'яток було знищено під час війн та стихійних лих. До того ж, люди записували звичайно далеко не все, що може зацікавити істориків.

1.

2.
3. 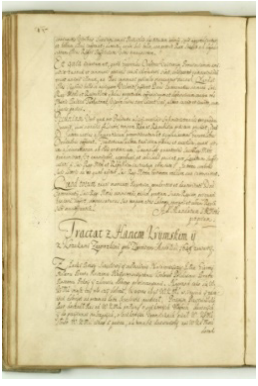

1. Львівська газета «Земля і воля». 2 вересня 1939 року
2. Сторінка Радзивілівського літопису
3. Трактат, укладений кримським ханом з козаками під Зборовом (документи Головного архіву давніх актів, м. Варшава). 1649 р

3. Що потрібно знати досліджуючи писемні джерела?

Практичне завдання! *На основі тексту підручника підготуйте відповідь на запитання: Чому до інформації в писемних джерелах потрібно ставитися критично? Як історики перевіряють достовірність інформації в писемних джерелах?*

Наведіть приклад писемного джерела, в якому міститься перекручена чи недостовірна інформація. На основі чого ви зробили такий висновок?

Варто пам'ятати, що писемні джерела не завжди є об'єктивними: інформація у писемних джерелах може бути певною мірою упереджена або неточна. Опис однієї події може відрізнятися у різних авторів. Це пояснюється тим, що різні автори джерел, залежно від їхніх поглядів, переконань чи уподобань можуть тлумачити один і той самий історичний факт по-різному. Інколи автори документа записували те, чого самі особисто не бачили, а лише чули від інших людей, або, через страх перед правителем, перебільшували його заслуги чи замовчували про його невдачі чи зловживання.

Використовуючи періодичну пресу як джерело, слід враховувати той факт, що на зміст газет та журналів, рівень повноти й об'єктивності вміщеної в них інформації впливали редакційна політика, контроль за їх

діяльністю органів влади та цензура. Були часи, коли деякі теми взагалі заборонялися для висвітлення у пресі. Так зі встановленням радянської влади періодична преса стала розглядатися більшовиками як головна ідеологічна зброя у боротьбі за «радянізацію» України і перебувала під контролем партійних органів. Для всіх видань запроваджувалася цензура. Тому історику важливо встановити достовірність інформації в журналі чи газеті шляхом зіставлення (порівняння) інформації, яку отримують з інших джерел.

Під час використання історичних джерел різного типу необхідно пам'ятати про багатоперспективний підхід, коли певна історична подія чи явище висвітлюється з кількох — щонайменше двох — перспектив, що репрезентують різні суспільні позиції та інтереси. Тому історики в своїх дослідженнях намагаються використовувати якомога більше писемних джерел, що висвітлюють певну історичну подію чи явище з різних позицій.

4. Де зберігаються писемні джерела?

Довгий час писемні документи зберігалися переважно при монастирях. З часом накопичилася величезна кількість писемних джерел, тому виникла потреба в спеціальних установах, які їх зберігають, упорядковують і вивчають. Цим займаються архіви, музеї та бібліотеки.

Архі́в (з грецької «архе» — давній) — це установа (або окремі підрозділи в установах, підприємствах, університетах тощо), де зберігають, впорядковують і досліджують писемні пам'ятки та інші види документів.

Бібліоте́ка (грец. Βιβλιον — «книжка» і ϑηκη — «сховище», «скриня») — це заклад, що здійснює збирання друкованих і рукописних матеріалів, проводить їх опрацювання і відображення у каталогах, організовує відповідне їх зберігання.

1.

2.

3.

1. Фонди державного історичного архіву м. Львів.
2. Читальний зал Британської бібліотеки
3. Фонди Британської бібліотеки. Британська бібліотека (англ. British Library) — національна бібліотека Великої Британії. Обсяг фондів — більше 170 мільйонів одиниць. З яких близько 14 мільйонів книг. Близько 350 тисяч манускриптів, найстарішим з яких близько 4 тисячі років.

Особливе значення в збереженні документів відіграють архіви. Станом на 2020 рік мережа архівів України включає 2284 установи. До цієї мережі входять центральні та галузеві державні архіви, науково-дослідні архівні установи, державні архіви областей, Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя, архівні відділи (сектори) райдержадміністрацій та міських рад, трудові архіви при міських, районних, сільських та селищних радах. Зазначимо, що якщо раніше архіви зберігали писемні документи, то нині державні архіви України ведуть роботу щодо створення їх електронних версій шляхом сканування. Тому чимало давніх і цінних документів можна переглянути на сайтах архівних установ.

Співробітники архівів не лише зберігають документи, але їх систематизують за певними видами (щоб їх легше було знаходити й досліджувати), вивчають їх походження та достовірність.

ЗАВДАННЯ ТА ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що означає термін «писемне джерело»?
2. Які є види писемних джерел? Про що ми можемо дізнатися з писемних джерел різних видів?
3. Як історики перевіряють достовірність інформації в писемних джерелах?
4. Складіть перелік видів писемних джерел з якими ви знайомилися під час вивчення історії України в 5-9 класах. Які писемні джерела вам найбільше запам'яталися і чому?

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ В КЛАСІ:

1. Висловіть судження, в чому полягає цінність писемних історичних джерел для відтворення минулого. Якими знаннями та вміннями має володіти історик, щоб досліджувати писемні джерела?
2. Чому потрібно ретельно перевіряти достовірність інформації, що міститься в писемних історичних джерелах? В чому може проявлятися відмінність між минулою дійсністю та відомостями про неї в писемних джерелах? Якими чинниками це може бути зумовлено?
3. Чи можна вважати художню літературу відповідного періоду як історичне джерело? Якщо так, то в чому особливість такого джерела? Свою думку обґрунтуйте конкретними прикладами з творів, які вивчали на уроках української літератури.
4. Поміркуйте, у чому полягає роль і значення періодичної преси як історичного джерела? В чому особливість цього виду джерела?
5. Чи можна вважати мережу інтернет як історичне джерело? Свої думки аргументуйте.

ПРАКТИЧНА РОБОТА

«Писемні історичні джерела про колективізацію»

Ознайомтеся з писемними джерелами — спогадами учасника колективізації Гойченка, спогадами простих селян та радянською пресою тих часів. Проаналізуйте їх відповідно до пам'ятки роботи з писемними джерелами.

Встановіть, чи однакова оцінка тих подій в цих джерелах. Чи всім їм можна довіряти. Поміркуйте, чим це зумовлено. Яку інформацію можна отримати з цих писемних джерел про колективізацію?

В роботі з писемним джерелом допоможе вам пам'ятка

Пам'ятка роботи з писемним джерелом

1. Ознайомтеся з історичним джерелом або його уривком. Чим воно значиме для розв'язання поставленого завдання (чи проблеми)?
2. До якого виду писемних джерел належить документ (періодична преса, господарський документ тощо).
3. Визначте час і місце появи джерела. Як могли вплинути на його зміст історичні події чи загальна ситуація в цей період?
4. Ким був написаний документ і з якою метою? (в даному випадку важливими є встановити соціальне походження автора документу, його професія, місце в суспільстві, політичні погляди?).
5. Встановіть, чи був автор учасником або ж очевидцем (сучасником) цих подій. Наскільки можна довіряти авторові, чи є в тексті документа явні ознаки упередженості чи перекручування?
6. Про який історичний факт, явище чи напрям життя суспільства розповідає історична пам'ятка? Визначте головну ідею змісту документа.
7. Дайте характеристику подіям (особам, історичним явищам), про які йдеться в джерелі. Наскільки вони зображені достовірно?
6. Встановіть важливість інформації, отриманої за допомогою історичного джерела для розв'язання поставленого завдання. Стисло викладіть своє ставлення до описаних подій або діячів.

1. СПОГАДИ ДМИТРА ГОЙЧЕНКА – КОЛИШНЬОГО ПАРТІЙНОГО ДІЯЧА, ОДНОГО З ВИКОНАВЦІВ ГОЛОДОМОРУ (МОВОЮ ОРИГІНАЛУ) ІЗ ЙОГО КНИГИ «ЧЕРВОНИЙ АПОКАЛІПСИС: КРІЗЬ РОЗКУРКУЛЕННЯ І ГОЛОДОМОР». АВТОР ОПИСУЄ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН У 30-Х РОКАХ ТА СПРОБИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ШЛЯХОМ ПРОВЕСТИ НИЩІВНУ КОЛЕКТИВІЗАЦІЮ.

«Будучи послан на педагогическую практику в село в декабре 1929 года, я был оставлен там для работы по коллективизации, где и находился по апрель месяц 1930-го. Я верил словам Сталина о том, что без коллективизации неизбежны великие страдания народа, срыв социалистического строительства и наступление какого-то сказочно чудовищного рабства. Я верил, что партия и ее вожди «страдают» и «болеют» за народ и хотят его «спасти» от какой-то страшной опасности. Поэтому я искренне старался убеждать крестьян в пользе коллективизации [с. 41]...

... Встретившись с большевистской практикой, где черное объявлялось белым, а холодное — горячим, где ужасное зло объявлялось добром, где, например, убеждали с серьезнейшим видом людей о «выгодах» для них сдать весь хлеб государству или идти в колхозное рабство, причем нежелающих это делать добровольно лишали имущества и отправляли на каторгу, — я сперва только открывал рот и разводил руками, и лишь

постепенно стал усваивать подлинный большевистский лексикон, который прекрасно понимал простой народ. Согласно этому лексикону, нужно было понимать все в кавычках, т. е. наоборот. «Правда», провозглашаемая большевиками, в действительности означала стопроцентную ложь. «Добро» означало самое страшное зло. «Свобода» означала рабство и террор и т. д. Лишь поняв этот язык лжи, я получил очень простой и точный критерий для понимания всего происходящего [с. 43].

2. ТЕЛЕГРАМА УПОВНОВАЖЕНИХ СЕЛЯНСЬКИХ ЗБОРІВ ОДНООСІБНИКІВ С ЩЕРБИНИ СТАРОСИНЯВСЬКОГО Р-НУ ПРОСКУРІВСЬКОГО ОКРУГУ ДО НАРКОМЗЕМУ УСРР ПРО НЕПРАВИЛЬНЕ ВІДВЕДЕННЯ ЗЕМЛІ ДЛЯ ЯРОВОГО ЗАСІВУ[18]

15 квітня 1930 р.

[3] Старої Синяви, Харків, Наркомземсправ

Чи мають право партійці заставляти сіяти масивом у 12 кусках при чотирьохпільній сівозміні, називати тих селян контрреволюціонерами, і на зборах замірятись палкою, [лаятись] площадною бранью. Збори просять розслідування.

Уповноважені зборів *С. Грода, П. Олійник*[19]

(ЦДАЖР України, ф, 27, оп. 11, спр. 956, арк. 95, Телеграфна стрічка)

3. ЗАЯВА КОЛГОСПНИКА С. БЕЗДІТНОГО З КОЛГОСПУ ІМ. ЛЕНІНА С СТРАТІЇВКИ НА ВІННИЧИНІ ПРО ВИХІД З КОЛГОСПУ ЧЕРЕЗ СОЦІАЛЬНУ НЕСПРАВЕДЛИВІСТЬ

18 травня 1930 р.

Заява

До Стратіївського колгоспу ім. Леніна

Від Бездітного Семена

Для виходу з колгоспу на парі маю уважительну причину в тім, що на зборах колгоспу 18 травня виявились великі зловживання. Такі, що із млина брали первий сорт вальцовану муку та ділились між собою вся верхушка колективу, як партійці, так само й позапартійні, вся адміністрація, котра була на хороших посадах, брала по 3 і по 5 пудів муки (вальцованої), а темні маси давали хліборобам по 2 кг і по 5 кг муки житньої. Я на таке зловживання не можу дивитись і подаю заяву для виходу з колгоспу на парі. Землі у мене було 2 дес. 18 сотих, садиби 27 сотих, сінокосу 19 сотих, сім'я 5 душ. Здав у колгосп 50 пуд. сіна, 30 пуд. ярої соломи, 4 пуд. ячменю, 4 пуд. 15 фун. гороху, 30 фун. кукурудзи.

У нашому колгоспі нема класовості, того я вихожу.

Певно: секретар (*підпис*)
З оригіналом згідно
ЦДАЖР України, ф. 559, оп. 1, спр. 377, арк. 77. Копія.

4. ЗАЯВА УВ'ЯЗНЕНОГО СЕЛЯНИНА А. А. АНТОХОВА З С КРУПИНА НА ВІННИЧЧИНІ ДО Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО ПРО НЕСПРАВЕДЛИВЕ РОЗКУРКУЛЕННЯ И ВИСЕЛЕННЯ СІМ'Ї З СЕЛА

29 червня 1930 р.
До голови ВУЦВК Г. І. Петровського
В'язня Антохова Антона Андреева, с. Крупина
Хмільницького р-ну Вінницької округи,
який перебуває у Вінницькій ПТУ
Заява

22 лютого мене заарештували і посадили у Вінницький БУПР.

Вини я за собою не чувствую. Після мого арешту вигнали мою жінку із хати, як куркульку. Но я під розкуркулення не підлягаю, бо я рахуюсь як середняк. До революції землі у мене не було і я був батраком, ходив по чужих роботах. Коли мені надали землю, я весь час працював коло свого господарства. Тепер мав 1 коняку, 2 малих лошат, 1 корову, 2 вівці, хату, клуню, 1 сарай, машин у мене ніяких не було. Продподатку платив 30 крб. з. копійками, маю сім'ю…* душ. Посадили в БУПР мене і [забрали] все дома по неправді, так як я мав з ними, то-єсть головою сільради та сільКНС лічні счета.

Просю як батька України, бути батьком мені і моїй сім'ї, що страждає на чужім селі без хліба, повернути мою сім'ю у хату і дати возможность жити.

29.VI. 1930 р.
Прохач *Антохов*
ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 6, спр. 178, арк. 168.
Оригінал. Рукопис.

5. ПОВІДОМЛЕННЯ КОРЕСПОНДЕНТА ПРО ЗАГИБЕЛЬ НЕЗБИРАНОГО ХЛІБА НА КОЛГОСПНИХ ПОЛЯХ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ТА КРАМАТОРСЬКОГО РАЙОНІВ У ДОНБАСІ

5 жовтня 1930 р.
Хліб ще й досі на полі

Ще й досі на лапах Слов'янського та Краматорського районів не прибрано багато пшениці та інших культур. Біля самої Краматорської валяються снопи пшениці па кількох сотнях гектарів Ясногорського колгоспу.

Хліб лежить від 3 до 6 тижнів. Снопи вже почорніли, проросли. Ще не ввесь хліб пропав, але багато вже втрачено безповоротно.

Через що ж все-таки загинуло багато хліба, що оціпюється на десятки тисяч карбованців? Кажуть, що винна несприятлива година. Але це неправильно. Причина тут — погана організація праці в колгоспах, брак труддисципліни. Подекуди бракувало робочих рук, але й це можна було подолати, звернувшись до краматорських та слов'янських підприємств, яких тисячі робітників могли допомогти колгоспам. Треба лише більше ініціативи, більше дбайливості від усіх місцевих організацій — і хліб можна врятувати.

Васильєв

Комуніст.- 1930.- 5 жовт.

6. СВІДЧЕННЯ МЕШКАНКИ с. КОБИЖЧА БОБРОВИЦЬКОГО РАЙОНУ МАРІЇ АНТОНІВНИ ЄРЕМЕНКО, 1919 Р. Н.

«Мого батька арештували 1929 року як куркуля. Мене й сестру вигнали зі школи, бо ми були дітьми класового ворога. Батька кудись повезли, а нас біля матері лишилося п'ятеро. Але місцеві активісти вважали, що куркульське гніздо ще не зовсім зруйноване і цілою бригадою прийшли до нас навесні викидати нас з хати. В цей час мами не було вдома. Мені йшов десятий рік, я всю зиму прохворіла тифом, не могла ходити. Один з активістів взяв мене за поясок, виніс з хати й поклав під лісою над самісінькою дорогою. Потім біля мене посадив маленького братика, якому не було ще й року. […] Коли мама прийшла, хата була вже опечатана. Так ми й прожили все літо на вигоні перед своєю хатою. Там протікала невеличка річка, де ми брали воду й милися. До того ж голодували. Вже всі попухли. Ніколи не забуду, як проходили мимо нас активісти. Побачили, в якому ми становищі. […] Схопили нас за комірці та повкидали в річку. Один пояснив: «Все одно вам хана! Навіщо комусь клопоту завдавать з похованням?» З криками «Рятуйте!» мама витягувала з річки. Ваня, найменшенький, захлинувся. Мама закопала його під грушею»1.

ЗНАЧЕННЯ УСНИХ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ В ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Обговоріть в класі! *Чи може казка, легенда чи пісня бути історичним джерелом? Яку інформацію про минуле вони можуть нести?*

1. Що таке усні джерела?

Працюємо в парі! *На основі тексту визначте, в чому особливість усних історичних джерел?*

З вікових глибин беруть свій початок легенди, міфи, билини, думи, казки, народні пісні, загадки, прислів'я та приказки українського народу. Коли не було писемності, переповідали їх усно - з уст в уста, з роду в рід, від покоління до покоління. Тому ці твори називають ***усною народною творчістю***, або ***фольклор***ом.

Усні історичні джерела — це вид історичних джерел, що зберігають історичні відомості в усній формі і передаються із покоління в покоління і зберігається у пам'яті народу. Вони є пам'ятками усної словесної творчості, що виникли задовго до появи писемних і пізніше були зафіксовані у писемних пам'ятках.

Павло Платонович Чубинський — український етнолог, фольклорист, поет, громадський діяч, автор слів Державного гімну України.

У фольклорних творах знайшли відображення погляди людей на світ, уявлення про добро і зло, ставлення до навколишньої дійсності, побут, господарство та історія українського народу. Навіть норми звичаєвого права (неписані закони) фіксувалися і передавалися наступним поколінням в усній формі. У цьому насамперед полягає джерельна цінність фольклорних творів.

Слово в давнину мало й магічну силу. Наші предки вірили, що за допомогою спеціальних слів та замовлянь можна досягти успіху в полюванні, вберегтися від зла і напасті, викликати дощ чи відвернути бурю і град. Період первісності характеризується культивуванням так званого міфологічного мислення. Міфологічні вірування стимулювали народну фантазію і сприяли виникненню фантастичних оповідок, казок, легенд, героїчного епосу, календарно-обрядової поезії.

Вчені-історики, етнографи, фольклористи, починаючи з XIX ст., їх активно збирали, досліджували й публікували. Одним із подвижників української фольклористики був український поет, автор слів національного гімну П. Чубинський, який опублікував сім томів пам'яток усної народної творчості.

2. Яку інформацію містять казки, міфи та легенди?

Практичне завдання! *За допомогою тексту визначте, яку роль відігравали казки, міфи та легенди в житті людини і суспільства? Наведіть конкретні приклади казок та легенд та їх роль в суспільстві.*

Казки часто називають душею народу. З раннього дитинства вони супроводжують людину протягом життя і впливають як на погляди окремої людини, так і культуру народу взагалі. Казкові приказки збагатили та прикрасили нашу мову. Згадаймо, коли ми промовляємо: «Ранок вечора мудріший», «Де праця — там і пісня» тощо.

Не зважаючи на те, що в основі казки - захоплива розповідь про вигадані події і явища, в ній відображені суспільні цінності народу, його працю і побут, природні умови.

Українські легенди про історичні події чи історичних осіб, наприклад про козака Мамая, Олексу Довбуша, Наливайка, дають змогу подивитись на тогочасні історичні події очами простого народу. Такі легенди як «Батькова порада», «Хліб і золото» — розкривають тогочасні моральні цінності.

Легенда (від лат. *legenda* - те, що має бути прочитане) - невеликий за обсягом твір усної народної творчості, в якому йдеться про яку-небуть історичну подію чи життя людей, оповите казковістю, фантастикою. В легендах переплітається ймовірне, фантастичне з реальністю. Але поряд з цим, легенди - це не прості вигадки, адже беруть свій початок з реальних подій.

1.

1. Козак Мамай. Картина Федора Стовбуненка. Полтавський художній музей.

Міф, на відміну від легенди, — це оповідь, що відображає уявлення наших далеких предків про створення світу, його будову, про богів і демонів, різних фантастичних істот. Усім відомі народні розповіді про таких міфічних істот як русалки, мавки, домовики, вурдалаки, відьми. Завдяки вивченню міфів, вчені довідуються про релігійні вірування людей в минулому.

Міф (від грец. *Μύθος, mitos* — букв. оповідь, розповідь) або **міт** — стародавня народна оповідь про явища природи, історичні події тощо або фантастичні оповідання про богів, обожнених героїв, уявних істот.

Одним із найдавніших видів народної творчості є замовляння (заговори). У давнину їм приписувалася чудодійна сила впливу на довколишній світ. Ними користувалися чарівники, чаклуни, ворожки та ворожбити. Заговори були різних видів: господарські, лікувальні, громадські, приворотні (відворотні) тощо.

Замовляння виникли до прийняття християнства на Русі і відбивають насамперед язичницький світогляд: у них часто фігурують небесні світила, природні явища, фантастичні місцевості, предмети, істоти тощо. Але в добу християнства в заговори увійшло чимало елементи християнства, цілі частини християнських молитов і призивів. Таким чином, замовляння містять цінну інформацію про міфологічні уявлення українців, їх світосприйняття, а відтак є цінним історичним джерелом.

Замовляння відзначалися високою поетичністю. Ось рядки замовляння на відвернення бурі: «Туче, туче, туче, красная дівице, тебе тепер прошу, у надвечір'я, при моїй вечері, прийди до мене швидше від сходу і заходу, сядь зі мною за одним столом вечеряти з однієї миски і однією ложкою». Пізніше, звертаючись до хмари, у цьому ж замовлянні мовиться: «Туче, туче, туче, звав ім тя до мої вечері, ти не прийшла. Як ісь ти не прийшла до моєї вечері, так же тучі не можуть прийти до нас во віки віків, амінь»(Джерело: Культурно-історичний портал СПАДЩИНА ПРЕДКІВ https://spadok.org.ua/molfary/karpatski-zagovory-xvii-stolittya-z-marmaroschyny)

3. Про що розповідається в українських билинах?

Пригадайте, які українські билини ви вивчали на уроках літератури. Хто були їх головними героями? Яку інформацію про минуле українського народу вони несуть? Наведіть конкретні приклади.

До усних історичних джерел відносять також билини, думи та історичні пісні. Билини створювалися протягом IX—XIV ст., і в народі їх називали

«старини», «билеві пісні», «богатирський епос». Вони не мають авторів, бо їхнім творцем був народ. Виконувалися билини співцями-оповідачами в музичному супроводі гри на гуслях і передавалися з вуст в уста, від покоління до покоління. Пізніше вони були записані від виконавців і надруковані вперше на початку XIX століття.

У билинах знайшли поетичне відображення історія Давньоруської держави, боротьба з кочовими племенами печенігів і половців, а також інші аспекти тогочасного буття - праця, торгівля, мистецтво, народні уявлення про добро і зло, війну і мир, державну владу. Позитивними героями київських та чернігівських героїчних билин були такі богатирі як Ілля Муромець, Добриня Микитич, Олешко Попович. У таких билинах народ звеличував героїчні вчинки захисників їх країни. Так Добриня поборов вогняного змія, Ілля Муромець полонив страхітливого Солов'я-розбійника.

Билини - це фольклорні пісні історико-героїчного та соціально-побутового змісту про воїнів-богатирів, героїв та їхні подвиги.

4. Які основні теми були в думах та обрядових піснях?

На підставі тексту ***встановіть,*** *яку історичну інформацію можна отримати з дум та народних пісень.*

Лише українській національній культурі притаманні такі твори як ***думи***. Їх появу дослідники пов'язують із козаччиною. Відповідно й основною темою дум були події з життя козаків та їх боротьба з завойовниками української землі, а саме: турецька неволя, визволення з неволі і щасливе повернення до рідного краю, козацьке лицарство, визвольна війна Хмельницького, родинне життя.

1.

2.

3.

4. 5.

1. О. Г. Сластіон Портрет миргородського кобзаря Самійла Яшного
2. Лірник Тиміш з під Полтави. Поштівка початку XX століття
3. Кобза вересаївська, роботи М. Будника, 1994 р.
4. Бандура
5. Ліра

Думи — усні поетичні твори про важливі події та видатних діячів української історії. Їх виконували мандрівні співці-музики, що мандрували від села до села: кобзарі, бандуристи, лірники. До найвідоміших дум належать «Дума про козака Голоту», «Дума про Марусю Богуславку», «Дума про Самійла Кішку», «Дума про Івана Богуна», «Дума про Івася Коновченка» та ін.

Люди в Україні завжди складали й співали пісні. За народними піснями можна простежити історію українського народу, його життя, побут, його мрії, сподівання. Творцями і поширювачами цих пісень були кобзарі. У цих піснях висловлюється ставлення народу до історичних подій чи героїв.

Історичні пісні — це фольклорні твори, присвячені певній історичній події, чи історичній особі.

Кобзарі оспівували Богдана Хмельницького, його сподвижників Івана Богуна, полковника Морозенка та інших народних героїв. Це такі пісні як «Чи не той то Хміль», «Іван Богун», «Ой Морозе, Морозенку», «Не дивуйтеся, добрії люди» та інші.

Важливими для істориків є також календарно-обрядові пісні (колядки, щедрівки, веснянки, купальські, обжинкові, весільні та ін.), у яких відображені буття наших далеких предків, їх трудова діяльність, вірування, звичаї, обряди. Своєрідним історичним джерелом є жартівливі та сатиричні пісні, які допомагали нашим предкам переборювати найприкріші життєві ситуації, виживати у періоди скрути, протистояння чужоземним загарбникам.

1. 2.

1. Полковник Іван Богун. Картина А. Орльонова
2. Проводи на Січ. Картина О. Г. Сластіона

Практична робота. Ознайомтеся з текстом «Думи про Олексія Поповича» та послухайте її у виконанні Тараса Компаніченко https://sites.google.com/view/history5-6/9/H-1 Встановіть, яких ритуалів мав дотримуватися реєстровий козак перед проводами на війну. Як текст цієї думи співвідноситься з картиною О.Г.Сластіона «Проводи на Січ»?

5. Анекдот як історичне джерело.

Поміркуйте! Чому деякі дослідники відносять анекдот до усних історичних джерел? В чому його цінність як історичного джерела? Свою відповідь аргументуйте.

Деякі дослідники до усних історичних джерел відносять анектоди. Анекдот (грец. Anekdotos — невиданий, той що не підлягає розголосу) — коротке усне гумористичне або сатиричне оповідання про якусь подію, випадок із дотепним, часто несподіваним чи парадоксальним фіналом.

Як зазначають дослідники, анекдот фіксує інтерпретацію історичних подій пересічних громадян, яка не могла бути відображена в офіційних документах. В радянський період анекдоти на політичну тематику були свого роду способом психологічного опору комуністичному режимові.

Розглядаючи анекдот як історичне джерело, варто пам'ятати, що головним предметом відображення в його змісті є не стільки конкретний історичний факт чи подія, скільки їх відображення в свідомості пересічних людей.

Одним із видів анекдотів є політичний анекдот, який подає хоч і дещо викривлену, але надзвичайно цінну інформацію про реакцію людей на події суспільного життя в країні. В таких анекдотах увага часто акцентується на гострих проблемах в житті суспільства, висміюються тогочасний режим, чиновники, партійні та державні діячі, ідеологічні засади, побутові умови людей в конкретний історичний період. Як зазначають

дослідники цінність анекдоту як історичного джерела полягає в тому, що він дає зрозуміти спосіб мислення і ціннісні орієнтири людей певного історичного періоду.

Отже, анекдоти не завжди описують реальні історичні події, проте часто відображають суть епохи, ставлення народу до тих чи інших історичних подій та діячів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Як ви розумієте поняття «усне джерело», «міф, «легенда», «билина», «прислів'я»?
2. У чому особливість творів усної народної творчості як історичних джерел? Чому вони були популярними в народі в різні історичні часи?
3. В чому значимість таких усних джерел як прислів'я та приказки?
4. Які усні джерела відображають минуле періоду Давньоруської держави?
5. Які твори усної народної творчості відносяться до козацької доби? Хто були їх основними героями?
6. Яку інформацію можна отримати аналізуючи анекдоти? В чому її цінність?

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ В КЛАСІ:

1. Поміркуйте чи може анекдот, казка, легенда чи пісня бути історичним джерелом. Яку інформацію про минуле вони можуть нести?
2. Висловіть судження, яку роль відіграють казки, міфи та легенди в житті людини і суспільства. Поміркуйте, чому прислів'я та приказки називають узагальненим народним досвідом. Що сприяє їх популярності в народі?

ПРАКТИЧНА РОБОТА

«Історичні анекдоти радянського періоду 1950–70-х років як джерело інформації про суспільні явища та життя пересічної людини в СРСР»

Обговоріть в класі! Які суспільні явища та особливості життя пересічної людини в СРСР відображені в наведених нижче анекдотах? Як вони характеризують психологічну атмосферу 50 — 70-х років в Радянському Союзі? Поміркуйте, які емоції і почуття домінували в свідомості людини, що жила в той час, згідно наведених анекдотів? Як пересічна людина ставилася до епохи соціалізму та партійних вождів?

1. Лектор говорить, що комунізм вже на обрії. Йому задають питання: — А що таке «обрій»? — Це уявна лінія, в якій небо сходиться зі землею, і яка віддаляється від нас, коли ми намагаємось до неї наблизитись.
2. Їдуть по Москві Брежнєв та Ніксон. Бачать: зібрався значний натовп людей. - Що трапилось? — питає Ніксон. — Та нічого, — відповідає Брежнєв, — просто чоботи дають. — А, безкоштовно, дають, тоді зрозуміло, — говорить Ніксон. — Та ні, Ви не зрозуміли, — пояснює йому Брежнєв, — просто чоботи викинули. Під'їжджають вони ближче, бачить Ніксон ці чоботи та говорить: — У нас такі чоботи теж викидають».
3. Робітник кожен день приносить з собою на завод сніданок — бутерброд з кількою. Одного разу до нього підійшов секретар парткому: — Завтра завод відвідає іноземна делегація, тому візьми з дому щось краще! Назавтра Іванов на очах іноземців розгорнув і з'їв бутерброд з чорною ікрою! — Молодець, що не підкачав!, — каже йому потім секретар. — Як це тобі вдалося дістати чорну ікру? — Всю ніч не спав, очі з кільок виколупував…»
4. Шість парадоксів соціалізму: 1) Немає безробіття, але ніхто не працює; 2) Ніхто не працює, але план перевиконується; 3) План перевиконується, але магазини порожні; 4) Магазини порожні, але холодильники повні; 5) Холодильники повні, але всі незадоволені; 6) Всі незадоволені, але всі голосують «за».
5. Дав Хрущов наказ випустити поштову марку зі своїм зображенням. Через деякий час він робить запит Міністерству зв'язку, чи користуються вони попитом. — Зовсім не беруть, — відповідають. — А чому? — Говорять не приклеюється. — Чому ж не приклеюється? — Вочевидь, плюють не на той бік.
6. На порядку денному колгоспних партійних зборів стояло два питання: будівництво сараю і будівництво комунізму. —Зважаючи на відсутність дошок одразу переходимо до другого питання,—розпочав свій виступ парторг».
7. —У нас при комунізмі всього буде вдосталь! —говорить обкомівский лектор.—А у нас? —питають із залу.
8. Микита Сергійович приїздить в колгосп і по-батьківськи розмовляє з колгоспниками. —Ну, як живете? —жартує Хрущов. —Добре живемо! —жартують у відповідь колгоспники.
9. —Чому у продажу немає взуття? —Тому що босоніж легше наздогнати і перегнати Америку.

В ЧОМУ ЦІННІСТЬ ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Особливо цінними для дослідження історії України є візуальні (зображальні) історичні джерела. Давайте з'ясуємо, в чому їх особливість та цінність для історичної науки?

Особливістю візуальних джерел є те, що на відміну від інших видів історичних джерел вони містять інформацію, яка закодована в певних зорових образах. До цього типу джерел належать: фотографії, відео, плакати, карикатури, листівки, таблиці, схеми, діаграми, картини, ікони, твори прикладного мистецтва, малюнки, історичні реконструкції, гроші. Цінність візуальних джерел полягає в тому, що вони не лише доповнюють та ілюструють конкретні історичні факти, а й дозволяють поглянути на них у буквальному розумінні цього слова.

Всім відома народна мудрість: «Краще один раз побачити, аніж сто разів почути». Справді, зоровий ряд сприйняття інформації відіграє важливу роль у процесі пізнання минулого, яке ніби оживає в кадрах кінохроніки, на фото, картинах та малюнках.

Деякі види візуальних джерел (фото, відео, картини) фіксують історичну інформацію у той момент, коли подія відбувається. Проте це не означає, що дослідник має автоматично довіряти всій інформації візуального джерела. Адже його автором є певна особа із власним баченням подій, політичними вподобаннями, метою, намірами. Крім того, деякі візуальні джерела (фото, відео, картини, карикатури, плакати) можуть мати замовний характер.

Тому до інформації з візуальних джерел слід ставитися критично. Тож ознайомимо з особливостями найбільш поширених візуальних джерел та запропонуємо пам'ятки для їх аналізу.

ТВОРИ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

1. В чому цінність творів образотворчого мистецтва для відтворення минулого України?

Практичне завдання! Працюємо в парі! На основі тексту пункту визначте, яку інформацію з історії українського народу можна отримати аналізуючи пам'ятки образотворчого мистецтва минулого. Свою відповідь аргументуйте прикладами. Які твори мистецтва ви розглядали які історичні джерела в процесі навчання історії в попередніх класах?

Різноманітну інформацію з історії України можна отримати аналізуючи пам'ятки образотворчого мистецтва минулого. При їх дослідженні вчені користуються не лише загальноісторичними та джерелознавчими методами, а й методами, що розроблені мистецтвознавцями.

Спробуємо з'ясувати в чому цінність творів образотворчого мистецтва для відтворення минулого України. По-перше, вони містять цікаві та необхідні відомості про матеріальну культуру людства у різні історичні періоди, багато предметів якої зовсім втрачені для нас або дійшли у пошкодженому вигляді.

По-друге, на багатьох з них зображено людей, які жили в давні часи і належали до різних народів і різних соціальних верств; відтворено портрети історичних діячів. Завдяки цьому історичні уявлення про минуле нашої країни втрачають знеособленість.

По-третє, у багатьох творах образотворчого мистецтва минулого зображено тогочасні сцени суспільного життя — заняття людей, певні трудові процеси, війни, видовища тощо.

По-четверте, пам'ятки образотворчого мистецтва минулого, допомагають наочно й переконливо розкрити ідеї, погляди, вірування, ідеали та устремління їх сучасників. Багато пам'яток мистецтва, що дійшли до нас з минулого, відображають історичні явища такими, якими їх бачив та розумів митець, або такими, якими він хотів, щоб вони здавались глядачам. Часто митець зображував не реальних людей чи персонажів, а прагнув виразити ідеали краси та доблесті людини.

Нарешті, по-п'яте, ілюстрації, на яких відтворено давні пам'ятки образотворчого мистецтва, є матеріалом для дослідження історії самого мистецтва в той чи інший історичний період, його місце і роль у тогочасному суспільстві.

Малюнки козацького одягу О. Рігельмана, 1786 рік

1.

2.

1. Гетьман, полковник
2. Сотник, писар, козак

3.

3. Козак-підпомічник

2. В чому особливість графічних книжкових зображень як історичного джерела?

Важливим історичним джерелом є графічні книжкові зображення: мініатюри рукописних книг і гравюри книг друкованих. Вони мають не лише історико-художню, а й пізнавальну, історико-джерельну цінність, оскільки відображають політичне і культурно-духовне життя, соціально-економічні процеси, розвиток сільського господарства, ремесла, військову справу, побут, явища природи тощо.

Наведемо деякі приклади. Так, в Ізборнику Святослава 1073 р. є мініатюра з сімейним портретом князя Святослава Ярославича, а на полях книги є малюнки знаків зодіаку, що свідчить про розвиток науково-природничих знань. Текст ізборника прикрашено чудовими заставками, кінцівками, ініціалами, що написані золотом і фарбами. На сторінках збірника віршів 1622 р. Касіяна Саковича на смерть гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного є портретне зображення гетьмана на коні, сцена здобуття козаками турецької фортеці Кафи і постать козака з рушницею (герб Запорозького війська). «Тератургім» (1638 р.) Афанасія Кальнофойського містить плани Києва, що є цінним для дослідження забудови тогочасного міста.

1. 2.

1. Святослав Ярославич з родиною (Ізборник Святослава, 1073)
2. Князь Володимир засновує Білгород. Мініатюра Радзивиллівського літопису

1. 2.

1. Петро Сагайдачний. Гравюра 1622 р.
2. Запорожці знищують османський флот і захоплюють Кафу в 1616р.

3. Як в портретах відображене минуле історії України?

Цінним історичним джерелом є портрети, за ним історики вивчають не тільки індивідуальні риси їхньої зовнішності, характеру, темпераменту, манери одягатися, професійних занять, уподобань, а й особливості епохи, до якої належить портретна пам'ятка. В музеях України зберігається чимало портретних зображень реальних історичних осіб XVII—XX ст. (гетьманів, представників козацької старшини, українського шляхетства, церковних та громадських діячів, видатних учених, представників культури). Втім, далеко не всі вони зроблені з натури.

Портрет — це зображення певної конкретної людини (або групи людей), яке відтворює її (їх) образ, розкриває внутрішній світ зображених осіб в його індивідуальній неповторності. Портрет конкретної історичної особи може стати джерелом інформації як про саму людину, так і час коли вона жила, зокрема про соціальний стан, рід занять особи, про одяг і моду епохи.

1.

2.

1. Портрет сім'ї князя Ярослава Мудрого. Реконструкції фресок Софії Київської.
2. Сімейний портрет Святослава Ярославича. Ізборник Святослава 1073 р.

4. Що можна довідатися про минуле українського народу з сюжетних картин?

Важливим історичним джерелом є сюжетні (подійні) картини, які відображають певний момент історичної події або явища, вони немов би дають «зріз» цього процесу. На таких картинах художники прагнули відтворити не лише саму подію чи явище, а показати внутрішній світ, характери зображених людей, їхні суспільні взаємовідносини, відтворити життя і побут українського народу. Цей вид творів образотворчого мистецтва, як правило, не може дати цілісного уявлення про подію, тому сюжетні картини потребують відповідного дослідження з поєднанням декілька джерел інформації про цю подію.

Чимало творів образотворчого мистецтва присвячено значущим історичним подіям та історичним діячам, особливостям життя українського народу в минулому. Варто пам'ятати, що переважна більшість картин, які відображають історичні події, створені авторами, які не були ані сучасниками, ані очевидцями цих подій, а розкривали сюжети на основі власного вивчення й бачення епохи. Перш ніж написати карти-

ну на історичну тематику, художники вивчають праці з історії, історичні джерела, консультуються з істориками. Також в картині художник втілює і власне бачення події чи історичного діяча. Створюючи образи і сцени життя українців, художники спиралися на етнографічні матеріали, вивчали історичні праці. Тому на багатьох роботах художників досить реалістично відображено речовий, духовний і ментальний світ різних регіонів України.

Звернемося до славнозвісної картини видатного художника І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Сюжетом цієї картини стало написання листа запорожців турецькому султанові. Цей лист був написаний у 1676 році як відповідь запорозьких козаків на вимогу султана Османської імперії здатися добровільно і без жодного опору.

В процесі написання картини Ілля Рєпін консультувався з видатним українським істориком і етнографом М. Костомаровим та відомим істориком і письменником Д. Яворницьким. Він також вивчав колекцію козацьких старожитностей. В пошуках потрібних для роботи образів художник подорожував півднем України. Як результат, на картині відображені яскраві, колоритні постаті запорозьких козаків, реалістично зображені їх яскравий одяг, зброя, амуніція. Ілля Рєпін в цій картині втілив ідею героїзму, нескореності, безмежної волелюбності, незалежності запорозьких козаків, які відмовилися коритися володарю могутньої держави.

Картина Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Розгляньте картини відомих художників на історичну тематику. Проаналізуйте їх відповідно до поданої нижче пам'ятки. Висловіть своє ставлення до картини та зображених осіб/події на ній.

Пам'ятка для самостійної роботи учнів з картинами, як самостійним джерелом знань:

1. Хто автор картини? Коли вона створена? Чи був автор сучасником тих подій?
2. Що зображено (сцена повсякденного життя, політична подія, історична особа тощо)?
3. Наскільки зображене співвідноситься з назвою твору чи підписом до нього?
4. Яка, на вашу думку, мета створення твору?
5. Коли відбувалися події зображені на картині? З чого це випливає?
6. Де відбувалися зображені на картині події? Які характерні ознаки зображеного місця і що ви про нього знаєте?
7. Дайте характеристику зображеним особам. До яких соціальних груп вони належать? Чому, на вашу думку, чому автор зобразив саме такий склад учасників?
8. Яке уявлення можна отримати за картиною про повсякденне життя, моду та побут мешканців того часу?
9. Оцініть позицію автора щодо зображеного.
10. Наскільки об'єктивно чи суб'єктивно характеризує сюжет картини події того часу, століття, епохи? Чи є це зображення типовим для епохи?
11. Оцініть позицію автора щодо зображеного. Висловіть своє ставлення до учасників подій.
12. Яке враження справляє на вас цей твір?

1.

2.

1. «На пасіці», Тарас Шевченко, 1843 рік.
2. «Селянська родина», Тарас Шевченко, 1843 рік.

3. 4.

5. 6.

3. М. Самокиш Бій «Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким»
4. М. Пимоненко «У похід»
5. М. Івасюк «Іван Богун на переправі»
6. М. Івасюк «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва»

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Як ви розумієте поняття «візуальне джерело?
2. У чому особливість творів образотворчого мистецтва як історичних джерел?
3. У чому полягає джерельна цінність книжкових графічних зображень?
4. Як в мистецьких творах відображене минуле історії України?

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ В КЛАСІ:

1. Висловіть судження, у чому відмінність у висвітленні історичних подій в творах мистецтва та наукових працях.
2. Обговоріть в класі. В яких випадках твори образотворчого мистецтва можна вважати за достовірне історичне джерело?
3. Які інформацію про минуле України можна отримати за допомогою різних жанрів художніх творів?

***Практичне завдання (на вибір)**:* 1. Підготуйте повідомлення про історичний факт чи явище з історії України, спираючись на твори образотворчого мистецтва. Висловіть своє ставлення до цієї події.

2. За допомогою покликання ознайомтеся з підбіркою творів українських живописців http://ethnography.org.ua/content/gospodarski-zanyattya-u-zhyvopysi. Встановіть, які традиційні заняття українців відображені на них. Висловіть власні враження від цих картин. На вашу думку, чи можна ці картини вважати історичним джерелом про життя та заняття українського народу? Свою думку обґрунтуйте.

КАРИКАТУРИ ТА ПЛАКАТИ ЯК ОБ'ЄКТИ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

До унікальних візуальних джерел, які несуть чимало інформації, належать плакат та карикатура. Варто зазначити, що ці джерела не можуть бути використані для точної кількісної характеристики історичних процесів чи явищ, втім вони допомагають виявити основні тенденції розвитку суспільства в той чи інший історичний період.

1. Чи може карикатура бути самостійним історичним джерелом?

Практичне завдання! На основі аналізу тексту та ілюстрацій визначте особливості карикатури як історичного джерела. Висловіть судження, чи можна вважати карикатуру об'єктивним джерелом інформації. Чому?

Як жанр мистецтва карикатура з'явилася давно і була покликана доносити інформацію, а точніше — інтерпретацію того чи іншого явища до неписемного населення. Про карикатуру говорили, що вона злободенна і здатна говорити «мовою вулиці», при цьому для неї не існувало заборонних тем. Втім, в тоталітарних державах сатира, гумор та, зокрема, карикатура, визначалися як «сильна зброя партії з суспільними вадами та соціальними пороками», «найважливіший інструмент партійного впливу на маси».

Осередком леґальної політичної сатири та гумору УРСР був журнал «Перець», в якому друкувалося чимало карикатур на різну тематику (політичну, соціальну, побутову та ін.). Більшість карикатур викривали неґативні явища у житловому будівництві, громадському харчуванні, побутовому обслуговуванні населення, торгівлі, на громадському транспорті, побутове пияцтво тощо.

Зверніть увагу! Під поняттям ***карикатура*** розуміють жанр образотворчого мистецтва (зазвичай графіки), що є основною формою образотворчої сатири, в сатиричній або гумористичній формі зображає

які-небудь соціальні, суспільно-політичні, міжнародні, побутові явища, реальних осіб або характерні типи людей.

Цінність карикатури як історичного джерела в тому, що вона створює яскравий образ, коротко і яскраво резюмує суть історичного чи суспільного явища, події. Зміст більшості карикатур зрозумілий для більшості і дозволяє отримати уявлення про думки та настрої людей у той час. Проте, карикатури зазвичай втілюють ставлення до події, а не фактичну інформацію про неї.

Карикатурист дуже часто упереджений і не намагається в роботі виразити об'єктивну точку зору або представити різні точки зору на проблему, оскільки висловлює замовний (інколи свій власний) погляд на подію, тобто створює через малюнок позитивне чи негативне враження, нерідко використовуючи при цьому певні стереотипи. Наприклад, карикатурист може зобразити персонаж таким, що заслуговує на довіру чи ні, міцним чи слабким, упевненим у собі чи таким, що вагається, патріотом чи зрадником тощо. Відповідно, карикатури потрібно аналізувати в комплексі з іншими джерелами, оскільки за своєю природою і суттю вони не можуть бути об'єктивними.

Зверніть увагу!

Варто зауважити, що вплив карикатур на свідомість населення був великий в усі часи, і часом вони є небезпечною зброєю. Згадаймо так званий карикатурний скандал, що спалахнув в кінці 2005 — на початку 2006 років і охопив практично всі країни Європи і мусульманського світу. Причиною конфлікту послужили карикатури на ісламського пророка Магомета, надруковані в 2005 році в одній з датських газет.

Щоб осягнути силу впливу карикатур, потрібно знати історію виникнення їх як жанру. Карикатура як вид мистецтва має давні витоки. Зокрема, на пам'ятках Стародавньої Греції і Риму присутні численні зображення гумористичного і сатиричного характеру. І все ж, карикатура як самостійний жанр з'являється в епоху Ренесансу — як малюнок кількома швидкими розчерками пера на аркушу паперу. Подальше її поширення пов'язане з розвитком книгодрукування і освоєнням техніки гравюри. Найбільш частим прийомом виявляється приниження об'єкту, що зображується, і насмішка над владою. Щоб підірвати авторитет королівської влади, за часів Французької революції король Людовик XVI зображується як жирна свиня, яку час зарізати, а його дружина Марія-Антуанета — як пантера або вовчиця, що мало б підкреслювати її «звіряч природу». Відомо, що імператор Наполеон дуже гостро реагував на карикатури про себе. Він навіть вимагав від короля Англії судити таких людей, як вбивць. Особливого визнання набула карикатура з середини

XIX століття, що пов'язано з виникненням цілого ряду сатиричних журналів. В цей час карикатура набуває більшої інформативної насиченості.

Для того, що краще зрозуміти зміст карикатури необхідно знати специфічні прийоми, які використовують художники при її створенні. Особливо це стосується карикатур зовнішньополітичного характеру. Так, в XIX — початку XX ст. в карикатурах склалися характерні образи кожної зі світових держав (залежно від контексту): Джон Булль, лев чи англійський бульдог, символізували Велику Британію, ведмідь, козак чи дівчина в кокошнику з довгою косою — Росію, Дядечко Сем — США і т.п. Для прикладу наведемо декілька карикатур зовнішньопоілтичного спрямування та їх коротку характеристику.

1.

2.

1. Російський плакат (1904) «Посидимо біля моря, почекаємо погоду» із зображеннями забайкальського козака, японського мікадо, Джона Буля і Дядька Сема, які підштовхують японця на війну з Росією. Забайкальський козак зображений напоготові обороняти Порт-Артур, 1904 р.

2. Німецька карикатура 1855 року. На ній покусаний турецькими бджолами в Кримській війні ведмідь викликає не лише злорадство, але і жалість.

3.

4.

3. Німецька карикатура 1863 р. Ведмідь — один з гравців на політичній арені Європи, разом з Великобританією — левом, Італією — єдинорогом, Іспанією — биком, Пруссією і Австрією — двома орлами і Францією — півнем. В даній карикатурі негативне ставлення до Росії виражене досить м'яко. Ведмідь сів навпочіпки в правому нижньому кутку картини, прикриваючись стискуваним у лапі батогом.

4. Карикатура часів т.зв. «Великої гри». Росія у вигляді ведмедя сіла на Персію (кота), а за цим спокійно спостерігає Велика Британія (лев).

Інтерпретацію та аналіз політичної карикатури пропонуємо здійснювати за таким алгоритмом:

1. Розгляньте уважно карикатуру. Коли вона була створена? Якій історичній події чи якому явищу вона присвячена?
2. Чи упізнаєте ви персонажів карикатури? Завдяки чому? Що вони роблять? Як вони одягнені?
3. Наскільки реалістично чи гіперболізовано зображені персонажі та предмети? Якими засобами це досягається?
4. Визначте символи, використані в карикатурі. Що вони означають? Чому художник помістив їх у малюнок?
5. Що означає підпис до карикатури? Чи збігається він з сюжетом малюнку? Яке ставлення відображає карикатурист до персонажів чи події?
6. Які ідеї та політичні погляди, на вашу думку, сповідує автор малюнку? За чим це можна визначити?
7. Що ви знаєте про зображену історичну подію, явище та зображених на карикатурі історичних осіб з інших джерел інформації? Чи згодні ви з інтерпретацією персонажів, подій, явищ, яку подає автор карикатури?
8. Яку нову інформацію ви отримали під час аналізу карикатури? Порівняйте її з тим, що вже знали.

Дотримання такого детального алгоритму допоможе виробити відповідні навички, спостережливість, увагу, що вкрай важливо при аналізі та інтерпретації карикатур.

2. Практичне робота! Одне з основних достоїнств політичної карикатури як історичного джерела— це можливість побачити політичну та воєнну ситуацію, її сприйняття очима сучасників. *Уважно розгляньте карикатурні карти Європи і дайте відповіді на запитання:*

1. *До якого історичного періоду вони відносяться?*
2. *Чи упізнаєте ви персонажів карикатур? Завдяки чому? Що вони роблять? Кого вони втілюють?*
3. *Чи були об'єктивними художники, створюючи карикатури? Як інформація, отримана під час аналізу карикатур, співвідноситься з іншими історичними джерелами?*
4. *В чому відмінність поглядів карикатуристів різних країн на міжнародне становище в Європі? Поясніть, чому в них виникли такі бачення Європи напередодні подій Першої світової війни? На кого були розраховані такі зображення?*
5. *Чи згодні ви з інтерпретацією яку подають автори цих творів на міжнародну ситуацію в тогочасній Європі? Чиї інтереси відображали автори карикатур? На кого були розраховані такі зображення? Свою відповідь аргументуйте фактами.*

1.

2.

1. Французька сатирична карта Європи 1870 року.
2. Європа в 1886 році. Російська сатирична карта

3.

4.

3. Ловля риби в каламутній воді. Британська сатирична карта (1899 р.)
4. Німецька карта воюючої Європи 1914 року.

5. Японська сатирична карта 1914 року

3. Плакат як історичне джерело?

Особливим видом історичних джерел є плакат. Плакат — це різновид тиражованої графіки, який виготовляється з рекламною, інформаційною, ідеологічною, навчальною метою. Він являє собою лаконічне, помітне, найчастіше кольорове зображення з коротким текстом, виконане, як правило на великому аркуші паперу.

Плакати бувають рекламні (рекламує товар чи послуги), агітаційні (спонукає до певних дій, наприклад участь у виборах, суботниках, спортивних змаганнях тощо), політичні (присвячений певним політичним подіям чи явищам), соціальні (пропагує базові соціальні цінності), культурно-видовичний (театральний, цирковий, виставковий плакати), авторський (виставковий варіант; ближчий до мистецтва, він глибший та суб'єктивніший).

Головною особливістю плаката як жанру є як його інформаційна спрямованість (передати чітко визначену інформацію) так і мотиваційна (спонукати до певної дії). Плакати мали впливати не лише на свідомість, а й на її підсвідомість глядача, викликати певні запрограмовані почуття. Відповідно до плакату висувають такі основні вимоги: плакат повинен сприйматися з великої відстані, бути помітним на фоні інших засобів візуальної інформації. Такі особливості треба враховувати при

аналізу плакату, адже історична інформація закодована в плакаті може носити ідеологічний і перекручений характер.

У житловому мікрорайоні Пирогів (південна частина Києва) створено перший в Європі офіційно зареєстрований спеціалізований музей історії плакату. У його фондах зберігається близько 500 копій плакатів СРСР. Експозиція побудована на контрасті: у верхньому ряду виставлено радянські плакати, що пропагували (прикрашали) радянську дійсність, а в нижньому відображено тогочасні радянські реалії (допити, табори, розстріли, черепи).

Практичне завдання! Проаналізуйте наведені нижче плакати відповідно до алгоритму.

Пам'ятка для аналізу плакату

1. Що зображено на плакаті (подія, явище, люди певної професії, споруди тощо)?
2. Встановіть, коли і з якою метою створений плакат?
3. Який історичний період відображає плакат? Наскільки повно плакат відображає тенденцію, явище тощо? З чого це випливає?
4. Для якої аудиторії адресований плакат? Чиє політичне замовлення виконував автор (для політичного плакату)?
5. Охарактеризуйте зображених осіб. Як вони одягнені? Що роблять? Який у них настрій?
6. До яких соціальних груп належать зображені особи? Поміркуйте, чому художник зобразив такий склад учасників?
7. Які кольори використав художник при створенні плакатів? З якою метою?
8. Спробуйте сформулювати зміст, який має донести плакат до глядача. Чи погоджуєтесь ви із точкою зору автора (чи замовника плакату)? Чому?
9. Висловіть власне враження (ставлення) до плакату (його художнього оформлення, інформації яка в ньому міститься)? Яке ваше ставлення до явища висвітленого на плакатах?
10. Яка цінність плакату як історичного джерела? Яку нову інформацію ви отримали під час аналізу плакату? Порівняйте її з тим, що вже знали.

І ВРАЖОЮ ЗЛОЮ КРОВ'Ю
ВОЛЮ ОКРОПІТЕ!
ТАРАС ШЕВЧЕНКО
СМЕРТЬ
ФАШИСТСКИМ ГАДАМ!

БЕРЕГИ ЗУБЫ
Сладкоежкин – ученик
Чистить зубы не привык.
У него печальный вид –
Это исключенный зуб!
А у Лентяечкина Вани
Зубы – щиты и здорова.
Видно, мыльного не есть –
Чистить зубы каждый день.
Ученик! Запомни это. Зубы чисть по вечерам.
Если нужно – за советом обращайся к докторам.

АГІТПЛЯКАТ ВУАПМИТУ №2
БИЙ БЕЗ ВАГАННЯ
СТАРІ ПРИЙОМИ
В НОВІЙ ОБСТАНОВІ
ПРАШЮЙ ПО НОВОМУ

1 ТРАВНЯ-БОЙОВИЙ ОГЛЯД
РЕВОЛЮЦІЙНИХ СИЛ
МІЖНАРОДНЬОГО ПРОЛЕТАРІЯТУ!
Ударним темпом Завершуючи п'ятирічку —
Вперед до безкласового соціалістичного суспільства!
УПЕРЕД, НА МАСОВУ БОРОТЬБУ ВСІХ ТРУДЯЩИХ
ПРОТИ ІМПЕРІЯЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ,
ПРОТИ ІНТЕРВЕНЦІЇ!

3690
КІЛОМЕТРІВ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ
ЕЛЕКТРИФІКУВАТИ 1932-33 РОКУ

ЧУЖОГО
НЕ ХОЧУ,
СВОГО НЕ
ВІДДАМ!

БОРИСЬ
ЗА ПРАВО УЧАСТІ У
ВСЕСОЮЗНІЙ
СІЛЬСЬКО-
ГОСПОДАРСЬКІЙ
ВИСТАВЦІ!

ЗА Українську Самостійну
ЗА ВІЛЬНІ ЛЮДИ І ПУД
Соборну Державу

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Як ви розумієте поняття «карикатура», «плакат»?
2. У чому особливість карикатури та плакату як історичних джерел?
3. У чому полягає джерельна цінність книжкових графічних зображень?
4. Як в мистецьких творах відображене минуле історії України?

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ В КЛАСІ:

1. Висловіть судження, у чому відмінність у висвітленні історичних подій в творах мистецтва та наукових працях.
2. Обговоріть в класі. В яких випадках твори образотворчого мистецтва можна вважати за достовірне історичне джерело?
3. Яку інформацію про минуле України можна отримати за допомогою різних жанрів художніх творів?

Практичне завдання. Підготуйте повідомлення про історичний факт чи явище з історії України, спираючись на карикатури та плакати. Як Ви вважаєте, чи об'єктивно відображений історичний факт чи явище з історії України на карикатурах та плакатах?.

РЕКЛАМА ТА ЛИСТІВКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО МИНУЛЕ

1. В чому цінність реклами як історичного джерела?

Практичне завдання! Працюючи в парі визначте, чому рекламу вважають цінним історичним джерелом. Висловіть судження про роль реклами в суспільстві на різних історичних етапах.

Нині кожна людина майже щодня зустрічається з рекламою — і в повсякденному житті, і на роботі. Без неї важко уявити сучасне життя. Вона має величезний вплив практично на всі основні аспекти людської життєдіяльності. Не випадково багато дослідників визначають рекламу як частину загальнолюдської культури. Втім, реклама є також цінним історичним джерелом.

В чому цінність реклами як історичного джерела? Якщо брати економічний аспект розвитку суспільства, то реклама найчастіше співвідноситься з виробництвом, торгівлею, транспортом, послугами, зайнятістю, у соціокультурному — насамперед з розвитком моди, різноманітними та видовищними заходами, подорожами, релігійними та благодійними акціями, в політичному — з виборами, політичними партіями та їх лідерами, акціями протесту, маніфестаціями тощо. Вона також є складовою масової культури і відповідно цінним джерелом інформації про повсякденне життя людей того чи іншого історичного періоду, їхні звички, устремління, моду. Також звернемо увагу, що залучення в різний час до рекламної справи видатних митців, поетів та письменників, таких як А. Дюрер, Д. Дефо, Е. М. Ремарк, В. Маяковський, О. Родченко, А. Хічкок, Н. Піросманішвілі, Ж. Сіменон, К. Лелуш та ін. посилило естетичну роль реклами, перетворивши її на одну з форм мистецтва.

Зверніть увагу! Як соціально-культурне явище реклама пройшла досить тривалий шлях становлення та розвитку від протореклами до новітніх видів рекламної інформації. Реклама (точніше — протореклама) існувала задовго до винаходу друкарського верстата, ще в первісні часи. Під час археологічних розкопок вчені неодноразово знаходили таблички із зображенням рекламованих товарів. Це могли бути — сніп пшениці або жорно у булочників, клітки для пернатих у птахоловів тощо. Окрім зображувальної (образотворчої) реклами, існувала ще й звукова. Власне, слово «реклама» походить від латинського «reclamer», тобто «викрикувати»: торговці та глашатаї ходили по вулицях античних міст і голосно оповіщали населення про товари, послуги або майбутні події. З винайденням друкарського верстата реклама піднялася на новий рівень і почала з'являтися у вигляді листівок і плакатів.

В основі реклами (будь то текст чи зображення) — це інформація і переконання, якими вона оперує для більш детального розуміння споживачами своєрідності пропонованої продукції чи послуги. Відповідно, реклама комбіноване джерело, адже містить свого роду два шари: текст та власне зображення. Текст, зазвичай містить інформацію про товар чи послугу, основне призначення якої спонукати споживача придбати то-

вар чи скористатися послугою. Є реклама, яка за допомогою художніх засобів створює яскравий образ товару чи послуги або ж більш інформативна, що містить текст з описом товарів і послуг, подає інформацію про власника чи виробника, його адресу тощо.

2. Про що можна довідатися з реклами?

Практичне завдання! Порівняйте карикатуру, плакат та рекламу як історичні джерела. Що в них спільного, а що — відмінного?

Аналізуючи рекламу, можна багато довідатися про суспільство та час, у якому вона з'явилася, а саме про галузі виробництва, впровадження певних виробничих технологій, моду, уподобання людей, торговельні зв'язки і навіть проблеми у стосунках між людьми. Наприклад, переліки пропонованих рекламою товарів допомагають відтворити асортимент предметів ужитку (одяг, меблі, посуд), предметів розкоші, їжі, види послуг, тенденції моди та ін., а використовуючи ще статистичні дані, мемуарну літературу можна скласти уявлення і про рівень життя населення. Крім того, реклама може бути джерелом для відтворення особливостей культурного життя в тому чи іншому місці — наприклад рекламні плакати про театральні вистави, виступи атлетів, артистів цирку тощо. Таким чином, реклама (на відміну від карикатури) є одним із достовірних історичних джерел для характеристики побуту, а в поєднанні зі статистичними матеріалами — для характеристики соціально-економічного стану в країні.

При аналізі реклами як історичного джерела пропонуємо дотримуватися такого алгоритму:

1. Розгляньте уважно рекламний плакат, прочитайте рекламне оголошення.
2. До якого історичного періоду відноситься рекламне зображення чи оголошення? Відповідь обґрунтуйте.
3. Який товар чи послуги рекламуються? Які засоби для цього використовує рекламодавець? На що автор намагається звернути увагу в зображенні?
4. Для якої категорії населення (споживачів) адресована реклама? Відповідь аргументуйте.
5. Які уявлення та стереотипи використовуються в рекламі?
6. У чому цінність цієї реклами як історичного джерела? Яку інформацію про стан суспільства можна отримати з реклами (економічний та соціальний стан, повсякденність, мораль тощо)? Які елементи реклами

допомагають вам зробити такі висновки? Перевірте свої висновки, звіривши їх з інформацією з інших джерел?

7. Що нового ви дізналися, аналізуючи рекламу? Що вас у ній приваблює чи, навпаки, відштовхує?

Зазначимо, що наведений перелік запитань є орієнтовним і може змінюватися залежно від особливостей виду реклами та історичного періоду, який вивчається.

Для допитливих! Період на зламі XIX—XX ст. характеризується стрімким розвитком та значним впливом на суспільство саме друкованої реклами, (хоча в цей період з'являється і реклама засобами кінематографу). В цей час масово створюються рекламні агентства, тобто рекламна справа стає професійною. Основним каналом донесення реклами до споживача стають масова газета, спеціалізовані довідкові та рекламні видання такі, як: «Деловой будильник», «Киевский вестник объявлений и справок», «Объявления киевских товаров и промышленных фирм», «Одесский листок объявлений: Газета справочная, торговая, и биржевая», «Полтавский листок объявлений и справок», «Спрос и предложение», «Харьковская биржа: Торговый бюллетень» та інші.

У цей період поширеною стала зовнішня (вулична) реклама (зокрема, афішні тумби), реклама на міському транспорті. На центральних вулицях міст стіни будинків були щільно заповнені рекламними вивісками. Вітрини багатьох магазинів заповнювалися муляжами товарів, що були у продажу. Власники торгівельних закладів дбали також про естетичну привабливість вітрин. Почало формуватися мистецтво декорування вітрин, особливо після того, як з'явилася можливість їх освітлювати електрикою.

3. Практична робота.

Об'єднайтеся в чотири групи! *Уявіть себе в ролі подорожуючих. На основі перегляду рекламних оголошень в пресі та вуличної реклами зробіть висновок про розвиток в містах України на зламі XIX—XX ст.: а)економіки (перша група); б) торгівлі та види послуг (друга група); в) побут (предмети ужитку: одяг, меблі, посуд) та тенденції моди (третя група); г) особливості культурного життя - дозвілля, розваги і т.п. (четверта група)».*

Припустіть, що корисного містила реклама для різних верств населення: міщан, селян, торговців, поміщиків, промисловців тощо). Які з них адресовані для чоловіків, жінок та дітей?

РЕКЛАМНІ ОГОЛОШЕННЯ КІНЦЯ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

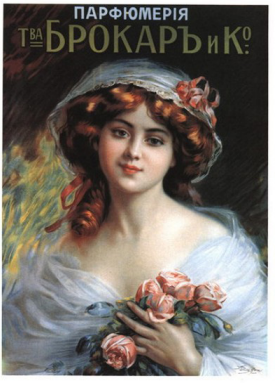

17. Неизвестный художник
Мой первый шаг за печением Эйнем. 1900-е гг.

16. Неизвестный художник
Шоколад. Торговый дом Д.Кромский... 1900-е гг.

Дѣтская молочная мука Нестле
ДЛЯ ВСКАРМЛИВАНІЯ ГРУДНЫХЪ ДѢТЕЙ
суррогатъ материнскаго молока.
Цѣна жестянки 1 р. 50 к.
СГУЩЕННОЕ МОЛОКО НЕСТЛЕ
цѣна жестянки 1 р. 10 к.
Единственный агентъ для всей Россіи
Оптовый складъ въ центральномъ депо перевязочныхъ хирургич. матеріаловъ торговаго дома АЛЕКСАНДРЪ ВЕНЦЕЛЬ.
С.-Петербургъ, Гороховая, 33.
Въ г. Харьковѣ можно получать во всѣхъ аптекахъ и аптекарскихъ магазинахъ.
(22стр.) 351 „12“—9

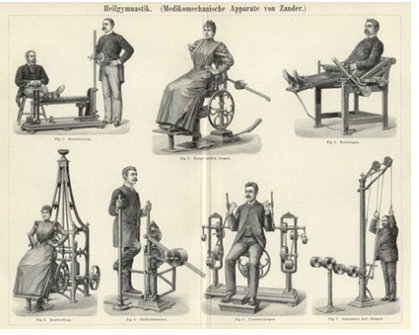
Heilgymnastik. (Medikomechanische Apparate von Zander.)

БАЛЪ МАСКАРАДЪ
29 Января
СВѢТЯЩІЙСЯ ФОНТАНЪ
БЕЗПЛАТНАЯ ЛОТЕРЕЯ
БАЛЪ МАСКАРАДЪ
1901
6 Января
БАЛЪ МАСКАРАДЪ
9 Января
1899
СВѢТЯЩІЙСЯ ФОНТАНЪ

ВЛАДИМІРЪ ДУРОВЪ

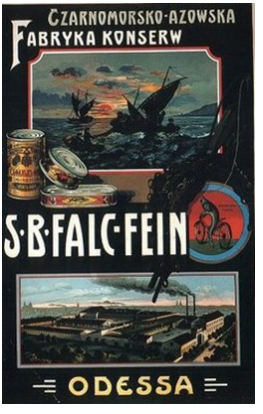
CZARNOMORSKO-AZOWSKA
FABRYKA KONSERW
S·B·FALC·FEIN
ODESSA

ЦѢНЫ И ТОВАРЪ ВНѢ КОНКУРЕНЦІИ.
КОНТОРА
КАРЛА ШМИДТЪ
ХАРЬКОВЪ.
Сумская улица, № 1. Ходъ съ Николаевской площади.
ТЕЛЕФОНЪ № 405.
Имѣетъ на складѣ громадный выборъ
новѣйшихъ англійскихъ, американскихъ и нѣмецкихъ велосипедовъ разныхъ фабрикъ.
ЕДИНСТВЕННАЯ ПРОДАЖА ВЕЛОСИПЕДОВЪ
„DUX“
Акціонери. Общест. „ДУКСЪ“ Ю. А. Меллера.
„БРЕННАБОРЪ“
Акціонернаго Общества велосипедныхъ заводовъ „Бреннаборъ“ и другихъ.
БЕЗШИННЫЕ ВЕЛОСИПЕДЫ—АЦЕТИЛЕНОВЫЕ ФОНАРИ.
Всевозможныя принадлежности и составныя части къ велосипедамъ и проч., и проч., и проч.
При конторѣ имѣется собственная мастерская подъ управленіемъ опытнаго механика.
ЦѢНЫ И ТОВАРЪ ВНѢ КОНКУРЕНЦІИ.
ПЕРЕДѢЛКА СТАРЫХЪ ВЕЛОСИПЕДОВЪ РАЗНЫХЪ СИСТЕМЪ.

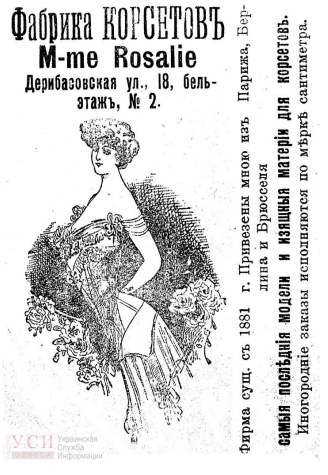
Фабрика КОРСЕТОВЪ
M-me Rosalie
Дерибазовская ул., 18, бель-этажъ, № 2.
Фирма сущ. съ 1881 г. Привезены мною изъ Парижа, Берлина и Брюсселя
самыя послѣднія модели и изящныя матеріи для корсетовъ.
Иногородніе заказы исполняются по мѣркѣ сантиметра.

Всѣ музыкальные инструменты
оркестровые и механическіе
РОЯЛИ, ПІАНИНО.
ФИСГАРМОНІИ,
НОТЫ.
Граммофоны
Гармоніи и принадлежности всегда въ большомъ выборѣ.
ГЛАВНОЕ ДЕПО
музыкальн. инструм. и нотъ.
І. И. Іиндржишекъ.
Крещатикъ 41,, бель-этажъ

Вниманію ДАМЪ!
въ спеціально
Дамской
парикмахерской
Фридмана,
Рецелаго гв. ут. Тромной, д. Бушт., № 34. Телефонъ 25-
ПРИГОТОВЛЕНЫ ВЪ БОЛЬШОМЪ ВЫБОРѢ,
ПО ПАРИЖСКИМЪ МОДЕЛЯМЪ
Фроны, Чубы, Валики, Локоны,
Шиньоны изъ кос и турчанки и косы
Сѣтки самаго большого формата
Волосяныя і р. 20 к. дюжина.
А также новость Парижа Готовая прическа
SANS-GENE
По небывало дешевымъ и доступн. цѣнамъ. Для гг. пріѣзжихъ заказы выполняются въ 24 часа.
Сѣтки шелковыя, самаго большого размѣра дюж. 45 коп

Москва 1882.
Одесса 1895.
Одесса 1884.
К. ЛЕОНАРДЪ
МАГАЗИНЪ и МАСТЕРСКАЯ
скульптурныхъ, позолотныхъ
издѣлій
и единственный складъ въ Одессѣ
французскихъ зеркалъ.
Канатная ул., № 7. Телефонъ № 225.

Пароходство С. В. ФАЛЬЦЪ-ФЕЙНЪ.
ЗИМНЕЕ РОСПИСАНІЕ РЕЙСОВЪ
ПАРОХОДЪ „СОФІЯ"
совершаетъ правильные товаро-пассажирск. рейсы
ОДЕССА-АКЪ-МЕЧЕТЬ-ХОРЛЫ.
ДВА РАЗА ВЪ НЕДѢЛЮ.
Агентство на Военномъ мол. Телефонъ № 18-38.
РОСПИСАНІЕ РЕЙСОВЪ:
ОДЕССА
АКЪ-МЕЧЕТЬ
ХОРЛЫ
ПОВЫШЕНІЕ 3-го КЛАССА КРЫЛЬЯ
ЛЬГОТНЫЙ БАГАЖЪ 1 ПУДЪ.
ТОВИЗЪ

Автомобили
Автомобили
ФІАТЪ
КОМНИКЪ
(Турин-Италія)
(Эльбинъ-Германія)
АВТОМОБИЛИ И БОЛЬШОЙ ВЫБОРЪ ПРИНАДЛЕЖНОСТЕЙ
у представителя для Юга Россіи
К. БАЛІОЗА
ВСЕГДА НА СКЛАДѢ.
Одесса, Успенская, № 51, соб. домъ
Телефонъ № 97.
Прибыли Автомобили „Фордъ" Модель 1912 г.
ФОРДЪ
ФОРДЪ
ФОРДЪ.
Представительство и складъ автомобилей „Фордъ", Одесса, улица Жуковскаго, № 14. Телефонъ 18-88.

САМЫЙ ЛУЧШІЙ ВЪ МІРѢ
ГАЛОШИ
ГАЛОШИ
1860
ТВ. РИ.
СПЕТЕРБУРГЪ
ПОЛНОЕ РУЧАТЕЛЬСТВО
ЗА ДОБРОКАЧЕСТВЕННОСТЬ.

НА КАРНАВАЛЪ
поручаютъ найденнное
БРАТЯ ЛЯНГНЕРЪ
во Львовѣ,
ул. Галицка, 19.
Рукавички
Кравятки
Цилиндры складной
Сорочки мужскія
Конверки, манжеты
Шкарпетки
Синяки, кальсонъ
Парфюмеріе
Вода нельзельска
Пуговки
Задавайте наслѣдующую открытую почтовую, не чекайте на отзывание!
Львовъ, ул. Галицка, ч. 19.

МАЙ-ОКТЯБРЬ
ХУДОЖЕСТВЕННО-ПРОМЫШЛЕННАЯ
ОДЕССА
1910 Г.
ВЫСТАВКА

Теофиль Копыстиньскій

артистъ-малярь,

образовавшійся за границею, звѣстный зъ краєв. выставъ штукъ красныхъ, выконуе портреты, якъ такожъ религійний образы рѣжной величины.

Поручаючись ласкавымъ взглядамъ, проситъ о занотованье адресу: *Теофиль Копыстиньскій во Львовѣ ул. Краковска ч. 20.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. У чому полягає джерельна цінність реклами?
2. Висловіть судження про роль реклами в суспільстві?
3. У чому особливість реклами як історичного джерела?

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ В КЛАСІ:

1. Висловіть судження, у чому відмінність та подібність таких візуальних історичних джерел як реклама, карикатура та плакат.
2. Чи можна вважати рекламу за достовірне історичне джерело? Свою відповідь аргументуйте.

Практичне завдання: Об'єднайтеся в групи. Використовуючи Інтернет, періодичну пресу, музейні експонати підготуйте повідомлення про особливості реклами у вашому регіоні (місті, області, регіоні) в різні історичні періоди: а) кінець XIX-початок XX століть; б) 20-30-ті роки XX ст.; в) 40-80-ті роки XX ст. г) період Незалежності. Визначте особливості розвитку реклами в кожен історичний період.. Що було спільного, а що — відмінне!

ІСТОРІЯ В ФОТО - ТА КІНОДОКУМЕНТАХ

1. Фотографія як історичне джерело.

Практичне завдання. *На основі тексту визначте, яку інформацію несуть фотографії минулих часів?*

Фотографія є цінним історичним джерелом, оскільки на ній фіксується інформація, зберігається та переноситься в часі і в просторі. Незважаючи на те, що її передісторія починається в глибокій давнині, це порівняно молодий вид мистецтва. Перші фотографії з'явилися в 20-х роках XIX століття. В Україні фотографія з'явилася в середині XIX століття. Це мистецтво принесли іноземні фотографи — учасники щорічних міжнародних Київських ярмарків («Контрактів»), які часто залишалися в Україні. Фотографії того часу були чорно-білими, а фотоапарати - великими і важкими. Сам процес фотографування вимагав тривалих приготувань і часу.

Фотограф. Середина XIX ст.

З часом процес фотографування вдосконалювався, а фотоапарати ставали більш зручними. Нині фотографії стали цифровими і процес фотографування займає долі секунди.

Фотографія наділена здатністю презентувати та реконструювати минуле в майбутньому. Таким чином фотографія стає історичним джерелом — фотодокументом, що являє собою статичне відображення історичної реальності (події, явища, фактів життя, осіб, місцевості тощо) з одного боку, і бачення самим фотографом зафіксованих подій з іншого. Безперечною перевагою фотодокументів як історичного джерела є безпосереднє відображення дійсності на зображенні, тобто вони відображають конкретні факти. Фотографія немов зупиняє час, фіксує назавжди

подію, явище, об'єкт. Фотодокументи є предметом вивчення такого напряму джерелознавча як фотодокументознавство.

Фотодокументи за змістом і характером об'єктів поділяють на такі види:

а) сюжетні або подієві зображують окремі моменти історичних подій, дії окремих осіб чи груп, факти життя;

б) видові фіксують зображення будівель, предметів побуту, пам'яток культури, заводів, фабрик, місцевості, явищ природи;

в) портретні зображення одного або групи осіб.

Досліджуючи фотографії можна отримати інформацію про історичні події, звичаї, культурне та політичне життя відповідного історичного періоду. Таким чином, фотографія для дослідників є історичним документом, який забезпечує ідентифікацію особи, події чи об'єкта.

Досить багато фотографій минулого зберігаються у колекціях місцевих та центральних архівів, музеїв, приватних колекціях. Чимало цікавих фотографій можна знайти на сторінках періодичних видань, наукової і мемуарної літератури. В наш час багато фотографій минулих років вже «оцифровано» (переведено в електронну форму) і розміщені в мережі Інтернет. Отже, нині фотографія — це справді поширене і доступне історичне джерело.

2. Яку інформацію можна отримати аналізуючи поштову листівку?

На початку ХХ ст. отримує розповсюдження новий вид поштового посилання — листівка. Поштова листівка є не лише важливим засобом кореспонденції, а й твором мистецтва та цінним історичним джерелом, що відображає національний етикет, цінності, традиції, смаки.

Листівки поділяють на художні (із зображеннями творів мистецтва, різноманітних малюнків) і документальні (фотонатурні), основою яких є фотографічні знімки.

Документальні листівки, які є різновидом фотодокументів, поділяють за жанром на подієві (зображують окремі моменти історичних подій чи фактів суспільного життя), видові (фіксують зображення місцевостей різних регіонів, міст, архітектурних об'єктів, памяток та ін.) і портретні (зображення однієї або декількох осіб). На початку ХХ ст. були поширеними серії етнографічних листівок, що репрезентували самобутню культуру народів, що мешкали на українських землях.

Для допитливих! Історію походження, розповсюдження, різноманітність, час і місце видання, особливості поліграфічного виконання по-

штових листівок вивчає спеціальна історична дисципліна — історична філокартія від грец. фίλος — друг і χάρτης — аркуш паперу).

Перша поштова листівка українською мовою була видана в Австро-Угорщині в 1871 р. і мала назву «Карта кореспонденційна». В 1896 р. в друкарні О.Барського в Києві була видана одна з перших ілюстрованих листівок в Україні «Поклон из Киева», що пройшла пошту. На ній був зображений пам'ятник князю Володимиру Святославичу, Лаврська церква, ланцюговий міст через Дніпро.

3. Як аналізувати фотодокумент?

Поміркуйте, чи завжди можна довіряти інформації з фотографії?

На відміну від творів образотворчого мистецтва фотографія, зокрема на документальних листівках, є реалістичним і об'єктивним записом візуального світу - вона фіксує різноманітні сторони людського буття: родинне життя, повсякдення, побут, виробничі процеси, розваги, дозвілля, церковне життя, уряд, політичні організації, війну тощо. Завдяки цим візуальним джерелам ми можемо дізнатися про природне та штучне середовище, яке оточувало людину (ландшафт, погодні умови, поселення, вулиця, транспортні засоби). Таким чином, фотографія стала хронікою суспільного та буденного життя як людства в цілому, так і конкретної людини.

Втім, аналізуючи фотографії варто врахувати ряд моментів. По-перше, часто відбивають умовності, традиції та сподівання того історичного часу, коли вони були зроблені. По-друге, фотографії, особливо у періодичних виданнях чи книгах, піддаються ретельному добору, а часом проходять цензуру: і фотограф, і редактори відбирають фотографії на підставі багатьох критеріїв (тогочасної актуальності, зв'язку із конкретним матеріалом чи газетним повідомленням тощо). Слід пам'ятати, що фотографії легко піддаються корекції та зміні змісту, а часом і підробці (особливо в наш час цифрової фотографії).

Аналізуючи історичні фотографії, варто звернути увагу і на мотиви фотографа і причини, через які він опинився в тому місці і зробив саме такі, а не інші знімки. Тому важливо опанувати алгоритм аналізу фотоджерел.

Алгоритм (послідовність кроків) дослідження фотоджерел:

1. Уважно розгляньте світлину. Опишіть, що ви бачите на ній (не варто шкодувати часу на опис, адже найменша помічена деталь може мати вагоме значення для аналізу). Що, на вашу думку, відбувається на цій фотографії?

2. Коли був зроблений знімок (рік, період, подія)? У яку пору року? Якщо вам невідомий час появи світлини, спробуйте за наявними на світлині ознаками якомога точніше визначити його. Зокрема, зверніть увагу, чи є на світлині якась текстова інформація (плакати, реклама, підписи).
3. Опишіть осіб, зображених на фотографії, а також їхні дії, показані на знімку. Поясніть, як згруповані люди чи об'єкти. Що ви бачите на задньому плані, на передньому плані, в центрі, з лівого та правого боку фотографії?
4. Які об'єкти (предмети, речі, споруди тощо) зображені на фото? Які з них, на вашу думку, автор хотів показати найбільш виразно? Чому?
5. Зверніть увагу на те, чи спеціально позували люди для цієї фотографії. Чому саме в цей момент і на цьому місці опинився фотограф? Спробуйте визначити його позицію щодо зображеного.
6. Що ви знаєте про події, відтворені на фото? Назвіть інші історичні джерела, які містять інформацію про зображену подію на фото.
7. Як співвідноситься інформація з фотографії з інформацією з інших відомих вам джерел. Якщо інформація джерел та фото суперечать одне одному, спробуйте з'ясувати, чому. Що у вас викликає більшу довіру? Чому?
9. Яку нову інформацію ви отримали, розглядаючи та аналізуючи це фото. На які запитання фотодокумент не може дати відповіді? Чому?

ПРАКТИЧНА РОБОТА

«Інформація про минуле з фотоджерел

Об'єднайтеся у групи і спільно проведіть дослідження фотографій та документальних поштівок з певної тематики (кожну може досліджувати кілька груп) відповідно до алгоритму їх аналізу. Виконайте додаткові завдання для кожної з груп.

Результати вашого дослідження представте однокласникам.

Група 1. «Українське село початку XX століття». Як на документальних поштівках відображено життя українського села на початку XX століття? Опишіть одяг, знаряддя праці тогочасних селян.

Малороссійскіе типы —Types de Petite Russie. № 3.

Малороссійскіе типы.
Types de Petite Russie.
№ 46.

Малороссійскіе типы.—Types de Petite Russie.123

Група 2 «Київ початку XX століття». Як на документальних поштівках відображено Київ початку XX століття? Якими були будинки та транспорт в місті? Висловіть власні враження про Київ початку XX ст. Що спільного, а що відмінного з сучасним містом?

1.

2.

1. Бессарабський критий ринок. 1915 р. Поштівка. Київ

2. Миколаївська вулиця (нині архітектора Городецького)

3.

4.

3. Трамвайна лінія з Хрещатика стикується з лінією Контрактова площа — Лавра. Парк купецького зібрання, та будинок філармонії (тепер)

4. Вид на Лавру з протилежного берега Дніпра.

5. 6.

5. Пам’ятник Богдану Хмельницькому та Михайлівський Золотоверхий монастир
6. Берег Дніпра в районі теперішньої Поштової Площі.

7. 8. 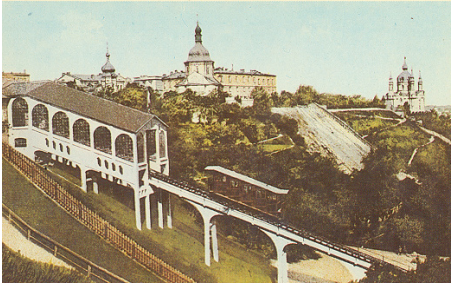

7. Хрещатик
8. Фунікулер 1902-1905 рр. Інж. М. К. П’ятницький, М. І. Баришников

9. Думська площа

Група 3. «Чорнобильська катастрофа: як це було». Як на фотографіях відображено перебіг ліквідації аварії на Чорнобильській атомній станції? Яку інформацію можна отримати з фотографій про масштаби аварії та роботу її ліквідаторів?

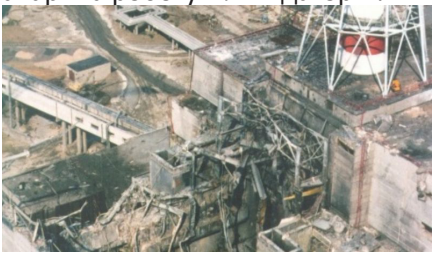

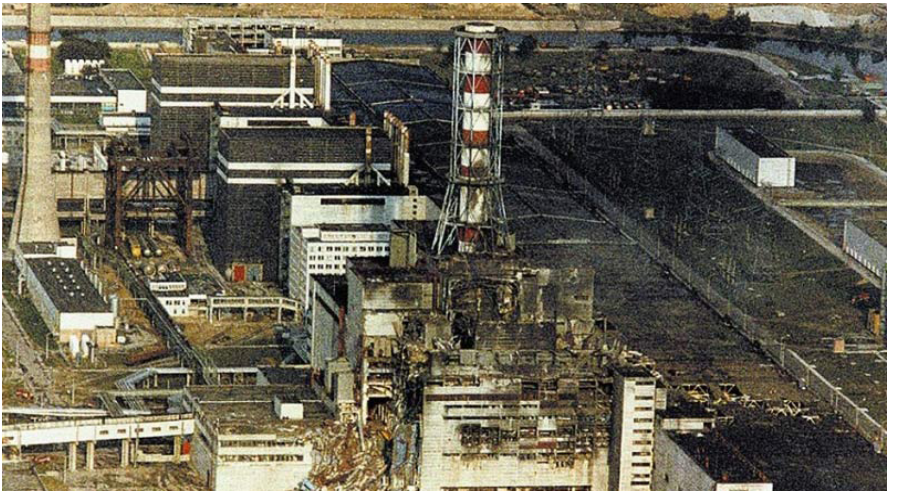

Група 4 «Революція гідності в фотографіях». Як на фотографіях відображено перебіг Революції гідності? Яку інформацію можна отримати про масштаби протестів проти політики тогочасного керівництва країни?

КІНОДОКУМЕНТ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРО МИНУЛЕ УКРАЇНИ

1. Що можуть розповісти кінодокументи про минуле?

Кінодокументи, як історичне джерело, розкривають історичні події та явища у вигляді динамічних зорових образів. Цінність кінодокумента в тому, що його створюють безпосередньо в момент події, забезпечуючи наочність та можливість подання значного обсягу зображувальної інформації за короткий проміжок часу.

Кінодокументи більш реалістично, ніж інші історичні джерела, фіксують такі деталі і нюанси, які не можуть бути відображені в іншому виді джерел, зокрема колорит епохи, окремий момент або перебіг моментів історичного явища, обставини події та її деталі, вигляд та поведінка людей. Завдяки кінодокументам історія немов оживає в яскравих та колоритних образах, дає можливість дослідникові побачити історичну дійсність в динаміці та уявно перенестися в минуле.

Кінодокумент — це аудіовізуальний документ, зміст якого зафіксований за допомогою кінематографічної техніки у вигляді послідовно розташованих фотографічних зображень (кадрів), може містити також звукову інформацію. Кінодокументи класифікують як за формами відзнятого матеріалу (фільми, спецвипуски, кіножурнали, окремі кіно- і телесюжети) так і за способом зйомки і проекції (німі, звукові, чорно-білі, кольорові, широкоформатні, панорамні, поліекранні тощо).

2. Як аналізувати кінодокументи?

Аналізуючи кінодокументи дослідникам слід брати до уваги те, що вони створювалися у певній історичній реальності й відповідно до встановлених нею умов (політичних, технічних, культурних). Важливо враховувати, що історична дійсність часто визначала пропагандистське спрямування тогочасного кіноматографу. Зокрема, кінодокументи радянської епохи, як частина соціального замовлення, досить часто відтворювали виробничу складову — битву за врожай чи підвищення прибутковості виробництва, соціалістичні

змагання тощо, в той час замовчують реальні проблеми економіки та рівня життя населення. Тому розглядати документальне кіно як абсолютно достовірне джерело не варто. В даному випадку варто навчитися відрізняти реальні сцени від власне постановочного матеріалу. Тому кінодокументи потрібно зіставлятися за змістом інших історичних джерел.

Алгоритм (послідовність кроків) дослідження кінодокументів

1. Уважно перегляньте кінодокумент. Визначте, який вид кінодокумента - фільм, спецвипуск, кінохроніка, кіножурнал, окремий кіно- чи телесюжети тощо.
2. Визначте коли був зроблений кінодокумент (рік, період, подія)? Чому ви так вважаєте? Якщо вам невідомий час його появи, спробуйте за наявними в сюжеті ознаками якомога точніше визначити його. Зокрема, зверніть увагу, чи відображена в кінодокументі якась текстова інформація (плакати, реклама, підписи).
3. Опишіть, що ви побачили переглядаючи кінодокумент (не варто шкодувати часу на опис, адже найменша помічена деталь може мати вагоме значення для аналізу). Яка історична подія, явище відображена в сюжеті? Що дало вам можливість зробити такий висновок? Поміркуйте, чому саме ці події та люди зацікавили оператора в першу чергу?
4. Які об'єкти (предмети, речі, споруди тощо) відображені в кінодокументі? Які з них, на вашу думку, показані найбільш виразно? Чому?
5. Опишіть осіб, які попали в об'єктив кінокамери, а також їхні дії. Зверніть увагу на зовнішність, рухи, вираз обличчя людей.
6. Зверніть увагу на те, чи спеціально позували люди перед кінокамерою. Чому саме в цей момент і на цьому місці опинився оператор? Які емоції і почуття людей відобразив кінооператор?
7. Що ви знаєте про події та людей, відображених в кінодокументі? Назвіть інші історичні джерела, які містять інформацію про зображену подію чи історичну особу на відео.
8. Як співвідноситься інформація з кінодокументу з інформацією з інших відомих вам джерел. Якщо інформація джерел та кінодокументу суперечать одне одному, спробуйте з'ясувати, чому. Що у вас викликає більшу довіру? Чому?
9. Які деталі переглянутого кінодокумента вам запам'яталися найбільше? Чому? Яку нову інформацію ви отримали, розглядаючи та аналізуючи це відео. На які запитання кінодокумент не може дати відповіді? Чому?
10. Чи змінилося ваше уявлення про історичні події після перегляду відео? Якщо змінилося, то що саме і чому? Сформулюйте висновки, до яких ви дійшли після опрацювання відеоматеріалу.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО МИНУЛЕ УКРАЇНИ. ДОСЛІДНИЦЬКІ ЗАВДАННЯ.

ТЕМА 1. ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЖИТТЯ ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ

1. Порівняйте знаряддя праці (часів палеоліту) пітекантропів, неандертальця та кроманьйонця. Чи можна аналізуючи їх довідатися про заняття первісних людей та їх імовірних предків? Перелічіть якомога більше різноманітних способів їхнього застосування. Висловіть судження, як знаряддя праці з каменю змінили життя людини.

Поміркуйте, чому саме камінь став основним матеріалом для виготовлення знарядь праці первісними людьми та їх імовірними предками.

1.

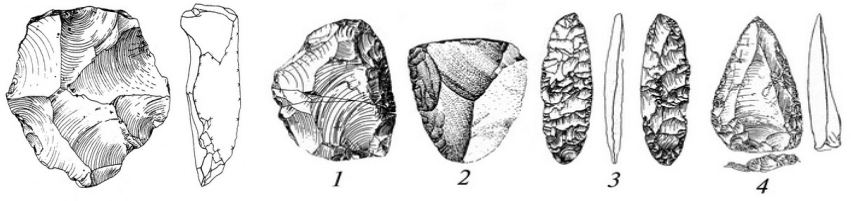

2.

3.

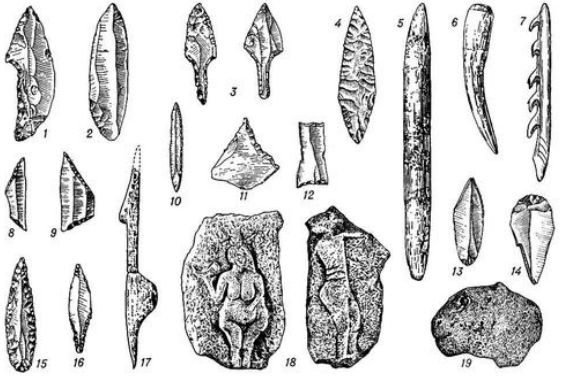

1. Кам’яні знаряддя праці пітекантропів зі стоянки біля с. Королеве
2. Знаряддя праці неандертальця
3. Знаряддя праці кроманьйонця

2. Перегляньте реконструкції жител (хиж) первісних людей та їх імовірних предків. Поміркуйте, на основі яких джерел (знахідок) вчені зробили ці реконструкції.

Які матеріали були використано під час спорудження цих жител (хиж)? Які з цих матеріалів могли зберегтися до наших днів і знайдені археологами? Чи можуть реконструкції жител свідчити про природні умови життя первісних людей та їх імовірних предків

1.

2. 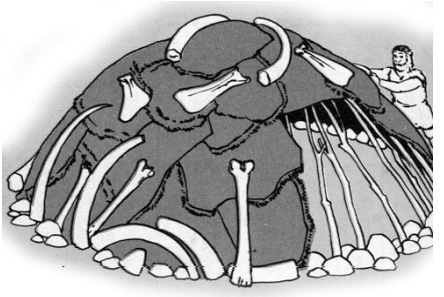

3. 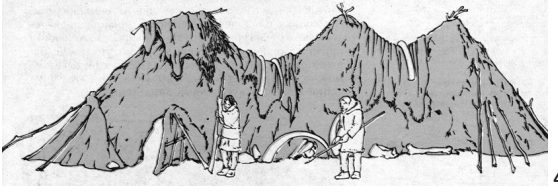

4.

1. У таких хижах жила «людина прямоходяча» (реконструкція).
2. Хижа неандертальця Реконструкція.
3. Довге спільне житло (реконструкція). Стоянка була знайдена поблизу с. Пушкарі, що на Київщині
4. Макет-реконструкція житла з Мізинської стоянки

3. За допомогою QR-коду та покликання здійсніть віртуальну екскурсію Національним музеєм історії України. Відвідайте зал №1. Які експонати ви побачили? Про що вони свідчать? До яких видів історичних джерел вони належать? Опишіть свої враження? Що нового ви дізналися? http://virtual.nmiu.org/

4. Прочитайте опис археологічних знахідок на стоянці первісних людей Ігрень-8, розгляньте ілюстрації та дайте відповідь на такі запитання:

1) До якого періоду належить стоянка, згадана в описі — палеоліт чи мезоліт? Як природні умови вплинули на тип житла та заняття мешканців стоянки?

Близько 10 тисяч років тому в результаті потепління на Землі на території України остаточно зникли льодовики і поступово встановились сучасні природні умови. Невеликі рухливі общини мисливців, рибалок і збирачів улаштовували на берегах річок сезонні стоянки. Відомою стоянкою однієї з таких общин є Ігрень-8 (нині це в межах м. Дніпро). На її території археологи виявили рештки 10 круглих напівземлянок діаметром 6—10 м. Заглиблені в землю, вони краще зберігали тепло взимку. У такому житлі могло зимувати кілька сімей. За знайденими на стоянці кістками вчені дізналися, що її мешканці полювали на турів, оленів, кабанів, диких коней, водоплавних птахів, ловили рибу.

2) Розгляньте рисунок крем'яних виробів і поясніть — чим, на вашу думку, зумовлене те, що найхарактернішою особливістю кремінних знарядь стали їхні невеликі розміри та геометричні форми у вигляді трикутників, трапецій, сегментів, круглих скребків тощо. Згадайте про заняття та винаходи людей цього періоду.

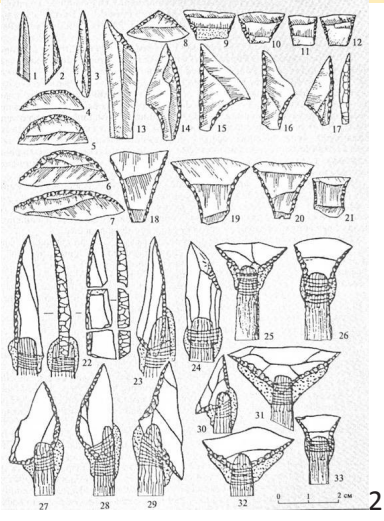

1.

2.

1. Крем'яні наконечники стріл та способи їх закріплення на древках стріл (за Д. Ю. Нужним)
2. Полювання на тура (реконструкція Л. Л. Залізняка та П. В. Корнієнка за матеріалами стоянки Ігрень-8)

ТРИПІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА

На основі зображень археологічних пам'яток, історичних реконструкцій та опису археологічних знахідок зробіть висновки про спосіб життя трипільців, їх основні заняття. Свої відповіді аргументуйте.

1. 2. 3.

1. Модель храму трипільської культури
2. Сокира кістяна. IV тис. до н.е. Поселення Жванець
3. Біноклеподібний виріб. IV тис. до н.е. Поселення Косенівка

1. 2. 3.

1. Глек. IV тис. до н.е. Поселення Косенівка
2. Модель саней та фігурка бика. IVтис. до н.е.
3. Зернотертка, реконструкція серпа, глек. Трипільська культура. З експозиції музею трипільської культури Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

1. 2.

1. Зразки мальованого посуду трипільської культури
2. Трипільські жінки. Сучасна реконструкція З. Васіної

1. 2.

1. Трипільське поселення (реконструкція). За матеріалами археологічних розкопок (за Т. Пассек)
2. Трипільське житло. (Сучасна реконструкція)

ІСТОРІЯ КОЧОВИХ ПЛЕМЕН НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

1. Охарактеризуйте пам'ятки з історії кімерійців згідно відповідних алгоритмів. Спробуйте описати їх спосіб життя за наведеними нижче історичними джерелами.

1. 2.

1. Зображення кімерійців на етруській вазі
2. Німрудський рельєф із зображенням кімерійських воїнів

1. 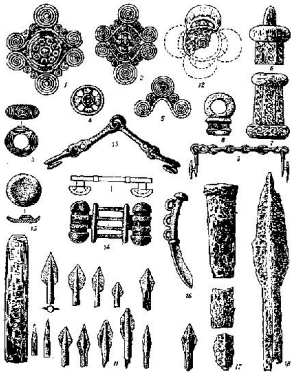 *2.* *3.*

4.

5

1. *Археологічні знахідки з кіммерійських поховань*
2. *Кіммерійська ремінна бляшка із золота*
3. *Кіммерійський кинджал (Київський археологічний музей)*
4. *Кімерійські кістяні прикраси (Київський археологічний музей)*
5. *Залізний кіммерійський кинджал знайдений у Черкаській області*

2. Розгляньте уважно золотий гребінець з кургану Солоха та скіфську пектораль з кургана Товста Могила. Проаналізуйте їх згідно відповідного алгоритму. Що можна дізнатися про спосіб життя та заняття скіфів з цих пам'яток? Які враження справляють на вас ці пектораль та гребінець?

1.

2

1. *Скіфська золота пектораль з кургана Товста Могила*
2. *Золотий гребінець. Курган Солоха*

Сцени з пекторалі

ГЕРОДОТ ПРО СКІФІВ.

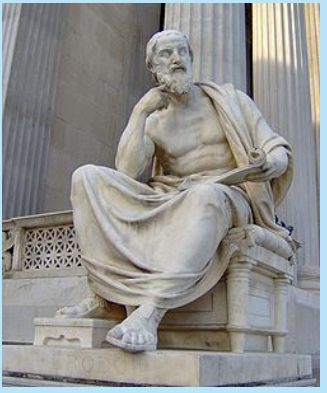

Довідка! Як відомо скіфи не знали писемності і, відповідно, не залишили після себе писемних пам'яток. Втім, скіфська історія оживає не лише завдяки численним археологічним пам'яткам, а й писемним творам інших народів, насамперед працям давньогрецького історика Геродота (484-425 рр. до Р.Х.).

У 20 років він відправився у тривалу подорож, метою якої був збір точних відомостей про греко-перські війни. Він відвідав і докладно описав Передню Азію, Єгипет, острівну і материкову Грецію, Македонію, Фракію, а також Північне узбережжя Чорного моря. Наслідком цих мандрівок стала його знаменита праця в 9-ти книгах — «Історія». Про скіфів Геродот розповідає, головним чином, у четвертій книзі «Історії».

На основі аналізу свідчень Геродота ми спробуємо дослідити життя, побут, звичаї скіфів.

1) Геродот про природні умови Скіфії

Які основні ознаки клімату описує Геродот? Чому він називає клімат Причорномор'я суворим? Як ви думаєте, чому він зосереджує увагу на зимі та холодній погоді? Поміркуйте, як природні умови впливали на життя скіфів.

Вся країна має такий суворий клімат, що на протязі 8 місяців там стоять нестерпні холоди… море і весь Боспор Кіммерійський замерзають, так що скіфи, які живуть по цей бік рову, юрмами переходять по кризі і на возах переїжджають на той бік в землю сіндів[1].… але й інші 4 місяці там стоять холоди. Зима там своїм характером відрізняється від зими в усіх інших країнах, бо протягом її, коли саме дощова пора, там майже не буває дощів, а літом вони ідуть увесь час. Коли в інших країнах буває грім, тут його не буває, а літом буває дуже часто… Коні легко зносять таку зиму, але мули та осли зовсім не витримують її…

… всякий, хто зблизька бачив, як іде густий сніг, уже розуміє, про що я говорю, бо лапатий сніг схожий на пір'я. Внаслідок такої суворої зими північні області цього материка ненаселені.

2. Геродот про населення Скіфії

Які племена скіфів згадує Геродот? Що спільного, а що відмінного в їх заняттях. Визначте на карті місця розселення кожного з племен.

1 Сінди — народ, що проживав на Таманському півострові

… у Скіфії — оскільки вона має чотирикутну форму, а дві сторони доходять до моря,— усі сторони рівні за своїми розмірами: й та, що йде всередину країни, й та, що простягається уздовж моря.

…Починаючи від… самого серединного з приморських пунктів усієї Скіфії, першими живуть калліпіди,… а вище їх друге плем'я, яке зветься алазонами… Вище алазонів живуть скіфи-хлібороби, які сіють хліб не для власного вжитку, а на продаж.

… Ці племена живуть… на захід від Борисфену[2]. А якщо переїхати через Борисфен з боку моря, то спершу буде Полісся, а від нього вгору живуть скіфи-хлібороби… Ці скіфи-хлібороби на схід займають простір на три дні дороги аж до річки, що має назву Пантікапу[3], а на північ — простір на одинадцять днів плавби вгору по Борисфену…

На схід від цих скіфів-хліборобів, за річкою Пантікапом, живуть уже скіфи-кочівники, які нічого не сіють і не орють… Ці кочівники на схід займають обшир на чотирнадцять днів дороги, який простягається до річки Герр[4].

За [річкою] Герром простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші і вони вважають інших скіфів своїми невільниками.

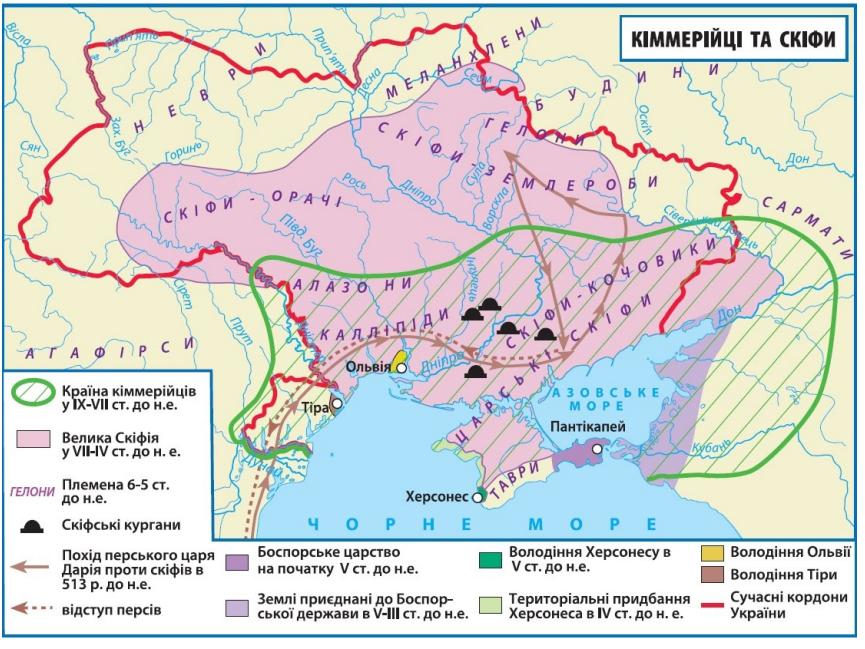

2 Борисфен – Дніпро

3 Пантікап – р. Інгулець

4 Герр – можливо, притока Дніпра, ріка Орел або р. Кінські Води.

Вплив природних умов на заняття та побут скіфів.

Ознайомтеся з уривком тексту «Історії» Геродота. Обґрунтуйте, як природні умови впливали на спосіб життя скіфів та їх заняття. Яку роль в їх житті відігравали річки?

У скіфського народу… немає ні міст, ні укріплень; свої житла він переносить з собою, де кожний — кінний стрілець, де засоби до життя добувають не хліборобством, а скотарством і житла влаштовуються на возах — такому народові як не бути непереможним і неприступним?

Цій особливості життя скіфів сприяє сама земля, а також ріки; земля їх, являючи собою рівнину, багата травою і добре зрошена..

… Борисфен,— найбільша з цих рік і, на нашу думку, найкорисніша не тільки серед скіфських рік, а й серед усіх інших, крім єгипетського Нілу.... Борисфен найприбутковіший: він дає стадам чудові і дуже поживні пасовиська, прекрасну рибу в величезній кількості. Вода його дуже приємна на смак і відрізняється чистотою серед мутних рік Скіфії. Вздовж нього тягнеться чудова орна земля, або росте дуже висока трава там, де ґрунт не засівається. В його гирлі сама собою в достатку осідає сіль. В ньому ловиться для соління велика риба без хребта, що зветься осетром, а крім того, є багато іншого, вартого подиву.

…живуть вони в кибитках, з яких найменші бувають чотириколісні, а інші — шестиколісні. Вони цілком закриті цупким матеріалом, виготовленим з вовни, і зроблені подібно до будинків: одні з двома, інші — із трьома відділами; вони непроникні ні для води, ні для снігу, ні для вітрів. У таких кибитках перебувають жінки, а чоловіки їздять верхи; за ними йдуть отари овець, стада корів і табуни коней. На одному місці залишаються стільки часу, доки вистачить трави для худоби, а коли її обмаль, переходять в іншу місцевість. Самі вони їдять варене м’ясо та «іпаку» (сир з кобилячого молока), п’ють кобиляче молоко.

Військовий одяг і зброя скіфів (сучасна реконструкція)

Геродот про поховальний обряд скіфських царів

Поміркуйте, як в поховальному обряді скіфів відобразилися їх уявлення про потойбічний світ? Свою відповідь аргументуйте. За допомогою інтернет ресурсів знайдіть цікаву інформацію про дослідження скіфських курганів та пам'ятки, які знайдені при розкопках курганів.

… Коли в них (скіфів) помре цар, тут викопують велику чотирикутну яму, приготувавши її, намащують труп покійного воском,… і на возі везуть до другого племені…. Звідти везуть на возі труп царя до другого підвладного їм племені, причому ті, до яких приїжджали раніше, ідуть за ними. Об'їхавши усіх, вони приїжджають до… земель, в яких знаходиться кладовище. Тут кладуть труп у могилу на підстилці, по обидва боки його стромляють списи, на них кладуть дошки і вкривають їх очеретом, а в решті простору могили ховають одну з наложниць царя, перед тим задушивши її, а також винодаря, кухаря, конюха, слугу, візника, коней, по добірній штуці різної іншої скотини і золоті чаші. Після всього цього вони всі насипають великий курган, намагаючись зробити його якомога більшим.

Після того, як мине рік, знову роблять так: із слуг, що залишались, вибирають…п'ятдесят чоловік, а також п'ятдесят найкращих коней задушують… Розташувавши навколо могили таких вершників, скіфи розходяться.

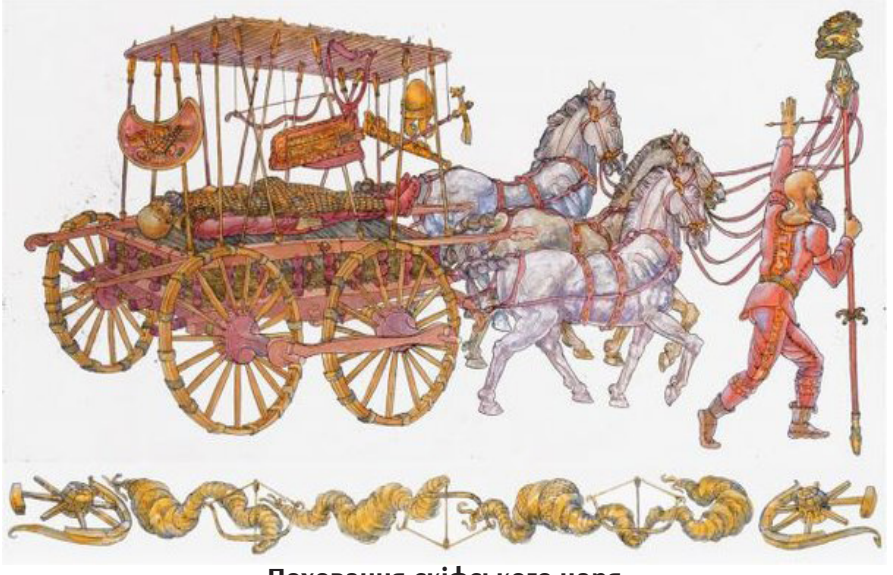

Поховання скіфського царя

1. 2.

1. Сучасний вигляд кургану Огуз
2. Курган з поховальною камерою в розрізі

СКІФСЬКИЙ ПОХІД ПЕРСЬКОГО ЦАРЯ ДАРІЯ І

Опрацьовуючи історичне джерело, поставте 2-3 запитання до кожного з фрагментів і запропонуйте однокласникам дати відповідь на них.

Як ви вважаєте, чи правильної тактики дотримувалися скіфи стосовно перського війська. Свою відповідь аргументуйте.

1. Після здобуття Вавилона Дарій вирушив у похід на скіфів. Перський цар…з'єднав мостом береги ріки Істру, маючи намір все підкорити собі і по цей бік ріки[5].

Скіфи… вирішили зовсім не давати справжнього, відкритого бою, але, поділившись на два загони, відступати із своїми стадами, засипати по дорозі колодязі і джерела, і винищувати рослинність.

2. Вирішивши так, скіфи… послали вперед найкращих вершників. Всі вози, на яких жили їх діти і жінки, і весь скот з ними вони відправили заздалегідь, наказавши рухатися незмінно на північ… Скіфи…вирішили нападати на персів кожного разу, як тільки вони будуть зайняті добуванням продовольства. Так скіфи далі й робили, підстерігаючи, коли воїни Дарія виходили по хліб.
3. Нарешті, Дарій опинився у великій скруті. Скіфські царі… послали до Дарія вісника, який приніс йому дари: птаха, мишу, жабу і п'ять стріл… Хай самі перси, сказав вісник… зрозуміють, що означають ці дари.

На думку Дарія, це означало,…що скіфи складають зброю. Таку думку висловив Дарій, але зовсім протилежна до неї була думка Гобрія…: «Якщо перси, ви не станете птахами, і не полетите високо в небо, або

5 тобто на північ від Дунаю

мишами і сховаєтеся в землю, або жабами і не пострибаєте в болота, то ви не повернетеся до себе, вас загублять оці стріли».

4. …Дарій… сказав…: «Ці люди зовсім не зважають на нас і тепер я гадаю, що Гобрій правильно сказав про скіфські дари…і через це треба нам подумати, як може здійснитися наш відступ з найменшою небезпекою». На це так відповів Гобрій:… тепер моя думка така, що треба, щойно настане ніч, запалити вогні,… а потім обдуримо воїнів, що зовсім не можуть переносити тяжких випробувань, прив'яжемо всіх віслюків[6], які в нас є, і покинемо їх, а самі відійдемо, перш ніж скіфи прийдуть до Істру, щоб зруйнувати мости…»… Коли настала ніч, Дарій пішов за його порадою…Так перси уникнули небезпеки…

4. На основі аналізу археологічних пам'яток та висловлювань античних авторів зробіть висновок про спосіб життя сарматів. Свої відповіді аргументуйте.

1.

2.

1. Сарматські воїни (сучасна реконструкція)
2. Сарматські жінки (сучасна реконструкція)

6 щоб чутно було їхні крики

3. 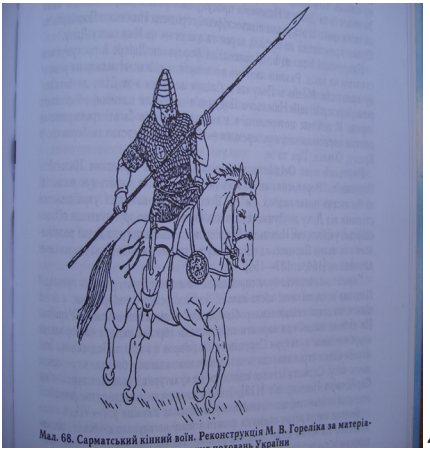

4.

3. Сарматський кінний воїн у повному бойовому спорядженні (реконструкція М. Гореліка)
4. Сарматська зброя: 1, 2 — довгі залізні мечі із серпоподібним і кільцевим навершям; 3 — наконечник довгого списа; 4—6 — залізні наконечники стріл

«Вони йшли за своїми стадами, вибираючи завжди місцевості з добрими пасовищами, взимку — в болотах біля Меотіди [Азовське море], а влітку — на рівнинах». Страбон, давньогрецький історик

«Я живу… на сарматському узбережжі… великий натовп сарматського та готського племені роз'їжджає на конях по дорогах. Серед них немає жодного, хто не носив би сагайдака, лука та стріл, смертоносних через зміїну отруту…» та «Ворог, сила якого — кінь та швидка стріла, спустошує жалюгідні багатства навколишніх сіл…». Овідій, римський поет

«Коли з'являються кінними загонами, навряд чи яке військо може їм протистояти». Тацит, римський історик

«І відтоді і дотепер жінки савроматів живуть, як і за давніх часів, тобто на полювання їздять увесь час верхи і разом зі своїми чоловіками, і без них, і на війну ходять, і одягаються так, як чоловіки». Геродот, давньогрецький історик.

ГРЕЦЬКІ МІСТА-КОЛОНІЇ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї

1. Уважно розгляньте фотографій археологічних пам'яток Ольвії, реконструкції, відеосюжет та матеріали сайту музею-заповідника. Які висновки можна зробити про забудову полісу, умови проживання та заняття його мешканців, їх вірування? Свою відповідь аргументуйте.

1. 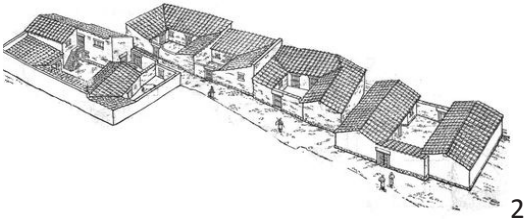 2.

1. Квартал житлових будинків у Верхньому місті Ольвії (реконструкція С. Крижицького)
2. Ольвія. Залишки старовинного житлового кварталу

3. 4. 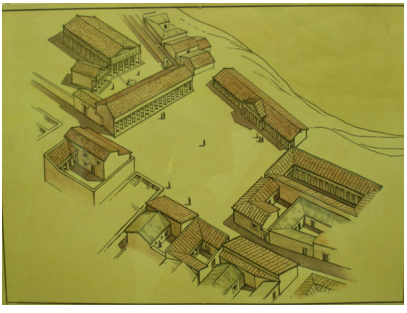

3. Вулична сцена в Ольвії (малюнок М. Гореліка).
4. Загальний вигляд центральної частини Ольвії (графічна реконструкція С. Крижицького, малюнок М. Ієвлєва)

5. 6.

5. Землянки були першими житловими спорудами Ольвії
6. Залишки колон

7. 8.

7. Головний вівтар у формі хреста, що розташоаний перед храмом Аполлона
8. В амфорах, форма яких була дуже зручною для перевезення на кораблях, стародавні греки перевозили вина, оливкову олію тощо

Фотоджерела

Фотоальбом Реконструкції Крижицького С.Д.
http://olbio.org.ua/photos/album3
Фотоальбом Музеї (кераміки та лапідарій)
http://olbio.org.ua/photos/album1
Фотоальбом Пейзажі Ольвії http://olbio.org.ua/photos/album4
Екскурсія містом http://olbio.org.ua/pages/tour_olvia
Віртуальна екскурсія Національно історико-археологічним заповідником «Ольвія» https://museum-portal.com/ua/museum/natsionalniy-istpryko-arheologichniy-zaovidnyk-olviya

Відеосюжети про археологічні пам'ятки Ольвії

Ольвія. Античне місто-держава з неба
https://sites.google.com/view/history5-6/9/5_1
Ольвія: найбільший античний поліс Причорномор'я https://sites.google.com/view/history5-6/9/1-1
Щасливе місто Ольвія — Археологічний заповідник | «Україна вражає» https://sites.google.com/view/history5-6/9/1-2

2. Проаналізуйте реконструкції міста Херсонес, уривок з праці давньогрецького історика та географа Страбона, фото археологічних пам'яток полісу та відповідні відеосюжети. Що можна дізнатися з них про господарство, забудову, політичне життя в полісі, умови життя та заняття його мешканців?

1. 2.

1. Руїни Херсонеса. Порт базиліки в Херсонесі
2. Руїни монетного двору в Херсонесі

3. 4.

3. Залишки античного театру в Херсонесі
4. Залишки давилень виноробні в Херсонесі

5. 6.

5. Фортечна стіна. Вид з боку головної міської брами. На дальньому плані видно вежу Зенона.
6. Вежа Зенона. Вид з фортеці. На передньому плані видна протейхизма — передова оборонна стіна

7. 8.

7. Головна міська брама Херсонеса елліністичної доби (малюнок М. Ієвлєва)
8. Оборонні стіни Херсонесу. Реконструкція І.А. Антонової, рисунок А.Ф. Снежкиной

9.

9. Середньовічні піфоси, в яких зберігалися численні товари

Відеосюжети.

«Таврійська Троя». Херсонес.
https://sites.google.com/view/history5-6/9/1-3
Херсонес. Севастополь.
https://sites.google.com/view/history5-6/9/1-4

Давньогрецький історик та географ Страбон про грецькі колонії в Північному Причорномор'ї та скіфську державу

«… Великий Херсонес за формою і розміром подібний до Пелопоннесу. Херсонесом володіють правителі Боспору, хоча вся ця область спустошена безперервними війнами. Раніше вони володіли лише невеликою частиною країни біля гирла Меотіди і Пантікапея до Феодосії, а більшу частину (країни) до перешийка і Каркінітської затоки (Арабатська затока) займало скіфське плем'я таврів. Вся ця країна, а також майже вся область за перешийком до Борисфену звалася Малою Скіфією. Однак через те, що безліч людей з Малої Скіфії переправлялись через Тірас й Істр і поселялись у тій країні, значна частина Фракії теж дістала назву Малої Скіфії, фракійці тим більше, що поступилися пришельцям, почасти примушувані силою, почасти ж унаслідок поганої якості ґрунту, бо більша частина цієї країни болотиста.

Крім гористої приморської області, що розкинулася до Феодосії, вся решта Херсонесу становить рівнину з добрим ґрунтом і надзвичайно родючу, особливо багату на хліб. В усякому разі земля, зорана абияк будь-яким лемешем, дає врожай у 30 мір… Народність херсонесців називалась «георгами» (хліборобами) в буквальному розумінні цього слова, тому що скіфське плем'я, яке жило вище них, було кочовим, споживало в їжу не тільки м'ясо взагалі, особливо конину, а також сир з кумису, свіже і кисле молоко…»

Надзвичайно цінним джерелом про устрій Херсонесу є громадянська присяга херсонесців. Опрацюйте уривок з документа за запитаннями:

1. Які території управлялися Херсонесом?
2. Яким був суспільний устрій Херсонеса (демократичний, олігархічний чи аристократичний)?
3. Про які права й обов'язки громадянина поліса йдеться в цьому уривку?
4. Що можна дізнатися із джерела про релігійне життя мешканців Херсонеса?

Висловіть судження, які із зобов'язань громадян Херсонесу перед державою є актуальними і цінними в наш час.

«Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою [богиня], богами й богинями олімпійськими, героями, що володіють містом, територією та укріпленими пунктами херсонесців.

Я буду однодумним щодо порятунку і свободи держави та громадян і не зраджу Херсонеса, Керкінітіди, Калос Лімена та інших укріплених пунктів і з решти території, якою херсонесці управляють чи управляли,

нічого нікому не зраджу, ні елліну, ні варвару, але оберігатиму все це для херсонеського народу.

Я не звалюватиму демократичного ладу й не дозволю цього тому, хто зраджує і звалює, й не потаю цього, але доведу до відома державних службових осіб.

Я буду ворогом тому, хто замишляє і зраджує чи відторгає Херсонес, або Керкінітіду, або Калос Лімен, або укріплені пункти й територію херсонесців…

Я… не розголошуватиму нічого з потаємного ні елліну, ні варвару, що може зашкодити державі.

Я не даватиму або не прийматиму дарів на шкоду державі і громадянам.

Я не замишлятиму ніякої несправедливої справи проти будь-кого з громадян, що не відпали, і не дозволю цього й не потаю, але доведу до відома й на суді подам голос за законами.

Я не укладатиму змови ні проти херсонеської громади, ні проти будь-кого з громадян, хто не оголошений ворогом народу…

Якщо я довідаюсь про якусь змову, що існує або зароджується, я доведу про це до відома службових осіб.

Хліб, який звозиться з рівнини, я не буду ні продавати, ні вивозити з рівнини в будь-яке інше місце, а тільки в Херсонес…»

1. 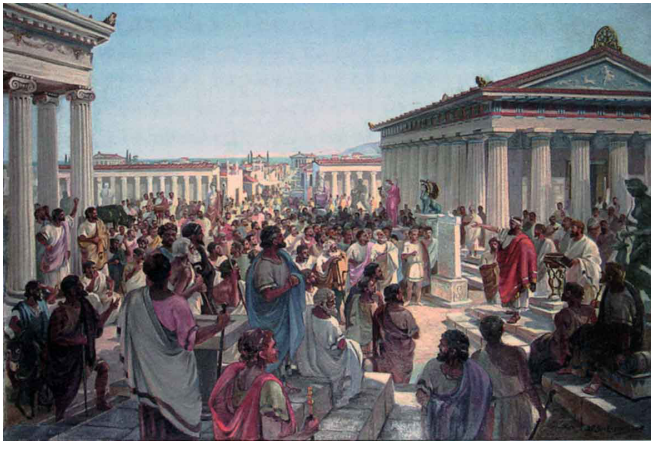 2. 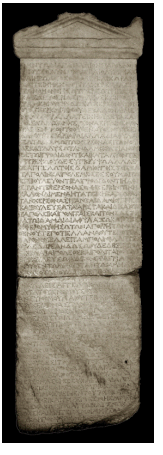

1. Прийняття присяги в Херсонесі. Художник Р. Воскресенський

2. Біломармурова плита з присягою громадян Херсонеса. Початок III ст. до н.е.

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ

Для довідки! Найбільш повними джерелами для вивчення найдавнішої історії слов'ян є археологічні матеріали — поселення, поховання, рештки культових споруд, предмети побуту, знаряддя праці, зброя, збережені частини одягу, кісткові залишки тварин тощо. Їх дослідження дозволяє науковцям відтворити (реконструювати) їх спосіб життя, вірування, поселення, житла давніх слов'ян.

Втім, в ті часи племена і народи часто змінювали місця проживання. Опановуючи нові території, слов'яни часто проживали поряд з іншими народами. Тому, слов'янські археологічні пам'ятки, датовані раніше V ст. входять до археологічних культур створені різними народами та племенами.

У III ст. на теренах сучасної України виникла *черняхівська культура*. Її пам'ятки датуються III — поч. V ст. Вона охоплювала величезні землі — майже всю територію сучасної України і навіть виходила за її межі. Населення черняхівської культури, на думку більшості вчених, складалося з давніх слов'ян, скіфо-сарматів, германців, готів та ін. Слов'яни, що були носіями цієї культури, проживали в лісостеповій частині України.

Самобутністю відзначалася *київська археологічна культура*. На півдні вона межувала з черняхівською культурою, а на півночі її сусідами були балтські племена. Її пам'ятки датуються рубежем II—III — 1-ю пол. V ст.

1. Розгляньте на малюнках реконструкції слов'янських поселень та жител черняхівської та київської археологічних культур. Що в них подібне, а що — відмінне? Як слов'яни вибирали місце для поселення?

1.

2.

1. Вигляд черняхівського поселення (рис. П. Корнієнка за матеріалами Є. Рікмана).
2. Поселення київської культури (реконструкція Р. Терпиловського та П. Корнієнка, рис. П. Корнієнка).

1. 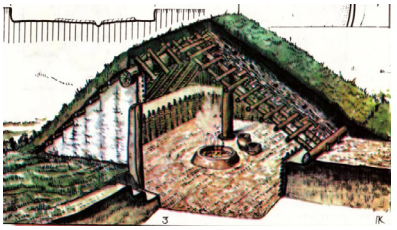 2. 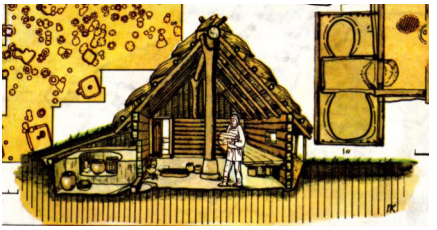

1. Напівземлянка з черняхівського поселення (рис. П. Корнієнка за матеріалами Є. Рікмана).
2. План розміщення житлових і господарських споруд поселення київської культури, план житла та його реконструкція (реконструкція Р. Терпиловського та П. Корнієнка, рис. П. Корнієнка).

2. На основі зображень речових історичних джерел та художніх реконструкцій визначте заняття та ремесла, які були поширені у давніх слов'ян. Поміркуйте, з якими народами торгували давні слов'яни? Поміркуйте, на основі яких знахідок вчені можуть відтворити заняття та господарство давніх слов'ян.

1. *2.*

1. Чоловічі костюми селянина та знатного дружинника черняхівської культури (реконструкція З. Васіної)
2. Святковий одяг жінок черняхівської культури (реконструкція З. Васіної).

1. 2.

3. 4.

1. Предмети побуту. Черняхівська культура
2. Черняхівські буси та прикраси
3. Прикраси київської культури
4. Нашийний ланцюг. Київська культура

1. 2. 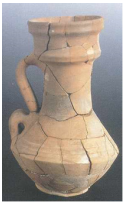 3. 4.

1. Горщик кухонний. Черняхівська культура, перша половина — середина IV ст.
2. Глечик гончарний. Черняхівська культура
3. Керамічне відро. Черняхівська культура, середина IV ст.
4. Келих у вигляді чобітка. Черняхівська культура, середина IV ст.

5.

5. Римські монети, знайдені на місці Черняхівського поселення.

3. Опишіть та порівняйте святилища з поселень київської та черняхівської культур. Кого зображено на малюнках? Що вони роблять? Поміркуйте, які історичні джерела допомогли дослідниками зробити такі реконструкції.

1. 2.

1. Святилище з поселення зубрицької археологічної культури (реконструкція Д. Козака та П. Корнієнка, рис. П. Корнієнка)
2. Святилище з черняхівського поселення (реконструкція Й. Винокура та П. Корнієнка, рис. П. Корнієнка).

4. Прочитайте уривки з писемних джерел про життя антів та склавинів. Доберіть з них відомості про: а) суспільний лад; б) умови життя; в) риси характеру; г) військову вдачу; д) звичаї та вірування склавинів та антів.

Візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський, праця «Готська війна»

«Ці племена, склавини й анти, не управляються однією людиною, але з давніх часів живуть у народоправстві (демократії), і того всі справи. Чи щасливі чи лихі, вважаються спільними. І в усіх інших справах однаково ведеться в обох цих варварських народів і встановилося давно. Єдиного бога, що надсилає блискавку, визнають єдиним владикою всіх, і жертвують биків, і здійснюють інші священні обряди. Не знають долі (фатуму) і зовсім не визнають, щоб вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хворобі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не загинуть, жертву богу, і врятувавшись, жертвують, що обіцяли, і думають, що тією жертвою спасли собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм всім і з тих жертв ворожать. Живуть вони в жалюгідних халупках, на великій відстані одна від одної, наскільки можливо міняючи часто місце поселення.

Виступаючи на битву, ідуть здебільшого маючи в руках щити і списи, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки (хітона), ані плаща, але тільки в коротких штанах, підтягнутих широким поясом на стегнах, стають битися з ворогами. В обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вона також не різняться поміж собою. Всі вони високі й надзвичайно міцні. Тілом і волоссям білі або золотисті, і не впадають зовсім в чорне, а рудуваті всі. Спосіб життя вони мають суворий і зневажають зручності, як масагети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі і не підступні і в простоті вони немовби зберігають гунські звичаї. І навіть ім'я у слов'ян та антів було спочатку одне».

Візантійський імператор та історик VI ст. Маврикій Стратег, трактат «Тактика і стратегія»

«Племена склавинів і антів подібні за своїм способом життя, за своїми звичаями, за своєю любов'ю до свободи, їх аж ніяк не можна схилити до неволі або покори у своїй країні. Вони численні, терплячі, легко переносять спеку, холод, дощ, брак одягу, нестачі їжі. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельськи, привітно зустрічають їх... полонених вони не тримають у неволі, як інші племена, протягом необмеженого часу, але обмежуючи (час нево-

лі) певним строком, пропонують їм вибрати: чи хочуть вони за якийсь викуп повернутися додому, а чи залишитися там у стані вільних і друзів.

Вони оселяються в лісах біля важкопрохідних рік, боліт та озер, роблять у своїх житлах багато виходів, щоб можна було урятуватись у разі небезпеки… Необхідні їм речі вони закопують у схованках, нічим зайвим відкрито не володіють і ведуть мандрівне життя.

Битися зі своїм ворогом вони люблять у місцях, порослих густим лісом, у міжгір'ях, на кручах; з вигодою для себе вдаються до раптових нападів, хитрощів, і вдень, і вночі вишукуючи багато способів… Краще за будь-кого вміють вони переправлятися через річки і можуть довго залишатися у воді. У разі небезпеки вони покидають свої житла і поринають у глибінь води, тримаючи в роті довгі, порожнисті всередині стебла очерету, приготовлені саме для цієї мети…

Усі чоловіки озброєні в них невеликими дротиками, по два в кожного, а в декого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які затруднюють рух. Є в них дерев'яні луки і стріли, намазані отрутою… Не маючи над собою зверхника і ворогуючи один з одним, вони не визнають військового строю…»

1.

2.

1. Зовнішній вигляд чоловічого і жіночого (княжого) одягу антів За матеріалами Мартинівського скарбу (V-VI ст.). Реконструкція П. Корнієнка та О. Приходнюк.
2. Святкове вбрання антів (реконструкція З. Васіної). Порівняйте його з одягом Стародавньої Греції та Риму. Поміркуй, чим зумовлені відмінності?

ТЕМА 2. УКРАЇНА В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ДЖЕРЕЛАХ

Для відтворення обставин життя людей на українських землях в період Середньовіччя вчені використовують різноманітні типи джерел. Про умови життя тогочасного люду, їхні житла та побут, знаряддя праці та зброю, одяг та прикраси найбільше інформації несуть речові (археологічні) джерела.

Про історичні події, діяння князів, їх відносини з сусідніми державами розповідається в літописах, найдавнішим з яких, що дійшов до нас, є «Повість минулих літ». Укладений цей літопис був на початку XII ст. Починається він такими словами: «*Повість минулих літ з Богом починаєм. Отче, благослови. Повість минулих літ Нестора, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала. Тож почнемо повість оцю»*.

1. 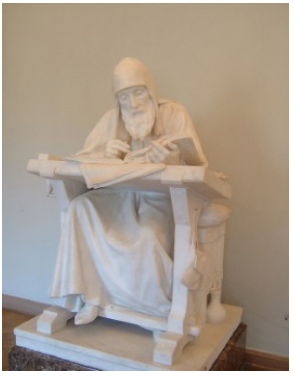 2. 3.

1. *Нестор Літописець. Скульптура. Автор М. Антокольський*
2-3. Сторінки з літопису «Повість минулих літ».

Упорядником літопису, як свідчить текст, був київський літописець, чернець Києво-Печерського монастиря Нестор. Він вважався одним із найосвіченіших людей Русі-України: мав ґрунтовні знання з історії, літератури та богослов'я, досконало володів грецькою мовою.

В основу літопису Нестор-літописець поклав не лише ті події, сучасником яких був, а й ранішні. Щоб їх описати автор користувався давнішими текстами, переказами, легендами. У літопису містяться відомості про походження та розселення східних слов'ян, історію України-Русі та її сусідів. Завершується літопис описом подій 1110 р.

Робота над «Повістю минулих літ» зайняла у Нестора-літописця майже 20 років. На жаль, оригінал літопису не зберігся. До нас дійшли лише

пізні списки літопису, тобто переписані згодом його копії. Завдяки праці Нестора-літописця інформація при минуле України-Русі стала доступна наступним поколінням.

Однією з найяскравіших пам'яток літописання є також Галицько-Волинський літопис. Він був написаний у другій половині XIII ст. і є головним історичним джерелом з історії Галицько-Волинського князівства. Укладачі літопису обстоювали ідею збереження єдності Русі, засуджували свавілля боярської знаті, яке підривали авторитет княжої влади.

Починається літопис поетичною похвалою засновника Галицько-Волинського князівства Романа Мстиславича, який *«…одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих… Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур…»*.

Центральною частиною твору є життя князя Данила Галицького, з діяльністю якого ви вже ознайомилися на сторінках цього підручника.

Цінними історичними джерелами про період середньовіччя на українських землях є тогочасні твори літератури й фольклору (билини, перекази, історичні пісні та думи), графіті (написи та малюнки, видряпані на стінах та архітектурних деталях давніх будівель) та іноземні писемні джерела: хроніки, щоденники мандрівників, тексти міждержавних угод.

Дослідивши і зіставивши інформацію з різних історичних джерел, історики відтворюють картину життя людей доби Середньовіччя на українських землях.

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

1. Розгляньте наведені нижче ілюстрації. Яку інформацію можна отримати про побут, спосіб життя та релігійні вірування східних слов'ян на українських землях у VIII-IX ст.

1.

2.

3

4.

5.

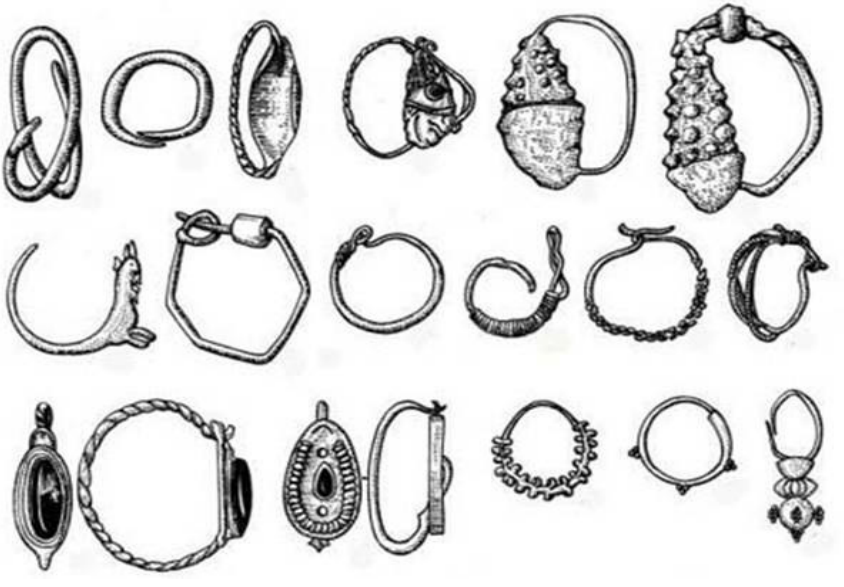
6.

Пам'ятки та реконструкції пам'яток східних слов'ян *VIII-IX ст.* на теренах України*: 1. Реконструкція житла;*
2. Реконструкція житла східних слов'ян. У кутку — піч-кам'янка;
3. Ідол;
4. Ліпний горщик східних слов'ян;
5. Вироби ремісників;
6. Жіночі прикраси полян, сіверян і в'ятичів.

Ознайомтеся з уривком з літопису «Повість минулих літ» про розташування слов'янських племен і дайте відповіді на запитання: 1) Які назви слов'янських племен згадуються в літописі; 2. Які регіони вони заселяли? 3. Як літописець пояснює походження назв слов'янських племен?

Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і назвалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і назвалися древлянами. Радимичі ж і в'ятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати — [один] Радим, а другий В'ятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а В'ятко

сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися в'ятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

2. Прочитайте легенду про заснування Києва з літопису. Про що в ньому йдеться? Що в розповіді літописця вважаєте цілком вірогідним? Які історичні місцевості, за свідченням літопису, можна вважати найдавнішим містом?

[…] Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, — бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок і на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс [і] бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. […]

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав животгя своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончалися.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян […]».

1.

2.

1. Капище «города (града) Кия».

2. Фрагмент сторінки з літопису про заснування Києва.

3. Ознайомтеся з уривком з «Повісті минулих літ» про початок правління Олега. В результаті яких подій князь Олег почав правити Києвом? Дайте оцінку особистості Князя та подіям, описаним у літописі. Які племена сплачували данину князю Олегу? З чого складалась данина на Русі?

У РІК 6387 [879] помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий

У РІК 6390 [882] вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв — варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська… Звідти рушив він униз [по Дніпру] і, прийшовши, узяв [город] Любеч і посадив мужа свого.

І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду зоставив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав [посла] до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв:

«Ми — купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдітьно оба до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. — І [тут] винесли Ігоря. — А се — син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив [боярин] Ольма церкву святого Миколи [Мирлікійського]. А Дірова могила — за святою Ориною.

І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися Руссю.

Сей же Олег почав городи ставити і встановив данину словенам, і кривичам, і мерям. І встановив він варягам данину давати від Новгорода, — триста гривень на рік заради миру, — що до смерті Ярославової давали [новгородці] варягам.

У РІК 6391 [883]. Почав Олег воювати проти древлян і, примусивши їх, став із них данину брати по чорній куниці.

У РІК 6392 [884]. Пішов Олег на сіверян, і побідив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши: «Я їм противник, і вам нічого давати»

4. Прочитайте фрагмент з «Повісті минулих літ» про похід Олега на Царгород і порівняйте з тим, що бачите на малюнках з літопису та художній реконструкції. Які саме події описані в джерелі втілено в малюнках? Якою була мета походу князя Олега на Царгород? Поміркуйте, чому воїни князя Олега жорстоко поводилися з греками.

У РІК 6415 [907]. Пішов Олег на греків, Ігоря зоставивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі називалися «Велика Скіфія». І з цими усіма вирушив Олег на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі[7].

І прибув він до Цесарограда, а греки замкнули Суд[8] і город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег. І попустошив він довкола города, і вчинив убивство багатьох греків. І палат багато вони розбили, і церкви попалили. А котрих же брали як полоняників, [то] одних вони посікали, а других мучили, інших же розстрілювали, а [ще] інших у море кидали. І багато іншого зла творили руси грекам, як ото [звичайно] вороги творять.

І повелів Олег воям своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, [рушили] з поля, і пішов [Олег] до города.

Побачивши ж [це], греки убоялися і сказали, вислявши [послів] до Олега: «Не погубляй город. Ми згоджуємось на данину, як ти ото хочеш». І зупинив Олег воїв, і винесли йому [греки] їжі і вина, і не взяв він його, бо було воно приготоване з отрутою. І убоялися греки, і сказали: «Не Олег се, а святий Дмитрій, по сланий на нас богом».

І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів: по дванадцять гривень на чоловіка, а в кораблі [було] по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоби не пустошив він Грецької землі...

...І прибув Олег до Києва, несучи золото, і паволоки, і овочі, і вина, і всяке узороччя. І прозвали [кияни] Олега — «Віщий», бо були люди [ці] поганами і невігласами....

1. 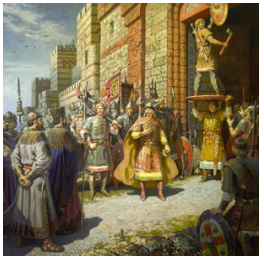
2.
3.

1. Фрагмент картини-реконструкції літописних подій 907 р.
2. Сторінка з літопису, присвячена подіям за доби правління Олега.
3. Похід Олега на Константинополь у 907 р. Мініатюра з літопису.

7 Кількість кораблів, можливо, перебільшена.

8 Затоку і гавань Константинополя Суд замикали, протягуючи ланцюг по морю між баштами, що стояли обабіч неї.

5. Ознайомтеся з уривком з «Повісті минулих літ». Про яку подію в ньому йде мова? Співвіднесіть опис події з реконструкцією С. Висоцького фрески Софійського собору в Києві.

У РІК 6463 [955]. Вирушила Ольга в Греки і прибула до Цесароградa. А був тоді цесарем Костянтин, син Леонтів. І, побачивши її, гарну з лиця і вельми тямущу, здивувався цесар розумові її і розмовляв з нею, сказавши їй: «Достойна ти єси цесарствувати в городі сьому з нами». Вона ж, зрозумівши [його річ], мовила до цесаря: «Я поганинка єсмь. А якщо ти хочеш мене охрестити, то охрести мене сам. Якщо ні — то я не охрещуся». І охрестив її цесар з патріархом [Полієвктом].

…А по охрещенні призвав її цесар і сказав їй: «Я хочу взяти тебе за жону». Вона тоді мовила: «Як ти мене хочеш узяти, коли охрестив мене сам і назвав мене дочкою? Адже в християнах нема такого закону — ти ж сам знаєш». І сказав цесар: «Перехитрила ти мене єси, Ольго». І дав він їй дари многі — золото, і серебро, і паволоки, і начиння різного, і відпустив її, назвавши її дочкою своєю.

Жила ж Ольга [разом] із сином своїм Святославом, і повчала його мати охреститися, та не зважав він на це, ні до вух не брав…».

Княгиня Ольга на прийомі в Константина Багрянородного. Реконструкція С. Висоцького фрески Софійського собору в Києві. Імператора зображено ліворуч. Він сидить на троні в парадному одязі. Поруч — два охоронці, озброєні списами і щитами. Праворуч від вікна зображено княгиню Ольгу. Поруч з княгинею — жінки її почету.

Хрещення Ольги (мініатюра з літопису)

6. В музеї становлення української нації є композиція, яка представляє урочисте прийняття імператором Костянтином VII Багрянородним у Константинополі в жовтні 957 року «архонтеси» Ольги, Великої Княгині Київської. Розгляньте її уважно за посиланнями https://sites.google.com/view/history5-6/9/1-5. Поміркуйте, чому ця подія визначена, як одна з ключових у становленні української нації. Чи згодні ви з твердженням,що саме княгиня є тією особою в історії України-Русі, що привела її до кола цивілізованого світу? Свою думку обґрунтуйте.

Композиція в музеї становлення української нації, що присвячена урочистому прийому у Великому палаці імператором Костянтином VII Багрянородним у Константинополі в жовтні 957 року «архонтеси» Ольги, Великої княгині київської.

7. Ознайомтеся з уривками з писемних джерел про князя Святослава та реконструкціями його особистості. Про які риси характеру руського князя вони свідчать? Порівняйте реконструкцію портрета, композицію музею становлення української нації і словесний опис зовнішності князя Святослава.

Уривки з літопису «Повість минулих літ»

1. …Сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні казана не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сідло клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти»…
2. … Не любо мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків — паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів — срібло й коні, із Русі ж — хутро, і віск, і мед, і челядь».
3. …І послали кияни гінця до Святослава, говорячи: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш про неї, а свою полишив. Нас же мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не оборониш нас, — то таки нас візьмуть. Чи тобі не жаль отчини своєї, і матері, що стала старою, і дітей своїх?». Це почувши, Святослав швидко сів на коней з дружиною своєю, і прибув до Києва, і цілував матір свою, і дітей своїх, і журився тим, що сталося од печенігів».

Візантійський історик Лев Диякон про князя Святослава:

«Імператор згодився на переговори в позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Дунаю в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Святослав переїздив через ріку в човні і, сидячи за веслом, гріб разом з іншими без ніякої різниці. На вигляд він був такий: середній на зріст, не дуже високий, не дуже низький, з густими бровами, з блакитними очима, з плоским носом, з голеною бородою і з густими вусами. Голова в нього була зовсім гола, а тільки з одного боку її висіло пасмо волосся, що означало знатність роду; шия кремезна, міцна, плечі широкі і весь стан досить стрункий. Він здавався похмурим і диким. В одному вусі стриміла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами, з рубіном, посеред них установленим. Одяг на ньому був білий, нічим, крім чистоти, від інших не відмінний».

1. 2.

1. Реконструкція портрета князя Святослава. Художниця З. Васіна.
2. Композиція в музеї становлення української нації, що присвячена славним переможним походам князя-воїна Святослава Хороброго та періоду творення держави Русі.

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.

1. Ознайомтеся з уривком з «Повісті минулих літ». Про яку подію йде мова в ньому? Які, причини, на думку літописця, спонукали князя охреститись? Поміркуйте, чи правдиві свідчення подає про цей факт автор «Повісті минулих літ»? Співвіднесіть опис в цієї події в літопису з наведеними нижче ілюстраціями.

«...А за Божим приреченням в сей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця [посла], кажучи: «Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні,— то не позбудешся сього». І, це почувши, Володимир сказав: «Якщо буде се правда,— воістину велик бог християнський». І повелів він охрестити себе.

І тоді єпископ корсунський з попами цесарициними, огласивши його, охрестили Володимира. І коли возложив [єпископ] руку на нього — він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив бога, сказавши: «Тепер узнав я бога істинного». А коли побачила це дружина його,— многі охрестилися. Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні, стоїть вона на [високому] місці посеред города, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а цесарицина палата — за вівтарем...»

1. 2.

1. Хрещення Володимира Святославовича та дружинників. Сторінка з літопису

2. Хрещення святого князя Володимира. Фреска В. М. Васнецова у Володимирському соборі Києва, 1890

2. Ознайомтеся з уривком з літопису «Повість минулих літ» про масове хрещення мешканців міста Києва у річці Почайні в 988 р. Співвіднесіть описані в літопису події з наведеними нижче ілюстраціями та відповідної реконструкції цієї події в музеї становлення української нації за посиланнями https://www.museumsun.org/history/6/ або https://sites.google.com/view/history5-6/9/1-6.

Поміркуйте, чому Володимир Святославович запровадив християнство як державну релігію? Висловіть власне ставлення до описаних в літопису подій.

«І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями…

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволікши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пу-

стили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь.

Після цього Володимир послав своїх посланців по всьому городу сказати: «Якщо завтра хто-небудь не буде на річці: чи багатий, чи вбогий, чи жебрак, а чи раб, — той буде ворог мій». І, почувши це, люди йшли з радістю, раділи і говорили: «Якби це (охрещення) не було добре, не прийняли б його князь і бояри». Ранком зійшов Володимир із священниками царициними і корсунськими до Дніпра, і зійшлось людей без ліку: і ввійшли всі в воду, і стояли в ній по шию, а другі — до грудей, малі біля берега, інші тримали дітей на руках, дорослі бродили, а священники ж стояли і творили молитву…І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається…

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його, і глянувши на небо, сказав: «Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на нові люди свої! Дай же їм, господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнські, і утверди в них віру правдиву і незмінную. [А] мені поможи, господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його».

І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василія [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводи ти по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували».

1.

2.

1. «Кумири», картина О.Кулакова

2. Композиція музею становленя української нації, що присвячена ключовій історичній події — масовому хрещенню мешканців міста у річці Почайні в Києві під стінами укріплень Київського Подолу в 988 році.

3. Роздивіться златник князя Володимира Святославовича. Про що свідчить той факт, що саме за князя Володимира в Київській Русі почали карбувати власну монету? На златниках та сріблениках Володимира великого князя київського зображено так, як імператора на візантійських монетах. Про що це свідчить?

1. 2.

1. Златник князя Володимира (лицевий бік).
2. «Срібник» князя Володимира (лицьовий і зворотний бік).

4. Ознайомтеся з уривком «Повісті минулих літ» про правління князя Ярослава. Опрацюйте документ відповідно до відомих вам правил роботи з історичними джерелами. Дайте відповіді на наступні запитання: Які із згаданих пам'яток доби князя Ярослава Мудрого збереглися в Києві до нашого часу? Як ви вважаєте, чому князь так багато уваги приділяв розбудові церков, розвитку бібліотек? Поміркуйте, чому князя Ярослава назвали Мудрим.

У РІК 6545 [1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву Святої Софії, премудрості Божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення Святої Богородиці… Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини.

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися….

…І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова… Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє…

Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [їх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам. І прикрасив він її іконами многоцінними, і злотом, і сріблом, і начинням церковним… І

інші церкви ставив він по городах і по містах... І умножилися пресвітери і люди християнські, і радувався Ярослав вельми, бачачи багато церков і люду християнського, а враг-[диявол] ремствував, що його побіждають новії люди християнські.

1. 2. 3.

1. *«Місто Ярослава». XI ст. Фрагмент макета стародавнього Києва X—XIII ст.* Якими спорудами було забудовано «місто Ярослава»*?* Назвіть відомі вам будівлі.
2. *Ярослав Мудрий. Реконструкція С. Висоцького фрески Софійського собору. Поміркуйте, навіщо давньоруські майстри намалювали великого князя київського на стінах храму з макетом-моделлю Софійського собору на руках?*
3. *Переписування книжок у князівському скрипторії за Ярослава Мудрого. Мініатюра з літопису.*

5. Розгляньте сюжетну композицію музею становлення української нації, присвячену могутності Русі за часів правління київського князя Ярослава Мудрого та її міжнародного визнання в Європі за посиланням https://sites.google.com/view/history5-6/9/1-6_1 Проаналізуйте її відповідно до відомих вам правил роботи з історичними пам'ятками такого типу. Які історичні особи відображені в цій сюжетні композиції.

Композиція музею становлення української нації, присвячена могутності Русі за часів правління київського князя Ярослава Мудрого та її міжнародного визнання в Європі

6. Перегляньте фотографії присвячені історичній пам'ятці — Софійському Собору та підписи до них. Поміркуйте, у чому цінність Софійського собору як історичної пам'ятки? Висловіть власні враження від пам'ятки. Висловіть припущення, що мав відчувати русин, перебуваючи в соборі?

За реконструкцією (мал. 6) спробуйте встановити, чим відрізняється первісний вигляд собору від сучасного?

1. 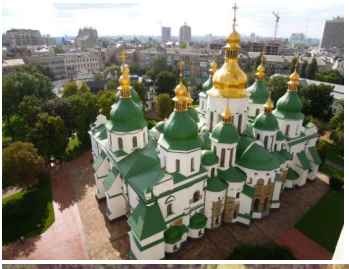

2.

3.

4.

5.

6.

7. 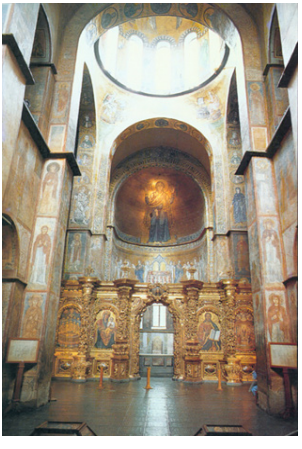

8.

1. Софійський собор (вид згори)
2. Богоматір Оранта. Мозаїка в склепінні центрального вівтаря Софійського собору
3. Христос Вседержитель. Мозаїка центральної бані Софійського собору в Києві
4. Портрет родини Ярослава Мудрого. Фрагмент. Фреска XI ст.
5. Фреска Софійського собору в Києві із зображенням музик. На цій фресці зображено справжній оркестр, адже кожен з музикантів має свій музичний інструмент. Тут і величезна ліра, й орган, і флейта.
6. Софійський собор. Первісний вигляд будівлі. Реконструкція.
7. Внутрішній вигляд Софійського собору.
8. Картина «Краєвид старого міста з Ярославого валу», 1854 рік. Вид на Софійський собор.

7. Роздивіться зображення. Наведіть факти, що свідчать про поширення писемності серед різних прошарків населення Київської Русі. Чому написи-графіті є для істориків надзвичайно важливим історичним джерелом?

Графіті Софійського собору середини XII ст. У 14-рядковому написі йдеться про купівлю дружиною князя Всеволода Ольговича Боянової землі. Як свідки виступають св. Софія та священники, яких налічується 12 осіб

1

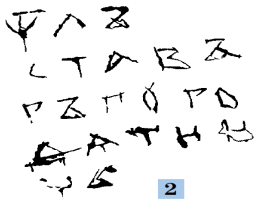

2

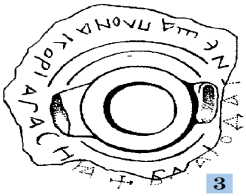

3

1. Пряслиця з написом.
2. Власноручний напис-графіті на стіні Софійського собору в Києві боярина Ставра Годиновича, героя однієї з билин Київського циклу. 1118 р.
3. Уламок корчаги XII ст. з написом.

8. Проаналізуйте наведені нижче ілюстрації речових історичних джерел згідно відповідного алгоритму. За наведеними пам'ятками спробуйте назвати основні заняття мешканців Русі-України.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

1. Вироби давньоруських ремісників
2. Давньоруські прикраси
3. Сівба й оранка. Мініатюра з літопису
4. Чернігівська і київська гривні
5. Ливарні форми
6. Керамічний посуд XI—XII ст. Київ.

9. Проаналізуйте уривок з «Руської Правди» відповідно до відомих вам правил роботи з історичними джерелами. Які види злочинів передбачає цей документ? Поміркуйте, чому за один і той же злочин призначали різні розміри штрафів? Чи можна говорити про рівність прав жителів Русі-України? Свою відповідь обґрунтуйте.

1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько, або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжого тіуна. Якщо вбитим буде горожанин, чи гридень, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець — то 40 гривень сплатити за нього.
2. Після Ярослава зібралися сини його: Ізяслав, Святослав, Всеволод і воєводи їхні — Коснячко, Переніг, Никифор і відмінили кровну помсту, а встановили за вбивство кунами відкупатися. А все інше судити, як Ярослав судив. Так сини його встановили.
3. Якщо уб'ють княжого мужа під час розбою, а вбивцю не шукають, то платити верву 80 гривень тій верві, в якій голова убитого лежить, а коли простолюдин, то 40 гривень.
4. Коли якась верв [1] починає платити дику віру [2], то кілька років оплачує ту провину, оскільки платять за незнайденого злочинця…
8. А це про княжих отроків, чи про конюха, чи про повара, — то 40 гривень, а за тіуна огнищного 11, і за конюшого — 80 гривень, а за сільського тіуна, княжого чи землевласникового, то 12 гривень; а за рядового [нечиновну, просту людину] 5 гривень, так само і за боярського.
9. А за ремісника і за ремісницю, то 12 гривень, і за кормилицю, хоч би була й із холопів чи рабів…».
17. Коли вдарить руку і вона відпаде чи усохне, то платить половину віри 20 гривень [князівському суду], а тому, хто по- страждав, — 10 гривень.
18. Коли будь-хто вдарить мечем (але не вб'є), платить 3 гривні продажі19, а потерпілому — гривню…
23. Якщо хто сяде на чужого коня, не запитавши, то сплачує 3 гривні продажі.
32. Коли краде в хліві чи в домі, то якщо буде один — платити йому 3 гривні і 30 кун, а буде злодіїв багато, то всім платити по 3 гривні і 30 кун…
34. Коли обкрадає тік чи збіжжя в ямі, то скільки б не було злодіїв, усім платити по 3 гривні і по 30 кун; коли крадене пропало, то власник може взяти наявне, коли воно (у злодія) буде, а впродовж літа має взяти із злодія по півгривні.

10. Ознайомтеся з уривком «Повісті минулих літ» про Кирила і Мефодія. Поміркуйте, яку роль відіграли Кирило та Мефодій у становленні слов'янської писемності. Як склалася подальша доля двох братів?

…Михайло-цесар[9] скликав філософів усіх… І мовили філософи: «Єсть муж у Солуні, на ім'я Лев, і є в нього сини, що розуміють мову слов'янську, — і вчені два сини в нього, і філософи». Це почувши, цесар послав [посланця] по них у Солунь до Льва, кажучи: «Пошли до нас негайно обох синів своїх, Мефодія і Костянтина».

…Коли ж ці оба прийшли, [то] почали вони створювати Письмена азбуковні слов'янські і переклали Апостол і Євангеліє. І раді були слов'яни, що почули [слова] про велич божу своєю мовою. А після цього переклали вони Псалтир,… і інші книги… 870 р. Костянтин тим часом вернувся назад і пішов навчати болгарський народ, а Мефодій зостався в Моравії… за єпископа,… повністю переклав усі книги [Святого письма] з грецької мови слов'янською за шість місяців, почавши з березня місяця [і] до двадцять і шостого дня жовтня місяця. Закінчивши ж, воздав він достойну хвалу і славу Богові…

Просвітники Кирило і Мефодій. Ікона

11. Розгляньте наведені нижче зображення. Що на них зображено? Про які види дозвілля мешканців Русі-України вони свідчать?

1.

2.

1. Танці скоморохів. Мініатюра із літопису

2. Зображення музик і танцюристів на фресках Софійського собору в Києві

12. Розгляньте реконструкцію лазні часів Русі-України (X—XI ст.). Що на ній зображено? Поміркуйте, з якою метою використовували лазні на Русі.

9 Візантійський імператор Михайло III (840–867 рр.)

Інтер'єр лазні часів Русі-України (X—XI ст.), де надавали допомогу хворим. Національний музей медицини України. (художники А. Крижопольський, Л. Козаченко, скульптор С. Британ).

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

1. Ознайомтеся з уривком з літопису «Повість минулих літ». Проаналізуйте документ відповідно до правил роботи з історичними джерелами. Який заповіт Ярослав Мудрий дав своїм синам? За яким принципом він розподілив владу і землі між своїми синами? Чи схвалюєте його рішення? Які наслідки воно мало в подальшому і як це відбилося на долі Русі-України?

У РІК 6562 [1054]. Преставився великий князь руський Ярослав. А коли ще він був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: «Осе я одхожу зі світу сього. А ви, сини мої, майте між собою любов, бо ви єсте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межи собою, то й Бог буде в вас, і покорить Він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, — замість себе, — стіл свій, Київ, найстаршому си-

нові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир, а Вячеславу — Смоленськ».

І так розділив він городи, заповівши їм не переступати братнього уділу, не згонити брата свого [зі стола, і], сказавши Ізяславу:

«Якщо хто схоче зобидити свого брата, так ти помагай тому, кого скривдять». І так наставив він синів своїх перебувати в любові/

У РІК 6585 [1077]. Рушив Ізяслав з ляхами [до Києва], а Всеволод пішов насупротив йому. І коли Всеволод був [у поході], в Чернігові сів Борис [Вячеславич] місяця травня [у] четвертий день. І було княжіння його вісім днів, і втік він у Тмуторокань до Романа [Святославича].

Всеволод же вийшов супроти брата Ізяслава на Волинь і вчинив мир. І, прийшовши, Ізяслав сів у Києві місяця липня [у] п'ятнадцятий день.

Олег же, Святославів син, перебував у Всеволода в Чернігові.

У РІК 6586 [1078]. Утік Олег, син Святославів, до Тмуторокані од Всеволода місяця квітня в десятий день.

У сей же рік убитий був Гліб, Святославів син, у Заволоччі. Був же Гліб милостивий до убогих і гостелюбний, старання мав до церков, [був] гарячий у вірі і кроткий, з виду гарний. Тіло ж його покладено було в Чернігові за святим Спасом місяця липня у двадцять і третій день.

Коли замість нього в Новгороді сидів Святополк, син Ізяславів, Ярополк [Ізяславич] сидів у Вишгороді, а Володимир [Всеволодович] сидів у Смоленську, привів Олег і Борис поганих на Руську землю, і пішли вони обидва з половцями на Всеволода. Всеволод тоді виступив проти них на [річці] Сожиці, і перемогли половці русь, і багато було вбито тут: убитий був тут [воєвода] Іван Жирославич, і [боярин] Туки, Чюдинів брат, і [воєвода] Порей, і багато інших місяця серпня у двадцять і п'ятий день...

Всеволод же прийшов до брата свого Ізяслава в Київ, і, поцілувавшись, сіли вони обоє, і розповів йому Всеволод усе, що сталося. І сказав йому Ізяслав: «Брате, не тужи. Ти ж бачиш, скільки мені приключилося лиха? Спершу бо чи не вигнали мене і майно моє [чи не] розграбували? А яку потім я вину вчинив? А чи не вигнали ви мене, оба брати мої? І чи не блукав я по чужих землях і майна [не] був позбавлений, хоч не зробив я ніякого ж зла? І нині, брате, не тужімо. Якщо буде нам частка в Руській землі — то обом, якщо позбавлені будемо — то обидва. Я зложу голову свою за тебе». І, це сказавши, утішив він Всеволода, і повелів збирати воїв од малого до великого...

Прочитайте уривок з літопису «Повість минулих літ» про Любецький з'їзд 1097 року. Чи справді важливими були питання, що розглядали на Любецькому з'їзді князів? Чому так вважаєте Яке рішення ухвалили князі?

У РІК 6605 [1097]. Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межи нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів [уділ]; Давид, і Олег, І Ярослав — Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод: Давидові — Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Теребовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста:

«А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руськая». І, поцілувавшись, пішли вони до себе…

Любецький з'їзд. Мініатюра з літопису.

Ознайомтеся з уривком з літопису. Опрацюйте документ відповідно до відомих вам правил роботи з писемними історичними джерелами. Визначте, якими були наслідки половецьких набігів на Русь. Поміркуйте, що заважало Русі успішно протистояти набігам кочовиків.

У РІК 1061. Прийшли половці вперше на Руську землю, воювати. Всеволод тоді вийшов супроти них… І сталася битва межи ними, і пере-

могли половці Всеволода, і, спустошивши землю, відійшли. Се вперше було лихо для Руської землі од поганих безбожних ворогів.

У РІК 1093… пішли половці на Руську землю. Почувши, що вже помер Всеволод, послали вони послів до Святополка вимагати викуп за мир. Святополк же не порадився зі старшою дружиною отця і стрия свого… схопивши послів, всадив їх у погреб. Почувши ж це, половці почали воювати.

Володимир тоді зібрав воїв своїх… Та коли Володимир прийшов до Києва і зустрівся з Святополком… то затіяли вони межи собою чвари та свари, але, владившись, цілували хреста один одному. А половці пустошили по землі. І сказали їм обом мужі розважливі: «Чого ви чвари маєте межи собою? Погані ж гублять землю Руськую. Потім помиритесь оба, а нині підіте супроти них — або з миром, або війною». І Володимир хотів миру, а Святополк хотів піти війною.

Половці ж, побачивши, що вони одоліли, пустилися по землі, розоряючи… і городи всі, і села опустіли; а перейдімо поля, де ото паслися стада коней, і вівці, і воли, — усе це нині бачимо пустим; ниви, порісши, стоять, житвом для звірів стали.

Половці пустошили багато і вернулись до Торчського. І знемогли люди в городі од голоду, і здались ворогам. Половці ж, узявши город, запалили його вогнем, а людей розділили і повели їх у вежі, до ближніх своїх і родичів своїх. Мучені холодом і виснажені у голоді, і в спразі, і в біді, поблідлі лицями і почорнілі тілами, ходячи невідомою землею голі й босі, ноги маючи поколоті терням, вони запаленим язиком, зі сльозами відповідали один одному, говорячи: «Я був із сього города», а другий: «Я із сього села». І так розпитувалися вони зі сльозами, рід свій називаючи, а очі підносячи до неба до Всевишнього, який відає все потаємне…

У РІК 1179… прийшли іноплемінники на Руську землю, безбожні ізмаїльтяни, окаянні агаряни, нечисті виплодки диявола, сатанинські норовом, на ім'я Кончак, призвідця лиха правовірним християнам, а особливо усім церквам, де ото ім'я боже славиться… У РІК 1201 [Згадка про Володимира Мономаха. Легенда про євшан-зілля].

Мономах… погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав хана їхнього Отрока в Обези (Абхазія) за Залізні ворота, а хан Сирчан зостався коло Дону, рибою живлячись.

Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом із Дону, забравши землю їх усю і загнавши окаянних агарян.

1. 2.

1. Половецький вершник XII—XIII ст. Сучасна реконструкція
2. Перемога русичів над половцями в 1107 р. Мініатюра з літопису.

Ознайомтеся з уривком з «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Опрацюйте документ відповідно до відомих вам правил роботи з писемними історичними джерелами. Про які людські якості йдеться в «Повчанні дітям» Володимира Мономаха? Яким моральним правилам навчає Мономах своїх дітей? Які настанови з твору Володимира Мономаха, на вашу думку, не втратили значення і в наш час?

Я [...] дітям моїм у доброчесності домогтись успіхів бажаючи, се пишу поучення вам, улюблені [...]

«Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на господа, заволодіють землею. Бо іще трохи і не стане нечестивого. Шукатиме він місця свого — і не знайде [його]. А кроткії унаслідують землю [і]... при їді і питті без галасу великого бути, при старих — мовчати, премудрих — слухати, старшим — покорятися, з рівними і меншими — приязнь мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися, соромитися старших..., долу очі мати, а душу — вгору...

Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступітесь самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його [...]

Паче всього — гордості не майте в серці і в умі [...]

Старих шануй, як отця, а молодих — як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого. [...]

На війну вийшовши, не лінуйтеся [...]

Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, — не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. [...]

Якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і мені буде без сорома, і вам буде добре.

А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, — а за се почесть єсть од інших країв. Лінощі ж — усьому [лихому] мати: що [людина] вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не вчиться. [...]

Ознайомтеся з розповіддю Володимира Мономаха про князівські усобиці (1066-1077 рр.) з «Повісті минулих літ». На що звертає увагу Володимир Мономах? Які, на вашу думку, наслідки мали князівські уособиці до Русі та її населення?

...Розкажу вам, діти мої, про труди свої, як я трудився, роблячи походи і полюючи з 13 років. Насамперед до Ростова пішов через землю вятичів — послав мене батько, а сам він пішов до Курська; потім — до Смоленська з Ставком Скордятичем; він знову пішов до Берестя з Ізяславом, а мене послав до Смоленська; від Смоленська я пішов до Володимира (Волинського). Тієї ж зими послали мене брати до Берестя на пожарище, де попалили, там охороняв їх місто... Тоді послав мене Святослав проти ляхів, ходив я за Глогову до Чеського лісу, ходив по землі їхній 4 місяці... звідти до Турова, весною — до Переяславля і також до Турова. Святослав помер, і я знову ходив у Смоленськ, а із Смоленська тієї ж зими до Новгорода; весною Глібові на допомогу, а влітку з батьком під Полоцьк, а на другу зиму — із Святополком під Полоцьк, спалили Полоцьк; він (Святополк) пішов до Новгорода, а я з половцями на Одрськ, воюючи, а звідти до Чернігова... І знов я прийшов до Смоленська, і пройшов з боєм крізь половецькі війська до Переяславля, і знайшов батька, що прийшов з походу. Ходили ми в тому ж році з батьком і Ізяславом до Чернігова битися з Борисом (Вячеславичем) і перемогли Бориса і Олега. Знову пішли ми до Переяславля і зупинились на Оброві, а Всеслав спалив Смоленськ; і я разом з чернігівцями пішов йому вслід, змінюючи одного коня другим, але не захопили (Всеслава) в Смоленську; на цьому шляху, переслідуючи Всеслава, я спустошив землю і розорив від Лукомля, до Логожська; звідти пішов, воюючи, на Друцьк], а звідти повернувся на Чернігів...»

Ознайомтеся з уривком з «Київського літопису» про взаємовідносини удільних князів після смерті Мстислава Володимировича (сина Володимира Мономаха). Висловіть судження, чому між братами, що княжили в різних уділах, не було миру. Що спонукало їх до боротьби між собою? Якими були наслідки міжусобиць для Русі і для її населення? Свою думку обґрунтуйте.

У РІК 6636 [1128]. Ольгович Всеволод схопив стрия свого Ярослава [Святославича] в Чернігові, напавши на нього, а дружину його посік і розграбував. Мстислав же з Ярополком, [братом своїм], і з воями хотів іти на Всеволода із-за Ярослава. Всеволод тоді послав [послів] по половців, а Ярослава пустив до Мурома…

У РІК 6643 [1135]. Юрій випросив у брата свого Ярополка Переяславль, а Ярополку дав Суздаль, і Ростов, та інші волості свої, але не всі. А через це й підняли війну Ольговичі з Володимировичами.

Пішов Ярополк із братами своїми, із Юрієм і Андрієм, на Всеволода на Ольговича, і забрали вони навколо города Чернігова села. Але Всеволод не вийшов супроти [них] битися, бо іще не прийшли були до нього половці. Ярополк же постояв декілька днів коло Чернігова, і вернувся в Київ, і розпустив воїв, а з Всеволодом ніяк-таки не владнавши, ні миру з ним [не] вчинивши. А коли половці прибули до Всеволода, то Всеволод зі своїми братами і з Ізяславом та Святополком Мстиславичами пішли, розоряючи села й городи Переяславської волості, а людей рубаючи. Навіть і до Києва вони прийшли, і Городець [Пісочний] запалили в день святого Андрія [Первозваного]. Вони їздили по тій стороні Дніпра, [одних] людей хватаючи, а других рубаючи, які не встигли перевезтися,— бо не можна було переправитися: ішли криги,— і зайняли тоді й скоту незчисленну силу, оскільки Ярополку не можна було перевезтися із-за криг із воями своїми. А вони, постоявши три дні за Городцем у бору, пішли до Чернігова.

Роздивіться зображення архітектурних пам’яток, створених у XII ст. Опишіть їх відповідно до алгоритму аналізу пам’яток архітектури. Визначте спільні та відмінні риси споруд. Висловіть власні враження від цих споруд.

1. 2. 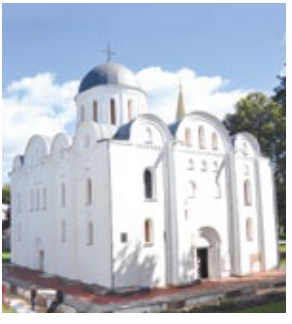 3. 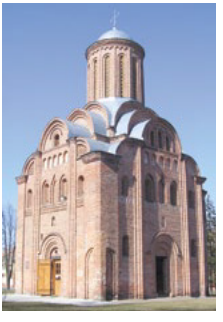

1. Церква Богородиці Пирогощої в Києві.
2. Борисоглібський собор у Чернігові.
3. П’ятницька церква в Чернігові.

Уважно роздивіться пам'ятки образотворчого мистецтва. Охарактеризуйте їх згідно алгоритму аналізу відповідних пам'яток. Що, на вашу думку визначало розвиток образотворчого мистецтва на Русі в XII ст.?

1.

1. Мозаїчна композиція «Євхаристія» з Михайлівського Золотоверхого собору, 1108 — 1113 рр.

2.

3.

2. Святий Дмитрій Солунський. Мозаїка XII століття з Михайлівського Золотоверхого собору.
3. Вишгородська ікона Богородиці

4. 5.

4. Ікона Богородиці зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими. Поч. XII ст.
5. Родина князя Святослава Ярославовича. Мініатюра з «Ізборника» 1073 р.

КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ (ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА)

Ознайомтеся з уривком з Галицько-Волинського літопису. Яких заходів вживав Роман Мстиславович, розбудовуючи своє князівство? Як літописець оцінює його діяльність? З ким його порівнює?

«…великого князя Романа, вікопомного самодержця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих. Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав [хана їхнього] Отрока в Обези за Залізнії ворота, а [хан] Сирчан зостався коло Дону, рибою живлячись… Отож Роман-князь ревно наслідував [Володимира] в цім і ста-

Роман Мстиславович. Уявний портрет

рався погубити іноплемінників. […] велика смута постала в землі Руській. Зосталися ж два сини його, один, [Данило], чотирьох літ, а другий, [Василько], двох літ…».

Ознайомтеся з уривком з Галицько-Волинського літопису про битву на р. Калка у травні 1223 року. Про які деталі битви на Калці дізналися із джерела? Хто був союзником руських князів у цій битві? У чому літописець вбачає причини поразки руських князів у битві на р. Калці?

А як ви вважаєте, чому монголи перемогли князівське військо? Використайте для відповіді сучасні реконструкції монгольського війська, картину П. Риженко та 3-D реконструкції битви.

…Прийшла нечувана рать: безбожні моавитяни, прозвані татарами, прийшли на землю Половецьку, і половці стали [супроти них…]. І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: «Якщо ви не поможете нам,— [то] ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете». І була рада всіх князів у городі Києві, [і] нарадились вони так: «Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй».

Звідти ж, [із Києва], рушили вони місяця квітня і прийшли до ріки Дніпра, до острова Варязького. І приїхала туди до них уся земля половецька, і чернігівці приїхали, і кияни, і смольняни, й інші землі….

Коли ж прибули вісті у стани, що [татари] прийшли вже поглянути на руські човни, то Данило Романович, почувши [це] і сівши на коня, помчав подивитися на небачену рать. І кінники, які були з ним, і багато інших князів з ним погнали подивитись на небачену рать…

І перейшли всі князі, Мстислав [Романович], і другий Мстислав, [Святославич] чернігівський, ріку Дніпро. І інші князі прибули, і рушили [всі разом] у поле Половецьке. Перейшли ж вони Дніпро в день вівторок.

При цьому деякі князі загинули не в бою. Оточені ворогами, вони здались на їхню присягу, що ті не вчинять їм ніякого зла, а випустять за викуп. Татаро-монголи ж, захопивши князів, поклали їх під дошки, а самі сіли на дошках обідати і подушили їх.

І встріли татари полки руськії, але стрільці руськії перемогли їх і гнали в поле далеко, рубаючи, і зайняли їх скот,— а зі стадами втекли, так що всі вої набрали повно скоту.

Звідти ж ішли вони вісім днів до ріки Калки. [І] встріли їх сторожі татарські, і сторожі [ці] билися з ними, і вбитий був [воєвода] Іван Дмитрійович та інших двоє з ним, а татари од'їхали звідти.

На ріці Калці татари встріли їх, війська половецькі і руські. Мстислав Мстиславич тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку і іншим полкам [піти] з ним, а сам після нього перейшов. Сам

же поїхав він у сторожі, і, коли побачив полки татарські, він, приїхавши, сказав: «Оружіться!»

Мстислав же [Романович] і другий Мстислав, [Святославич], сиділи у стані, не знаючи [цього], тому що Мстислав [Мстиславич] їм обом [нічого] не сказав — через зависть, бо велика незгода була межи ними.

Коли зітнулися війська між собою, то Данило виїхав наперед, і [воєвода] Семен Олуйович, і [воєвода] Василько Гаврилович. Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий [з коня], а сам Данило поранений був у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його,— був бо він віком вісімнадцяти літ[2], був бо він сильний,— і Данило кріпко боровся, побиваючи татар. Мстислав [Ярославич] Німий, бачивши це [і] подумавши, що Данило збитий був, помчав і сам між них, бо був той муж дужий, [і] тому, що він [був] родич Романові, із племені Володимира, на прозвище Мономаха. Він бо, велику приязнь маючи до отця його; йому й поручив по смерті свою волость — оддав князю Данилові.

Татари ж утікали, а Данило побивав їх своїм військом, і Олег [Святославич] курський. Кріпко вони билися, [але] інші полки [татарські] зітнулися з ними, [і] за гріхи наші руські полки було переможено. Данило, бачивши, що все сильніше в битві налягають вороги [і] стрільці їх стріляють сильно, повернув коня свого на втечу — через те, що кинулися [за ним] противники. І коли він біг, то захотів води, [і], пивши, відчув рану на тілі своєму,— в битві не помітив він її через силу й мужність віку свого. Був бо він смілий і хоробрий, «од голови й до ніг його не було на нім вади».

І сталася побіда над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи».

«Калка». Художник П. Риженко (1996 р.).

Для допитливих! 3-D реконструкції битви на Калці

https://sites.google.com/view/history5-6/9/1-8
https://sites.google.com/view/history5-6/9/1-9
https://sites.google.com/view/history5-6/9/1-10

Ознайомтеся з уривком з «Історії монголів» італійського мандрівника Плано Карпіні[10]. Що ви нового дізналися про життя та військове мистецтво монгольського народу. Яку тактику застосовували монголи під час військових походів? Якими, на вашу думку, були причини перемог монгольського війська над супротивником?

I. Коли вони бажають піти на війну, вони відправляють вперед передових застрільників, у яких немає з собою нічого, окрім повсті, коней і зброї. Вони нічого не грабують, не палять будинків, не вбивають звірів, а тільки ранять і убивають людей, а якщо не можуть іншого, обертають їх у втечу. За ними слідує військо, яке, навпаки, забирає все, що знаходить; також і людей, якщо їх можуть знайти, забирають в полон або вбивають. Проте війська, що все ж таки стоять на чолі, посилають після цього глашатаїв, які повинні знаходити людей і зміцнення, і вони дуже майстерні в розшуках... <...>

III. Треба знати, що всякий раз, як вони углядять ворогів, вони йдуть на них, і кожен кидає в своїх супротивників три або чотири стріли; і якщо вони бачать, що не можуть їх перемогти, то відступають назад до своїх; і це вони роблять заради обману, щоб вороги переслідували їх до тих місць, де вони влаштували засідку; і, якщо вороги переслідують їх до вищезазначеної засідки, вони оточують їх і таким чином ранять і вбивають. Так само, якщо вони бачать, що проти них є велике військо, вони іноді відходять від нього на один або два дні шляху і таємно нападають на іншу частину землі і грабують її; при цьому вони вбивають людей і руйнують і спустошують землю. А якщо вони бачать, що не можуть зробити і цього, то відступають назад на десять або на дванадцять днів шляху. Іноді також вони перебувають у безпечному місці, поки військо їх ворогів не розділиться, і тоді вони приходять крадькома і спустошують всю землю. Бо у війнах вони вельми хитрі, оскільки билися з іншими народами вже сорок років і навіть більш.

10 Джованні Плано Карпіні (1182–1252 рр.) — італійський чернець-фран- цисканець, архієпископ антіварійський, представник Папи Римського І Інокентія IV до монгольських ханів. За наслідками своєї тривалої подорожі написав для Папи звіт, відомий як «Історія монголів».

1. 2.

1. Монгольська кіннота виступає у бій. Сучасна реконструкція, святкування з нагоди 800-річчя заснування Монгольської імперії, BBC.
2. Атака монгольських лучників (сучасна реконструкція, святкування з нагоди 800-річчя заснування Монгольської імперії).

3. 4. 5.

3. Облогові механізми. Сучасна реконструкція.
4. Озброєння монгольського лучника
5. Монгольські воїни. Художня реконструкція.

Ознайомтеся з уривком з літопису. Галицько-Волинський літопису. Яким був напрямок походу військ хана Батия по руським землям? Покажіть рух монгольських військ на карті. Чи могла, на вашу думку, об'єднане військо руських князів протистояти навалі монголів? Свою відповідь аргументуйте.

У РІК 6745 [1237]. У ті ж часи прийшли безбожні ізмаїльтяни… Перше нашестя їх було на землю Рязанську, Суздальську… Коли він вибив город Володимир і пограбував [інші] городи суздальські, то прийшов до города Козельська… Розбивши городську стіну, татари зійшли на вал, і козляни ножами різалися з ними. А тоді вчинили вони раду — вийти на полки татарські. І, вийшовши з города, посікли вони пращі їх, [а], напавши на війська їх, убили із татар чотири тисячі, і самі теж побиті були.

Батий же взяв город, вибив усіх, і не пощадив [навіть] од дітей до немовлят… Тому-то в татар не сміють його, [цей] город, називати Козельськ, а [називають] «лихий город», бо вони билися за нього сім неділь…

Батий же, взявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати [війська] на городи руські. І взяв він город Переяславль списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михаїла сокрушив, і начиння церковне незчисленне срібне й золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа, преподобного Симеона, вони убили. У той же час послав він [війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемінних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем. Єпископа [Порфирія] вони зоставили живим і одвели його в Глухів.

Менгухан тим часом прийшов розвідати город Київ, і став він на тій стороні Дніпра коло Городка Пісочного. Побачивши город, він здивувався красі його і величі його. Він прислав послів своїх до Михайла [Всеволодовича] і до городян, хотячи їх обманути, та вони не послухали його.

Ознайомтеся з уривком з літопису про взяття Києва монголами. Охарактеризуйте його згідно алгоритму роботи з писемними історичними джерелами. Розгляньте художню реконструкцію та картину В. Шаталіна. Які епізоди оборони Києва, на вашу думку, зображені на них? Знайдіть у тексті літописного джерела рядки, якими можна прокоментувати художню реконструкцію та картину.

В тому ж році (1240) прийшов хан Батий до міста Києва з величезною кількістю воїнів і оточив місто. Облягла його сила татарська, і неможливо було нікому з міста вийти, ні в місто ввійти. І не можна було чути в місті один одного від скрипіння возів, ревіння верблюдів, від звуків труб і органів, від ржання стад кінських і від крику та галасу незчисленної кількості людей. І вся земля була переповнена татарами. Захопили тоді кияни татарина, на ім'я Таврула, і той назвав усіх великих князів, що були з Батиєм, і розказав про його незчисленну силу […]

Приставив Батий багато пороків до міста Києва біля Лядських воріт, бо там близько були хащі. Багато пороків било [в стіни] безперестанно, день і ніч, а городяни мужньо боролися, і багато було мертвих, і лилася кров, як вода. І послав Батий у Київ до городян з такими словами: «Якщо підкоритеся мені, буде вам милість, а як будете опиратися, то багато постраждаєте і жорстоко загинете». Але городяни ніяк не послухали його, а злословили і проклинали його. Батий же дуже розгнівався і звелів з великою люттю іти на приступ міста. І так з допомогою вели-

кої кількості пороків пробили міські стіни і ввійшли в місто, а городяни кинулися назустріч їм.

І тут можна було бачити і чути страшенний тріск списів і стукіт щитів; стріли затьмарили світло так, що не видно було неба за стрілами, а була темрява від безлічі стріл татарських, і скрізь лежали мертві, і скрізь текла кров, як вода. Дуже поранений був воєвода Дмитро, і багато сильних загинуло. І були переможені городяни, і татари зійшли на стіни, але від великої втоми засіли на стінах міських.

І настала ніч. Городяни в цю ніч спорудили другий город навколо церкви святої Богородиці. На ранок же прийшли на них татари, і був лютий бій, і стали знемагати люди, і вбігли із своїми пожитками на церковні комари, і від ваги повалилися стіни церковні, і взяли татари місто Київ, місяця грудня в 6 день [...] А Дмитра воєводу привели пораненого до Батия, і не велів Батий убивати його ради його мужності. І почав Батий розпитувати про князя Данила, і сказали йому, що князь утік в Угорщину. Батий же посадив у місті Києві свого воєводу, а сам пішов до Володимира на Волинь.

1. 2.

1. Облога Києва. Художня реконструкція
2. «Оборона Києва від монголів». Картина В. Шаталіна.

Ознайомтеся з уривком літопису про поїздку князя Данила Романовича до хана Батия (1250 р.) і дайте відповіді на запитання: Що спонукало Данила Романовича поїхати до хана Батия? Чи міг він уникнути візиту до Золотої Орди? Як пройшла зустріч князя Данила та хана Батия? Висловіть судження, про які риси характеру Данила Романовича свідчить його візит до Золотої Орди?

У рік 6758 [1250]. Тим часом [хан] Могучій прислав посла свого до Данила й Василька, коли вони обидва були в [городі] Дороговиську: «Дай Галич!» [1 Данило] був у печалі великій, тому що не укріпив він був землі своєї городами. І, порадившися з братом своїм, поїхав він до Батия, кажучи: «Не дам я пів-отчини своєї, а іду до Батия сам».

[…] прибув він до Батия на Волгу. [І] коли він збирався поклонитися [ханові], то прийшов чоловік Ярослава [Всеволодовича] Сонгур [і] він сказав: «Брат твій Ярослав кланявся кушу, і тобі кланятися», і одказав йому [Данило]: «Диявол говорить із уст ваших. Бог запре уста твої, і не буде почуто слово твоє». І в той час він покликаний був Батиєм […]

І поклонився він за обичаєм їх, і ввійшов у вежу його. Він, [Батий], сказав: «Данило! Чому ти єси давно не прийшов? Але якщо нині ти прийшов єси, — то й се добре. Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумиз?» І він сказав: «Досі я не пив. А нині ти велиш — я п'ю». Він тоді сказав: «Ти вже наш-таки, татарин. Пий наше пиття!» і він, [Данило], випивши, поклонився за обичаєм їх, [і], промовивши свої слова [подяки], сказав: «Я іду поклонитися великій княгині Баракчиновій». [Батий] сказав: «Іди». Пішовши, він поклонився їй за обичаєм. і прислав [Батий] вина дзбан, і сказав: «Не звикли ви пити молока, пий вино!»

О, лихіша лиха честь татарськая! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хотять, і погрози ідуть, [і] він життя не надіється! О, лиха ти, честь татарськая! […]

Сучасна реконструкція корони Данила Романовича

[…] Пробув же князь у них днів двадцять і п'ять, [а тоді] одпущений був [із тими], що були з ним, і поручена була земля його йому. І прийшов він у землю свою, і зустрів його брат [Василько] і сини його. І був плач через обиду його, але ж більша була радість, що він є здоров. […]

Ознайомтеся з уривком літопису про коронацію Данила Романовича. Поміркуйте, чому князь Данило погодився «прийняти вінець од Бога од церкви Святих апостолів, від престолу Святого Петра, і від отця свого, Папи Іннокентія, і від усіх єпископів своїх». Яке, на вашу думку, це мало значення для піднесення Галицько-Волинської держави

…У той же час прислав Папа послів достойних, що принесли Данилові вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан, кажучи: «Сину! Прийми од нас вінець королівства». Тим часом Опізо, посол папський, прийшов, несучи вінець і обіцяючи: «Ти матимеш поміч од папи». Але він, Данило, все одно не хотів, та умовила його мати його

Анна, і князі лядські, і бояри лядські, кажучи: «Прийняв би ти вінець, а ми готові на підмогу проти поганих (монголів)».

Він, отож, прийняв вінець од Бога, од церкви Святих апостолів, від престолу Святого Петра, і від отця свого, Папи Іннокентія, і від усіх єпископів своїх. Прийняв же Данило од Бога вінець у городі Дорогичині, коли він ішов на війну проти ятвягів із сином Львом і з Сомовитом, князем лядським.

Розгляньте зображення архітектурних пам'яток доби Галицько-Волинського князівства та відео про них. Охарактеризуйте їх відповідно до алгоритму аналізу пам'яток архітектури. Визначте, в чому їх особливість? Які елементи архітектурних пам'яток свідчать про вплив західноєвропейського мистецтва?

Порівняйте архітектуру Галичини та Волині й інших українських земель у XII—XIII ст.? Що було спільним, а що — відмінним?

1.

2. 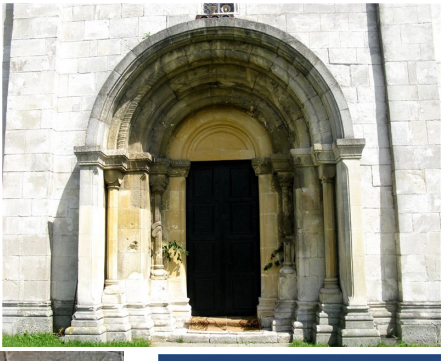

3.

4.

1. Церква Пантелеймона в селі Шевченкове поблизу сучасного Галича. Церкву збудовано близько 1200 р.
2. Західний портал церкви Святого Пантелеймона.
3. Графіті на стінах церкви Св. Пантелеймона.
4. Баня з купольним завершенням

Успенський собор у Володимирі. Збудовано храм за ініціативи князя (тоді волинського, а від 1167(1168) — великого київського) Мстислава Ізяславовича

Для допитливих. Відеосюжети:
Церква Св. Пантелеймона в селі Шевченкове Галицького району
https://bit.ly/3yepG1C
Церква Св. Пантелеймона. Відео №10 із циклу Ігора Мартиніва для Z «Пам'ятки Галичини»
https://bit.ly/3DNgeDw
Наші святині. Успенський собор у Володимирі-Волинському
https://bit.ly/3oEsvpv

1.

2.

1. Вежа в Кам'янці (нині Білорусь). Її споруджено за князя Володимира Васильковича.
2. Вежа в Стовпі (нині Польща). Спорудження Стовпівської вежі припадає на 40-ві роки XIII ст., коли Холм розбудовував князь Данило Романович.

Розгляньте пам'ятки образотворчого мистецтва доби Галицько-Волинської держави. Опишіть їх відповідно до алгоритму аналізу творів образотворчого мистецтва. Визначте спільні та відмінні риси в малярстві Галицько-Волинської держави та в інших землях Русі.

1. 2. 3.

1. Холмська ікона Богородиці.
2. Дорогобузька ікона Богородиці. Виявлена у 80-х роках XX ст. в церкві Успіння Богородиці в селі Дорогобуж на Рівненщині, що тоді не діяла.
3. Святий Іоанн Златоуст. Мініатюра з перемишльського архієрейського служебника. Між 1220 і 1225 рр.

РУСЬКІ УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА У СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Розгляньте портрети правителів Великого князівства Литовського книги О. Гваньїні «Хроніка європейської Сарматії». Опишіть їх згідно алгоритму аналізу портретів. Які риси характеру історичних діячів намагався втілити митець в їх портретах?

1. 2.

1. Князь Гедимін
2. Князь Ольгерд

3. 4.

3. Князь Вітовт
4. Князь Свидригайло

Ознайомтеся з описом Великого князівства Литовського в «Хроніці європейської Сарматії» О. Гваньїні. Визначте, яку територію займала ця держава. Покажіть її на карті. З якими країнами межувало князівство? Яким був адміністративний устрій Великого князівства Литовського?

Велике князівство Литовське розташоване при руському кордоні, що належить до Великого князівства Московського. Із заходу воно має Підляшіня, Мазовію, Польщу та Пруссію, які на півночі прилягають до Литви та Жмуді, а на півдні — до волинських та подільських країв. Це князівство дуже велике, включає багато князівств, держав та провінцій з різними назвами. За часів великого князя литовського Вітовта його кордони сягали від Чорного моря (Euxyny) і Херсонесу Таврійського аж до заток Балтійського та Курляндського морів, до інфляндських та прусських берегів. Усе це князівство поділяється, як і Польща, на воєводства, повіти та провінції, в котрих шляхта проводить [окремі] партикулярні та земські суди. А ці повіти та воєводства можуть вважатися князівствами, бо колись було багато князів. Кожне воєводство має свій прапор, з яким іде на війну. Цей же герб використовують всі провінції та повіти, котрі знаходяться у цьому воєводстві, тільки власне воєводства мають найбільший прапор з двома кінцями, а повітовий прапор має зазвичай тільки один.

Ознайомтеся з уривком з Іпатського літопису. Визначте якими були взаємини між литовськими князями. Як вони відображалися на житті населення Великого князівства Литовського?

Король Ягайло, будучи в Києві, дав привілей волинським громадянам, щоб їм у вірі ніхто насильства не чинив, церквам православним не пакостив і до своєї віри їх не примушував. Свидригайло вигнаний був з князівства Литовського і посадив король Ягайло на його місце Жигмонта Кейстутовича, Вітовтового брата, а Свидригайла руські князі посадили на князівство Київське, і Смоленське, і Вітебське і ін. Свидригайло ж, як неспокійний, не переставав війни [вести] з навколишніми з Литвою […] Свидригайло, князь литовський, неспокійний, привів татар на Литву і Польщу. Але татари, прийшовши, дізналися про великі сили Польщі і Литви, і через це не пішли на Литву і в Польщу, а тільки українську землю пограбували і спустошили, навколо Києва і Чернігова, вогнем і мечем, без числа християн у полон повели. […]

На основі ілюстрацій визначте, чому ханський палац в Бахчисараї вважається пам'яткою історії і культури світового значення. В чому його унікальність? Поміркуйте, чому Ханський палац у Бахчисараї вважали втіленням райського саду на землі? Що вразило вас в цій пам'ятці найбільше?

1.

2.

3. 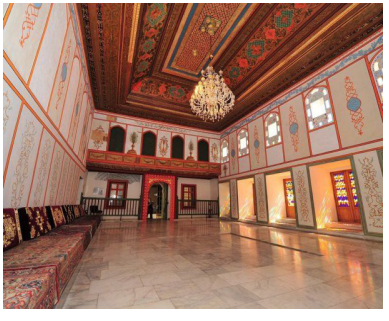

4. 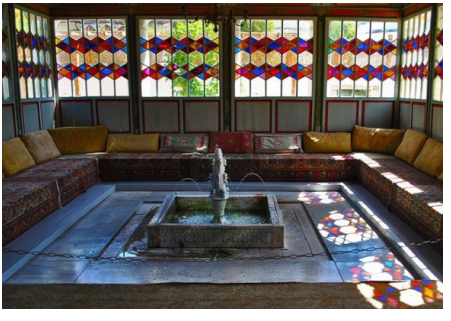

5.

6.

7.

Ханський палац в Бахчисараї:
1. Палацовий майдан
2. Ханська мечеть
3. Зал Дивану - місце, де вирішувались важливі державні питання
4. Фонтан у літній альтанці палацу
5. Північна ворота Ханського палацу
6. Фонтан сліз
7. Житлові покої

За допомогою інтернет-ресурсів та довідкової літератури підготуйте уявну екскурсію (у вигляді презентації) одним із середньовічних замків України.

1.

1. Мукачівський замок Паланок

2.

3.

2. Луцький замок Любарта з висоти пташиного польоту.

3. Кам’янець-Подільська фортеця

4.

4. Білгород-Дністровська фортеця або Аккерма́нська фортеця

Досліджуємо пам'ятки рідного краю! Підготуйте цікаву інформацію або презентацію про одну із історичних пам'яток свого краю XI-XVI століть. Це можуть бути замки і палаци, фортеці, храми і монастирі, вулиці й площі, парки і сади, заповідники тощо. Зробити це можна самостійно або працюючи в малій групі. Яку роль відіграє ця пам'ятка в збережені пам'яті про минуле вашого краю?

Роздивіться церковні споруди. Визначте особливості побудови кожної з них. Що в них є спільного, а що — відмінного? Висловіть власні враження про ці архітектурні пам'ятки.

1. 2. 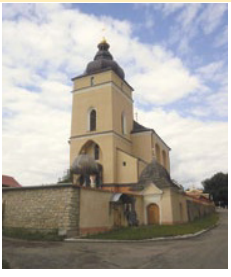 3.

1. Покровська церква в с. Сутківцях на Поділлі.
2. Церква Різдва Богородиці в Рогатині.
3. Вірменський собор Успіння Богородиці у Львові.

4.

4. Латинський (римо-католицький) кафедральний собор Успіння Божої Матері.

Розгляньте пам'ятки образотворчого мистецтва другої половини XIV — початку XVI ст. Опишіть кожну з них відповідно до алгоритму аналізу такого типу історичних джерел. Що спільного й чим відрізняються пам'ятки образотворчого мистецтва литовсько-польської доби та періоду Галицько-Волинської держави? Висловіть власні враження від цих пам'яток.

1. 2.

1. Інтер'єр каплиці Св. Трійці в Любліні
2. Ікона Богородиці із с. Красова.

3. 4. 5. 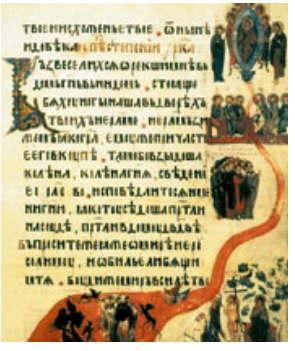

3. Ікона Юрія Змієборця із Станилі.
4. Ікона Богородиці з Дмитрівської церкви с. Підгородці.
5. Сторінка Київського псалтиря 1397 р.

Ознайомтеся з текстом народної пісні. Визначте, яким реаліям життя українців кінця XV— XVI ст. присвячено цей твір? Якими рядками з народної пісні це можна прокоментувати? Про яку нову суспільну верству йдеться в народній пісні? Яку роль представникам цієї верстви відведено в пісні? Висловте припущення, як змальовані в пісні реалії життя, пов'язані з виникненням цієї верстви?

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькії діти,
Котрі молодії —
У полон забрато;
Як заняли, то й погнали
До пана до хана.
Годі тобі, пане-брате,

Ґринджоли малювати,
Бери шаблю гостру, довгу
Та йди воювати!
Ой ти станеш на воротях,
А я в закаулку,
Дамо тому стиха лиха
Та вражому турку!
Ой ти станеш з шабелькою,
А я з кулаками,
Ой щоб слава не пропала
Поміж козаками.

ТЕМА 3. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ В ДЖЕРЕЛАХ

Ранньомодерна доба, або ще називають її Раннім Новим часом — це період Всесвітньої історії, що тривав від завершення Середньовіччя (кінець XV) до кінця XVIII ст. Термін «ранньомодерна» походить від слова сучасна історія (англ. — Modern history або укр. — Модерна доба). Цей період пов'язаний з Добою козаччини, яка навіки закарбувалася в історичній пам'яті українського народу і пов'язана із формуванням української нації. В цей період утворилася українська козацька держава — Військо Запорозьке, чимало зусиль для формування і розвитку української державності доклали видатні такі історичні діячі як Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Мазепа та ін.

Історичні джерела цього періоду більш різноманітні і краще збережені, ніж попередніх періодів. Це речові, писемні, етнографічні, візуальні (зображувальні), усні джерела. Найбільш цінними є писемні джерела — козацькі літописи, історичні твори, пам'ятки художньої літератури (народна поезія, пісенна творчість, популярна сатира тощо), ділові і державотворчі документи (закони, акти, угоди тощо), мемуарна література, щоденники, приватні листи тощо. Поширенню писемних документів і творів в цей період сприяв розвиток книгодрукування.

Дослідивши і зіставивши інформацію з різних історичних джерел, історики відтворюють картину життя людей доби Ранньомодерної доби на українських землях.

Найвидатнішим істориком запорізького козацтва вважають Дмитра Яворницького. Все своє життя він невтомно працював над збиранням писемних та усних джерел, речових пам'яток з життя Запорізької Січі. Дмитро Яворницький є автором понад 210 праць з історії, зокрема таких

як: «Історія запорізьких козаків», «Вольності запорізьких козаків», «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорізьких низових козаків», «Джерела для історії запорізьких козаків» та ін.

1.
2.
3.
4.
5.

1. Портрет Дмитра Яворницького
2. Яворницький в одязі запорожця
3. Робочий стіл Дмитра Яворницького в будинку-музеї
4. Дмитро Яворницький у власному кабінеті. 1930-ті роки.
5. Обкладинка книги Д. Яворницького «Історія запорізьких козаків»

Ми вже знайомилися з картиною Іллі Рєпіна «Запорожці *пишуть листа турецькому султану».* Дмитро Яворницький допомагав художнику порадами і навіть надав художнику всю свою унікальну колекцію козацьких реліквій: одяг, зброя, музичні інструменти, посуд, курильні люльки, чубуки і навіть сап'янові, козацькі чоботи, предмети побуту. Мало кому відомо, що Ілля Рєпін зобразив Дмитра Яворницького на картині в образі писаря.

Але повернемося до історичних джерел цього періоду. Унікальною сторінкою українського літописання є козацькі літописи, другої половини

XVII - початку XVIII століття. Творилися вони в козацькому середовищі і були присвячені подіям козацької історії. Звідси походить їх умовна назва.

Козацькі літописи є цінними історичними джерелами. При їх укладанні автори використовували не лише власні спостереження та спогади, а й попередні літописи, різноманітні тогочасні іноземні джерела, щоденники, історичні праці сучасників, доступні офіційні документи та інші джерела.

До наших днів дійшли три козацькі літописи: Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка. Найбільшим як за обсягом так і за кількістю використаних історичних джерел є літопис Самійла Величка, який тривалий час працював канцеляристом війська Запорозького. Укладений літопис був між 1715 і початком 1720-х рр.

1.
УКАЗАНІЕ
ОВОИНЪ
КОЗАЦКОЙ ЗПОМѢКАМІ,
УРЕЗЪ.
ВЪ
ЗѢНОВІИ БОГДАНА ХМЕЛНІЦКОГО
ГЕТМАНА ВОИСКЪ ЗАПОРОЖСКІХЪ
ВОСМІ ЛѢТЕЪ ТОГДѢШНІМСЯ ЛѢДАНАДЦАТЫ
ЛѢТЪ УПОМАНОВЪ ТѢМЪШІМЪ ЦАРСТВАНІ ПРОВЕЛІКІЯМЪ
БАКОГО-WHЪ ХМЕЛНІЦКІЙ
Присѣсѣлю вомоіи Бжественно, з козаками и
татарми, втѣкшаго іѣх ладского вѣйска яко
высокодержавнѣйшаго пресвѣтлѣйшаго мѣрхі россіем
АЛЕХІЯ МІХАЙЛОВІЧА
Владѣніе Добровольнѣ подалса.
ЖАВТОРОВЪ
Нѣмецкого САМУІЛА ВУФЕНДОРФІЯ, Козака
САМУІЛА ЗОРКІ, и Полкого САМУІЛА ВЕЛИЧКА
Воину тую вкнігѣ свой, Вона Домацкая кгды
Вершной волѣкнѣ Описавшаго Нинѣшнѣ мѣрам
Студіей Історіѣнѣй вкрацѣй малороссійскѣмъ
Складенное, ниявленіе тіранства САМОЙЛА ВЕЛИЧКА К
МАЛОЙ НЯДАС, ВОСКА ЗАПОРОЖСКОГО ВСѢЯ ЯУКА
ОУГЕДУ ПОЛТАВСКОГО, РОКУ 1720.

2.

1. Титул Літопису Самійла Величка
2. Сторінки з Літопису Самійла Величка

Літопис написано барвистою українською мовою і складається з чотирьох томів. В першому томі розповідається про Національно-Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. Другий і третій томи про події від 1660 по 1700 роки. В четвертому томі зібрано додатки з різних документів XVII століття.

При написанні літопису Самійло Величко використав чимало документів, в тому числі й іноземних. До літопису увійшли також і власні спостереження автора, свідчення очевидців подій. Втім як і кожне джерело, цей літопис вимагає критичного підходу. Адже нерідко його автор вкладає в уста історичних діячів свої власні думки, а часом наводить їх цілі промови. Ось як в передмові до своєї праці зазначає Самійло Величко:

«Отож, ласкавий читальнику, коли що здасться тобі в цій моїй праці непевне й неправильне, то, може, воно так і є. Ти ж бо, коли добудешся досконаліших козацьких чи якихось інших літописів забудь лінощі, полай мене за невігластво в цій справі і, покладаючись на ті правдивіші літописи, але не знищуючи й моєї нікчемної праці, виправ мене даним тобі від Бога розумом. Бо нині, через сімдесят років після війни Хмельницького, важко домагатися досконалого знання і правди про ті військові події, тогобічні українські спустошення й сьогобічні шкоди… Ти ж, ласкавий читальнику й правдолюбцю, все те мені вибач і покрий своєю благостинею. Покірно прошу тебе цього і навзаєм бажаю тобі мати від найвищого господа і творця всі тимчасові і вічні блага».

Отож ознайомимся з історичними джерелами про основні події та явища цього періоду.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У XVI СТ.

Ознайомтеся з уривком з твором польського церковного та освітнього діяча Мацея Мєховського «Трактат про дві Сарматії» (1517 р.). Знайдіть в ньому факти, які свідчать про багатоетнічний та багатоконфесійний склад населення західноукраїнських міст. Які вірування були поширені в західноукраїнських землях? Чи свідчить текст про толерантне співжиття та віротерпимість представників різних віросповідань? Наведіть факти.

У Русі багато віросповідань. Є християнська релігія, підпорядкована римському первосвященикові. Вона панує і переважає, хоча представники Ті нечисленні. Друга віра, руська, яка зберігає грецький обряд, більш поширена й охоплює всю Русь. Третя віра — іудейська; її прихильники, іудеї, — не лихварі, як у християнських землях, а ремісники, землероби або великі купці, які часто тримають у своїх руках громадські побори й податки.

Четверта віра — вірменська, переважно в містах Кам'янці та Львові. Вірмени — досить досвідчені купці, які доходять зі своїми товарами до Кафи, Константинополя, єгипетської Александра, Алькаїра й країн Індії.

В одязі та церковній службі русини наслідують греків. У них є своє письмо й алфавіт на зразок грецького, дуже з ним подібний. Євреї користуються єврейським письмом і грамотою; займаються також і науками: астрономією та медициною. Вірмени мають свій обряд і своє письмо. Зі святих вони найбільше шанують апостола Фадея, переконуючи, що він навернув вірмен у християнство.

…У руських церквах при богослужінні читають і співають… слов'янською мовою; у вірменських церквах — вірменською мовою; в іудейських синагогах моляться єврейською мовою. Християни ж римського обряду співають, моляться й читають латинською мовою.

Ознайомтеся з уривками з спогадів вірменського мандрівника та історика Сімеона Дпір Лехаці про Львів початку XVII ст. (документ №1) та литовського дипломата Михалона Литвина про Київ середини XVI ст. (документ №2). Проаналізуйте їх відповідно до алгоритму роботи з писемними джерелами. Дайте відповіді на наступні запитання: Якими були заняття та буденне життя мешканців Львова та Києва? Яку роль відгравала торгівля в розвитку цих міст?

Документ №1

Всі будинки міста кам'яні, дорогі, облицьовані, широкі, високі, три- і чотириповерхові. Льохи та пивосховища з каменю і вриті в землю, щоб влітку напої були холодними.

Це багатолюдне місто, повне достатків, тут багато фруктів. Кажуть, що в країні руських іншого такого міста нема. Це столиця. Міщани живуть заможно, у розкошах… Крамниці повні товарів, усього вдосталь, і що захочеш, у Львові знайдеш. Там є багато різних майстрів і ремісників: майстрів-золотарів, золотошвей, скульпторів, мулярів, різьбярів по каменю й мармуру та ін. Тому туди приїздять зі всіх країн світу і з усіх областей: одні вироби знаходять готові, інші — замовляють.

Туди приїздять також вершники і воїни (піхотинці), князі й пани і купують там зброю, шоломи, кольчуги, піки, списи, мечі, сокири, ратища, персні тощо; звідси вивозять усе, що потрібно для війни. І якщо навіть приїде сто тисяч воїнів, вони знайдуть усе, що їм потрібно, бо це велика столиця. Там є і кравці, одіяльники, гарбарі, красильники, сірничники, виробники хусток, різні ткачі, наметувальники, набійники, золотоплавильники й умільці-золотарі. Є також художники, рисувальники, гравери й майстри, які друкують по-польськи, по-руськи і по-вірменськи.

Документ №2

Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого й надійнішого шляху, ніж стародавня й загальновідома в усіх своїх звивинах дорога, що веде з чорноморського порту, тобто з міста Кафи, через Таврійські ворота (Перекоп) до Гаванської переправи на Борисфені, а звідти через степи — до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію й Данію коштовне каміння, шовк і золоте тканння, ладан, фіміам, шафран,

перець та інші пахощі. Чужоземні купці, які часто мандрують цією дорогою, збираються у валки до тисячі душ, звані караванами, із багатьма навантаженими візками й нав'юченими верблюдами.

Від проходу каравану значні прибутки отримують київські жителі: воєводи, митники, купці, міняйли, човнярі, візники, трактирники й шинкарі... У непоказних київських хатах трапляється не лише достаток, але навіть рясніота плодів, овочів, меду, м'яса, риби; окрім того, вони до такої міри переповнені дорогим шовковим одягом, коштовностями, соболями та іншим хутром і пряношами, що мені самому випадало бачити шовк, який обходився дешевше, ніжу Вільні льон, і перець, дешевший від солі....

Уважно прочитайте уривок з «Рішення Люблінського сейму про об'єднання Польщі і Литви в одну державу — Річ Посполиту» (1569 р.). Визначте, за яких умов відбувалось об'єднання цих двох країн. Що, на вашу думку, спричинило об'єднання Великого князівства Литовського та Польського королівства? На яких засадах об'єднувалися Польща і Литва? Свою думку аргументуйте положення з документа.

Ми, Сигізмунд Август, всім узагалі і кожному зокрема, кому відати належить, людям теперішнього часу і майбутніх часів оголошуємо даною грамотою таке: нам відомо, що всі чини королівства часто нагадували славної пам'яті батькові нашому Сигізмунду, королю польському, і просили його на сеймах і в інших випадках, щоб завершено було те з'єднання або унія Великого князівства Литовського з королівством Польським...

Знаючи, що це об'єднання приносило велику славу і користь обом народам, ми спрямували на це діло нашу думку і волю, призначили без дальшого загаяння тут спільний сейм, щоб вирішити і здійснити це діло... На скликаному таким чином цьому сеймі явилися особисто всі пани сенатори духовні і світські і всі інші чини польського і литовського народу і, за нашим допущенням і згодою, після взаємних між ними нарад, додержуючи цілком усіх привілеїв, закінчили всю цю справу унії між ними в братерській любові, і ця унія викладена нами, за згодою всіх тих чинів обох народів, в таких пунктах.

Обрання короля

Насамперед: Польське королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одне, нерозрізнюване, неподільне тіло, одне зібрання, один народ, так що віднині у цього з двох народів одного зібрання, з'єднання, неподільного народу і майже єдиного, однорідного, нерозрізнюваного і неподільного тіла буде на вічні часи одна голова, не

окремі государі, а один — король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і литви буде обиратися в Польщі, а не в іншому місці…

Сейми

Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того або того народу.

Монета

Монета повинна бути одноманітна і однакова за вагою і пробою, поділом і написом, що ми і наші потомки без загаяння зобов'язані будемо здійснити…

Торгові мита

Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торговельні мита і побори на землі і на воді, під якою б назвою вони не були, наші, сенаторські, шляхетські, духовні; віднині і на вічні часи не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих з будь-яких речей їх власної роботи і кормління, але з тим, проте, щоб вони цим шляхом не сприяли униканню від купецьких мит, що повело б до зменшення і затаювання давніх наших мит і мит інших чинів у Польщі і в Литві.

Як передає атмосферу Люблінського сейму картина Яна Матейка? Опишіть картину згідно алгоритму аналізу творів образотворчого мистецтва (сюжетних картин).

Люблінська унія. Фрагмент картини Яна Матейко.

Ознайомтеся з уривком з Густинського літопису про зародження українського козацтва. Як в літописі пояснюється причини виникнення українського козацтва. Чи згодні ви з літописцем? Свою думку аргументуйте.

Для довідки! Густинський літопис укладався в XVII столітті у Густинському монастирі (у селі Густиня, нині Прилуцького району Чернігівської області) та інформує про його заснування та діяльність в період 1600—1640 рр. Літопис містить також виклад історії українських земель з часів Київської Русі до 1597 року включно. При висвітленні загальноукраїнських подій використав староруські, польські, литовські, візантійські та інші відомі йому літописи і хроніки, зробивши на берегах відповідні посилання на джерела. Оригінал Густинського літопису не зберігся. Авторство і час написання достовірно не встановлено.

У рік 7024 [1516]. […] Жигмонт, король польський, прагнучи до миру з Москвою, просив кесаря німецького, аби той помирив його з князем московським. Та чи помиришся із гордим і впертим?

Отож король почав готуватися до війни і послав до Миндикерея, царя татарського, аби той пішов із ним на Москву; та той, лукавий бувши, і од короля, і од князя дари брав і обом помагати обіцяв. Король же, не покладаючи віри на цього пса, помислив, що коли той схоче шкодити своїми загонами в нашій землі, то треба буде нашим одстрашити їх із неї, тож сповістив своїх, аби стереглися татарів: усією-бо силою міг татарин піти в його землю.

[…] Так ото і сотворив окаянний Миндикерей: послав чотирьох царків із сорока тисячами татарів; і положилися при Буську, а загони по Волині і Поділлю розпустили, скрізь огнем і мечем пустошачи землю; самих тільки людей одвів у полон до п'ятидесяти тисяч; що вже казати про товар та все інше. Зібралися на них наші, але не важилися проти такого множества виступати.

[…] У той-то лихий рік і почалися на Україні козаки, що про них — про те, звідки і як початок свій мають — дещо скажемо. […]

У рік же вищесказаний, коли король мірявся силою з Москвою, а Миндикерей полонив землю нашу, як про те вище мовилося, послав Жигмонт-король посла до Миндикерея, кажучи:

— Нащо, мир маючи зо мною, полонив мою землю?

Миндикерей же одповів:

— Не з моєї волі се безчинні сотворили, не зміг я їх утримати.

Жигмонт-король, хотячи сміхом на сміх оддячити, послав Прецслава Лянцкорунського на Україну збирати люд і так само татарам пакостити.

Той же, зібравши охотників кілька сот, пішов із ними аж під Білогород і там забрав множество товару, і коней, і овець татарських і турецьких, та й повернувся назад. Татари ж бо і турки, зібравшись, гналися за ними і настигли їх аж під Очаковом, біля Видова озера, і билися з ними, та наші поразили їх із великим добутком та в доброму здоров'ї повернулися.

І потім вільнолюбивий наш народ, засмакувавши собі із добичі, наставив собі старійшину з-посеред себе, на ймення Козака; од нього ж бо і самі потім козаками нареклися; і почали самі часто в татарську землю ходити і звідти багаті добитки приносити. День же ото дня примножалося їх, так що з часом намножилося. І навіть досі не перестають вони пакості творити татарам і туркам, а старійшину обирають з-посеред себе, мужа хороброго і смисленного, за своїм давнім обичаєм; живуть же повсігди на Запорожжі. Рибу ловлять, її без солі на сонці сушать. А на зиму розходяться кожний у свій город. Тільки кілька сот зоставляють на курені стерегти стрільби і човнів. А на літо знову збираються.

Отак-то початок свій прийняли. […]

Проаналізуйте уривок листа кримського хана Девлет-Ґірея до великого князя Сигізмунда Августа зі скаргою на запорозьких козаків (1559 р.) Який його основний зміст? Як він узгоджується з уривком з Густинського літопису про зародження українського козацтва?

Однак перша наша угода і докінчення не ким іншим розірвалося, як тільки окраїнними козаками вашими, які безперестанно шкоди великі державі нашій чинять; з тих овець, які на полі ходили, нам велика десятина приходила, а ті вівці козаки ваші українні відібрали; коні, кобили й худобу, стада великі безперестанно беруть і на Україну вашу до Черкас і до Канева пригонять; також і каравани Хаджі Абдурахліна і Каябули на Дніпрі, коли вони переправлялися на Тавані, козаки ваші українні погромили і скарби чималі забрали, а цим нам шкода велика причинилася, а в докінченні все те було обумовлене, щоб такі шкоди проміж нас не мали бути, а покінчення ні від кого іншого порушилося, як тільки від вас, брата нашого. А тепер, коли ти, наш брат, хочеш з нами братерську приязнь мати, то ти нам всі ті шкоди накажи винагородити і тим караванникам Ходжі Абдурахлінові і Каябулі шкоди їх сплатити накажи, а до того, що той службовець ваш Михайло Гарабурда сказав нам, що від козаків білгородських і очаківських державі вашій шкода чимала чиниться, щоб ми їх від цього стримували і шкоди державі вашій чинити не дозволяли, зважаючи на наші докінчення, то, якщо ви, брат наш, нам, братові своєму, поминки, царю Магомет-Ґіреєві давані, пришлете, я білгородських

і очаківських козаків приборкаю, приятелеві буду приязнь виявляти, а неприятелеві кожного часу неприязнь доводити […]

Ознайомтеся з фрагментом «Хроніки польської Мартина Бєльського, наново сином його виданої» (1597). Проаналізуйте його згідно пам'ятки роботи з писемними джерелами і дайте відповіді на запитання. 1) Про які заняття та особливості буденного життя козаків йдеться в творі? 2) Якими у них були відносини з «турками і татарами»? 3) Яку роль, зі слів Бєльських, могли відігравати татари в обороні українських земель?

… Ці люди постійно ловлять рибу на Низу (на Дніпрі і його притоках), там же сушать її на сонці без солі. Пробувши тут літо, вони розходяться на зиму по сусідніх містах — таких, як Київ, Черкаси та інші, залишаючи на острові, в безпечному місці на Дніпрі, човни і кілька сотень людей на коші, як вони говорять, при стрільбі, бо мають при собі і гармати, захоплені в турецьких фортецях і у татар. Ще зовсім недавно їх було мало, але нині їх там збирається вже до кількох тисяч. А надто багато їх стало останнім часом, і вони раз по раз завдають великої шкоди туркам і татарам; уже кілька разів спустошували Очаківську, Тягинську, Білгородську (Аккерман) та інші фортеці…

Вони могли б собі бути, але за умови, щоб корилися урядові й одержували від нього платню і нехай би собі там постійно жили на Дніпрових островах, які так добре укріплені, що коли на якомусь із них засяде кілька або кільканадцять сот душ, то навіть велике військо нічого не може їм заподіяти.

Серед інших є там між порогами один острів (Хортиця), тягнеться він на кілька миль завдовжки, і коли татари прочують, що на ньому є козаки, вони не дуже охоче переправляються через Дніпро, особливо через Кременецький і Кусманський броди. Недалеко від цього острова на Дніпрі є й інший острів, якого вони називають Хортичка (Мала Хортиця). На ньому донедавна жив Вишневецький, який стояв татарам на великій заваді, і через нього вони не наважувались так часто на нас нападати.

Ознайомтеся з «Піснею про Байду» — текстом та за посиланням з її виконанням Сергієм Чураєм. До якого типу історичних джерел належить цей твір? Проаналізуйте цей твір відповідно до алгоритму аналізу історичних джерел такого типу. Яка, на вашу думку, основна ідея цього твору? Яким постає Байда у фольклорі? Висловіть власні враження від цієї історичної пісні

ПІСНЯ ПРО БАЙДУ

Для довідки! Пісня про Байду з'явилася у XVI столітті. Упродовж кількох століть її текст зазнав змін. Відносно фіксований виклад цієї історичної пісні зберігся з XIX ст. Основа сюжету твору становить розповідь про трагічну загибель народного улюбленця, Байди. Існує кілька версій щодо його прототипу. Найчастіше з Байдою ототожнюють з особою волинського князя Дмитра Вишневецького (1516?-1563), тому часто в літературі він переважно фігурує під іменем Байди-Вишневецького.

В Цариграді на риночку
Та п'є Байда мед-горілочку;
Ой п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку;
Ой п'є Байда та й кивається,
Та на свого цюру поглядається:
«Ой, цюро ж мій молодесенький,
Та чи будеш мені вірнесенький?»
Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой ти, Байдо та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!»
«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!»
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду, ізв'яжіте,
На гак ребром зачепіте!»
Ой висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку;
Ой висить Байда та й гадає,
Та на свого цюру споглядає,
Та на свого цюру молодого
І на свого коня вороного:
«Ой, цюро ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та тугесенький,
Подай мені тугий лучок

І стрілочок цілий пучок!
Ой бачу я три голубочки —
Хочу я убити для його дочки.
Де я мірю — там я вцілю,
Де я важу — там я вражу!»
Ой як стрілив — царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку в головоньку.
«Отто ж тобі, царю,
За Байдину кару!
Було тобі знати,
Як Байду карати:
Було Байді голову істяти,
Його тіло поховати,
Вороним конем їздити,
Хлопця собі зголубити».

Для допитливих! Відео. Сергій Чурай: Пісня про Байду
https://sites.google.com/view/history5-6/9/16

Монета 10 гривень з зображенням Байди

Розгляньте портрет князя Дмитра Вишневецького (Байди) невідомого художника XVIII ст. Яким уявив та зобразив Байду митець? Висловіть власне враження від картини.

Ознайомтеся з уривком з книги Гійома Левассера де Боплана «Опис України…» про козаків. Проаналізуйте його відповідно до алгоритму роботи з писемними історичними документами. Про які особливості життя та звичаї козаків говориться в даному документі? Як автор описує процедуру обрання гетьмана? Співвіднесіть її з наведеними нижче ілюстраціями.

Портрет князя Дмитра Вишневецького (Байди). Невідомий художник. XVIII ст. Національний музей історії України.

…Ось як вони (козаки) вибирають свого старшого: коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає. Відповідають лишень, що він дійсно не заслужив такої честі і тут же, не гаючись, одразу ж убивають його, як якогось зрадника. Хоча самі при цьому чинять по-зрадницьки, та ви і пригадуєте, напевно, що я оповідав раніше, говорячи про їхні звичаї і звичні зради. Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!» і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання. Ось так вони вибирають свого старшого, що часто відбувається серед Дикого Поля. Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом [hettman], його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився.

Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою [Ruds]. Немилість, якої може зазнати старший, змушує його бути дуже обачним у своїх діях, зокрема, щоб не трапилось жодної невдачі, коли веде їх у похід, і щоб він проявив себе хитрим і відважним під час непередбачених зіткнень [з ворогом], оскільки за виявлену малодушність його вбивають як зрадника. Негайно обирається новий отаман так само, як я розповідав вище. Керувати ними і вести їх у похід — нелегка справа, і нещасний той, кому це випадає. За сімнадцять літ, доки я служив у цьому краї, усі, хто обіймав цей уряд, скінчили погано.

Коли у них виникає намір піти в море, то, не маючи дозволу короля, вони беруть його у свого старшого, скликають Ruds, тобто Раду, і проводять вибори отамана…

…Під час походу ці люди дотримуються тверезості, і якщо між ними трапиться п'яниця, отаман наказує викинути його в море. Окрім того жодної горілки везти з собою не дозволяється, оскільки під час походів і експедицій вони високо цінують тверезість.

1.
2. 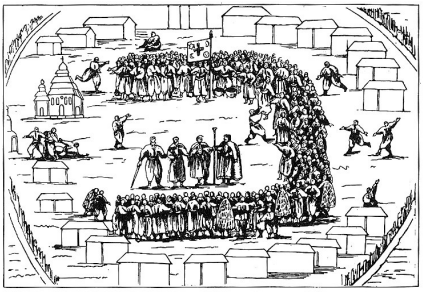

1. Частина діорами «Військова рада на Січі» (Національний музей історії козацтва на Хортиці). Автор художник М. В. Овечкін
2. Козацька рада на Січі (Тимофій Калинський, гравюра з «Літописної оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» О. Рігельмана, кінець XVIII століття).

Проаналізуйте козацькі клейноди відповідно до алгоритму аналізу речових історичних джерел. За допомогою інтернет ресурсів та допоміжної літератури дізнайтеся про їх функціональне призначення.

Для довідки! Козацькі клейноди (від нім. das Kleinod, польс. klejnot — коштовність, дорогоцінність) — знаки розрізнення козацьких військ та символи влади козацької старшини. Такими знаками і символами були корогви, булави, бунчуки, перначі, печатки, каламарі, значки, трості суддівські (тростинова палиця із срібною кулею), литаври.

1.

1. Корогви Війська Запорозького

2.   3. 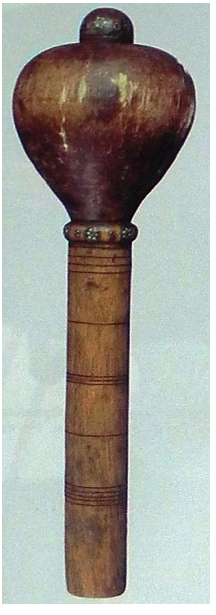 4.

2. Бунчуки українських козаків
3. Булава, яку довгий час вважали булавою гетьмана України Богдана Хмельницького XVII ст. Ріг носорога, виточування, різблення, емаль. Музей війська польського. Варшава.
4. Булава гетьмана Пилипа Орлика, XVIII ст.

5. 6. 7. 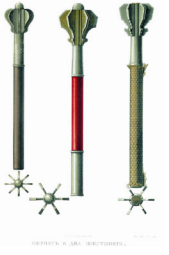

5. Печатка гетьмана Виговського
6. Козацька литавра
7. Козацькі пірначі

Ознайомтеся з описом Запорозької Січі невідомим сучасником (1740 р.). Про що свідчить даний документ? Що являла собою Січ? Які посадові особи згадуються в документі? Які заняття були поширені на Січі?

Розгляньте фотографії історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» та експонатів музею українського козацтва. На основі аналізу тексту документа та фотографій експонатів зробіть висновок про умови життя козаків на Запорізькій Січі.

При Запорозькій Січі завжди є військова старшина і кошовий отаман — 1, військовий суддя — 1, військовий писар — 1, військовий осавул — 1. При них є військові слуги: при кожному писарі писарчук — 1, при артилерії гармаш — 1, підосавул — 1, довбуш — 1.

Коли з їхнього складу старшин посилають у військові походи, тоді на їхнє місце вибирають від усього війська наказну старшину, яка і залишається на Січі. Також на річці Самарі знаходиться декілька тисяч чоловік запорозьких козаків і там над ними, на Січі, від усього війська вибирають старшин і до них призначають полковника або сердюка — 1, писаря — 1, осавула — 1.

При Запорозькій Січі у згаданих козаків є будівлі; у побудованому замку — церква обряду грецької віри. У цьому замку куренів є 38, до них приписані всі запорозькі козаки, і при кожному курені мають визначених отаманів, тобто своїх командирів.

При Запорозькій Січі є майстри: слюсарі, ковалі, шевці, кравці, теслі й інші. Всі за їхньою козацькою манерою і за звичаєм виконують свої роботи завжди за гроші, без грошей вони нікому не повинні робити.

Їхнє військо за способом ведення життя поділяється на різні частини. Одні з них живуть у військових куренях….У тому курені готують свою їжу і для послуг своїх мають кухаря; таким чином, у кожному курені у них є один кухар, і допомагають йому курінні малі хлопці, які воду носять і казани обмивають, а кухар лише варить їсти для всіх козаків… Інші живуть у форштаті зі своїми господарствами і ведуть промисел: варять мед, пиво, брагу, там живуть і майстри, і шинкарі, і крамарі, і інші.

…А інші живуть у зимівниках біля своїх коней і іншого товару, а інші займаються рибальством, скотарством, ловлять птицю, також багато з них мають пасіки, і кожен живе за рахунок свого промислу.

1. 2.

1. Запорозька Січ. Макет-реконструкція
2. Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» Національного заповідника «Хортиця»

3.

3. Вигляд на Запорізьку Січ з висоти

4. 5.

4. Укріплення Запорозької січі.
5. Церква Покрови на острові «Хортиця».

6. 7.

6. Зала для нарад Кошового Січі. Реконструкція. Комплекс «Запорозька січ».
7. Військова канцелярія Січі. Реконструкція. Комплекс «Запорозька січ».

8. 9.

8. Пушкарня
9. Експонати музею запорозького козацтва

10. 11.

10 11. Історичні реконструкції життя на Запорозькій Січі

12. 13.

12. Опочивальня кошового отамана
13. Військова канцелярія та вежа-дзвіниця хортицької Запорізької Січі

14. 15.

14. Укріплення Передмістя Запорізької Січі
15. Запорізькі курінь і пороховий льох

Ознайомтеся з уривком з літопису Григорія Грабянки про битви козацькі, козацьку зброю та харчі (XVI ст.). Проаналізуйте його згідно алгоритму роботи з писемними історичними джерелами. Як, на думку літописця, виникло козацтво? Завдяки чому козаки прославилися в численних битвах? Чим вони харчувалися? Що мали на озброєнні?

Приєднавши до своїх козаків Київ та малоросійські землі, поляки через деякий час поклали використати мешканців цих земель як робочу силу, та оскільки ці люди ще здавна були людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ із мечем, а не до трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були із власної волі на Дніпрі за порогами в місцевості пустельній та дикій проживати, перебиваючись ловлею звіра та риби і морськими походами на бусурман.

Але року 1516, коли Жигмонт перший, король польський, організував рушеніє на великого царя московського, хан татарський Мелін-Гирей, виждавши слушну годину, порушив мир з поляками і повів свої загони на Російську землю; вогнем і мечем він пройшовся по містах та весях і, взявши силу бранців, повернувся за Перекоп. Тоді король, не стерпівши плюндрування, зібрав охочих воїнів з козаків та поляків і спорядив їх на Бєлгород, де вони, здобувши величезну здобич, повернули назад, але якраз тут їх нагнали турки і татари; в битві, що зав'язалася, воїни-християни здолали і турків. Ось саме після цієї битви і почали вони козаками зватися. Навіть якщо були і ляхами, але з своєї волі на татарів ходили і примикали до вільного, ненайманого воїнства.

Відтоді, прославившись у численних битвах, козаки ввійшли в силу і набрали в мужності, привикли до недоїдання, спраги, спеки та до інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили нерідко і звали соломахою. Стравою своєю були цілком

вдоволені, а коли траплялося, що їжа випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із щербою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше, і всі ото тільки згаданою щойно їжею харчуються.

Кожен має одну або дві одежини. Та коли ідуть походом в турецьку або татарську землю, то беруть дуже велику здобич і везуть назад силу-силенну добра всякого. На озброєнні мають самопали, шаблі, келепи, стріли та списи і користуються всім цим так вправно, що і найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівнятися не можуть. Є кінні та піші, і стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який, і стільки воїнства збереться, що як трава стане....

Вони Русь за своє багатство велике мають. Справами військовими вони настільки славні, що не гнушалися гетьманувати у них навіть люди із славетних сенаторських родин... За славну службу козацьку король польський Жигмонт перший віддав козакам навічно землю біля Дніпра, уверх і вниз за порогами, і наказав, аби, стіною ставши, не пускали наїздів турок і татар на Русь і Польщу.... А літа 1576, в часи панування Стефана Баторія, короля польського, іще краще учинили. Цей король, забачивши, як добре козаки з татарами б'ються, настановив їм гетьмана, прислав корогву, бунчук та булаву, печатку гербову, рицарів із самопалами і з ковпаками, на бакир надітими, прислав гармат та всяких припасів військових (та й самі козаки, повоювавши турецькі фортеці, здобули немало), ввів у них порядок стройовий, запровадив, крім гетьмана, обозних, суддів, осавулів, полковників, сотників, отаманів і наказав нести сторожу супроти татарів за порогами.

Проаналізуйте ілюстрації, на яких зображено види озброєнь запорозьких козаків. Підготуйте за допомогою інтернет-джерел та довідкової літератури повідомлення чи презентацію про озброєння українського козацтва.

1.
2.

1. Гаківниця
2. Гармати

3. 4.

3. Гармата трійник
4. Козаки біля гармат. Історична реконструкція.

5. 6.

5. Ожига — вогнепальна зброя, XVIII ст., Україна. Національний музей історії України, Київ
6. Козацька шабля іранського типу

7. 8.

7. Рушниця
8. Пістоль

Для допитливих! Відео. Справжні козацькі гармати роблять на Волині https://sites.google.com/view/history5-6/9/17

Ознайомтеся з уривком з «Порядку шкільного» Львівської братської школи 1587 р. Якою є основна ідея цього документу? Які права та обов'язки мали тогочасні учні (братчики)? Яким був їх розпорядок дня? Про які моральні цінності йдеться в документі? Порівняйте тогочасні порядки в школі з сучасними. Що є спільним, а що — відмінним?

Сідати мають кожен на своєму певному місці, призначеному відповідно до науки: котрий більше вміє, сидітиме вище, хоч би й вельми убогий був, а котрий менше вмітиме, сидітиме на простішому місці... Багатий над убогим

нічим не має бути вищий у школі, тільки самою наукою... Сходитися хлопці мають до школи на певну годину... і відпускати їх додому по науці так само...

Щоранку має пильно доглядати дидаскал (тобто вчитель): коли б якого хлопця не було, має зараз послати по нього й довідатися причини, чому не прийшов. Коли б забавився де іграми, чи вдома обдурив, чи над потребу спав і через те не прийшов, довідатися усього й привести його мають... У поранок спершу по молитвах мають мовити кожен учорашню науку свою та й письмо своє, яке вдома писав; виклад науки своєї має показувати... По обіді хлопці мають самі писати на таблицях кожен свою науку, подану їм од дидаскала, окрім малих, яким має писати сам дидаскал. А в школі навчившись, на важкі слова опитувати мають один одного, тобто диспутувати. А додому відходячи, вірша потвердити, аби увечері, прийшовши додому, діти вміли перед родичами своїми чи сторонні діти всякого стану, живучи в господі, господарям своїм науку, яку вчили в школі, прочитати із викладом, за звичаєм шкільної науки, а що вчили того дня, мають увечері вдома написати і до школи принести вранці, показати перед дидаскалом своїм...

Двох чи чотирьох хлопців щотижня іншим ладом мають виділяти для порядку, з чого жоден відмовлятися не може, коли б до нього черга надійшла. А діло їхнє буде: раніше до школи прийти, школу підмести, в печі затопити і біля дверей сидіти, а котрі входять та виходять — про всіх знати».

1.

2.

1. Сторінка статуту Львівської братської школи. 1587 р.
2. Ф. Ковалишин. Колишня будівля братської школи

Перегляньте наведені нижче ілюстрації писемних історичних джерел XVI ст. Який висновок можна зробити про розвиток книгодрукування на українських землях в той час? Переважно якого спрямування друкувалися книжки? Якими були перші українські друковані книжки?

За допомогою інтернет джерел та довідкової літератури підготуйте повідомлення про особистість Івана Федорова і його роль в українському книговиданні. Висловіть судження про роль книгодрукування в суспільстві.

1.
2. 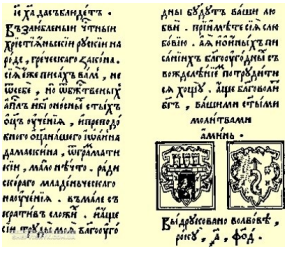
3.

1. Початкова сторінка «Букваря». 1574 р.
2. Останні сторінки «Букваря» з гербом Львова та друкарським знаком Івана Федорова.
3. Львівський «Апостол». 1574 р.

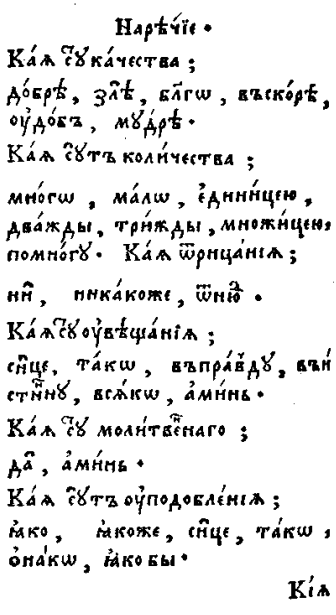

Нарѣчїе.
Кая сꙋ качества;
добрѣ, злѣ, блгѡ, въскорѣ,
оудобъ, мꙋдрѣ.
Кая сꙋтъ количества;
многѡ, малѡ, єдиницею,
дважды, трижды, множицею,
помногꙋ. Кая ѿрицанїя;
нн, никакоже, ѿнюдь.
Кая сꙋ оувѣщанїя;
сн҃це, такѡ, въправдꙋ, въи
стиннꙋ, всякѡ, аминь.
Кая сꙋ молитвенаго;
да, аминь.
Кая сꙋтъ оуподобленїя;
ꙗко, ꙗкоже, сн҃це, такѡ,
онакѡ, ꙗкобы.
Кїя

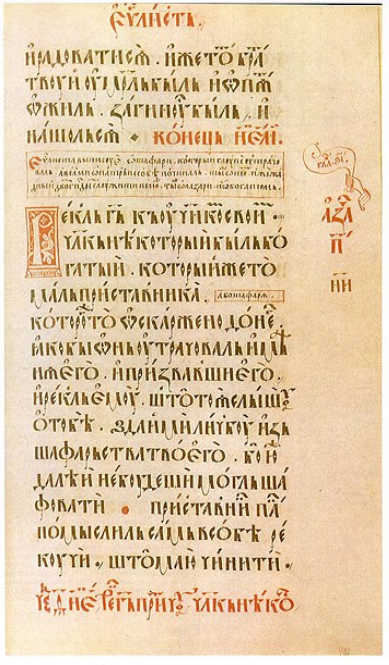

4. 5.

4. Сторінка з «Граматики» Лаврентія Зизанія
5. Сторінка з Пересопницького Євангелія

6.

6. Друкарський верстат Івана Федорова

На основі фотографій будівель XVI ст. виявіть особливості тогочасного містобудування. Чим відрізняється містобудування та архітектура XVI ст. від попередніх століть? Які тогочасні архітектурні пам'ятки втілюють риси світського та церковного будівництва?

1. 2. 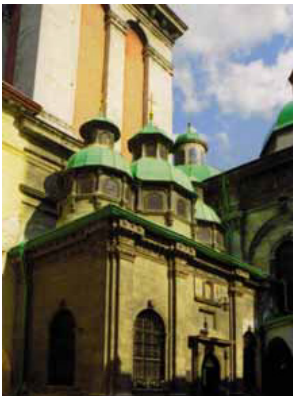 3. 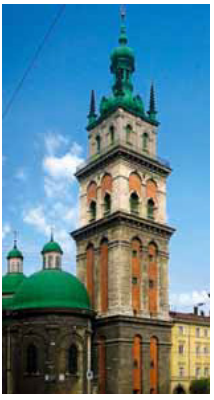

1. Будинок Корнякта у Львові
2. Каплиця Трьох Святителів.
3. Успенська церква у Львові з дзвіницею (вежею Корнякта).

4. 5.

4. Внутрішній італійський дворик будинку Корнякта
5. Чорна кам’яниця

6. 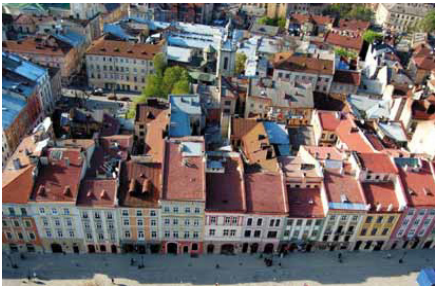 7.

8.
9.

6. Кам'яниці площі Ринок у Львові
7. Синагога в Сатанові (Хмельниччина)
8. Церква Зішестя Святого Духа в с. Потеличі (Львівщина)
9. Мечеть Джума-Джамі в Євпаторії

Розгляньте зображення оборонних споруд XVI ст. Які зміни відбулися в їх плануванні та будівництві в порівнянні з попередніми періодами? Свою думку аргументуйте.

1.
2.
3.

1. Частина Острозького замку — «Вежа мурована» XVI ст.
2. Кругла, або Нова, вежа Острозького замку.
3. Острозький замок на макеті м. Острога.

4.

4. Меджибізький замок-фортеця

Для допитливих! Відео. Меджибізький замок. Хмельницька область. https://sites.google.com/view/history5-6/9/18

Перегляньте твори образотворчого мистецтва. До яких типів історичних джерел вони належать? Проаналізуйте їх відповідно до алгоритмів роботи з різними типами історичних джерел. Визначте, у чому своєрідність образотворчого мистецтва цієї доби в порівняні з попередніми.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

1. Надгробний пам’ятник К. І. Острозькому. 1579 р.
2. Ікона Успіння Богородиці. Художник Олексій Горошкович. 1547 р.
3. Ікона Благовіщення. Художник Федуско. 1579 р.
4. Ікона «Страсті Христові» (Галичина, XVI ст.)
5. Ікона «Богородиця Одигітрія з пророками» перемишльського маляра О. Горошковича
6. Сторінкова мініатюра Пересопницького євангелія.
7. Портрет польського короля Стефана Баторія. 1576 р.
8. Портрет Яна Гербурта. Після 1577 р.
9. Портрет Костянтина Корнякта. Невідомий художник

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVI — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Ознайомтеся з уривком тексту проголошення унії між православною і католицькою церквами на Берестейському соборі. Проаналізуйте документ відповідно до алгоритму роботи з писемними історичними джерелами. Визначте, учасники собору виправдовували об'єднання двох церков. На яких умовах виникла греко-католицька церква?

[…] Року Божого 1596-го, восьмого дня місяця жовтня, за старим календарем, Ми, в Бозі зібрані на черговім соборі в Бересті, в соборній церкві Св. Миколая, митрополит і єпископи грецького обряду, нижче підписані, на вічну пам'ять проголошуємо:

Ми, бачачи як одновлада Божої Церкви в Євангелії й устами Господа нашого Ісуса Христа є заснована та утверджена, щоб Христова Церква на одному Петрі, немов на камені, стояла твердо та була розпоряджувана одним і ним ведена, щоб в одному тілі була одна голова і в одному домі був один господар і розподілювач Божих ласк, поставлений над Божою челяддю, і щоб дбав про лад і роздумував про благо всіх; і цей-то лад Божої Церкви, який почався від апостольських часів, тривав завжди. Тому-то всі патріархи зверталися завжди у справах навчання віри і в прийманні духовної влади, в єпископських судах й у відкликах, до одного наслідника Петра святого, римського папи, як це видно з соборів і з Правил святих отців та й наші слов'янські писання, перекладені в давнині з грецької мови, це задовільно показують, а давні святі отці Східної церкви засвідчують. Всі вони визнають цей святий престол Петра, його першенство і його владу над єпископами всього світу. Не менше також і царгородські патріярхи, від яких ця руська країна перейняла святу віру, немалий час визнавали цю зверхність Римського престолу св. Петра та йому підлягали, і від нього брали благословення. Й хоча від цього престолу вони багато разів відступали, але щоразу з ним з'єднувалися і поверталися до послуху йому. А останньо це сталося на Флорентійському соборі, року Божого тисяча чотириста тридцять осьмого, за патріарха Йосифа і царгородського імператора Івана Палеолога, які цілковито повернулися до цього послуху, визнаючи, що римський папа є батьком, учителем і завідувачем усього християнства і правним наступником святого Петра […]

А коли царгородські патріархи знову відступили від того церковного об'єднання, то за той свій гріх відступства й розірвання церковної єдности попали під турецьку поганську владу, з чого постало багато фальшів і лихих учинків та й занедбання правного нагляду над цими руськими країнами, а звідси — і багато закралося огидного святокупства і поши-

рились єресі, які майже всю Русь опанували, знищуючи Божі церкви й пошкоджуючи Божу славу.

Тому ми, не бажаючи бути учасниками такого великого гріха і поганської неволі, яка за тим прийшла на царгородських патріархів, і не хотячи їм помагати в розколі й розірванні святої церковної єдності, і запобігаючи спустошенню церков і спасінню людських душ, через ті єресі, що зараз постали, маючи все те на совісті, а й небезпеку власного спасіння та всього духовного стада, від Бога собі дорученого, — ми вислали минулого року послів до святішого отця Климентія Восьмого, наших братів — велебних у Христі єпископів Іпатія Потія, прототронія, володимирського і берестейського єпископа, і Кирила Терлецького, екзарха, єпископа луцького і острозького, за відома, згодою і спонукою нашого найяснішого володаря, його милости польського короля і великого князя литовського Жигмонта Третього, [...] просячи, щоб — як найвищий пастир вселенської католицької Церкви прийняв нас під свій послух та визволив від зверхності царгородських патріархів і розрішив нас, зберігаючи за нами обряди і звичаї східних Церков, грецьких і руських, не роблячи жодних змін у наших церквах; але щоб залишив їх за переданням святих грецьких отців навіки...

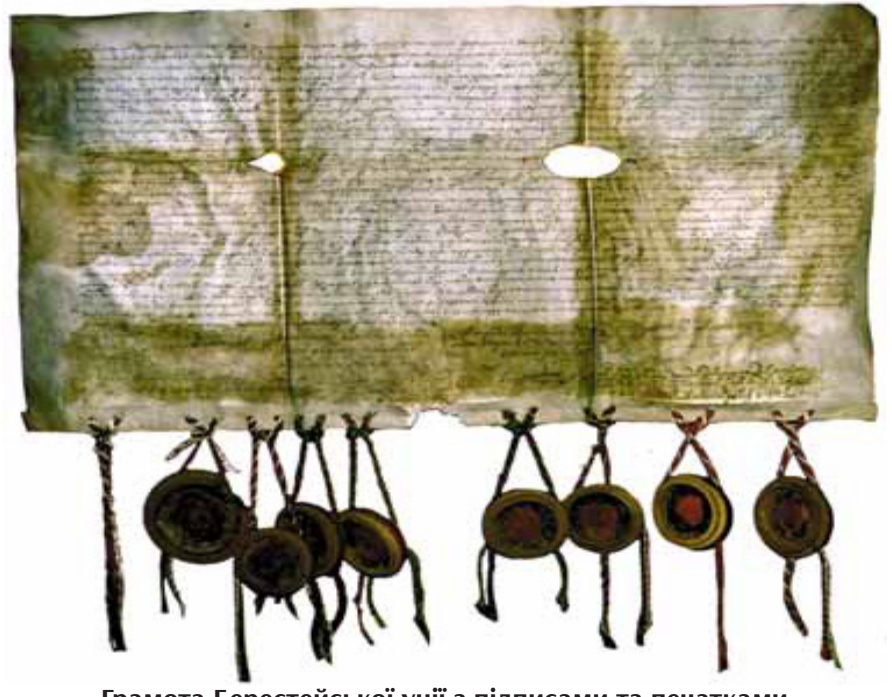

Грамота Берестейської унії з підписами та печатками учасників собору. 8 жовтня 1596 р.

Ознайомтеся з уривком «Артикулів, що належать до з'єднання з Римською церквою» (1595 р., червня 1/11), що були укладені в Київській митрополії. Визначте основну ідею цього документу. Які засади об'єднання двох церков визначали артикули?

Артикули, на які ми потребуємо запоруки від панів римлян перед тим, як приступимо до єдності з Римською церквою.

1. Тому, що між римлянами і греками існує суперечка про походження С[вятого] Духа, яка неабияк перешкоджає з'єднанню, і, правдоподібно, триває не через що інше, як через те, що ми не хочемо одні одних зрозуміти, — просимо, аби нас до іншого віровизнання не примушували, а щоб ми залишалися в тому, яке знаходимо викладеним у С[вятому] Письмі, в Євангелії, а також у писаннях с[вятих] грецьких докторів [отців]; а саме, що С[вятий] Дух не має двох начал, ані подвійного походження, а походить з одного начала, як з джерела, — від Отця через Сина.
2. Щоби Божа хвала і всі молитви — ранні, вечірні та нічні — нам залишилися незмінними, згідно зі стародавнім звичаєм Східної церкви […]
6. Новий календар, якщо не можна вживати старого, ми приймемо, однак не порушуючи Пасхалії і наших свят, тобто так, як це бувало за часів згоди, бо ми маємо деякі свої особливі свята, яких панове римляни не мають: це, наприклад, у день 6 січня, коли вшановуємо охрещення Господа Христа, і на перше об'явлення Бога, в Тройці єдиного, яке в нас зветься Богоявленням; того дня ми маємо особливу церемонію освячення води.
7. Щоб нас не примушували відбувати процесії на день свята Тіла Христового, а щоб ми могли ходити з процесіями зі своїми Святими Тайнами, бо в нас є інша [практика щодо] Святих Тайн.
8. Щоб [нас теж не примушували] перед Великоднем посвячувати вогонь, уживати калатал [замість дзвонів], а також відбувати інші церемонії, яких ми в нашій Церкві дотепер не мали, а щоб ми збереглися — згідно з порядком і уставом нашої Церкви — без змін у наших церемоніях.
9. Щоб подружжя священиків залишилися незмінними, за винятком двоєженців.
10. Щоб митрополичих, єпископських та інших високих духовних санів нашого обряду не давали нікому іншому, крім людей народу руського або грецького і іншої релігії […].
11. Щоб наших владик не посилали до Рима за сакрою [тобто, грамотою на свячення], але якщо його королівська] м[ілість] зводить надати якесь владицтво, то архиєпископ-митрополит кожного та-

кого [достойника] за давнім звичаєм повинен висвятити. Однак сам митрополит, перед тим як обійняти митрополичий уряд, повинен звернутися до отця папи за сакрою, і лише після того, як така сакра надійде з Рима, щоб владики (щонайменше двоє) висвятили його за нашим звичаєм. […]

12. Щоб ми мали більшу владу і щоб наші овечки нас більше поважали та шанували, просимо надати нашим митрополитові і єпископам місця в сенаті його к[оролівсько'ї] м[илості], і це з багатьох слушних причин: адже ми маємо той самий єпископський уряд і гідність, що і їх м[илості] панове римляни. […]

17. Через те, що чимала кількість наших церковних маєтків виявилася протиправно заставленою з вини наших попередників, які, будучи тимчасовими господарями, могли заставляти їх лише на час власного життя, — ми уклінно просимо, щоб ці маєтки було повернено церквам […]

Ознайомтеся з уривком «З Книги Подорожей» в Крим 1666-1667 рр. османського мандрівника Евлія Челебі. Про які особливості державного устрою та суспільного життя Кримського ханства йдеться у документі? Спробуйте обчислити чисельність населення Криму за інформацією, яку наводить османський мандрівник. Яким був етнічний склад населення півострова в другій половині XVII ст.? Чому, як зазначає мандрівник, військові загони Кримського ханства не виходять в похід?

Власне, Кримський (пів)острів по колу є 776 миль. Загалом у Криму сорок бейликів (князівств). Перший серед беїв — Ор-бей (князь Перекопської округи), який перебуває на самому кордоні. За ним іде Ширін-бей, який за законом є ватажком двадцяти тисяч бойових вершників-татар.

На цьому Кримському (пів)острові […] є тисяча шістсот сіл і шість тисяч отарів (помість). З усіх сіл виходить сто тисяч вояків, а з отарів — двадцять шість вояків. У походи йде сорок тисяч, а якщо хан зажадає, у бій іде вісімдесят тисяч татар, за винятком тих, хто залишається в Криму, тому що в самому Криму є чотири рази по сто тисяч бранців-козаків, чотири рази по сто тисяч козацьких дружин і три рази по сто тисяч їхніх синів і дочок. А ще там є двадцять тисяч грецьких, вірменських та юдейських невірних. Через те що в Криму стільки бранців-козаків, усі воєнні загони не виводять у похід…

Проаналізуйте уривок з книги литовського дипломата Михалона Литвина «Про норови татар, литовців і москвитян», який перебував в українських землях у середині XVI ст. На які обставини життя кримських татар звертає увагу мандрівник? Чим переважно торгували перекопські татари? Співвіднесіть текст з текстом української народної пісні «Зажурилась Україна»

...І хоча володіють перекопські татари худобою, що рясно плодиться, все ж таки вони ще багатші чужоземними рабами-невільниками, чому і забезпечують ними й інші землі. Адже в них не стільки худоби, скільки невільників. Бо вони постачають їх і в інші землі. Адже до них низкою прибувають кораблі із-за Понта і з Азії, завантажені зброєю, одягом, кіньми, а йдуть від них завжди з невільниками. Бо все їх торги і місця збору податей повняться тільки товаром цього роду, на який до того ж у них завжди попит, [він годиться] і для торгівлі, і для застави, і для подарунка, і всякий з них, що принаймні має коня, навіть якщо на ділі раба в нього немає, все ж таки, вважаючи, що завжди може придбати їх багато, обіцяє за контрактом з кредиторами своїми в призначений термін заплатити їм за одяг, зброю і прудких скакунів теж живими, але не кіньми, а людьми, притому нашими єдинокровними.

Ознайомтеся з текстом української народної пісні «Зажурилась Україна» та прослухайте її за посиланням. До якого типу історичних джерел належить ця пісня? Як текст цієї пісні співвідноситься з уривком «З Книги Подорожей» в Крим османського мандрівника Евлія Челебі та уривком з книги литовського дипломата Михалона Литвина «Про норови татар, литовців і москвитян»? Яка основна ідея цієї пісні?

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми.
Маленькії діти,
Котрі молодії -
У полон забрато;
Як заняли, то й погнали
До пана до хана.
Годі тобі, пане-брате,
Ґринджоли малювати,
Бери шаблю гостру, довгу
Та йди воювати!
Ой ти станеш на воротях,
А я в закаулку,
Дамо тому стиха лиха
Та вражому турку!
Ой ти станеш з шабелькою,
А я з кулаками,
Ой щоб слава не пропала
Проміж козаками.

Ой козак до ружини,
Бурлака до дрюка:
Оце ж тобі, вражий турчин,
З душею розлука!

Для допитливих! Відео. Українська народна пісня «Зажурилась Україна»
https://sites.google.com/view/history5-6/9/19

Розгляньте уважно картину Юзефа Брандта «Сутичка козаків з татарами». Проаналізуйте її відповідно алгоритму роботи з сюжетними картинами. Висловіть свої враження від картини. Як її сюжет співвідноситься з раніше згаданими історичними джерелами?

Сутичка козаків з татарами. Юзеф Брандт. 1890 р.

Проаналізуйте та порівнюйте два історичні документи: Універсал Сигізмунда III про призначення спеціальних комісарів для розслідування причин козацького повстання під приводом Криштофа Косинського (16 січня 1592 р.) (документ №1) та Універсал короля Сигізмунда III до шляхти Брацлавського воєводства про необхідність придушення повстання під проводом Северина Наливайка (1 листопада 1594 р.) (документ №2). Як польський король пояснює причини та наслідки козацьких повстань? Визначте ставлення польського короля до цих повстань. Висловіть власне ставлення до цих документів. В чому, на вашу думку, справжні причини козацьких повстань?

Документ №1

[...] Дійшло до нас, що на Україні — у воєводствах Волинському, Київському, Брацлавському, — як у селах, так у містечках і містах — люди свавільні, не зважаючи на зверхність нашу і право посполите, вчинили великі й нечувані шкоди, кривди, грабунки та вбивства. Тії люди вторгаються ще й до сусідніх держав, через що не лише вірності ваші, але й уся Річ Посполита буває в небезпеці, що тягне за собою знищення пожитків і підданих наших, а що найгірше — порушення спокою.

Щоб тому запобігти та стримати й заспокоїти свавільників, ми призначили комісарів, котрим доручили розслідувати, звідки такі кривди і вбивства, Богові й людям противні, взяли свій початок. А довідавшись, щоб з тими злочинцями чинили згідно з правом. Тому наказуємо вірним нам, щоб з уряду, повинності й послушенства свого, тих свавільних людей... перед нами до справи й розсудку ставили. А якби кого на той час в домівках не застали, подали на списку й поступили так, щоб потім на вірностях наших не було вини в охороні злих людей, оскільки йдеться ні про що інше, лише щоб у добрі й спокої користуватися своїми свободами, а Річ Посполита так часто не терпіла через їх сваволю.

Що неможливо, поки не будуть каратися свавільники, котрі звикли турбувати спокійних людей, а їхні маєтності для власної користі патрати.

Документ №2

[...] Вельможні шляхетні нам милі! Вже не раз перед тим, як маємо відомість, піддані свавільні з міста Брацлава, війт з міщанами, проти шляхетного Єжи Струся з Коморова, брацлавського і вінницького старости нашого, великі бунти й чинити звикли, за що предком нашим королем Стефаном, а потім комісарами й декретами нашими на горло каралися. А тепер знову, коли там їхня сваволя чим більшої сили набирає і набрала, про що скарга нам представлена від рицарства — мешканців того воєводства і всіх земель руських, що вони, приєднавши до себе ще інших свавільних людей, на домівки шляхетські наїжджають, плюндрують, маєтності їх пустошать, права та їх самих забирають і забивають. Навіть замки й міста наші беруть в облогу, з послушності нашої виламуючись.

Чому ми не раз запобігаючи і побоюючись, щоб теє зло пожежею не поширювалось, прихиляючися до прохання мешканців про відновлення і компенсацію прав, шкод і маєтностей, побиття й проливання крові їхньої, ласкаво і вірно вам радимо: про чиє сумління, розум і вправність добре знаєте, щоб їм перед собою стати і того Наливайка та інших свавільників ставити казали і з будь-ким з них пильною інквізицією про керівників та, якщо яке-небудь полегшення й допомогу від когось мали,

з ними як слід учинили. А тих бунтівників, свавільників відповідно до їх «заслуг» карали й карати казали, зважаючи на відсутність інших вищеназваних, котрі прибути не змогли.

Ознайомтеся з текстом народної пісні «Ой на горі та й женці жнуть». За відповідним посиланням прослухайте її сучасне виконання. Про що/кого йде мова в цій пісні? Яка її основна ідея? Яким зображений в цій пісні гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний?

За допомогою інтернет-ресурсів та додаткової літератури знайдіть писемні історичні джерела про гетьмана Петра Конашевич-Сагайдачного. Чи співпадає інформація з писемних джерел з його образом в народній пісні?

Ой на горі та й женці жнуть, (2)
А попід горою, яром-долиною козаки йдуть
Гей, долиною, гей, широкою, козаки йдуть.
Попереду Дорошенко (2)
Веде своє військо, Військо запорізьке хорошенько.
Гей, долиною, гей, широкою,
Хорошенько.
А позаду Сагайдачний, (2)
Що проміняв жінку на тютюн та люльку необачний.
Гей, долиною, гей, широкою,
Необачний.
«Гей, вернися, Сагайдачний, (2)
Візьми свою жінку, віддай тютюн-люльку необачний!
Гей, долиною, гей, широкою,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться, (2)
А тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться!
Гей, долиною, гей, широкою,
Знадобиться.»
Ой на, ой на горі та й женці жнуть, (2)
А попід горою, яром-долиною козаки йдуть
Гей, долиною, гей, широкою, козаки йдуть.

Проаналізуйте картину та портрет присвячені Петру Конашевичу-Сагайдачному згідно відповідного алгоритму. Співвіднесіть народний образ гетьмана в пісні та художній образ в картинах. Що є спільним, а що — відмінним?

Сагайдачний громить турків. Художник А. Климко. Поштівка 1938 року

1.
2.

1. Реконструкція портрету П. Сагайдачного від Наталії Павлусенко
2. Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного на коні. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб…». 1622 р.

Для допитливих!
Відео. Ой на горі та й женці жнуть — Українська народна пісня
https://sites.google.com/view/history5-6/9/20
«Пісня про Сагайдачного» Тарас Житинський
https://sites.google.com/view/history5-6/9/20_1
Фільм Петро Конашевич-Сагайдачний
https://sites.google.com/view/history5-6/9/21
Завойовницькі походи Петра Сагайдачного
https://sites.google.com/view/history5-6/9/21_1

Ознайомтеся з уривком з книги Гійома Левассера де Боплана «Опис України…» про морські походи козаків. У чому, згідно джерела виявлялася військова майстерність козаків під час морських походів? До яких військових хитрощів вони вдавалися? Як козаки готувалися до морського походу?

Поміркуйте, чому фрегат, флагман військово-морських сил України, носить ім'я гетьмана Сагайдачного? З чим це пов'язано?

Коли вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заподіяні грабунки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорожжя [Zaporouys] усе, що необхідне для походу чи експедиції, для будівництва човнів і взагалі усе, що, на їх думку, буде потрібним. Потім 5-6 тис. відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запорожжя будувати човни. До будівництва одного човна приступає 60 чоловік, закінчуючи його через два тижні, оскільки вони, як я вже казав, майстри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готово 80 або 100 човнів такої форми, яку я описав. У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4-6 фальконетів…

… Їхні човни тримаються так близько один біля одного, що майже торкаються веслами. Турки, звичайно, бувають попереджені про похід і тримають у гирлі Борисфена напоготові кілька галер, щоб не дати їм вийти [з лиману]. Але козаки хитріші: вони виходять темної ночі незадовго перед молодиком і переховуються в очеретах, які тягнуться на 3-4 льє вгору по Борисфену, куди галери заходити не наважуються, бо колись там зазнали лиха. Отож задовольняючись чеканням на них [козаків] у гирлі, татари завжди опиняються перед несподіванкою. А оскільки козаки не можуть пройти так швидко, щоб їх не помітили [взагалі], то по всій країні здіймається тривога, досягаючи [самого] Константинополя. Великий султан розсилає гінців по

всьому анатолійському узбережжю, в Болгарію і Румелію, аби там кожен пильнував і був готовий до появи козаків з моря. Та все надарма, бо ті часу не гають і так доречно використовують пору року, що уже через 36 чи 40 годин з'являються біля Анатолії. Прибувши туди, висаджуються на берег, кожен з рушницею в руці, залишаючи у кожному човні для охорони тільки двох чоловіків і двох хлопців. Потім зненацька нападають на міста, захоплюють їх, грабують, палять їх, заглиблюючись іноді на ціле льє в глиб краю, але одразу ж повертаються, знову вантажаться зі здобиччю і вирушають в інше місце, щоб не раз спробувати щастя…

…Коли галери натрапляють на них у [відкритому] морі посеред дня, то завдають їм великої шкоди своїми гарматами, розполохуючи, немов шпаків, і немало човнів іде на дно. Приголомшені козаки, кому вдалося врятуватись, швидко утікають навсібіч, куди лиш можуть. Але коли вони самі йдуть на бій з галерами, то лишаються на своїх лавах, прикріпивши весла до кочетів перев'яззю з лози. Поки одні стріляють з рушниць, їхні товариші набивають і подають їм інші, уже набиті, щоб знову стріляти, і таким чином ведуть вогонь безперервно і дуже влучно. Галера може зав'язати бій лише з одним човном, однак їхні гармати завдають козакам великої шкоди. У таких сутичках вони завжди втрачають до двох третин своїх людей. Рідко коли трапляється, щоб повернулася половина команди, зате привозять багату здобич, як-от: іспанські реали, арабські цехини, килими, парчу, бавовняні і шовкові тканини, інші цінні товари. Ось з чого живуть козаки і такі, [власне,] у них прибутки, бо якщо йдеться про працю, то вони не знають іншого, як тільки пити та гуляти зі своїми товаришами після повернення».

Розгляньте картини та малюнки присвячені морським походам українських козаків. Проаналізуйте їх згідно алгоритму роботи з творами образотворчого мистецтва (сюжетними картинами). Про що свідчать ці картина та малюнки? Висловіть власні враження від них. Чи співпадає інформація з картин з описом морських походів козаків з книги Гійома Левассера де Боплана «Опис України…» та відео? Свою відповідь аргументуйте.

1. 2.

1. Здобуття Кафи запорожцями. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб…». 1622 р.
2. Запорізькі чайки атакують турецькі галери в Чорному морі. Малюнок 1636 р. Експонат національної бібліотеки Великої Британії (Лондон).

3. 4.

3. Козаки здобувають Кафу. Художник А.Орльонов (2010 р.)
4. Січова корабельня. Художник Мирослав Добрянський

5. 6. 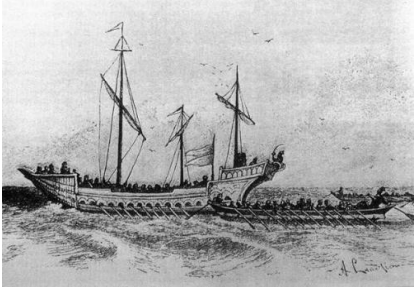

5. Запорожці готуються до морського походу. Гравюра І. Рашевського з малюнка І.С. Їжакевича.
6. Запорозькі судна. Малюнок за Ровинським та Бопланом. О. Сластіон

7.

7. Козаки на Чорному морі. Художник І. Рєпін

Для допитливих! Відео.
Як Сагайдачний став страшним сном для османів
https://sites.google.com/view/history5-6/9/23_1

Ознайомтеся з текстом інструкції польського короля для сеймиків, які обирали депутатів на вальний сейм (1625). Визначте, про які події та явища в українських землях наприкінці 30-х років XVII ст. йдеться в документі. Поміркуйте, чому польського короля непокоїло масове покозачення селян та міщан.

Сваволя бере гору, і так завзялася, що й самим нам тяжко й з усіма сусідами розсварює; забувши зовсім віру й підданство, вони (козаки) урядили собі удільну державу. Наступають на життя і майно невинних людей. Україна вся в послушності їм. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських уся управа, вся влада в козаків; вони захоплюють суди, закони видають…

Рік тому зважилися вони від власного імені укладати перемир'я з султаном-калгою, трактати постановляти, приймати обов'язки служби супроти нього. Сього року обмінювалися посольствами й дарунками з Москвою. На свій розсуд розв'язують питання згоди і війни; порушують укладені Річчю Посполитою перемир'я. Цього року, знехтувавши королівською забороною, три рази ходили на море, і хоч отримали рішучу відсіч від турецького флоту, однак вчинили великі шкоди в далеких сторонах Турецької держави.

Ознайомтеся з уривком постанови «Ординація Війська Запорізького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої», яку ухвалив польський сейм 1 березня 1638 року. Проаналізуйте документ згідно алгоритму роботи з писемними історичними документами. Визначте, що змусило польський сейм ухвалити цей документ? Що він передбачав? Які вимоги висувалися до старшого комісара, осавулів, полковників, сотників,?

Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, з яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській ласці, але, оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками[11], і з благословіння Бога як володаря всіх воєн, розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, — тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

11 Йдеться про козацькі повстання 1637 — 1638 рр. на чолі із К. Скиданом та Я. Острянином.

Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які смирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде [вибиратись] зсеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, — людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита…

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана. Більше того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті і віри. Сотники і отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами і Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусить бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, причому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана.

Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорожжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запорожжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі.

При виході українського війська в поле повинен також одночасно виходити і комісар з двома полками за межі волості, особливо коли немає виняткової небезпеки, і там, розташувавшись коло Чорного шляху, чинити опір татарським роз'їздам. В разі великої небезпеки він мусить з'єднати все військо і піти з ним туди, куди направить його гетьманський наказ…

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна.

Попереджаємо і про те, що козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирина, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зборищ і далі до бунтів.

Призначаємо також комісарів сейму для того, щоб вони придивились до трахтемирівських земель і щоб землі, силою відібрані козаками, були повернуті старим володільцям.

Докладніший виклад даної організації в особливому списку переданий до державного архіву.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Проаналізуйте уривки з літопису Самовидця (документ №1) та Григорія Грабянки (документ №2) про становище в Україні у першій половині XVII ст. Як літописець описує становище населення українських земель? На які причини національно-визвольної війни звертає увагу літописець?

Документ №1

Початок і причина війни Хмельницького є виключно в переслідуванні поляками… православ'я й обтяженні козаків, бо ж тоді їх, не бажаючих панщину робити до чого не звикли були, на службу в замках повернуто, і їх з листами (посилали) і з містах до хандоження коней і догляду за ними старости держали, в дворах і груби, тобто печі, палити, псів чистити і доглядати подвір'я замітати і до інших незносних робіт приставляли. Ну, а ті, що були козаками реєстровими над ними шляхта, панове — полковники від гетьмана коронного понасилані були, які про їх вольності ніскільки не дбаючи, як тільки могли зневажали їх і втихомирювали.

Плату, яка визначена була від короля шлючи, якому-небудь панові, не жаліючи козака, хоч би він — загинути його милості і Речі Посполитої по золотих тридцять на рік вони собі забирали, з сотниками ділячись; бо сотників не козаки обирали і настановляли, але полковники, кого хотіли, з своєї руки, щоб вони до них зичливими були. А також і полковники козаків до всякої домашньої незвичної роботи приставляли; якщо ж який-небудь козак, вийшовши в степи, достане в татар коня доброго, то його в нього віднімуть; із Запорожжя через дикі поля з рарогом яструбом, орлом чи хортом посилає козака бідного в міста, кому і подарунок мав, що не трудно було тоді від татар.

Знову ж, якби якого язика татарського поймали козаки, то з язиком татарським якого-небудь свого жовніра, до якого полковник ласкавий, посилає до гетьмана коронного, а козацьку відвагу потумляють. В листах від жидів була кривда… Ті ж козаки, що ходили на рибу за пороги, то з них на Кодаку на комісара рибу десяту відбирали, а полковникам окремо треба дати, і сотникам, і осавулові, писареві — так що до великого убозтва козацтво

дійшло. А більше шести тисяч не повинно козаків бути; хоч і син козацький, а ту ж панщину мусив робиш і податки давати. Таке над козаками було...

Документ №2

Різні літописці вважають, що причиною воєн козацьких був собор Берестейський, бо саме після нього новоутворена унія внесла смуту серед православних, бо саме тоді Наливайко першим повстав на поляків. Проте літописець польський Веспасіан Коховський засвідчує, як ляхи нестерпно тяжкий глум над людом українським чинили, над храмами божими глумилися, як силою брали у благочестивих маєтності їхні, а самих смертю карали, честі та влади позбавляли, навіть до суду не допускали; як козаків всіляко озлобляли, з усякої скотини і з бджіл десяту частину брали. Якщо ти маєш яку-небудь звірину, то шкіру пану віддай. Якщо ти зловив рибу, то дай визначене на пана. Якщо козак у битвах з татарином коня чи зброю добуде, то теж, хлопе, дай дещицю панові. А найгіршим було те, що жиди нові та й нові побори придумували і маєтки козацькі не вільно було тримати, хіба що хто тільки жінкою володів у себе вдома, та й то не зовсім. Якщо ж траплялося, що козак хоч чимось провиниться, то такими карами його карали, що й погані придумати не могли, і так уже, караючи, самих себе перевершували, що невірних у цьому за ніщо мали... Бог відплатив ляхам. І ось як.

Ознайомтеся з уривком з Літопису Самійла Величка про прибуття Богдана Хмельницького на Запорожжя (початок 1648 р.) та про початок Національно-визвольної війни. Як Богдан Хмельницький став гетьманом Війська Запорозького? Поміркуйте, чому кримський хан зголосився допомагати Богдану Хмельницькому.

Хмельницький прибув із Криму до Запорозької Січі перед заходом сонця у супроводі чотирьох, посланих від Тугай-бея, значних татар. Кошовий з усіма курінними отаманами сердечно й радісно його привітали, а надто зраділи тоді, коли Хмельницький звідомив їм, що хан з'явив до нього й усього Запорозького війська свою прихильність та ласку й вислав з мурзою Тугай-беєм орду на допомогу Хмельницькому проти поляків... Коли ж розвиднілося і сонце розсипало по всій піднебесній своє вогненне, ясносяйне проміння, до Січі зібралася вже значна частина кінного війська.

Числилося усього того війська, пішого й кінного, тридцять з лишком тисяч. А коли вдарено в котли на раду, то побачили, що для такої сили війська січовий майдан затісний. Отож, зважаючи на це, кошовий отаман із Хмельницьким мусили вийти з січової фортеці на просторіший майдан.

Тут було оголошено всьому війську й виразно сказано, що за збитки та гніт, які терплять козаки й уся Мала Росія, проти поляків починається війна.

При тому було звідомлено, що кримський хан прихильний і ласкавий до Запорозького війська і не тільки відпустив із Хмельницьким чотири тисячі татар на чолі з Тугай-беєм, але й сам з усіма ордами (коли на те буде потреба) готовий буде прибути в допомогу козацькому війську проти поляків. Для того він зважив на настійне прохання Хмельницького, повірив присязі Хмельницького і взяв собі в заклад старшого його сина Тимоша. Почувши це, все Запорозьке військо одностайно й одноголосно назвало Хмельницького своїм гетьманом і 19 квітня постановило й обіцялося стояти за нього у війні з поляками, навіть якщо треба буде головами накласти. Після цієї постанови від кошового до військової скарбниці вислано січового писаря з кількома курінними отаманами та іншим значним товариством, щоб вони взяли там і принесли на раду військові клейноди. Посланці все те виконали, вказані клейноди принесли на раду й вручили їх зараз же Хмельницькому. А ті клейноди були такі: дуже гарна королівська золотописна корогва, дуже модний бунчук з позолоченою палкою й деревцем, дуже майстерно зроблена й оздоблена коштовним камінням срібна позолочена булава, срібна військова печатка та нові мідяні великі котли з довбишем. До того всього приставлено було три легкі польові гармати з додачею до них пороху й куль, з амуніцією і пушкаряти.

Ознайомтеся з уривком з літопису про події літа 1648 р. Про що в ньому йде мова? Які верстви населення долучались до боротьби з поляками? Поміркуйте, чому боротьба носила жорстокий характер?

Ітак народ посполитий на Україні, почувши про розгром військ коронних і про гетьманів, зараз почали скупчуватися в полки, не тільки ті, котрі козаками бували, але й ті, які ніколи козацтва не знали. Що, бачачи пани державці українні, не тільки старости, що по містах перебували, але й сам князь Вишневецький, який мало не все Задніпря мав у своєму підданстві, маючи при собі кільканадцять тисяч люду воєнного грошового, крім драгунії і вибранців, яких із підданих своїх вчинив був по всіх містах незлічену кількість, — мусив утікати і відступати з України, з міст своїх, з княгинею і з сином своїм Михайлом, котрий потім королем польським був.

З боку ж Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, котрий уже після розгрому військ коронних все гетьманство прийнявши, за упрощениям усього війська козацького… зараз від його боку козацтво, по різних містах розійшовшися, полковників собі понастановлявши, де тільки знайшлася шляхта, слуги замкові, євреї і уряди міські, — все вибивали, не щадячи ні жінок, ні дітей їх, майно грабували, костьоли палили, обвалювали, ксьондзів забивали, а двори, і замки шляхетські, і двори єв-

рейські пустошили, не залишаючи жодного цілого. Рідко хто в тій крові в той час рук своїх не вмочив і того пограбування тих добр не чинив.

І в той час туга велика людям усякого стану значним була і наруга від посполитих людей, а найбільше від гультяйства, тобто від броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів, що хоч би який-небудь чоловік значний і не хотів прив'язуватися до того козацького війська, все ж мусив, щоб позбутися того глуму і наруги і нестерпних бід у побоях, в напоях і харчах незвичайних, і вони мусили до війська приставати, до того козацтва. Де по містах по замках шляхту доставано, де тільки позачинялися були, тобто в Ніжині, Чернігові, Стародубі, Гомелі, — все те, подостававши, вистинали...

Ознайомтеся з уривком з універсалу Богдана Хмельницького до українського народу з закликом повстати проти польської шляхти (початок 1648 року). Яка основна ідея цього документу? До чого закликає український народ Богдан Хмельницький?

...Ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажили наше Військо Запорозьке, через що Україна наша і слава і божі доми мало не загинули, і святі місця і тіла святих, які до цього часу з волі божої на певних місцях лежать, мало не втратили слави, а ми — радості; до того ж проливається кров батьків наших, матерів, братів, сестер, духовних отців, невинних діточок, над якими висіла жорстока шабля ляхів і тепер на них упала; і знову чути плачі, крики, ламання рук, рвання волосся — це ридання всієї України голосами пробиває небо, прохаючи помсти від господа Бога, — ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли.

Прошу Вашої ласки і господнього милосердя, щоб ви — люди одного бога, однієї віри та крові коли я буду наближатися до вас з військом, приготували зброю — рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси, списи для оборони стародавньої грецької віри. Запасайтесь найбільше порохом, а також словом і грішми для справ, про які дамо вам знати пізніше. А якщо довідаєтесь або почуєте від проїжджих про чужоземне військо, яке король зібрав проти нас, давайте нам знати і попереджайте нас.

Ознайомтеся з уривком з листа Богдана Хмельницького до польського короля (друга половина 1647 — початок 1648 рр.). Визначте, що обурювало Богдана Хмельницького в становищі козацтва.

Пани державці та старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи не тільки вбогого майна, а й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини, хоч усе це й належить до володінь Вашої королівської милості. І що тільки комусь із них у нас, козаків, сподобається,

силою відбирають, а нас самих, безневинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, на смерть за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено й знівечено. А наші пани полковники, добровольні слуги їх милостей панів старост, замість того, щоб нас од такої біди й напасті захищати, допомагають панам урядовцям кривдити нас.

Проаналізуйте текст Зборівського договору, укладений між королем Яном II Казимиром та Військом Запорозьким (серпень 1649 року). Охарактеризуйте основні положення цього документу. Яке, на вашу думку, Зборівський договір мав значення в історії України? Свою думку аргументуйте.

…Оголошення милості його королівської величності Війську Запорозькому на пункти, запропоновані в його чолобитній:

1. Його королівська величність залишає військо своє Запорозьке при Всіх старовинних правах (wolnowiach), по силі колишніх привілеїв і видає для цього тут же новий привілей.
2. Бажаючи догодити проханню підданих і залучити їх до послуг Речі Посполитої, його королівська величність дозволяє мати число війська Запорозького до 40 000 осіб і довіряє складання списків гетьманові війська свого Запорозького…
3. Чигирин із приналежним до нього округом повинен назавжди залишатися при булаві війська Запорозького, тому його королівська величність вручає його нинішньому начальнику війська Запорозького, благородному Богдану Хмельницькому як вірному слузі короля і Речі Посполитої.
4. Все, що з допущения Божого відбувалося під час нинішнього замішання, має піти в забуття, і ніякий пан не повинен мстити й карати за минуле.
5. Його королівська величність, зі своєї монаршої милості, прощає всім тим із шляхти, хто якимось чином опинився в Запорозькому війську; і якщо під час нинішніх смут хтось випросив родовий чи коронний маєток, що належав тим, хто перебував у війську Запорозькому, і якщо хтось з такого приводу був позбавлений честі — все має бути згладжено на наступному сеймі сеймового конституцію.
6. У тих місцях, де мешкатимуть вписані до реєстру козаки, коронні війська не можуть займати квартир.
7. У тих містах, де перебуватимуть козацькі полки, жиди не можуть перебувати ні власниками, ні орендарями, ні просто мешканцями.
8. Щодо знищення унії як у Короні, так і у Великому Князівстві Литовському, а також стосовно цілісності церков та вотчин, до них спрадав-

на приписаних, буде зроблено постанову на сеймі в присутності та за бажанням отця митрополита київського й усього духовенства. Його королівська величність бажає, щоб кожен міг вільно користуватися правами та вольностями своїми і дозволяє отцю митрополиту київському засідати в сенаті.

9. Всі посади й чини у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському його королівська величність обіцяє роздавати наперед тільки тамтешнім дворянам, які сповідують грецьку віру, по силі колишніх прав.
10. Отці єзуїти не мають права знаходитися в Києві та в інших містах, де є привілейовані руські школи, і повинні неодмінно перейти в інші місця. Всі давні руські школи мають залишатися в цілісності.
11. Козаки не мають права торгувати горілкою, але можуть для себе купити вино і продавати оптом. Шинки з медом і пивом залишаються на колишніх підставах.
12. Всі викладені статті будуть затверджені на сеймі, а тепер, все забувши, нехай запанують згода і любов між мешканцями України та між військами його королівської величності і військом Запорозьким.

1.

2.

1-2. Титульний аркуш та остання сторінка Зборівського реєстру 1649 р. з гербом і підписом Богдана Хмельницького, а також підписом Івана Виговського та печаткою Війська Запорізького.

Ознайомтеся з уривком Білоцерківського трактату (вересень 1651 р.). Охарактеризуйте його основні положення. Знайдіть на карті міста і землі, які згадано в цьому документі. Порівняйте положення Білоцерківського трактату та Зборівського договору 1649 року.

…Подякувавши передусім Господу Богу за припинення міжусобного кровопролиття, оскільки Військо Запорозьке з гетьманом і всією старшиною приносить його величності й Речі Посполитій належну покірність та підданську вірність, дозволяємо перебувати йому в кількості 20 000.

1. Це військо гетьман і старшини повинні набрати і записати до реєстру, і воно має перебувати тільки в маєтках його королівської величності у воєводстві Київському, ніскільки не торкаючись воєводств Брацлавського та Чернігівського; а маєтки шляхетські мусять залишатися вільними, і в них реєстрові козаки ніде не повинні зоставатися. Але хто залишиться козаком в числі 20 000, той із маєтків шляхетських у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському, також із маєтків його королівської милості, що в двох останніх воєводствах знаходяться, повинен переселитися в маєтки його королівської милості у воєводстві Київському, туди, де буде розташоване військо його королівської милості Запорозьке. А хто, будучи реєстровим козаком, буде переселятися, то кожному вільно буде продати свое майно, без будь-яких перепон з боку панів, старост і підстарост.
2. Зазначене влаштування 20-тисячного реєстрового війська його королівської милості має розпочатися протягом двох тижнів від сьогоднішнього числа, а закінчитися до свята Різдва Христового… Включені до реєстру козаки мають залишатися при давніх своїх правах; навпаки, ті, що не будуть включені до реєстру, мусять залишатися, як і раніше, селянами, приписаними до замків його королівської милості.
3. Коронне військо не повинно залишатися, ні стояти на квартирах у воєводстві Київському в тих містечках, де будуть знаходитися реєстрові козаки, проте воно може мати місцеперебування у воєводствах Брацлавському та Чернігівському, де вже не буде козаків…
5. Чигирин на підставі привілеїв його королівської милості має залишатися при гетьманові… Кожен з них, стаючи гетьманом, повинен дати присягу вірнопідданства його королівській милості та Речі Посполитій. Всі полковники і старшини мають бути визначені за поданням гетьмана його королівської милості запорозького.
6. Релігія грецька, яку сповідує військо його королівської милості Запорозьке, а також собори, церкви, монастирі та колегіум київський повинні залишатися в колишніх правах згідно зі стародавніми привілеями. Якщо

хто під час колишніх заколотів випросив у власність якийсь маєток церковний чи приналежний духовенству, то таке право власності ніякої дієвості мати не може.

7. Шляхтичі римської та грецької релігії, які в смутні часи перебували при війську його королівської милості Запорозькому, а також міщани київські — всі підлягають амністії та повинні зберігати недоторканними своє життя, честь, особисті права і майно…
8. Жиди, які раніше були обивателями й орендарями в маєтках його королівської милості і в маєтках шляхти, так і тепер повинні бути.
9. …Гетьман зобов'язується також на майбутні часи не вступати ні в які зносини та змови з ордою і загалом з іноземними державами, а цілковито й непорушно залишатися у вірнопідданстві його королівської милості і Речі Посполитої; так само нинішній гетьман зі старшиною і всім військом, як і його наступники на майбутні часи, повинні вірно й старанно справляти всяку службу його королівській милості та Речі Посполитій…
10. Київ є місто столичне судове, і в ньому має бути записано до реєстру якомога менше козаків.

Ознайомтеся з уривком з літопису Самійла Величка. Про що в ньому йде мова? Поміркуйте, чому Богдан Хмельницький вирішив, «що польську владу треба навічно відкинути».

Панове поляки ніколи не сподівалися, навіть уві сні їм не снилося, що мали вони віддати й навічно від себе відчужити таку велику й знамениту, що лежить обіруч Дніпра, частину своєї держави, Малу Росію з великою кількістю народу лицарського козако-руського, і то все через одного гетьмана війська Запорозького і всієї України Богдана Хмельницького, часто згадуваного в цій історії….Хмельницький був обережний на всі боки й одурив у тому поляків, бо зовсім не дбав Хмельницький про Жванецький трактат і мир, знаючи із затятості й непостійності людської, що так само, як було скасовано і знищено Зборовські й Білоцерківські пакти, так не збиралися вони твердо виконувати і Жванецький трактат, тим паче, що король звелів своїм комісарам не потверджувати його присягою. Через те, обтяжившись цією шестирічною війною з поляками і позбувшись надії дійти з ними коли-небудь бажаної згоди й дружби, Хмельницький вирішив, що польську владу треба навічно відкинути…

Розгляньте пам'ятник Богдану Хмельницькому з різних ракурсів та прочитайте уривки з історичних джерел. Які риси українського гетьмана відображені в пам'ятнику і в історичних джерелах? Яке у вас склалося враження про гетьмана на основі цих джерел?

Із літопису Григорія Грабянки про Богдана Хмельницького

Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцним духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лиця воїну. Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався серед військового гамору; одягався він так, як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж в інших. Не раз його бачили, як, укрившись військовим плащем, знеможений він спав серед сторожі. Він завжди першим кидався в бій і останнім повертався з битви.

Із звіту венеційського посла Альберта Віміни про перебування в Україні 1650 р. у Чигирині:

Усім, хто входить у його кімнату, він тисне руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни без всяких прикрас, крім місць для сидіння. У кімнаті містяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками...; в головах його висять лук і шабля — єдина зброя, яку він звичайно носить. Стіл вирізняється не більшою розкішшю, ніж інше сервірування й начиння, бо їдять без серветок і не видно іншого срібла, крім ложок і бокалів. Гетьман передбачливо прикрасив так своє житло, щоб пам'ятати про своє становище і не впасти в надмірну гордість. Проте гетьманський стіл не бідний на добрі та смачні страви і на звичні в країні напої — горілку, пиво, мед.

Із записів Павла Алеппського про перебування в Україні 1654 р.

Щодо гетьмана Хмеля, то він зі своїми полками стояв поза цим містом [Богуславом]. Йому повідомили про наше прибуття. У середу пізно вранці прийшла звістка, що гетьман їде вітати нашого владику патріарха... Він під'їхав до міських воріт з великим почтом, серед якого ніхто не міг би його впізнати. Всі були гарно вбрані і з дорогою зброєю, а він був одягнений у простий короткий одяг і мав недорогу зброю. Побачивши нашого патріарха здаля, він зійшов з коня (це зробили й інші, що були з ним), підійшов до нього, уклонився і, двічі поцілувавши край його одежі, приложився до хреста, поцілував його праву руку, а наш владика патріарх поцілував його в голову...

Цей Хмель — літня людина, але щедро наділений дарами щастя: нелукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей; всіма справами займається сам особисто... Якщо траплялось, що хтось приходив до нього із скаргою під час обіду або звертався до нього з промовою, то він, звичайно, говорив пошепки, щоб ніхто не чув: такий у них звичай.

Щодо того як він сидів за столом, то він сів нижче, а нашого владику патріарха посадив на першому місці відповідно до пошани.

Перед заходом сонця гетьман попрощався з нашим владикою патріархом, провівши його за браму фортеці, й сів у свій екіпаж, запряжений одним тільки конем. Не було царських карет, оздоблених коштовними тканинами і запряжених великою кількістю прекрасних коней, хоч у гетьмана таких тисячі. Він одразу виїхав під велику зливу, прямуючи до свого війська. На ньому був білий дощовий плащ.

Зі щоденника В. М'ясковського. Промова Б. Хмельницького до польських послів у Переяславі в лютому 1649 р.

Правда те, що я мала й незначна людина, але Бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським... Виб'ю з лядської неволі ввесь руський народ, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі й Волині, досить вигоди, достатку й пожитку в землі та князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! А будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. Не залишиться нога жодного князя і шляхетки тут, на Україні; а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послушний Запорізькому Війську.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві з різних ракурсів.

На основі ілюстрацій та інформації з сайту Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» http://chigirinzapovidnyk.org.ua/ опишіть реконструйовану гетьманську резиденцію Богдана Хмельницького. Яку роль вона виконувала в Українській козацькій державі? Свою відповідь обґрунтуйте.

1.

2.

3.

4.

5.

Резиденція Богдана Хмельницького (м. Чигирин):

1. Загальний вид на комплекс «Резиденція Богдана Хмельницького»
2. Будинок гетьмана
3. Військова скарбниця
4. Генеральна військова канцелярія.
5. Вартівня.

Ознайомтеся з уривком з українсько-московського міждержавного договору. (із книги М. Грушевського «Історія України-Руси». Статті Б. Хмельницького (1654 р.)). Що передбачав цей договір? Поміркуйте, чому Богдан Хмельницький, шукаючи в інших держав підтримки в боротьбі з Польщею, у 1654 р. віддав перевагу військовому союзу з московським царем.

1. Щоб по містах урядники були обирані з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величества правити і всякі доходи по правді віддавати до казни. А по тому, що воєвода царського величества, приїхавши, почав би право їх ламати і які устави заводити, і то було б прикро; а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Щодо цієї статті царське величество пожалував — велів бути по їх прошению. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники і доходи всякі грошові і хлібні збирати на царське величество і віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришле царське величество, і ті прислані люди, котрих царське величество пришле до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді…

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до Війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли щось противне царському величеству, мусять вони сповіщати царське величество.

До цієї статті царське величество велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і щиро, зачим вони приходять і з чим їх отправлено. А котрі посли будуть присилатися з справа ми, противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати у війську та писати про них зараз до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин…

11. Кодак город на кордоні з Кримом, там гетьман постійно по 400 чоловік держить і харч усякий їм дає — тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчем і порохом для армати. Також і тим, що за порогами Коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку, — бо його не можна самого без людей лишати. До цієї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що у вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольності велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб Війська Запорозького було

60 000. То великий государ наш на те позволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. Тож як ви, посли, будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписом вислав, негайно царському величеству.

Ознайомтеся з віршем Тараса Шевченка «Стоїть в селі Суботові». Як великий поет оцінює наслідки українсько-московського міждержавного договору та особу Богдана Хмельницького? Як це він відобразив в своїй картині «Богданові руїни в Суботові». Чи згодні ви з оцінкою Тараса Шевченка? Свою відповідь аргументуйте.

Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало;
Москалики, що заздріли,
То все очухрали.
Могили вже розривають
Та грошей шукають,
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труди не находять!
Отак-то, Богдане!
Занапастив єси вбогу
Сироту Украйну!
За те ж тобі така й дяка.
Церков-домовину
Нема кому полагодить!!
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила!
Байстрюки Єкатерини
Сараною сіли.
Отаке-то, Зіновію,
Олексіїв друже!

Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже.
Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було наше,
Що вони тілько наймали
Татарам на пашу
Та полякам… Може, й справді!
Нехай і так буде!
Так сміються ж з України
Стороннії люди!
Не смійтеся, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться… і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

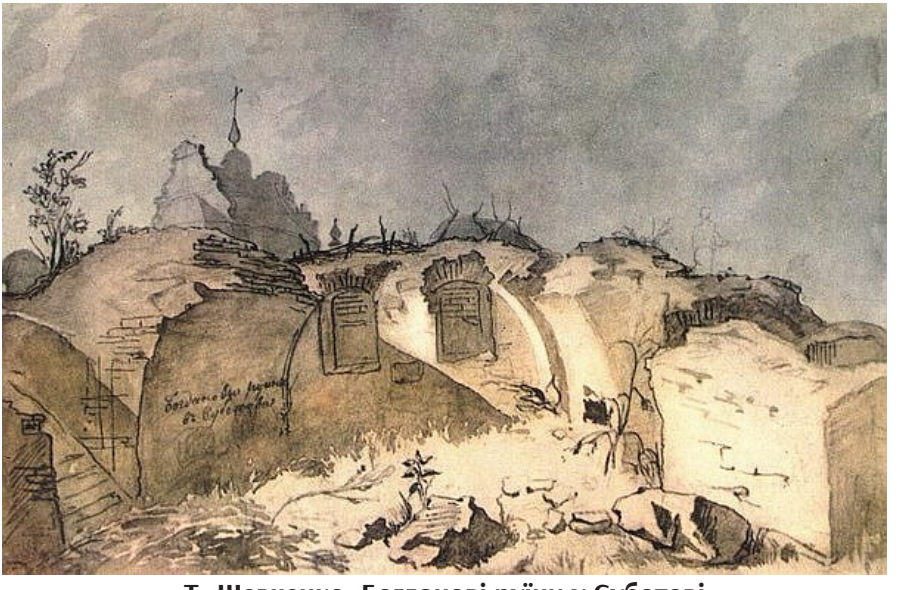

Т. Шевченко. Богданові руїни у Суботові

Роздивіться Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького. До якого типу історичних джерел вони належать? Опишіть їх згідно відповідного алгоритму.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

1. Шапка Богдана Хмельницького
2. Булава Богдана Хмельницького
3. Гетьманський прапор Богдана Хмельницького. Віднайдений у шведський державній колекції трофеїв Військового музею в Стокгольмі
4. Водосвятна чаша Богдана Хмельницького
5. Нагай.
6. Кухоль
7. Шабля

Які особливості козацького життя відображені в наведених нижче прислів'ях:

- Без гетьмана військо гине.
- Береженого Бог береже, а козака шабля стереже.
- Козак душа не вередлива, в пеклі не мерзне, в ополонці не пріє.
- Козак із пригорщі нап'ється, а з долоні пообіда.
- Коли стелиться доріжка, козакові не до ліжка.
- Козача потилиця панам-ляхам не хилиться.
- То не козак, що не думає отаманом бути.
- Січ — мати, а Великий Луг — батько.
- Козацькому роду нема переводу.
- Терпи, козаче, отаманом будеш.
- Кінь та ніч козакові товариші.
- Хто любить піч, тому ворог Січ.
- Де козак — там і воля.
- Степ та воля козацька доля.
- Де два козаки, там три гетьмани.
- Терпи, хлопче, козаком будеш.
- Щирий козак ззаду не нападає.

Розгляньте картини на козацьку тематику. Які особливості козацького життя чи історичні події на них відображені? Наскільки реалістично? Як художній образ на картині узгоджується з історичними джерелами? Висловіть власні враження від цих картин.

Спробуйте співвіднести прислів'я про козаків з конкретною картиною.

1. 2. 3.

1. А.А. Ждаха. Ой, коню мій коню
2. С.І.Васильківський. На варті, 1900 р.
3. Юзеф Брандт. Повернення переможців

4.

5.

4. С. Васильківський. Вартові запорозьких вольностей, 1890 р.

5. С. Васильківський. Козачий пікет, 1888 р.

6.

6. М.С. Самокиш. Похід запорожців на Крим, 1934 р.

7.

7. О.Г. Сластіон. Проводи на січ

8. 9. 10. 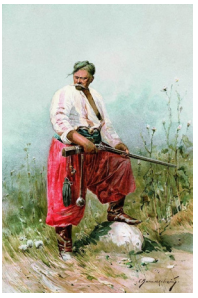

8. А. Герасімов. Стій! Випала люлька з тютюном!, 1952 р.
9. С. Васильківський. Тип запорожця, 1900
10. С. Васильківський. Запорожець

11. 12.

11. Юзеф Брандт. Козак на коні
12. С. Васильківський. Гармаш (козак-артилерист) часів гетьмана Мазепи

13.

13. Юзеф Брандт. Хотинська битва

14. 15.

14. Юзеф Брандт Бунчужний
15. Юзеф Брандт. Прощання (Козак напуває коня)

Юзеф Брандт. Хотинська битва

Битва Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким. Микола Самокіш

Юзеф Брандт.Повернення козаків

У похід. Художник М.Пимоненко

В'їзд Богдана Хмельницького в Київ 1650 року, після перемоги над поляками. В. Івасюк

Ознайомтеся з текстом історичних пісень про українських козаків та прослухайте їх за відповідними посиленнями. Визначте, які особливості козацького життя в них відображені. Висловіть власне враження від цих творів.

Ой на морі, на Чорному (Історична пісня)
https://sites.google.com/view/history5-6/9/23

Ой, на морі, ой, на морі на Чорному,
На камені білому.

Сокіл з орлом купається,
Сокіл в орла питається.

Чи був, чи був, орле, на Дунаї?
Чи чув про Михайла?

Не так я чув, не так чув, як сам бачив:
Йшли ляхи на три шляхи.

А татари, а татари на чотири,
Козаченьки поле вкрили.

А в тім війську, а в тім війську козацькому
Біжить возок та й покритий

Червоною, червоною китайкою,
Заслугою козацькою.

А в тім возку, а у возку було тіло
Порублене, почорніле.

А за возком, а за тим возком кінь лицарський,
Веде його хлоп козацький.

В правій руці, в правій ручці спис довгенький,
В лівій ручці — меч ясненький.

А із меча, а із меча крівця капле,
За Михайлом мати плаче.

Не плач, мати, не плач мати, та не тужи,
Порубали, та й не дуже.

Біле тіло, біле тіло на кавальці,
Яре серце на чотири.

Не плач, мати, не плач мати, та не тужи,
Порубали, та й не дуже.

Не плач, мати, не плач мати, не журися,
Бо вже син твій оженився.

Та взяв собі, та взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку.

Дума про Морозенка (Старовинна козацька дума, XVIIст.)
https://sites.google.com/view/history5-6/9/24_1

Ой Морозе, Морозенку,
Ой да ти славний козаче!
За тобою, Морозенку,
Вся Вкраїна плаче!
За тобою, Морозенку,
Вся Вкраїна плаче!

Не так тая Україна,
Як рідна мати,
Заплакала Морозиха,
Стоя біля хати.

Не плач, не плач, Морозихо,
Не плач, не журися,
А йди з нами, козаками,
Мед-вина напийся!

Чогось мені, козаченьки,
Мед-вино не п'ється:
Ой десь мій син, Морозенко,
Та із турком б'ється!

Бились зранку козаченьки
До ночі глухої.
Козаків лягло чимало,
Ворогів — утроє.
Козаків лягло чимало,
Ворогів — утроє.

Замучили молодого
Вороги прокляті!

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ 50-Х РОКІВ XVII — НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Ознайомтеся із звернення Івана Виговського до правителів європейських (жовтень 1658 р.). Як гетьман пояснює причини Національно-визвольної війни та укладення договору з Московією? Як він характеризує політику великого князя Московії щодо Війська Запорізького?

Ми, все Військо Запорізьке, повідомляємо і перед Господом та всім світом свідчимо цією нашою щирою та відвертою заявою, у нашої війни, розпочатої та проведеної з поляками, не було іншої причини, ані іншого завдання й мети, крім оборони Святої східної церкви, а також нашої давньої свободи, яку ми палко любили... Через що передусім ми уклали дружбу з татарами та найсвітлішою королевою Швеції Христиною, а тоді з найсвітлішим королем Швеції Карлом-Густавом, яким усім ми зберегли вірність постійну... Ми прийняли захист великого князя Московії не для чогось іншого, як тільки для того, щоб із Божою поміччю здобуту та захищену великим і багаторазовим кровопроливттям нашу свободу зберегти й примножити для себе й для наших нащадків. Ми сподівалися, що він поставиться до нас справедливо, доброзичливо, милостиво, що поводитиметься з нами чесно та не замислить нічого проти нашої свободи, але що, навпаки, надалі діятиме згідно зі своїми обіцянками. Проте (о марні сподівання!) того найблагочестивішого володаря, найрелігійнішого, найдоброзичливішого, правителі його держави та перші люди Московії. пообіцяли полякам, що ми розірвемо дружбу зі шведами і почнемо з ними війну за бажанням великого князя; свої плани вони будували на тому, щоб нас, зайнятих війною зі шведами, можна було легко захопити та уярмити.

1.

2.

1. Гетьман Іван Виговський
2. Печатка Івана Виговського

Ознайомтеся з уривком з Гадяцького трактату між станами Корони Польської і Великого князівства Литовського та вельможним гетьманом і військом Запорозьким (6 (16) вересня 1658 р.). Що передбачав цей документ? Порівняйте його з уривком з українсько-московського міждержавного договору.

[…] Вічний мир, який ніколи не буде розірваний, постановили ми таким чином: Релігія грецька стародавня, така, з якою стародавня Русь долучилася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослужіння по всіх містах і містечках, селах в Короні Польській і Великому князівстві Литовському так далеко, як сягає мова народу руського. Що стосується церков та маєтків, які здавна надані на церкви грецької стародавньої релігії, то мають вони залишатися за стародавніми православними греками…

Для того, щоб зростала обопільна любов у містах коронних і Великого князівства Литовського, доки доходять церкви грецького обряду, міщани-католики і грецької релігії повинні рівно вживати спільних вольностейі свобод, і грецька релігія не повинна бути нікому перешкодою до магістрату….

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, можна буде закладати безперешкодно, вільно в них науки викладати й усілякі книги друкувати, але не ображаючи королівського маєстату і без зневаг до короля його милості….

Чисельність Війська Запорізького має бути тридцять тисяч, абояк вельможний гетьман запорізький подасть у реєстрі (супроти їхніх стародавніх вольностей під владою гетьмана Руського, а яке буде на Русі наймане військо, то також під владою гетьмана має залишатися). […]

Жодних військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства…

Для підтвердження й більшої певності цих пактів гетьман Військ Руських до кінця свого життя буде Гетьманом Військ Руських і першим сенатором у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах. А після його смерті має бути вільний вибір гетьмана, тобто стани Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств оберуть чотирьох кандидатів, серед яких одному його королівська милість надасть гетьманство, не віддаляючи від того уряду рідних братів вельможного гетьмана Руського. […]

Ознайомтеся з уривком з легендарного листа-звернення кошового отамана Івана Сірка та запорозьких козаків до турецького султана Мухамеда IV (1676 р.). Поміркуйте, чи справді такий лист був надісланий запорозькими козаками турецькому султану чи це фольклорний твір. Для відповіді скористайтеся інформацією з додаткових джерел. Свою відповідь аргументуйте.

Ясновельможний хане кримський з багатьма ордами, близький наш сусіде!

Не думали б ми, військо низове запорізьке, входити у війну з вашою ханською милістю й зі всім кримським панством, якби ми не побачили початку її з вашого боку...

Не зволь, ваша ханська милість, нас, військо запорізьке, ні в що ставити, а надалі на нас відкритою війною наступати, а якщо чинитимеш інакше, то й ми, разом зібравшись уже в більшій силі, з'явимося в кримську державу і доти з неї не вийдемо, доки, за всесильної Божої допомоги, не побачимо кінця своєї справи...

Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар. Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати, твого війська ми не боїмося, землею і водою будем битися з тобою. Вавілонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, александрійський козолуп. Великого і Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча срака, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден єси матері вірних християн! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас, як у вас, поцілуй за те ось куди нас!..

Роздивіться картину І. Рєпіна. Опишіть її згідно алгоритму аналізу сюжетних історичних картин. Як художник зобразив козаків?

Ілля Рєпін — Запорожці пишуть листа турецькому султану

Ознайомтеся з уривком з твору польського хроніста Веспасіана Коховського про кошового отамана Сірка. На які риси характеру Сірка звертає увагу хроніст? Як ви вважаєте, чи можна вважати цей текст достовірним та неупередженим? Свою думку аргументуйте.

Образ Івана Сірка у картині «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» Іллі Рєпіна

Страшний був орді, бо був досвідченим у воєнних виправах і відважним кавалером, перевищуючи цим Дорошенка. А в Криму його ім'я наводило такий страх, що орда щоденно пильнувала та була готова до бою, ніби Сірко вже напав. Татари цілком серйозно вважали його шайтаном і навіть своїх дітей, коли вони плакали і їх не могли заспокоїти, лякали Сірком, кажучи: «Сірко йде»; після цих слів плач одразу вщухав. Сірко був чоловіком гожим, бойової вдачі, не боявся ані сльоти, ані морозу, ані спеки. Він був чуйним, обережним, терпляче зносив голод, був рішучим у воєнних небезпеках і завжди тверезим. Улітку він перебував на порогах (Дніпрових), а взимку — на українському прикордонні. Він не любив марнувати час або упадати коло жіноцтва, постійно бився з татарами, проти яких мав природну й невблаганну ненависть. На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру.

З літопису Самійла Величка про боротьбу козаків на чолі з кошовим отаманом Запорозької Січі Іваном Сірком проти кримських татар (липень 1675 року). Проаналізуйте його відповідно до алгоритму аналізу писемних джерел. Як цей документ характеризує кошового отамана Івана Сірка? Свою думку аргументуйте.

...Кошовий отаман низового Запорозького війська Сірко 1675 року в липні місяці в останніх числах, повернувшись від Дорошенка до Запорозької Січі, скликав на Січ з ближних і дальших віток та польових річок Запорозьке військо і запропонував йому на головній раді свій намір помститися ханові й всьому Криму за минулорічне своє й низового війська турбування, зневагу та шкоди, коли хан з турецькими яничарами, прийшовши вночі і по-злодійському втиснувшись у Запорозьку Січ, хотів її зруйнувати і вигубити та забрати в полон усе низове військо. Все військо охоче згодилося до цього наміру... Сірко, вибравши кращих 20

тисяч і перебравшись через Дніпро на кримський бік,...не йшов просто до Перекопу, а вдався ліворуч у степ, стережучись, щоб татари, які блукали в степах, його не побачили, в чому йому пощастило. Він же, Сірко, з усім своїм військом скоротечно перейшов через ті довгі степи і, легко переправившись у Кримську державу через Сиваш...

... військо, несподівано ввійшовши своїми вітроногими кіньми просто в середину кримських поселень і розділившись за порадою на кілька частин, виповнило й засіяло собою весь Крим, і, плюндруючи його вогнем і мечем, торкнулося Козлова, Карасева, Бахчисарая — ханської столиці — та інших кримських міст і нанесло превеликі їм біди й розор у їхніх поселеннях...

Після такої щасливої й урочистої перемоги над ханом все козацьке військо, з'єднавшись із Сірком і забравши свої користі, що були на боці, прийшло до Сиваша, своєї переправи... Сиваш вони перейшли перед заходом сонця... А біля долини Чорної і Качкарів струснули всі поля й пасовиська кримської худоби, загорнувши численні череди й овечі ватаги з татарами, що були при них. Тоді рушили вгору по Дніпру до своєї Січі, маючи в себе безліч усілякої кримської здобичі й татарського ясиру з християнами, які були в кримській неволі, — всіх їх мали тринадцять тисяч. А віддалившись од Криму з усім військом та користьми на кільканадцять миль і ставши десь у доброму місці на полудневий попас, Сірко звелів одним козакам варити за достатком каші, щоб вистачило її для них і для ясиру, а другим велів розділити ясир надвоє, християн осібно, а бусурман осібно. Коли ж їх було розлучено, то він звелів усіх бусурман пов'язати, а до християн, яких було чоловічої й жіночої статі сім тисяч, випробовуючи, сам Сірко сказав таке слово: «Хто хоче, ідіть з нами на Русь, а хто не хоче, вертайтеся до Криму». Коли християни й туми з християн, що народились у Криму, почули це, то дехто з них, а саме три тисячі, зволили краще повернутися до Криму, ніж простувати в християнську землю. А друга частина, чотири тисячі, захотіли на Україну, в свою землю, їх усіх Сірко звелів погодувати, одних лишив при собі, а інших відпустив у Крим. А відпускаючи, запитав їх, чого б то вони квапилися до Криму? Вони відповіли, що мають уже в Криму свої осідлиська й господарства і через це краще там бажають жити, ніж у Русі, нічого свого не маючи.

Сірко, відпустивши тих людей до Криму, ще не вірив до решти, щоб вони остаточно пішли в Крим, а сподівався, що вернуться на Русь. Він вийшов на могилу, що там була, і дивився на них, аж доки стало їх не видно. А коли побачив, що вони непремінно простують до Криму, ві-

дразу звелів тисячі молодих козаків сісти на коні і, догнавши, всіх їх без найменшого милосердя вибити та вирубати вщент, маючи й самому поїхати вслід за ними й доглянути, чи сталося за його наказом. Оті козаки, одержавши прецінь таке розпорядження від Сірка, догнали тих згаданих людей і вчинили згідно з тим розпорядженням, так що жодної живої душі не лишили в живих. Через невеликий час і сам Сірко, сівши на коня, скочив туди, де виконували його наказ. А приїхавши туди й побачивши, що його волю виконано, подякував козакам, що трудилися в тому, й вимовив до мертвих трупів такі слова: «Простіть нас, брати, а самі спите тут до страшного господнього суду, ніж би мали розмножуватись у Криму поміж бусурманами на наші християнські молодецькі голови, а на свою відвічну без хрещення погибель».

Ознайомтеся з уривком з літопису Самійла Величка про становище на Правобережжі наприкінці 70-х рр. XVII ст. Поміркуйте, чому цей період в історії України називають добою Руїни. У чому, на вашу думку, основна причина такого становища на Правобережній Україні? Свої думки аргументуйте відомостями з інших джерел інформації.

Перед моїми очима постали численні безлюдні міста й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як гори й горби. Всі вони правили тоді за пристановище й поселення диких звірів. Я побачив, що фортеці, які траплялися нам на шляху у військовому поході, одні стоять малолюдні, інші зовсім спорожніли — розруйновані, заросліземлею, запліснявілі, обсаджені бур'яном і повні лише червів і зміїв, й усякого гаддя, що там гніздилося. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям широкі тогобічні україно-малоросійські поля й розлогі долини, ліси і великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера. І це був той край, якого правдиво колись, уже шкодуючи за втратою його, називали й проголошували поляки раєм світу — він був немовби друга обітована земля, що кипіла медом і молоком. Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток, сухих і голих — їх покривало саме тільки небо.

Ознайомтеся із свідченнями французького дипломата Жака Балюза про гетьмана Івана Мазепу (їх зустріч відбулася в 1704 році). Про які риси українського гетьмана свідчать ці спогади? Як узгоджується цей опис з його портером? Висловіть власне ставлення до Івана Мазепи.

…З Московії я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем володаря Мазепи, що обіймає найвищу владу в цій країні. На кордоні мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію володар Мазепа. Він

вельми полюбляє оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а досконалістю знання цієї мови може суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; щоправда, під час бесіди більше воліє мовчати та слухати інших. При його дворі — два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив по-італійськи. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовами, бо він запевняв мене, що недостатньо володіє французькою, хоча замолоду відвідав Париж і Південну Францію, був на прийомі в Луврі. Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські.

Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й щодо перфектного й досконалого знання цієї мови може ривалізувати з найкращими отцями ієзуїтами. Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших…

Розмова з ним дуже приємна; він має великий досвід у політиці; на противагу московитам, стежить і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою колекцію зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Володар Мазепа вже поважного віку, на яких десять літ старший від мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, й їздець із нього знаменитий.

Він дуже поважний у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою й розкішиними прийняттями в своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком такого прийняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Портрет Івана Мазепи. Художниця Наталя Павлусенко

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну ситуацію, але мушу зізнатися, що нічого певного з цього володаря не міг витягнути. Належить він до тих людей, які воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все-таки гадаю, що навряд чи любить московського царя, бо ні слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя.

Ознайомтеся з уривком з договору між шведським королем Карлом XII та українським гетьманом Іваном Мазепою (29—30 жовтня 1708 р.). Поміркуйте, які обставини зумовили появу цього документа? Які основні положення зафіксовані в цьому договорі?

1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. К. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.
2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що — як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українськім князівстві.
3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.
4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України заховають всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.
5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб.
6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Ознайомтеся з «Думою» гетьмана Івана Мазепи «Всі покою щиро прагнуть…», який був написаний ним найімовірніше в 1688 році. Чи згодні з такими оцінками цього твору: 1) ««Дума» закликала до національної єдності України й утворення незалежного українського державно-полі-

тичного проводу»; 2) ««Дума» Гетьмана Мазепи 1698 року й була документальною ілюстрацією цього стану України, поділеної між трьома чужими державами й трьома політичними орієнтаціями… Вся «Дума» пронизана суворим, але бадьорим духом боротьби. Всі прагнули тоді на Україні покою. Але Гетьман Мазепа якнайкраще знав, що цей спокій настане тільки тоді, коди здійснений, буде ідеал української національної й державної незалежності й соборності. А щоб його здійснити, потрібна саме боротьба: не мир, а меч!».

Свої думки обґрунтуйте.

Всі покою щиро прагнуть (Дума гетьмана Мазепи, XVIIст.)
https://sites.google.com/view/history5-6/9/24

Всі покою щиро прагнуть,
А не в єден гуж всі тягнуть;
Той направо, той наліво,
А все, браття, тото диво!
Не маш любви, не маш згоди
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали.
Самі себе звоювали.
«Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам пановати,
Не всім дано всеє знати
І річами керовати.
На корабель поглядімо,
Много людей полічимо!
Однак стирник сам керує,
Весь корабель управує.
Пчулка бідна матку має
І оної послухає».
Жалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!
Єден живе із погани,
Кличе: «Сюда, Атамани!
Ідім Матки ратовати,
Не даймо єй погибати!»
Другий Ляхом за грош служить,
По Вкраїні і той тужить:

«Мати моя старенькая!
Чом ти велми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Гди аж по Дніпр Туркам дали.
Все то фортель, щоб слабіла
І аж вкінець сил не міла!»
Третій Москві юж голдує
І єй вірне услугує.
Той на Матку нарікає,
І недолю проклинає:
«Ліпше було не родити,
Ніжли в таких бідах жити!»
Од всіх сторон ворогують,
Огнем-мечем руїнують,
Од всіх не маш зичливости,
Ані слушной учтивости:
Мужиками називають,
А подданством дорікають.
«Чом ти братов не учила,
Чом од себе їх пустила?
Ліпше було пробувати
Вкупі лихо одбувати!»
Я сам бідний не здолаю,
Хиба тілько заволаю:
«Ей, Панове Єнерали,
Чому ж єсьте так оспалі!
І ви, Панство Полковники,
Без жадної політики,
Озмітеся всі за руки,
Не допустіть горкой муки
Матці своїй больш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей **бороніте**!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблі маєм права!»

Власноручний підпис *І. Мазепи*

Ознайомтеся з текстом старовинної козацької думи XVIII ст. про Мазепу і Палія та прослухайте її виконання за відповідним посиланням https://sites.google.com/view/history5-6/9/25. Яка, на вашу думку, основна ідея твору? Визначте як того-часні події відобразилися в народній пам'яті. Свої відповіді аргументуйте.

«Дума про Мазепу і Палія»

Ой пише-пише да Гетьман Мазепа до Палія листи
Ой приїдь приїдь Палію Семене на бенкет до мене

Ой вже Семен ой вже Палієнко на подвір'я прибуває
А там його вельможний Мазепа зустрічає
Ой там його вельможний Мазепа вітає

Гей вельможний мій Семене Брате
Полковниче мій вірненький гей
Ой дай Радоньку мені гей

Ой обсідають з усіх боків вороги
Що найперший враг Петро-самодержець

Ой Палію Семене Полковниче мій
Ой сказать тобі словами не можу
Як трудно Брате Україну боронить

От так і рве тая сила його на Україну
Всю Україну обставив своїми гарнізонами гей
Воєводи-свавільці як і сам Петро
Опричники України
Так і норовлять нарід у ярмо своє запрягти

І не можу Брате я своєї старшини
під рукою міцно тримати
Як худоба розбрідаєцця в усі краї в усі боки
Батога одного любить

Не можу Брате я зібрати своїх старшин
під міцною рукою
Рабськеє начало ніяк не переборецця

Проаналізуйте уривок з листа французького дипломата де Монті до французького прем'єр-міністра Флері (9 листопада 1729 р.) згідно алгоритму роботи з писемними історичними джерелами. Визначте, яким є ставлення автора листа до Пилипа Орлика? Чому Пилип Орлик, на відміну від козаків, не залишився у Туреччині, а «пішов за королем у Швецію? Як у листі розкривається становище українців після Полтавської битви?

Козацький гетьман Орлик, який служив під прапорами славетного гетьмана Мазепи, як генеральний комісар і писар, що вважається в козаків першим урядом після гетьманського, був обраний козацьким гетьманом замість вищезгаданого Мазепи після смерті останнього в Бендерах. П. Орлик залишився з кошем 7000—8000 чоловік на службі його Величності короля Карла XII. Після насилля, яке турки виконали на особі шведського короля, козаки перейшли під опіку Порти, але гетьман Орлик пішов за королем у Швецію, де мав привілеї «шефа союзної армії» і де знайшов разом зі своєю родиною підтримку навіть після смерті короля... Ми знаємо гетьмана Пилипа Орлика як людину розумну й відважну, вельми шановану в Україні між козаками, в яких цар відібрав майже всі давнішні вольності. Але козаки тільки й шукають нагоди повстати проти гнобителів і повернути свої колишні вольності. Але козаки, хоч 18 000 московських драгунів тримає Україну в тяжкому гніті та неволі, тільки і шукають нагоди, щоби повстати проти гнобителів і повернути свою давнішу вольність.

Портрет Пилипа Орлика. Художниця Наталія Павлусенко.

Ознайомтеся з уривками з документу «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорізького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким»[2]. Поміркуйте, чому згодом цей документ назвали Конституцією Пилипа Орлика. Свою думку аргументуйте.

Проаналізуйте документ відповідно до алгоритму роботи з писемними історичними джерелами. Які з положень Конституції Пилипа Орлика не втратили актуальності і в наш час?

Повний текст на офіційному сайті Верховної ради України за посиланням http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html

Уривок 1.

Як в документі обґрунтовується його прийняття? Як характеризується політика Московії по відношенню до України?

В ім'я Отця і Сина і Святого Духа, Бога в Трійці Святій славімого.

Нехай залишиться на вікопомну славу і пам'ятку Війська Запорізького і всього народу малоросійського.

Дивний і незбагненний у долях своїх Бог, милосердний у довготерпінні, справедливий у покаранні, як завжди від початку світу, на праведному мірилі правосуддя свого — одні держави і народи возвеличує, а інші за гріхи і беззаконня — упокорює, одні поневолює, інші — звільняє, одні підвищує, інші — понижує. Так і стародавній хоробрий козацький народ, що раніше називався козарським, спочатку був піднесений славою безсмертною, розлогими володіннями та лицарськими відвагами, якими наводив страх не тільки на навколишні народи, а й на саму Державу Східну, тому східний володар, прагнучи жити вічно в мирі з ним, одружив свого сина з дочкою князя козарського.

Згодом той самий праведний Суддя — Бог за неправди та беззаконня, що збільшувалися, численними карами покарав той народ козацький, понизив, упокорив і звергнув, а наостанок зброєю держави Польської через польських королів Болеслава Хороброго і Стефана Баторія уярмив.

І незбагненний та неосяжний у правосудді своєму Бог, караючи, покарав наших предків незчисленними лихами. Проте, не до кінця прогнівившись, не на віки ворогуючи, а прагнучи, як за колишньої свободи, народ козацький з-під тяжкого на той час панування польського звільнити, висунув захисника святої православної віри, прав Вітчизни та стародавніх вольностей військових — звитяжного і хороброго гетьмана Богдана Хмельницького, який за всесильної і безперешкодної підтримки найяснішого короля Шведського — Карла Десятого та за сприяння Кримської держави і Війська Запорізького, а ще завдяки своїй розсудливості і відвазі визволив з польського підданства Військо Запорізьке і уярмлений та пригноблений народ малоросійський і добровільно піддався з ним під самодержавну руку великих государів-царів та князів російських, сподіваючись, що Московська держава як єдиновірна з нами дотримається своїх обов'язків, виписаних в угодах та підтверджених присягою, і вічно Військо Запорізьке та народ вільний малоросійський при правах та вольностях буде під її обороною. Але після смерті Богдана Хмельницького Московська держава численними винахідливими способами змогла права та вольності військові, нею ж підтверджені, порушити і вщент зруйнувати, а на вільний козацький народ, нею ніколи не заво-

йований, накинути невільниче ярмо. І скільки разів Військо Запорізьке в тому насильство терпіло, стільки ж разів змушене було кров'ю і відвагою боронити цілісність своїх прав, і цій обороні сам Бог, месник, сприяв…

… всі спільно з Генеральною Старшиною та з послами Війська Запорізького Низового, що біля Дніпра залишалося, порадившись, за давніми звичаями й за правом військовим вільними голосами одностайно обрали собі гетьманом Його Милість пана Пилипа Орлика… І оскільки колишні гетьмани Війська Запорізького, залишаючись під самодержцями московськими, зважилися привласнити собі понад міру владу самодержавну, чим завдали значної шкоди давнім порядкам, правам та вольностям військовим, наклавши тягар на весь народ, тому присутня Генеральна Старшина і отаман кошовий з Військом Запорізьким, щоб запобігати такому безправ'ю, у найбільш сприятливий для того час, коли Військо Запорізьке під протекцію Найяснішої Королівської Величності Шведської прийшло і міцно її тримається, тільки для впорядкування та відновлення своїх прав і вольностей військових, домовились з Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом — новообраним гетьманом і постановили, аби не тільки його вельможність за щасливого свого гетьманського володарювання всіх досягнутих постанов і договорів непорушно дотримувалася, але щоб і за інших, майбутніх гетьманів Війська Запорізького вони були збережені і дотримувалися так, як тепер складені.

Уривок 2.

Що в даному уривку говориться про віросповідання на українських землях? Чи узгоджуються ці положення з положеннями нинішньої Конституції про свободу віросповідання людини?

Оскільки серед трьох доброчесност богословських віра є найпершою, то і перший пункт про віру святу православну східного сповідання належить розпочати, про віру… А після викорінення іновір'я з Вітчизни нашої з Військом Запорізьким і народом малоросійським добровільно піддався і перейшов під захист Московської держави з єдиною метою — тільки заради єдиновір'я православного. І новообраний гетьман… повинен буде насамперед піклуватися, щоб жодне інше іновір'я у Вітчизні нашій не було впроваджено. Якщо таке таємно або явно з'явиться, тоді владою своєю мусить його викорінювати, а проповідництво й поширення його не допускати. Проживати іновірцям в Україні, а особливо зловір'ю юдейському, не дозволяти, а докладати всіх зусиль, щоб одна віра православна східного сповідання, під послушенством святішого Апостольського трону Константинопольського, навіки стверджена була…

Уривок 3.

Що в даному уривку говориться про кордони української держави? Що в нинішній Конституції України зазначено про кордони нашої держави?

Оскільки будь-яка держава стверджується непорушною цілісністю кордонів, то й щоб кордони Малої Росії, Вітчизни нашої, утверджені пактами від Речі Посполитої Польської, найяснішої Порти і від держави Московської, особливо ті кордони, які по річку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького від тієї ж Речі Посполитої Польської до земель Гетьманських і Військових на віки віддані і пактами обумовлені, ніколи не були порушені.

Також Ясновельможний гетьман повинен буде просити у найяснішого королівського маєстату, аби у договорах Його Величності з державою Московською було викладено, щоб полонених наших, які нині в державі Московській знаходяться, по закінченні війни нам вільних повернули, а всі завдані Україні за теперішньої війни збитки Москвою були сплачені і справедливо відшкодовані...

Уривок 4.

Дайте відповіді на запитання: Які повноваження визначала Конституція П. Орлика для гетьмана, Генеральної Ради та інших посадових осіб?

... ми, Генеральна Старшина, кошовий отаман та все Військо Запорізьке, домовились і постановили... у Вітчизні нашій першість серед радників належить Генеральній Старшині — як через респект до їх урядів головних, так і постійній при гетьманах резиденції; після них ідуть городові полковники... Крім того, до загальної ради треба вибрати по одній визначній, розсудливій та заслуженій особі від кожного полку. Генеральні радники обираються за згодою гетьмана. З усіма цими генеральними особами, полковниками та генеральними радниками теперішній Ясновельможний гетьман та його наступники повинні будуть радитися про цілісність Вітчизни, її добробут та про всі справи публічні і нічого без їхньої волі своєю владою не розпочинати, не встановлювати і рішень не приймати. Д

Для цього тепер, при елекції (обранні) гетьмана, одностайною ухвалою призначаються три генеральні ради щорічно, які мають відбуватися в гетьманській резиденції: перша — на Різдво Христове, друга — на Воскресіння Христове, третя — на Покрову Пресвятої Богородиці. На них не тільки пани полковники зі старшиною своєю та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й посли від Війська Запорізького Низового для вислуховування та обговорення, після отримання від гетьмана доручення, мають прибувати, дотримуючись призначеного терміну.

Якщо від Ясновельможного гетьмана до загальної ради надійде яка-небудь пропозиція, то всі добропорядно, без своєї чи чужої користі, без душогубних заздрощів та ворогування зобов'язані будуть радити так, щоб ці поради не призвели до шкоди для честі гетьманської, загальних тягарів Вітчизни, розорення та, не дай Боже, згуби.

Якщо ж виникнуть якісь громадські справи, що потребують швидкого управління та виправлення, тоді Ясновельможний гетьман буде повновладний у тому, щоб з радою Генеральної Старшини такі справи вирішувати відповідно до своїх гетьманських повноважень.

Також якщо до Ясновельможного гетьмана будуть надіслані листи від закордонних держав, то Його Вельможність має оголосити про них Генеральній Старшині і відповіді, які відписуватимуться, висвітлити, не приховуючи від них жодної кореспонденції, передусім закордонної та такої, що може шкодити цілісності Вітчизни та добру громадському.

Особливо ж генеральні радники, кожен у своєму полку, в якому буде обраний, владні будуть разом з городовим полковником стежити за порядком, а інші мають загальною радою управляти, заступаючись за кривди людські.

Уривок 5.

Про що, згідно з документом, мав дбати гетьман козацької держави? Які групи населення і як захищала Конституція Пилипа Орлика? Свою думку обґрунтуйте.

Ясновельможний гетьман за своєю посадою має дбати про лад у Вітчизні Запорізькій, а особливо повинен пильнувати, щоб людям військовим і посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здирства, через які вони залишають своє житло і йдуть шукати прихистку в закордонні держави (…)

Вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які перебувають у походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися — так погоджено і ухвалено (…)

Стольне місто Київ та інші українські міста з магістратами своїми і з усіма правами та привілеями, законно їм наданими, повинні бути непорушно збережені. Це ухвалюється спеціальним актом і доручається підтвердити у подальшому гетьманською владою…

Найбільшим тягарем для простих людей в Україні було утримування проїжджих та надання їм підвод, для козаків — їх супроводження. Це доводило деяких людей просто до зубожіння. Тож тепер надання під-

вод та супроводження проїжджих мають бути повністю відмінені і ніхто з проїжджих не має права ніде вимагати жодної підводи, харчів, напоїв, хіба що хтось у справах громадських з поїздкою буде… Будь-яка особа у приватній справі, а не військовій… переїжджаючи, повинна усюди в містах і селах обходитися своїм коштом, а підвод та супроводжуючих не вимагати і силою ніколи не брати.

Часто люди бідні скаржаться на численні здирства з боку збирачів державних податків та податкових чиновників, а також ярмаркових об'їждчиків. Бідній людині взагалі неможливо на ярмарку продати будь-яку річ для полегшення своєї бідності та купити щось для власних потреб без ярмаркової плати. А не дай Боже, хоч чимось завинити, то будеш обідраним ярмарковими об'їждчиками з ніг до голови.

Тому нехай збирачі податків та податкові чиновники збирають до державної скарбниці тільки те мито і тільки з тих товарів, які будуть виражені у майнових угодах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям бідним здирства не чинячи. Так само й об'їждчики ярмаркові повинні збирати мито з тих, кому належить його платити, а не з убогих людей, які прибули на ярмарок, щоб щось продати або купити для власних потреб. Справ жодних, не тільки кримінальних, а й поточних не відкривати і звичного здирства людям та містам не чинити. А сприяти цьому буде Ясновельможний гетьман своєю мудрою турботою та владою, котрому належить усі негаразди Вітчизни нашої виправляти, а права та вольності військові непорушно зберігати і охороняти.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 20—90-Х РОКАХ XVIII СТ.

Ознайомтеся з нижче наведеними документами. Проаналізуйте їх відповідно до алгоритму роботи з писемними історичними джерелами. Про що вони свідчать? Якими були справжні наміри російського царя на Україні?

Документ №1

Опис варварського знищення Батурина російським військом, який зробив біограф Карла XII Адлерфельт (документ №1).

Цар, хотячи помститися на Мазепі, проти якого опублікував грізний маніфест, наказав Меншикову негайно заатакувати його столицю, поки шведи не прибули на допомогу. Меншиков напав на неї 3 листопада і здобув її. Потім дав наказ вимордувати всіх без різниці віку та плоти а після нелюдської масакри силоміць вивів жінок, що ще лишилися при житті…Він забрав звідти важкі гармати, а було їх близько сорока. Рівно ж

по-варварському сплюндрував і спалив все місто та млини. Одна частина залоги перебралася щасливо через Сейм, але її команданта зловили й тортурували. Він був родом з Прус і називався Кеніґсек.

Документ №2
З указу Петра I про встановлення цензури над друкованими церковними книгами в Україні (1720 р.)

[...] А и оные церковные старые книги, для совершенного согласия с великороссийскими, с такими же церковными книгами сравнивать прежде печати, с теми великороссийскими печатьми, дабы никакой розни и особого наречия в нем не было. А других никаких книг, ни прежних, ни новых изданий, не объявляя об оных в духовной коллегии, и не взяв от оной позволения, в тех монастырях не печатать, дабы не могло в таких книгах никакой в церкви восточной противности и с великороссийской печатью несогласия произойти.

Документ №3
Із «Таємних статей Його Царської Величності ближньому стольнику, панові Ізмайлову»

«Перебуваючи при гетьманові Скоропадському, пильно стежити, щоб ні він, гетьман, ні старшина, ні полковники не мали ніякої схильності до зради й до підбурювання народу; щоб не було й листів до них з Туреччини, від татар, з Польської чи Шведської сторони, від зрадників донських козаків, а також від усіх, хто схильний до подібної зради; розвідувати про те різними шляхами, а дізнавшись, всіляко запобігати, для чого під його орудою наказано перебувати піхотним полкам, які раніше, за колишнього гетьмана, до тої його зради, перебували при ньому. Про все те писати Великому Государеві в Посольську похідну канцелярію...

Дізнатися достеменно, таємним способом, скільки за колишнього гетьмана... збиралося всіляких прибутків з усього Малоросійського краю та скільки збиратиметься тепер; довідатися також, які прибутки мають генеральна старшина й полковники. Дослухатися розмов і довідуватися з них та з учинків, хто зі старшини та козаків прихильний до Великого Государя і якого уряду гідний.

Документ №4
З указу Петра I про створення Малоросійської колегії

Цього 1722 р., квітня 27 дня всепресвітлійший, державніший Петро Великий, імператор і самодержець всеросійський і інше і інше, жалуючи підданих своїх — малоросійський народ, видав указ: при гетьмані пану Скоропадському в Глухові для управління судами і для іншого, що в про-

хальних пунктах гетьмана Хмельницького і в ухвалах на нього написано, замість однієї воєводської персони для кращої вірності і управління бути колегії, в якій бути бригадирові панові Вельямінову з шістьма чоловіками штаб-офіцерами, та при цій же колегії бути прокурорам з гвардії капітанам або капітанам-поручикам з щорічною зміною. […]

Документ №5
Із настанови Катерини II князю О. В'яземському з нагоди вступу його на посаду генерал-прокурора сенату (1764)

Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі дарованих їм привілеїв; порушити ж їх, раптом відмовившись од них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитися з ними на такій самій основі було б більше ніж помилкою, можна сказати певно — безглуздям.

Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки на ліс. Домогтися цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли.

Проаналізуйте уривок з указу Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (10 листопада 1764 р.) відповідно до алгоритму роботи з писемними джерелами. Дізнайтеся з інших джерел інформації, чи дійсно К. Розумовський просив звільнити його з посади гетьмана.

Які повноваження Катерина II покладала на Малоросійську колегію? Чому цей указ означав остаточне скасування гетьманства? Поміркуйте, чому російська імператриця надавала колишнім українським старшинам права російських вельмож?

Після всемилостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву із ним чотирьом великоросійським членам. Великоросійських членів наймилостивіше ми тепер призначаємо: генерал-майор Брандта і полковника князя Платона Мещерського; на останні ж дві вакансії, вибравши негайно кандидатів, Сенат повинен представити нам, малоросійських — генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола… Нижчих канцелярських службовців вибрати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, щоб між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг зайняти за чином старшинства, наймилостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням у класах з великоросійськими нижченаведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея — генерал-майорським, генерального писаря Туманського — чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола — полковницькими.

А в судах, створених в Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу — підкоморських земських в кожному полку по два, а в Ніжинському — три, до складу яких визначаються підкоморії, судді, підсудки і писарі з щорічними виборами як тимчасові, то наказуємо і цим, поки вони будуть мати після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме: підкоморіям — першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсудками з бунчуковими другорядними, писарям земським проти осавулів полкових, по старшинству, а возним бути першим під сотником малоросійським.

За відсутністю тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів — повинен він поступати як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність.

Запорізькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові.

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ МЫ
ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА
ВСЕРОССІЙСКАЯ.
и прочая, и прочая, и прочая.
Объявляемъ НАШЕМУ Вѣрноподданному Малороссійскому народу.

Малороссійской Гетманъ Графъ Разумовской просилъ НАСЪ всеподданнѣйше, чтобъ Мы Ея увольненіи пресвѣтлаго многоуважаемой Дщи Малороссіянъ, а напротивъ того и другихъ за Великой ревности не меньше Нашихъ его упражненій, чтобъ Гетманъ и впредь по него волѣнію правленіе Малой Россіи съ него сняли; Мы волю его Графа Разумовского не только по справедливости обнесенія, и снисходя на его на НАМЪ всеподданнѣйшее прошеніе, увольняемъ его всемилостивѣйше отъ сего чина Гетманскаго, чтобъ и онъ вслѣдъ Малороссійскаго по сему дѣлъ. Но какъ народъ Малороссійской издревле по единому роду свято, чтутъ и Отечествія съ народомъ Великороссійскимъ, Сканскую НАШЕМУ подданной пребываетъ онъ многихъ лѣтъ усердно Самодержцамъ НАШИМЪ подвластенъ, которого и благодѣяніи съ прочими своими вручениями НАМЪ народами, наипаче того НАШЕГО не единственнаго по нему матернаго прирожденія и покровительства; то и Мы дабы на сердцѣ воспѣдали благополучіе его на такую степень, въ которой бы онъ впредь имѣлъ НАШУ за сей Императорскую милость, пока время и нашей десей НАМЪ его быть лучше увѣдать пріемлетъ, дабы онъ надлежащую правленія край сей покоръ на остался, учредили по немъ коллегію Малороссійскую вмѣсто бывшаго Гетманскаго правленія, на коей такое основаніе, какъ особливой НАШЕМЪ указомъ дано имѣетъ знать НАШЕМУ Сенату. И для того въ сей Малой Россіи быть Мы повелѣли ею Генералъ-Губернатору, а въ сей коллегіи его Президенту, сидѣлъ въ ряду Великороссійскихъ и Малороссійскихъ членовъ послѣднее число, кромѣ НАШЕЙ Генералу Аншефу и Кавалеру Графу Петру Румянцову, коимъ на него надѣяну, что онъ по извѣстной и довольно уже НАМЪ опытомъ его достоинствамъ, не только желаемый въ семъ народѣ сердецъ обѣта своего по коллегіи сохранитъ порядокъ, но и о полной собственной его народа будетъ въ НАМЪ всегда добрая и вѣрная предстатель. Ему и всѣмъ, что народъ Малороссійской нами НАШИХЪ милостей объ немъ Матерняе попеченіе, не оставляемъ сие принять съ нами подданическое благодареніе, которой Мы имѣть него знать, чтобъ онъ Природой Своей Пристойно НАШЕМУ Вѣрноподданного поступлено окладѣлъ. Дань въ Санктпетербургѣ Ноября 10 дня 1764 года.

ЕКАТЕРИНА.

Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства. 1764 р.

Проаналізуйте уривок з указу Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні (3 травня 1783 р.). Якими причинами обґрунтовувалося прийняття документа. Які положення документа свідчать про закріпачення українських селян? Якими були наслідки цієї події для українського селянства? Чи згодні ви з думкою, що кріпацтво є однією з форм рабства? Свою думку обґрунтуйте.

І. 8. Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселян залишитися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією, за винятком тих, які відлучилися до оголошення цього нашого указу. На випадок же втеч після оголошення цього указу діяти за загальними державними постановами.

ІІ.…Ми визнали за необхідне вчинити однакове розпорядження і щодо тих повітів, із яких складалась колишня Слобідська Українська губернія і які тепер увійшли до складу Харківського і частково Курського і Воронезького намісництв.

1. 2.

1. Продаж кріпаків з аукціону. Картина російського художника Клавдія Лебедєва
2. Продаж дворової дівчини на картині російського художника Миколи Неврєва «Торг. Сцена з кріпацького побуту. З недалекого минулого» (1866)

Ознайомтеся з уривком з маніфесту Катерини ІІ про ліквідацію Запорозької Січі (3 серпня 1775 р.). Як російська імператриця обґрунтовує появу цього документа. Чи справедливими, на ваш погляд, є звинувачення Катерини ІІ запорозьких козаків? Якими, на вашу думку, були справжні причини зруйнування Запорозької Січі? Свою відповідь аргументуйте.

Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданим цілої нашої імперії, що Запорізька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорізьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

… Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими:

1. Забуваючи своїх попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали років з десять тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити з своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, але й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті і інші здавна належали….

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійської губернії вони насмілились не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, але й заводити і будувати для них свавільно власні зимівники, більше того — виводити ще з тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких забрано і виведено на Запорожжя всього 8000 душ, включаючи сюди і тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорялись їх сваволі….

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, але й людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії тільки для того, щоб собі підкорити і довести у себе власне хліборобство, в чому й досягали багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50000 душ.

6. Нарешті, ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському війську, непохитному в належній нам вірності, яке з великою мужністю ставиться до нашої служби і порядку і доброю поведінкою здобуло собі назавжди відмінну нашу височайшу монаршу прихильність. Вони забороняють донським козакам користуватись згаданими землями, які вже тривалий час знаходяться у їх володінні. Всяка тверезa людина може легко зрозуміти, які лукаві наміри запорозьких козаків, яка відчутна шкода від цього для держави. Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим самим основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамовитим управлінням, в надії, що нахил до розбещеного життя і до грабунків буде при внутрішньому достатку безперестанно обновлювати і збільшувати їх кількість.

...Так з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорізьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайнята Запорізька Січ у цілковитому порядку і повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже з усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.

Ознайомтеся з текстом історичних пісень та прослухайте за посиланням думу про зруйнування Січі. Визначте, як український народ сприйняв цю подію. Висловіть своє ставлення до цих творів.

Дума про зруйнування Січі (Старовинна козацька дума, XVIIIст.)
https://sites.google.com/view/history5-6/9/26

Ой з-за гори, з-за лиману вітер повіває
Кругом Січі Запорізької москаль облягає
Облягає москаль Січу табором стали
Вони свого генерала три дні ожидали
Метнулися по куренях запасу шукати
А московська вся старшина церкви оббирати
Та й беруть срібло, беруть злото ще й воскові свічі
Зостається Пан Кошовий з Писарьом в Січі

Ой встань, Петре, ой встань, батьку, просять же нас люди
Як станемо на гряниці по прежньому буде
Як станемо на гряниці та впросим царицю
Щоб віддала степи вільні по прежню гряницю

Не на те ж я вражий син москаля зібрала
Щоб степ добрий, край веселий назад повертала

Ой встань, Петре, ой встань, батьку, що ж ми наробили
Що степ добрий, край веселий та й занапастили

Одна хмара з-за лиману, а другая з поля
Заплакала Україна, така її доля
Та й заплакала Україна, така її доля

Уривок з історичної пісні про Зруйнування Січі (дума)

Ой із за зеленого гаю
Червоноє сонечко зішло,
Ой із руского краю
Велике військо стоїть.
Червоне сонечко,
Вже високо стоїть,
Дивився Батько в оконечко,
Тай каже : «дітки, що будем робить?
Ось перед намі
Ненькине військо стоїть
Отец мабудь за намі
Щоб йшли, Татар як саранчу гонить»
Ой Батьку, щось воно не те,
Чого сі гармати в горло Січу стаят?
Треба Батьку узріти,
Чого они од нас хотять.
Ой ! провідали Запорозци.
Що Нечоса Текелу послав,
Щоб нас і Кошового,
І всю славну Січ атаковав.
Як діти будем єго встричати.
Чи хлібом і солею,
Чи війну обявляти,
Чи іти до него доброю волею.
Одні кажут : не дамо за спасибі Січу,
Другі кажут : мир лутше всього,
А ці : нехай нам випалят очи,
Тай помрем один за другого.
Ніколи ж того не буде,
Щоб ми отдали Січ даром ;
Пока ще світа сонця,
Будем биться з козацьким запасом !
Бога бійтеся діти,
Каже пан отець архімандрит,
Що ви хочете робити,
Прокляття буде із ріду в рід.
Ви діти Християни,
І підимаєте на брата руки,
Не робите в серцу своїм рани,

Бо за те будет вам великі муки.
От вам хрест божий,
На єго надійтеся,
І совіт мій здається гожий,
І ні в чем діти не журітеся.
Ну пан отче по твоєму нехай!
Послухаємо тебе Запорозци,
Бери Петре хліб да сіль,
І ходім до Текели в гості.
Ну Батьку ! господи допоможи,
І дай нам добрий час,
Хліб Батьку положи
І спершу говори за нас.
Бо війною Батьку нічего не учинім,
Треба доброю волею;
Ходім на поклон вхилім,
Та і начнем за діло говорити.
Хліб, сіль Текелі прийняв,
І начав нас угощати,
І як добре підгуляв,
Та став і до себе прохати.
Ой ! наш Петро Кошовий.
Має звичай свій !
Пішов генерала завивати,
До себе обіда козацького уживати.
Зів Текелі обід бурлацький,
Та усе смаковав,
А після по козацьки,
Віном, мідом запівав.
Ой ! пішов Текелі в свою палатку,
Тай начав мірковати,
Як єму поступіти для початку,
І як єму нашу Січ атаковати.
Уже всі наші паланкі,
В Текеливих руках,
Уже всі єго палатки,
В наших січах!
Ой ! прочитав Текелі папір,
Кошовому, пісареві від Цариці,
Треба нам їхати в двір,

Аж у двір столиці !….
Ой ! почали Козаки думать та гадать,
Як би Текелу в шору убрать,
А далі до Текелі пристали,
Щоб дав білет і велів роботу шукать.
Ой ! рушили Запорожци
До Лами на заробітки,
Заківалі пятами сіроми,
Тилько брацьом дали звістки !
Текелі після хоть охладився,
Запорозцив поминай як звали !
Ой бідний зажурився,
Що в шори єго убрали.
Ой ! жите наше минулося,
Жите бурлацькоє !
Коли б оно вернулося,
Славне жите козацкоє !
Гей ! братці, возміте в руки
Пісочку, та і посійте ;
Ой ! тоди оно вернется,
Як сей пісочок зійде !

РОЗВИТОК АРХІТЕКТУРИ ТА МИСТЕЦТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XVII-XVIII СТОЛІТЬ.

Розгляньте пам’ятки української архітектури XVII-XVIII століть. Опишіть їх. Визначте особливості тогочасної української архітектури. В якому стилі побудована кожна з цих пам’яток? Використовуючи додаткові джерела інформації підготуйте про одну із них повідомлення чи презентацію.

1. 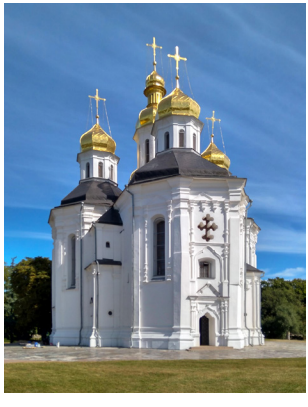
2.
3.

4.

5.

6. 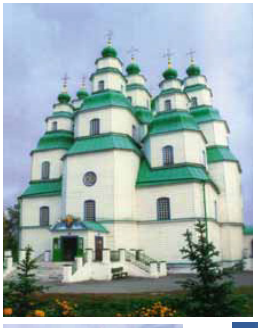

7.

8. 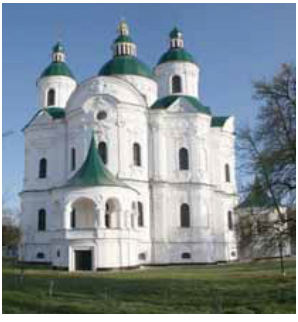

9.

10.

11. 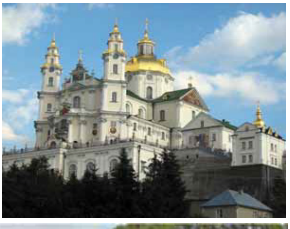

12.

13.

14.

1. Церква св. Катерини в Чернігові (1716)
2. Частина східного фасаду Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Кінець XVII — початок XVIII ст.
3. Покровськии собор в Харкові. 1689 р.
4. Іллінська церква в Суботові.
5. Будинок полкової канцелярії в Чернігові. Кінець XVII ст.
6. Троїцька соборна церква в Самарі (сучасний Новомосковськ). Архітектор Яків Погребняк.
7. Андріївська церква в Києві.
8. Церква Різдва Богородиці в Козельці.
9. Покровська церква на Подолі в Києві.
10. Собор Святого Юра у Львові.
11. Успенська соборна церква Почаївської лаври в м. Почаєві.
12. Сучасна Качанівка.
13. Костел монастиря домініканців у Львові. Архітектор Ян де Вітте.
14. Палац Кирила Розумовського в Батурині

За наведеними нижче ілюстраціями визначте особливості українського живопису XVII-XVIII століть. Висловіть власні враження щодо цих творів. Опишіть одну з пам'яток згідно алгоритму аналізу творів образотворчого мистецтва.

1.

2. 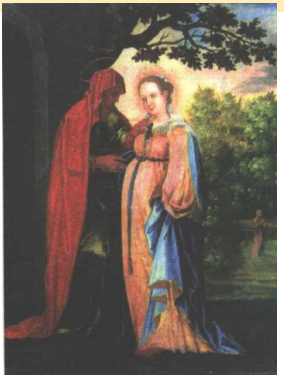

3.

1. Гравюра І. Щирського до книги П. Орлика. 1698 р.
2. Ікона Зустріч Марії з Єлизаветою з церкви Покрову Богородиці. 30-ті роки XVIII ст.
3. Архангел Михаїл. Художник І. Руткович. Ікона (дияконські двері) з іконостаса церкви Різдва Христового в м. Жовква.

4. 5. 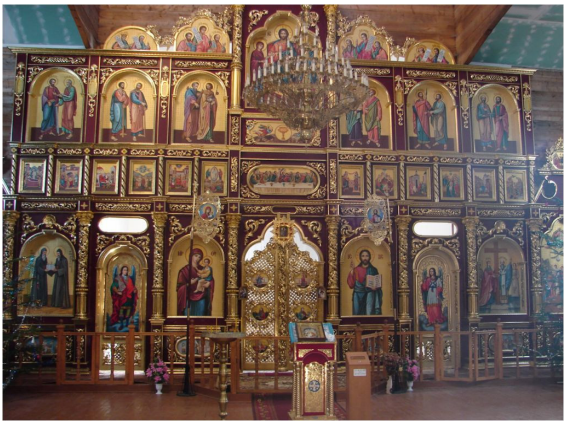

4. Ікона Вознесіння Христового. Художник Й. Кондзелевич. З іконостаса церкви Воздвиження Чесного Хреста монастиря Скит Манявський (Богородчанський іконостас).

5. Богородчанський іконостас

6. 7. 8.

9. 10. 11.

12. 13. 14.

6. Ікона Розп'яття з портретом лубенського полковника Леонтія Свічки. Кінець XVII ст.
7. Портрет Михайла Миклашевського. 1705 р.
8. Портрет Григорія Гамалії. Кінець XVII ст.
9. «Свята Уляна» з іконостаса Спасо-Преображенської церкви в с. Великі Сорочинці.
10. Ікона Моління з Вознесенської церкви в Березні. Близько 1762 р.
11. Портрет Павла Руденка. Художник Володимир Боровиковський. 80-ті рр. XVIII ст.
12. Д. Левицький (автопортрет).
13. Катерина Нелідова, художник Д. Левицький. 1773 р.
14. Катерина II — законодавиця в храмі богині Правосуддя., художник Д. Левицький, 1783 р.

Підготуйте цікаву інформацію або презентацію про одну із історичних пам'яток свого краю XVI- XVIII століть. Це можуть бути замки і палаци, фортеці, храми і монастирі, вулиці й площі, парки і сади, заповідники тощо. Зробити це можна самостійно або працюючи в малій групі. Яку роль відіграє ця пам'ятка в збережені пам'яті про минуле вашого краю?

ТЕМА 4. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ДОБИ «ДОВГОГО XIX СТОЛІТТЯ» В ДЖЕРЕЛАХ

Модерна доба, або ще називають її довге XIX століття — історичний період, що тривав, на думку британського історика Ерика Гобсбаума, що виділив його, з 1789 по 1914 рік. Провідною особливістю цього періоду було домінування імперій в світі. Початком цього періоду вважається Велика французька революція, а кінцем — Перша світова війна, внаслідок якої припинили існування Німецька, Російська, Австро-Угорська та Османська імперії.

Українські землі в цей період входили до складу двох імперій — Російської та Австрійської (з 1867 р. — Австро-Угорської). Українські землі, що перебували в складі Російської імперії, умовно називають Наддніпрянською Україною (Наддніпрянщиною), а ті, що опинилися під владою Австрії, — західноукраїнськими. Втім, бездержавність українського народу зумовила потужну хвилю національного піднесення, стосовно якого вживають термін українське національне відродження. Під національним відродженням розуміють культурно-політичний процес, під час якого народ (етнос), усвідомлює свою історичну, культурну, економічну єдність та прагне здобути політичну самостійність. Саме прагнення мати політичну самостійність, а отже і власну державу перетворює народ в націю.

XIX століття — це також і час всеохоплюючої модернізації суспільства, яка передбачала значні одночасні зміни в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах. Це зумовило появу нових видів і типів історичних джерел, таких як кінофотовідеодокументи (аудіовізуальні), періодична преса. На жаль, багато унікальних історичних джерел вивозились до метрополій і залишилися у тамтешніх архівах, музеях, бібліотеках, приватних колекціях, а чимало з них були знищені. Після відновлення незалежності України започатковано повернення історичних джерел. Втім, на жаль, значна частина історичних джерел і досі перебуває за межами нашої держави, особливо в Російській Федерації, тому їх повернення є однією з нагальних проблем загальнодержавної ваги.

І все ж, історія «довгого XIX століття» спирається на величезну і різноманітну джерельну базу. Дослідивши і зіставивши інформацію з різних історичних джерел, історики відтворюють картину життя людей цієї доби на українських землях. Отож ознайомимся з історичними джерелами про основні події та явища цього періоду.

КОЗАЦТВО ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ.

Проаналізуйте наведені нижче карикатури згідно відповідного алгоритму. Яке історичне явище відображене на них? Яке воно мало наслідки для України? Чи впізнаєте ви історичних осіб, зображених на карикатурі? Поміркуйте, чому карикатура Ноеля ле Міра відома й під іншою назвою «Поділ польського пирога».

Як узгоджуються ці карикатури із цитатою М.Грушевського «З кінцем XVIII ст. українські землі опинилися під властю двох великих, сильних держав — Росії й Австрії, — держав міцно централізованих і бюрократичних… Всяка політична окремішність наших земель була скасована, самоврядування або знесене зовсім, або зведене до найменших розмірів».

1. 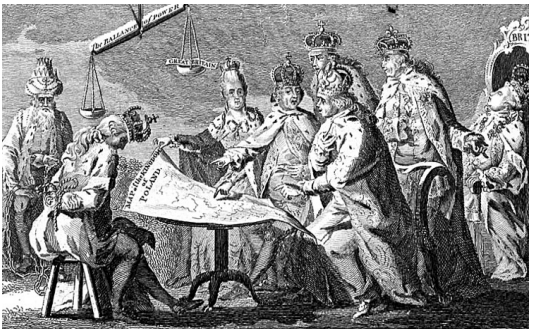

2. 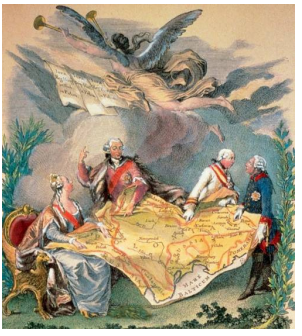

1. Європа в липні 1772 р., анонімна британська карикатура (гравюра).
2. Пиріг королів, автор Ноель ле Мір (1774 р.)

Ознайомтеся із уривку розпорядження російського імператора Олександра I від 5 червня 1812 р щодо українського козацького війська. Поміркуйте, які події змусили російського імператора видати цей документ? Яким було ставлення російської влади до козацьких військових формувань? Спробуйте спрогнозувати подальші дії царського уряду стосовно козацького війська в подальшому.

Військо це передбачається утворити на Україні з людей до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї.

Воно повинно складатись з 4 полків: кожний полк з 8 ескадронів, а ескадрон — з 150 козаків. Повіти, що складали колишню польську Україну, а саме: Київської губ. — всі 12 та суміжної з нею Кам'янець-Подільської — 4, тобто Вінницький, Брацлавський, Гайсинський і Балтський, зобов'язані кожний з поміщицьких та інших верств людей зібрати по 2 ескадрони, або по 300 козаків, у пристойному одязі та з кіньми із збруєю.

Людей можна призначити на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також маловажні тілесні вади, але єдино тільки із збереженням сил і здібностей до служби цього роду [...]

Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаються приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їх, які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим з них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для оселення землі казенні, — про що буде ухвалена тоді окрема постанова [...]

Розгляньте зображення українських козаків першої чверті XIX ст. Порівняйте із зображеннями козаків XVI- XVIII ст. (одяг, зброя, зовнішній вигляд тощо). Що було спільним, а що — відмінним?

1.
2. 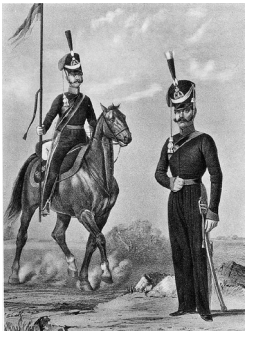

1. Діорама Полтавського краєзнавчого музею, на якій зображено формування 5-го кінного полку полтавських козаків І. Котляревським у серпні 1812 р. у м. Горошині Хорольського повіту.
2. Козак та унтер-офіцер Кінних полків Полтавської губернії, 1812—1815 років

3.
4.

3. Майор І. Котляревський формує 53-й козачий полк у містечку Горошин на Полтавщині, художник В.Бакало.
4. Козаки, художник Феліціан Мірбах (1906 р.)

Ознайомтеся з історичними піснями. Визначте, як вони пов'язані з історією Задунайської січі. Чому козаки переселилися за Дунай? Як в пісні № 3 пояснюється причина переходу козаків Задунайської Січі на бік Російської імперії?

Пісня №1.

Ой чого, чого запорожці
Та й смутні, невеселі стали?
Ой що обступили превражі драгуни
Та й усіма сторонами…

Ой обступили превражі драгуни
Усі степи та й усі плавні,
Пішли наші запорожці
Не з добра, а з печалі.
Ой, як утікали, то усе забирали
І з церков ікони,
Тільки покидали золотую збрую
Та вороні коні…
Ой пустилися наші запорожці
Через море дубами,
Ой, як оглянуться до Старої Січі,
Умиваються сльозами.
Ой ісходились та у кінець Дунаю
Та до купи лимани,
Бо там наших запорожців
Сорок тисяч проживали…

Пісня №2.

Ой прийшли до Дунаю
Та й уголос гукнули,
Ой нап'яли паруса
Тай й за Дунай махнули.

Прийшли до Тураса
Та й вклонилися низько:

«Ой дай же нам землю
Та й коло границі близько».

«Як будете, хлопці,
Мені вірно служити,

То дам я вам землю
Та по-прежньому жити.

Дарую вам землю,
Ще й обидва лимани:

Ловіть, хлопці, рибу,
Справляйте жупани».

Пісня №3.

Ой крикнула лебедочка, із степу летючи,
Заплакав наш кошовий, од цариці йдучи:
«Великий світ, миле браття, нема де прожити,
Заприсягніть турчинові на 130 год жити.
За все добре, миле браття, під турком жити,
Тільки одно непріятно, що нашу віру бити...»

Задунайський запорожець. Сергій Васильківський. 1900 р.

Ознайомтеся з текстом української народної пісні «Ой, у тисячу сімсот дев'яносто первому році». Визначте, про яку подію йде мова в ній? Як в народній пам'яті відобразилася ця подія?

І варіант пісні.

Ой, у тисячу сімсот дивяносто первому році
Ой прийшов указ від тої цариці,
З Петрограда города,
З Петрограда города...
Що пан Чапіга, ще й пан Головатий
Зібрав своє військо, військо Запорізьке,
Та й подвинув на Кубаню,
Та й подвинув на Кубаню...
Ой, Бувайте здорові, ой Дніпречко наший,
Бувайте здорові, ви, куріні наші.
Тут вам без нас розвалиця,
*Тут вам біз нас розвалица...*****
Вража мати — Катерина, всіх нас обдурила,
Степ широкий, край веселий,
Тай занапастила.
*Землю нашу роздарила...******
А ми будем жити, жити-воювати,
Розпроклятих басурманів по горам-скалам ганять,
По горам-скалам гоняти,
По горам-скалам ганяти...

Хор ім. Верьовки — Ой, у 1791 році
https://sites.google.com/view/history5-6/9/28

ІІ варіант пісні

Ой, у тисяча сімьсот
Та й дев'яносто першім році
Прийшов указ від цариці -
Йти на Кубань-ріку. (2 рази)
Прощай наше Подніпров'я,
Славна Україна,
Не з охотой покидаєм,
*А що скажеш — не питаєм. (2 рази)**
Ой, судили-рядили,
З ким прощались-сперечались,
Гей, на мир дуба посадили. (2 рази)
А що скаже пан Чепига,
Та й ще Головатий,
Гей, третий край нам оживати. (2 рази)
А, як будем проживати,
Бусурмана воювати,
Гей, таку славу здобувати. (2 рази)
Прощавайтеся із нами,
Таврія море та лимани
*Гей, одесанський кочубей. (2 рази)***
В море ми горой ходили,
Славу здобували,
*Гей, військо чорноморськоє кріпили. (2 рази)****
А у нашім краї брати не рубає,
А чи живі, чи здорові,
Через море питаєм?.. (2 рази)
Ой, у тисяча сімьсот
Та й дев'яносто першім році
Прийшов указ від цариці -
Йти на Кубань-ріку. (2 рази)[2]

Тарас Житинський — Ой у 1791 році
https://sites.google.com/view/history5-6/9/29

Ознайомтеся з уривками документів, в яких йдеться про чорноморських (кубанських)[12]козаків. Що нового ви дізналися з них? Як автори описують чорноморське козацтво? На які їх риси звертають увагу?

12 Від 1860 р. Чорноморське військо продовжило свою історію під назвою **Кубанське козацьке військо**

Документ №1.
Із опису пісенної культури козаків-українців українським хоровим диригентом, композитором, етнографом та письменником-мемуаристом дав такий Кошице Олександром Антоновичем

Узагалі ж співучість кубанських козаків, так прославлена в усій російській армії, була дійсно надзвичайна. Тут висловлювалась вся природна українська музикальність і старовинна хорова традиція. Які чудові, вправні хорові співаки (не кажу вже про знамениті голоси), які музикальні! Треба було послухати отой контрапункт, що вони утворювали під час співу вільно, спокійно, як річ не тільки самозрозумілу, але й цілком природну. Треба було чути ту вражаючу поліфонію (багатоголосність), та поверх усієї маси отой неперервний, що ніколи двічі не повторюється, узор підголоска, неймовірно високого і легкого тенора… Або присвист у маршовій пісні! Аж дух захоплює, наче несе тебе якась непереможна сила в наступ або на батареї якоїсь фортеці, чи в кінну атаку на ворога! Тут можна було відчути силу пісні й уявити собі її виховуючу роль для мас! Це страшна сила…

Бували й моменти іншого характеру, особливо при піснях історичних. Не знаю, може мені так здавалось, а може відгомін сумних історичних подій жив ще в колективній душі народній та якимсь містичним способом передавався співаками, але виконання історичних пісень набирало цілком іншого характеру, ніж в піснях військових та побутових. Якась урочистість, якась піднесеність відчувалась у голосах, якийсь особливий сум у співові. Я пильно стежив за обличчями співаків! Вони поступово змінювались — звичайне, буденне спливало з них, з тягом пісні вони робились сумними, поважними, іноді, (мені здавалось) схвильованими, у всякім разі зворушеними. Голоси чим далі ставали більш чулими й виразними. У них говорила загальна душа нашого народу для якої подія, що оспівувалася, не була мертва сторінка історії, а жива свіжа рана, що стікає живою кров'ю і болить правдивим, живим болем. З їх очей на мене дивився сум моєї батьківщини, історія оживала й дихала холодним минулим… Іноді мені ставало страшно… Я не перебільшую, бо кажу зараз про колективний «хоровий голос», звук якого має своє особливе обличчя — живе й виразне, коли люди, що творять його, відчувають те «щось», що не дається до наслідування, але що само собою утворюється, коли ідея опанує душею загалу. Кожного разу після таких духовних «подій» я сповнювався якогось духовного тремтіння, що не покидало мене дуже довго і давало мені настрій на цілі роки.

Документ № 2.
Із праці Івана Попко «Чорноморські козаки в їхньому цивільному і військовому побуті» (1858 р.)

Весь військовий склад чорноморського народонаселення має одну фізіономію, втілений однією народністю — українською... Чорноморці говорять українською мовою, що добре збереглася. Так само збереглися, під їхньою військовою кавказькою оболонкою, риси української народності в манерах, звичаях, повір'ях, у побуті домашньому й громадському.

Документ № 3.
Із книги Федора Щербини «Історія Кубанського козацького війська»

Усі ми знали, що в нас був наказний отаман, без якого не могло існувати козацьке військо, були свої військові та козацькі землі, свої станиці, свої станичні отамани та судді, свої станичні сходи та ради і взагалі козацькі порядки, а зі своєю природою з її степовими просторами, флорою та фауною ми були знайомі за власним досвідом, відчуттями та спостереженнями. Серед таких невіддільних від нашої козацької буденності умов ми народились, росли, розвивались та самовиховувались з дитинства.

Як образ чорноморських козаків знайшов відображення в мистецтві? Порівняйте їх із зображеннями козаків XVI- XVIII ст. (одяг, зброя, зовнішній вигляд тощо). Що було спільним, а що — відмінним?

1. 2. 3.

1. Козаки-чорноморці у 1804 році
2. Чорноморець на коні, 1804 рік
3. Чорноморський козак, до 1839 року

4.

5.

4. Козак-чорноморець кінно-артилерійських батарей, 1840-1845 роки
5. Трубач кінно-артилерійських батарей Чорноморського козацького війська, 1840-1845 роки

6.

6. Утворення Кубанських станиць, Геннадій Квашура

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Ознайомтеся з уривками документів. На які особливості адміністративно-управлінської системи Російської імперії наголошують їх автори? Як вони характеризують життя російських чиновників?

Документ №1.
Уривок з книги французького мандрівника маркіза Астольфа де Кюстіна «Росія 1839 року»

Росією править клас чиновників, які просто зі шкільної лави обіймають адміністративні посади, і править часто всупереч волі монарха. Кожен із цих панів стає дворянином, діставши хрестик у петельку, і, озброївшись цим чарівним значком, перетворюється на поміщика, одержує землю і кріпосні «душі». І новоспечені ці поміщики користуються своєю владою, як і личить вискочням. На словах вони прихильники всіляких нововведень, а насправді — деспоти з деспотів. Свої поміщицькі права вони використовують з нечуваною жорстокістю, що робить їх об'єктом проклять нещасних селян. Із надр своїх канцелярій ці невидимі деспоти, ці пігмеї-тирани безкарно гноблять країну.

Документ №2.
Уривок з листа Григорія Галагана від 19 березня 1849 р.

...У Києві тут усі, починаючи від генерал-губернатора, всі ведуть якесь дивне життя, чуже будь-якому спілкуванню. Вранці роблять візити церемонні, завжди у фраках, а увечері всі дами сидять у себе вдома, і тільки коли десь призначено бал або вечір, виїжджають зі своїх домівок. Тепер університет тутешній під безпосередньою командою Бібікова[2]. Він зібрав усіх студентів і спитав їх: «Скажіть, що можете ви мені зробити?» Вони відповідали: «Нічого». — «А я можу закрити університет, так знайте ж...» і т. д., і т. д. Я бачив список тутешніх студентів і здивувався, наскільки кількісно переважають поляки над росіянами...

Ознайомтеся зі статистичними даними і дайте відповіді на запитання: 1) В яких регіонах України на початок ХІХ ст. частка українців у національному складі земель підросійської України була більшою, а в яких — меншою? Чим це можна пояснити?

Зробіть висновок про національний склад земель підросійської України 1897 р.? Зробіть припущення, на яких територіях проживали компактно національні меншини.

№п\п	Регіон підросійської України	Частка українців у національному складі регіон
1.	Лівобережжя	98,1 %
2.	Слобожанщина	85,9 %
3.	Правобережжя	88,0 %
4.	Південна Україна	71,0 %

Національний склад земель підросійської України 1897 р.

№п\п	Національності	Частка в населенні України
1.	Українці	71,5%
2.	Росіяни	12,4%
3.	Євреї	8,5%
4.	Німці	2,1%
5.	Поляки	1,7%
6.	Кримські татари	0,9%
7.	Інші	2,9%

Проаналізуйте уривок з праці М. Грушевського «Українці». Як автор характеризує національний склад населення українських земель? Що, на думку М. Грушевського, вплинуло на створення однорідного типу населення Наддніпрянщини?

Приблизно 9/10 усієї української етнографічної території (тобто території з переважаючим українським населенням) перебуває в кордонах Росії, займаючи майже всю південну частину її — за винятком Подоння і південного Поволжя — і зосереджуючи в собі близько 26 млн українців. Найбільш однорідним складом населення відзначається середнє Подніпров'я (губернія Полтавська, південна частина Чернігівської, східна частина Київської й суміжні частини Катеринославської), де український елемент складає в цілому не менше 90 % населення, коливаючись між 80 і 98 % навіть за офіційним переписом. У західній частині воно більш розріджене інородними елементами, головним чином польським і єврейським.

При такій величезній кількості, займаючи більшу і дуже різнорідну територію, живучи в різних фізичних і культурних умовах, стикаючись із різними народностями і культурами, українське населення неминуче повинно виявити певні відмінності як у своїх психофізичних і етнографічних рисах, так і в культурному, економічному й політичному складі свого життя. Однак значні відмінності в народних рисах зустрічаються в най-

більш глухих окраїнах української території — у Карпатському гірському поясі і в Поліській полосі, що менше зазнали колонізаційних пертурбацій, на які така багата була історія українського народу. Уся ж центральна і південно-східна частини української території завдяки цим пертурбаціям, які змішали, так би мовити, усю масу населення, визначаються більшою однорідністю в типі свого населення, виявляючи лише другорядні відмінності у своєму діалекті, в етнографічному складі і в культурі. І цей пануючий тип, до якого належить не менше 5/6 всієї української народності, являє цілком певний національний різновид, відмінний від своїх сусідів — поляків, білорусів, великоросів, і який має певні лінгвістичні, етнографічні, культурні особливості, і який органічно пов'язаний воєдино разом зі своїми окраїнами загальними рисами і свідомістю цієї спільності і цілком ясно протиставляє себе іншим народностям.

[Грушевский М. С. Украинцы // Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия, Россия, Германия. — СПб., 1910.— С. 309—310]

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ПОЧАТКУ XIX СТ.: ГОСПОДАРСТВО ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ

Ознайомтеся із статистичними даними про кількість (у відсотках) селян кріпаків наприкінці XVIII ст.—на початку XIX ст. у різних регіонах України? Поміркуйте, чому частка селян-кріпаків на початку XIX століття зросла в усіх регіонах? Визначте, в яких регіонах України кріпаків було найбільше, а в яких — найменше. Чому?

№п/п	Регіон	Відсоток селян-кріпаків у відсотках до загальної кількості селян	
		наприкінці XVIII ст.	на початку XIX ст.
1.	Правобережна Україна	75	90
2.	Лівобережна Україна	30	45
3.	Слобідська Україна	30	45
4.	Південна Україна	20	25

Уважно розгляньте картини українських художників та історичні реконструкції присвячені українському селу початку та середини XIX ст. Які реалії буденного життя українського села показують мистецькі твори? Що можна довідатися з цих картин про життя українських селян (їх заняття, побут, вірування, традиції тощо).

Зробіть висновок про традиційну українську забудову, національний костюм. Опишіть повсякденний та святковий одяг українців.

За візуальними джерелами визначте: 1) про розвиток яких галузей господарства вони свідчать; 2) якими були тогочасні умови праці; 3) якими були засоби виробництва.

1. 2.

1. Тарас Шевченко. Селянська родина. 1843 р.
2. Тарас Шевченко. Судня рада. 1844 р. На офорті відтворено сцену судочинства українського селянства.

3. 4.

3. Микола Пимоненко. Великодня утреня. 1891 р.
4. Микола Пимоненко. Жнива в Україні.

5. 6.

5. Воли на оранці. С. Свєтославський
6. Малоросійської шинок. Художник Штернберг. 1837 р.

7 8.

7. Сільськогосподарське приладдя селян Черкаського повіту Київської губернії
8. Традиційне українське житло початку XIX ст.

9. 10.

9. Народна картина «Селянин і селянка». XIX ст.
10. Український плуг. Перша половина XIX ст.

11. 12.

11. Хата в Опішні. Сергій Васильківський
12. Околиця. Сергій Васильківський

13. 14.

13. Сільська вулиця. Сергій Васильківський
14. Український пейзаж. Сергій Васильківський

15.

15. Сергій Васильківський. Картина «Село над річкою». 1900-ті роки

На основі дослідження уривків з історичних джерел зробіть висновок про домашній побут українських селян в першій половині XIX ст. Як їх опис узгоджується з картинами українських художників та історичними реконструкціями з попереднього завдання? На які риси національного характеру українців вказують джерела? Які прояви тогочасного повсякденного життя збереглися донині?

Із книги Йогана Генріха Блазіуса «Подорож Україною» (1844)

…хати стоять по можливості вільно і не дуже правильно, кожна хата має свій садок з численними яблунями, грушками, сливками та черешнями… Великий контраст для порівняння з тульськими (московськими) селами, у яких всі хати села стоять в один ряд на одному боці вулиці під

одним дахом і де село ділиться взагалі тільки в два ряди. Хат під двома схилами даху годі знайти… Відколи ми залишили Північну Росію, ми ніде не бачили так чистенько утримуваних хат, як у козаків. Стіни з дерев'яних брусів у всіх українських мешканнях обліплені знадвору і всередині глиною і чисто побілені. На тих білих глиняних стінах не терплять жодного найменшого сліду бруду… У крою та способі шиття свого одягу українці значно більше зближаються із західними слов'янами, ніж з великоросами… Великорос багато уваги приділяє тому, щоб бути пишно та коштовно одягненим — але зовсім не переймається прогріхами проти чистоти; українець в кожнім разі держиться чисто, а одяг його, зате, скромний та невибагливий.

Із спогадів Домініка П'єр де ла Фліза, француза за походженням, який від 20-х років XIX ст. був лікарем на Київщині

Селянські житла в Київській губернії скрізь збудовані з дерева, вони здебільшого теплі взимку. їх зовнішнє і внутрішнє планування всюди майже однакове. У Київському повіті майже всі хати вкриті соломою, і якщо покрівля не стара, вона не протікає, краще захищає від холоду і спекотного сонця, ніж покрівлі з дощок, черепиці чи металевих листів.

У деяких місцевостях, де бракує лісу, стіни будинку виплітають з лози або соломи, обмазують глиною і білять. Загалом у селах будинки невеликі, у них рідко буває більше однієї кімнати, перед якою є сіни, з другого боку від сіней роблять комору без вікон. У кімнаті завжди є піч, димар якої рідко роблять із цегли, звичайно його плетуть із лози й обмазують глиною зсередини і зовні. Цей димар виводить дим на дах. Піч топиться весь час, бо вона слугує не лише для випікання хліба, а й для щоденного приготування їжі. Хати заможніших селян часом просторіші, кімнати не такі тісні, у них більше порядку і чистоти, досить часто вони побілені всередині і зовні.

Внутрішнє впорядкування кожної хати майже скрізь однакове. В усіх помешканнях завжди можна бачити в кутку кімнати напроти дверей грубо намальовані образи святих у більшій чи меншій кількості, прикрашені натуральними висушеними квітами та білими рушниками, вишитими червоними узорами. Селяни моляться перед ними, особливо після їди; перед іконами стоїть обідній стіл, роль якого подекуди виконує скриня, де зберігаються їхні речі, оточена лавами. Вона накрита грубою, але чистою скатертиною, на ній лежать ніж, хліб і сіль, які щиро пропонують кожному чужинцю, бо жителі цих місць дуже гостинні.

У їхніх помешканнях зовсім немає меблів, хіба що іноді шафа і декілька простих стільців. Для їжі вони користуються простим мальованим глиняним посудом.

Із праці німецького вченого, мандрівника Й. Г. Коля «Подорожі Росією та Польщею» про Україну, яку відвідав 1838 р.

Усе навколо, уся природа була чарівна… Україна, де так багато привіту і краси… Хати, повиті зеленню й буйним зіллям, розкинулися по узбіччях балок і поховалися в ярах. Високо поза селом, де продувають вітри, стоїть 50 і 100 вітряків. І так перед мандрівником, що йде високим, голим і пустим степом, несподівано розкривається дуже мальовничий та небуденний образ, коли з яру виринає українське село».

Українці «жиють у чисто утримуваних хатах, що до тебе всміхаються. Вони не вдовольняються тим, що кожного тижня їх миють, як це роблять Голяндці, але ще що два тижні їх білять. Тому їхні хати виглядають білі, неначе свіжовибілене полотно…

Я був дуже мило заскочений внутрішнім уладженням назовні так мало обіцяючої хати. Лише жити в цій чепурненькій світлиці. Надворі було дуже гаряче, а тут мило та холодно. Повітря було гарне, свіже та запашне. Земля була вкрита травою, а на стінах зілля — усе було чисте та чепурне. Я не можу, щодо цього, нахвалити українців, якщо рівняти їх із поляками та москалями…

По городах українських хат багато «посіяних і посаджених квітів і зілля, із дзвіночками, туберозами й айстрами, із кавунами, гарбузами, огірками й іншою на Україні плеканою городиною. У неділю йдуть дівчата в ці городи, рвуть величаві квіти і заквітчуються, неначе князівки. Ба навіть ці українські стрункі дівчата так дуже люблять квіти, що в будні при роботі заквітчуються й тоді подобають на жрекині Фльори. А що вони люблять співати, то переживається по цих землях таке, що рідко деінде стрінеться. Жінки, завінчані, за найтяжчою працею без упину співають, мов солов'ї. І тяжко живо переказати читачеві лише словами цю повну життя картину!…

Українець, що старанно робить туалету, плекає своє тіло та бере козацький або гвардійський однострій, виходить своїм обличчям більш ніжно вироблений і ближчий досконалості, ніж москаль, а також шляхетніший і кращий. [Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. — К., 1992. — С. 193—195]

Прочитайте вірш Т. Шевченка «Село — і серце одпочине» — з Малого Кобзаря (1911). Як поет описує українське село? З чим його порівнює? Як ви розумієте слова « Сам Бог витає над селом»? Чому українське село в уяві митця набуває ідилічних рис?

Село! І серце одпочине:
Село на нашій Україні —
Неначе писанка, село.
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколистії тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам Бог витає над селом.

Ознайомтеся з уривками з інвентарних правил[13] 1847-1848 рр. Про які повинності селян Правобережної України в них йде мова? Чи легким було становище українського селянства в першій половині XIX ст.?

§ 2. За надані селянам земельні ділянки й інші угіддя вони повинні відробляти поміщику панщину кожний тиждень; тяглове сімейство — по три дні тяглових з урядкою і по одному дню жіночих; напівтяглове — по два дні піших і по одному дню жіночих.

Примітка. Працездатними вважати чоловіків від 17 до 55, жінок — від 16 до 50, якщо, між іншим, вони не мають особливих фізичних або розумових вад.

§ 13. Кожний робітник зобов'язаний відробляти за один день одне з таких завдань.

13 ІНВЕНТАРНІ ПРАВИЛА 1847–1848 – положення, які визначали розмір наділу та уніфікували повинності поміщицьких селян у Правобережній Україні, Литві та Білорусі. Підготовлені київ. військ. губернатором, київ., подільським і волин. ген.-губернатором Д.Бібіковим і видані 26 трав. 1847 з подальшими доповненнями до них від 29 груд. 1848. Причиною видання інвентарних правил. було побоювання царського уряду нац.-визвол. піднесення укр. та польс. нас. Австрійс. імперії напередодні та в часи революц. подій 1848–1849 та можливості перенесення його на тер. Російської імперії. Інвентарні правила були запроваджені царським урядом і спрямовані на обмеження кріпосного права. До цього монарха спонукала загроза повного розорення селян.

Із робочою худобою:

1. Зорати землі чорноземної, глинистої і суглинистої 1/4 десятини, піщаної — 1/3 десятини і багаторічного перелогу 1/6.
2. Зорати одним ралом свіжої оранки — 1/2 або давньої заростої 1/3 десятини.
3. Заборонувати землі глинистої та суглинистої 1/2 десятини, піщаної і чорноземної — 1 десятину.
4. Перевезти на відстань до 25 верст в один кінець різного вантажу на одній коняці від 15 до 20 пудів, а на двох конях або на парі волів — від 25 до 35 пудів.

Без робочої худоби:

5. Засіяти хліб на 4 десятинах.
6. Вижати хліба озимого або ярого 1/2 десятини; викосити того або іншого хліба 1/3 десятини.
7. Зв'язати скошеного хліба при доброму врожаї з чверті десятини, а при поганому з 1/3 десятини, а в маєтках, де простір землі невідомий, зв'язати такого хліба 3 копи.
8. Змолотити озимого хліба, з 1 квітня до 1 жовтня, по 1 копі на день, а в інші пори року — по 2/3 копи, провіяти вимолочене збіжжя і зібрати солому.
9. Змолотити ярого хліба, з 1 квітня по 1 жовтня, по 1 1/2 копи на день, а в інші пори року — по 1 копі, провіяти змолочене збіжжя і зібрати солому.
10. Скосити сіна на перелогах 1/2 десятини і на луках та на низинах із купинами — 1/3 десятини.
11. Зібрати сіна і скласти в копиці на гарних луках з 1/3 десятини, а на поганих — з 1/2 десятини.
12. Розкидати гній на десятину.
13. Нарубати 1/4 кубічних сажені триполінних дров.
14. Напрясти пряжі 5 пасм у 30 ниток, довжиною у 2 1/2 аршина.
15. Виробити селянського полотна, 50-аршинну штуку, за стільки днів, якої ширини буде полотно.

На основі картин та фрагментів історичних джерел визначте, яким було становище селян-кріпаків. Як доля кріпаків відобразилася в народних піснях? Висловіть власне ставлення до такого явища як кріпацтво.

Із записок Автонома Солтановського (1849–1864)

У польських поміщиків їх кріпацький православний народ іменувався бидло (худоба). Народ працював весь тиждень, навіть і у свята. Свою землю обробляли здебільшого ночами. Кріпак був особою, яка перебувала поза законом. Бити його можна було скільки завгодно (можна було і до смерті забити, якщо польський поміщик жив у злагоді з владою). Били кріпаків пани і пані, били їх управляючі, били економи, били поліцейські та всілякі інші можновладці, били за злочини і проступки, били за судом і без всякого суду…

Скарга селян с. Полтви Золочівського округу до Франца-Йосифа I про захоплення поміщиком громадських земель (1851 р., жовтня 7/19)

[…] У 1848 р. пан дідич с. Полтви Михайло Торосевич заподіяв нам, підданим, різні кривди, а саме: загарбав наші землі, луки, зокрема долини Теребіж, Піднивки і Заливи, і заборонив нам вирубувати ліс, хоч цим правом ми користувалися з незапам'ятних часів. Ми декілька разів подавали скарги до ц.-к. окружного уряду, але жодної з них не вдовольнили… Коли ж після останньої скарги не було прислано жодної комісії, ані видано рішення, пан почав самовільно косити луки. Тоді деякі нетерплячі члени громади захотіли заборонити панові косити навпроти своїх грунтів, доки не буде окружної комісії, то ж пішли і зігнали панських косарів з луки. На першу скаргу пана Торосевича до Полтви приїхав пан окружний комісар з військом, який арештовував і сурово карав нас, бо кільканадцятьом всипав по 50 київ, а одного навіть віддав до війська. За наказом пана комісара громаду примусили своїм коштом скосити ці луки для пана, даремно скласти в скирти і оплатити перебування комісії…

1. 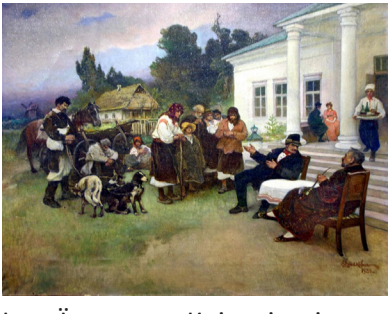
2.

1. Іван Їжакевич. Кріпаків міняють на собак. 1952 р.
2. «Продаж кріпаків з аукціону». Картина російського художника Клавдія Лебедєва

3. Продаж дворової дівчини на картині російського художника Миколи Неврєва «Торг. Сцена з кріпацького побуту. З недалекого минулого» (1866 р.)

КРІПАЦЬКІ ПІСНІ.

МОЛОДАЯ ДІВЧИНОНЬКА

«Молодая дівчинонька,
Чого з лиця спала?»
«Така тепер, козаченьку,
Панщина настала».
Що в неділеньку раненько
Усі дзвони дзвонять,
Молодії отамани
По улицях ходять.
«Ой годі вам, добрі люди,
До церкви ходити,
Беріть ціпи та лопати
Та йдіть молотити».
Змолотили стіг пшениці,

Везуть продавати,
Молодому отаману
Жупани справляти.
Ой справили два жупани,
Треті шаравари,
Тепер же ми, пани-братці,
Навіки пропали.
Задолжався пан Письменський
Сорок тисяч грошей,
а ісправив пан Письменський
Хороми хороші.
А за тії та хороми
Взяли у нас корови,
А за тії східці
Позаймали й вівці.
А у тих же та хоромах
Побиті кілочки,
Доживемся ми до кінця,
Не буде й сорочки.

ОЙ ПРИЙШОВ Я ТА ДО ДВОРА

Ой прийшов я та до двора,
Зараз покладають,
А вокоман з мандатором
Ззаду забігають.
Ой прийшов я та до двора,
Кладуть мене бити;
Ой вже ж бо я од панщини
Не можу ходити.
Не бий мене, атамане,
Не бий мене, пане!
А хто буде лани жати,
Як мене не стане?

**ОЙ У НЕДІЛЮ РАНЕСЕНЬКО
ДО ЦЕРКВИ ДЗВОНИ ДЗВОНЯТЬ**

Ой у неділю ранесенько до церкви дзвони дзвонять,
А нашого вельможного пана десятчики на панщину гонять:
«Ой годі вам, препогані хлопи, до церкви ходити, —
Ідіть на свого вельможного пана роботу робити!

Ой годі вам, хлопи, до бога молитву засилати, —
Ідіть своїму вельможному пану садочки копати!»
А у того вельможного пана білії онучі, —
Заплакали хлопи, заридали, на панщину йдучи!
А у того вельможного пана хорошії дочки, —
Ходять його хлопи голі, без сорочки!
А у того вельможного пана прехороша пані, —
Ходять хлопи на роботу трохи не безштанні!
Ой як пішли, потягнули чиншовії жони, —
Уклонились вельможному пану у самії ноги:
«Ой пане наш, добродію, пожди нам хоч трохи!»
Продав жито пан вельможний та взяв силу грошей.
Та збудував на утіху будинок хороший;
Та посіяв вельможний пан пшеницю ланами,
Та позганяв на панщину батьків із синами.
Летить крячок над женцями, літаючи, кряче,
За сльозами в пана хлопи і світу не бачать!
Летить крячок над женцями, літаючи, плаче;
Коли ж тії в пана хлопи та долю побачать?

На основі статистичних даних та уривка з джерела зробіть висновок про вплив поміщицького землеволодіння на українських землях у складі Російської імперії на розвиток сільського господарств та промисловості, зокрема цукроварної.

Частка поміщицького землеволодіння на українських землях у складі Російської імперії

№п/п	Регіони	Частка поміщицького землеволодіння
1.	*Лівобережна Україна*	*68%*
2.	*Слобідська Україна*	*70%*
3.	*Правобережна Україна*	*75%*
	Південна Україна	*68%*

Уривок із статті Павла Клебановського «Спогади про фірму братів Яхненків і Симиренка»

На початку 1840-х рр. бурякоцукрова промисловість у Росії була в самому дитинчатому стані… Саме в цей час зважилася фірма братів

Яхненків і Симиренка зайнятися бурякоцукровим виробництвом… Фірма… розквітла в часи кріпацтва, коли обробіток полів, вимолот хліба були патріархальні, коли селяни задарма працювали на поміщика, коли ніхто з заможних людей не вважав потрібним обзаводитися в господарстві машинами і всі дивилися на машини як на непотрібну розкіш, коли про залізницю в Південній Росії не було й мови, коли машини насправді нікому не були потрібні, коли гроші використовувалися на утримання зайвої прислуги, карет, коней. Рідко хто з землевласників думав тоді про покращення свого господарства; не було потреби про це турбуватися, так як все даром пливло в руки поміщиків.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МІСТ ТА ТОРГІВЛІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Розгляньте картини, на яких зображені міста першої половини XIX ст. На які риси тогочасних міст звертають увагу художники? Встановіть, чим міста початку XIX ст. відрізняються від міст козацьких часів. Що було в них спільного?

1.

2.

1. Євграф Крендовський. Олександрівська площа в Полтаві. 1840
2. Федір Алексєєв. Краєвид міста Миколаєва. 1799

3.

4.

3. Кароль Ауер. Вигляд міста й замку в Золочеві. 30-ті рр. XIX ст.
4. Антон Лянге. Вид Львова, 20-ті рр. XIX ст.

Ознайомтеся з фрагментами з джерел, статистичними даними про населення Одеси в XIX ст. та розгляньте ілюстрації тогочасного міста. Визначте, про які особливості розвитку Одеси в XIX ст. вони свідчать? Які факти свідчать, що одеський порт був міжнародним? Відповідь обґрунтуйте.

Із спогадів німецького ученого-мандрівника Йоганна Георга Коля, який відвідав Одесу в 1838 р.

...До одеської пристані 1837 р. причалило 650 суден, з яких половина були італійські (переважно під австрійським і сардинським прапорами). За ними чисельно найсильніші були англійські та грецькі судна. Експорт найбільше складався з пшениці (до Англії й Італії), лою (до Англії) і вовни. Імпорт — з мануфактури і колоніальних товарів. Товарний обіг одеського порту дорівнював Ризі, а з російських поступався лише Петербурзькому.

Із праці історика та статиста Аполлона Скальковського

Привізні площі Одеси, а коли підвезення пшениці траплялося, як в той рік, особливо великим, то і всі навколишні вулиці, були суцільно заставлені обозами з усіляких селянських возів, та так густо, що від них «ні проходу, ні проїзду не знайти». Адже до них, зрештою, сходилися в місті і чумацькі шляхи, і поштові тракти Новоросії, Волині, Полтавщини, Київщини та Бессарабії. На цих же галасливих площах, біля розпряжених возів з піднятими голоблями, чумаки зазвичай і проводили час, поки в місті вирішувалася подальша доля їх вантажу. «Вони вбиралися в полотняний одяг, просочений дьогтем; свитка, батіг, плоска бочка з водою, мазниця з дьогтем і казанок для варіння пшоняної каші з салом, тут на вулиці між возами і було все майно чумака.

Карта Одеси 1850 р.

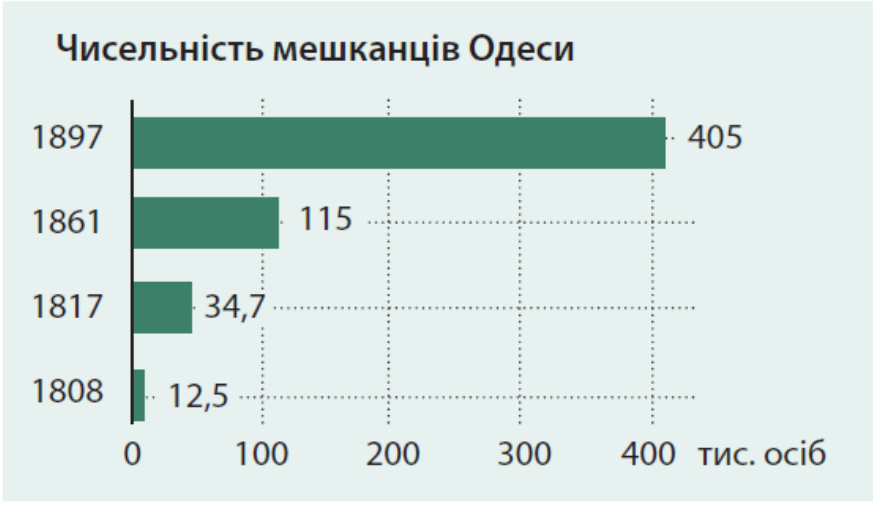

Практична гавань в Одесі. Поштівка кінця XIX ст.

Ознайомтеся з фрагментами з українських народних пісень XIX ст. Про які особливості соціально-економічного життя Одеси в них ідеться?

З поля вітер віє (чумацька пісня)

З поля вітер віє,
За Лиманом завиває, —
Туга, печаль налягає…
Ой я з туги, та з печалі
Піду в коршму погуляю —
Шинкарочка молодая

Вона ж мене давно знає.
Горілочки навірає.
«Шинкарочко молодая,
Усип меду і горілки,
Тепер в мене нема жінки:
В кого жінка, в кого діти,|
Тому в Польщі[14] добре жити,
А я жіночки не маю —
Я в Одесі прогуляю!
А в Одесі добре жити —
Мішком хліба не носити,
На панщину не ходити[15],
Подушного не платити;
Ні за плугом, ні з ралом —
Називають мене паном!
***
Ой Одеса моя мила!
Чим ти мене спорядила?
З хазяїна — бурлакою,
П'яницею, гулякою.
***
Що в Одесі
За сім років заробив,
Те в Полтаві зробив славу —
За дві ярмарки пропив.
***
Косіть, хлопці, та овес,
Та поїдем у Адес;
А в Адесі рідна мать
Не дасть же нам загибать!

14 «Польщею» до кінця XIX ст. у народі називали землі Правобережної України — колишні володіння Речі Посполитої

15 Після скасування кріпацтва цей рядок у пісні був замінений на: «Малих діток не кормити»

Ознайомтеся з уривками з історичних джерел та розгляньте уважно картини. Як цю особливість проведення ярмарків відображено та розкрито в них? Що спільного з сучасними ярмарками? Яку роль, на вашу думку, відігравали ярмарки в розвитку торгівлі та господарства на українських землях в XIX ст.? Якими товарами торгували на ярмарках? Як цей перелік свідчить про побут і традиційну кухню населення українських земель?

Олексій Ківшенко. Ярмарок на Україні. 1882 р.

Володимир Маковський. Ярмарок в Україні. 1885 р.

Уривок із праці німецького ученого-мандрівника Йоганна Георга Коля «Подорожі Росією та Польщею» про харківський Хрещенський ярмарок у 1838 р.

За 14 днів приходило до Харкова два рази стільки краму, що до Риги за цілий рік. Найбільше продавалося тут коней і текстильних виробів (бавовняних, лляних, конопляних, вовняних і шовкових). Далі йшли металеві вироби, цукор, конфітюри, солодке печиво, хутра, південні овочі, риба. У харківських ярмарках головна роль у всіх відношеннях, як в розумінні продуцентів, так і посередників, належить великоросам. Значно більше половини всіх виробів походить з їх московських великих фабрик, і значно більше половини купців-гуртівників належить до їх племені.

Уривок із оповідання Г. Квітки-Основ'яненко «Салдацький патрет» (1833) про ярмарок в Україні на початку XIX ст.

А тим часом позісходилося народу вже чимало! Таки куди оком не глянеш, то усе люди, усе люди... І чого то туди не понаносили або не понавозили! Таки такий ярмарок, що неначе у Харкові об пречистій: усякого товару, якого тільки подумаєш, усе є. Чи груш? Та і на возах груші, і в мішках груші, і купами груші. А там Москва з лаптями та з ликами; були в них і миски, ложки і тарілки розмальовані; були й решета, і ночовки, діжі, лопати, сівці, черевики, чоботи з підковами й німецькі, тільки гвіздочками попідбивані. Тут же... продавалася терта кабака і тютюн у папушах; а там — залізний товар: підкови, гвіздочки, сокири, підіски, ухналі й усе, чого треба. А тут вже — лавки з красним товаром для панів; струковатий перець на нитках, родзинки, хвиги, цибуля, усякії сливи, горіхи, мило, медянички, свічки, тараня, ще по весні з Дону навезеная, і суха, і солона; кав'яр, оселедці, яловичина, ніжки, шпильки, голки, гаплики і для нашого брата свинина. Дьоготь і в шерітвасах, і в мазницях; продавались і самі квачі; а побіля їх стояли бублики, буханці, горохвяники, гречаники; носили у ночовочках печеню, шматками покраяну: на скільки тобі треба, на стільки й бери. А там купами капуста, буряки, морква огородня.

Тут же був хрін, ріпа, картохлі, що вже швидко хліб святий з світу божого зженуть. А тут з Водолаги горшки, кахлі, миски, покришки, глечики, кухлики... Були й свити; були кожухи, усякі пояси, шапки, і козацькі, і каплоухі. Був і дівчачий товар: стрічки, скиндячки, серги, баєві юпки, плахти, шиті рукава і хустки; жіноцькі очіпки, серпанки, запаски, кораблики, рушники, і шиті, і з мережками, щітки, гребні, днища, веретена,

сіль товчена, глина жовта, запанки голов'яні; персні, черевики… аж утомишся, розказуючи. Чого-то там не було!

А промеж такої пропасті товару що то народу було! Той купує, той торгує, той божиться, той прицінюється, той спорить, той товариство скликa; той на жінку гука, ті лаються, ті йдуть могоричі запивати; жіноцтво щебече, усі разом розказують і ні одна не слуха, старці співають Лазаря, кобили ржуть, колеса скриплять; діти, погубивши матерів, пищать; там скавучить собака, там придушили порося: вижчить на весь базар, а свиня, хрюкаючи, пробирається промеж народом…

На підставі аналізу уривків з документів та ілюстрацій дайте загальну характеристику чумацтву та чумакам. Які особливості побуту, звичаї та традиції чумаків відображені в документах та картинах? Поміркуйте, як чумацтво сприяло розвитку торгівлі? Свою думку обґрунтуйте.

1. 2. 3.

1-2. Портрети чумаків. Художник П. Мартинович. 1870-1880-ті роки
3. Чумак. Ілюстрація К. Трутовського до твору Марка Вовчка. 1860 р.

4. 5.

4. Чумацький Ромоданівський шлях. Художник С. Васильківський 1890-ті роки
5. Чумацький віз (мажа)

6.

6. Микола Каразін. Чумаки в дорозі. 1899 р.

Уривки із книги Миколи Арандаренка
«Записки про Полтавську губернію»

…Ті, що займаються візникуванням солі з Криму і Бессарабії, а також риби з Криму і Дону, звуться тут чумаками. Візникування своє чумаки провадять звичайно валками, які складаються з кількох десятків возів. Валка, або хура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візникування, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожному. Таке товариство зветься в них артіллю… В дорозі ж чумак піддає себе всіляким злигодням: завжди тверезий, помірний у харчах, пшоняна каша з салом або галушки, шмат хліба з сіллю — оце все його харчування. У дорозі, не маючи в своєму розпорядженні грошей, чумак обмежений. До кінця візникування гроші всієї артілі зберігаються в отамана.

Волів у дорозі завжди пасуть на паші, за винятком осінньої пори, коли чумаки їдуть уже на сухому фуражі. Зимою чумак особливо піклується про корм для своїх волів. Переїзд робить він звичайно зранку — до 20 верст, і пасе волів, потім до вечора друга запряжка, теж 20 верст. Іноді, за обставинами, робить і більші запряжки. Візникування їх починається від початку весни і триває до осені. Взимку чумаки в подорож не їдуть. Зупиняючись на ночівлю, чумаки вишиковують свої вози в колону, військовим порядком».

…Великий зріст, фізична сила, мужні риси обличчя і довгий жмут волосся, закручений за вухо (чуприна, або оселедець), руки, які свідчать про міцність м’язів, поважна постава з виразом самосвідомості на обличчі, гордість — з мовчазною веселістю, одяг — надто широкі шаровари, нарозхрист свита і висока смушкова шапка становлять відмінні риси чумака…

Павло Рябков (український етнограф) про чумакування

…Чумак на первісній стадії — це воїн-торговець, згодом — торговець-посередник між виробником та споживачем, і, нарешті, на завершальній фазі свого існування, — фурщик, візник… Через один лише Берислав проходили величезні транспорти із сіллю, рибою, фруктами тощо — до 100 000 підвід, від 50 до 75 тис. голів рогатої худоби протягом року… Більшість чумаків возили цукор у Росію….З Ростова йшли на Дон по рибу — брали чехоню, тараню, судака, чабака та ін. Верталися додому до Петра (12 липня)… Після Петра ще ходили, більше в Крим по сіль…

Ознайомтеся з чумацькими піснями. Про які особливості життя чумаків з них можна дізнатися? Чи легкою була чумацька доля?

Ой ходив чумак, та й ходив бурлак

https://sites.google.com/view/history5-6/9/31

Ой ходив чумак, та й ходив бурлак
Ой сім год по Криму, сім год по Криму.

Та не лучалась та й причинонька
Ой от роду ж йому. От роду йому ж.

Та й случилась ой причинонька,
Ой з Криму же ідучи, з Криму ідучи ж.

Та й сірі же воли та й покрали.
Ой чумак і заболів, чумак заболів.

Та й болять і ручки, та й болять і ножки,
Та й болить і голова, болить голова ж.

— Та бідна моя та головочка,
Шо чужая дальня сторона, чужа сторона.

Та й у Кримочку, та й у городочку
Та й ударило в дзвін, ударило в дзвін.

Та й по тому, та й по чумакові,
Що ходив годів сім, ходив годів сім.

Та й у Кримочку, та й у городочку
Та й ударило в два, ударило в два.

Та це ж по тому та й по чумакові,
Що чужая сторона, чужа сторона.

Та й у Кримочку, та й у городочку
Та й ударило в п'ять, ударило в п'ять.

Та це ж по тому ж та й по чумакові,
Що у цивилю скриплять.

Маю мажі, маю воли

Маю мажі, маю воли, Маю
батіг черемховий,
Від негоди — кожух старий,
Ще й шаровари,

Гей, гей, я з вами,
Чумаками — бурлаками,
Гей, гей, я з вами
Чумаками — бурлаками…

Випив чарку, випив другу,
Випив третю й не журюся,
На багату подивлюся,
А на бідній оженюся…

Гей, гей, я з вами
Чумаками — бурлаками,
Гей, гей, я з вами
Чумаками — бурлаками…

Бідна жінка спати ляже,
Ївши сухар, пивши воду,
А багата тобі скаже -
Іще грошей, ще й вигоди…

Гей, гей, я з вами
Чумаками — бурлаками,
Гей, гей, я з вами
Чумаками — бурлаками…

Пропив мажі, пропив віз,
Пропив все те, що привіз:
Від негоди кожух старий,
Ще й шаровари…

Гей, гей, я з вами
Чумаками — бурлаками,
Гей, гей, я з вами
Чумаками — бурлаками…

Слухати пісню "Маю мажі, маю воли:
https://sites.google.com/view/history5-6/9/32

Гуляв чумак на риночку

Гуляв чумак на риночку
Та й пив чумак горілочку:
Пропив воли, пропив вози,
Пропив ярма ще й занози
- Все чумацькеє добро!

Прокинувся чумак вранці
Та й полапав у гаманці,
Всі кишені вивертає,
Аж там грошей вже чортмає -
Нічим похмелитися!

Пішов чумак до шинкарки:
– Всип, шинкарко, хоч півкварти!
Шинкарочка згорда дметься
Ще й з чумаченька сміється,
Що гіркий п'яниця!

Скинув чумак жупанину:
– Всип, шинкарко, четвертину!
– Ой не всиплю четвертину,
Дістань грошей хоч полтину,
Тоді пий, гуляй!

– Ой пішов би я додому,
Та боюся поговору:
Будуть бити, та ганьбити,
Та заставлять ще й косити, -
А я козак нездоров…

Ой піду я у Молдаву,
Там сім літ я погарую,
Там сім літ я погарую,
Воли й вози покупую -
Знов я буду чумаком!

Гуляв чумак на риночку — Іван Козловський:
https://sites.google.com/view/history5-6/9/33

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ.

З якими явищами на українських землях пов'язані наступні праці?

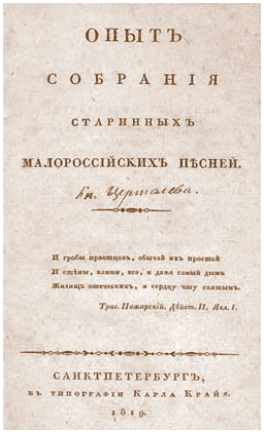
ОПЫТЪ
СОБРАНІЯ
СТАРИННЫХЪ
МАЛОРОССІЙСКИХЪ ПѢСНЕЙ.
Кн. Цертелева.
И гробы провѣщаютъ, обычай въ простой
И сѣдины, плачи, все, и даже самый день
Жилищъ отеческихъ, и сердцу чту священный.
Трое. Невторскій. Абет. II. Яз. I.
САНКТПЕТЕРБУРГЪ,
въ типографіи Карла Крайя.
1819.

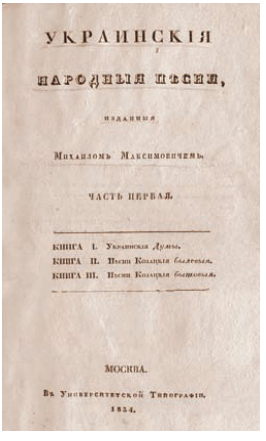
УКРАИНСКІЯ
НАРОДНЫЯ ПѢСНИ,
изданныя
Михаломъ Максимовичемъ.
ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.
КНИГА I. Украинскія Думы.
КНИГА II. Пѣсни Козацкія Былевыя.
КНИГА III. Пѣсни Козацкія Бытовыя.
МОСКВА.
Въ Университетской Типографіи.
1834.

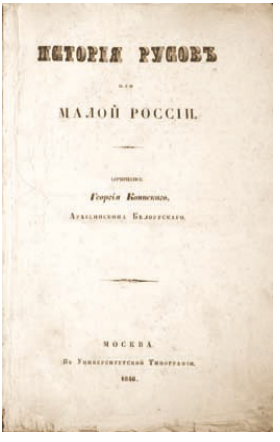
ИСТОРІЯ РУСОВЪ
или
МАЛОЙ РОССІИ.
сочиненіе
Георгія Конисскаго,
Архіепископа Бѣлорусскаго.
МОСКВА
Въ Университетской Типографіи.
1846.

1. 2. 3.

1-2. Титульні аркуші збірок народних пісень
3. Титульний аркуш «Історії русів»

Прочитайте уривки з програмових документів Кирило-Мефодіївського товариства. Визначте суспільно-політичні ідеали кирило-мефодіївців. Якими були основні цілі товариства? У чому кирило-мефодіївці вбачали причини складного становища слов'ян? Яким чином вони планували розв'язати національно-релігійні та соціальні питання, добитися створення держави та забезпечити в ній права і свободи громадян.

Із «Книги буття українського народу»:

..[57]. Племено слов'янське ще до принятія віри не ймило ані царей, ані панів і всі були рівні, і не було в них ідолів, і кланялись слов'яни одному богу-вседержителю, ще його й не знаючи. <...>

[60]. Але було два лиха в слов'ян: одно — незгода між собою, а друге те, що вони, як менші брати, усе переймали од старших; чи до діла, чи не до діла, не бачучи того, що в їх своє було лучше, ніж братівське. <...>

[87]. І хотіла Україна знову жити з Польщею по-братерськи, нерозділимо і незмісимо, але Польща жодною мірою не хотіла одрікатись свого панства.

[88]. Тоді Україна пристала до Москви і поєдналась із нею як єдиний люд слов'янський со слов'янським нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі божої нерозділимої і незмісимої, як колись поєднаються всі народи слов'янські між собою.

[89]. Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своєй простоті не пізнала, що там був цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель. <...>

[100]. Лежить в могилі Україна, але не вмерла...

[108]. Бо голос України не затих. І встане Україна зі своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в хорутан, ні в сербів, ні в болгар.

[109]....Тоді скажуть усі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, его же не брегоша зиждущий, той бисть во главу. [Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1990. — Т. 1. — С. 102—169]

Із Статуту Кирило-Мефодіївського товариства

Головні ідеї:

1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути.
2. Визначаємо, що при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: півден-

но-русів (українців. — Авт.), північно-русів (росіян. — Авт.), білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, іллірсербів з хуруганами (хорватами. — Авт.) і болгар.

3. Визначаємо, що кожне плем'я повинно мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом.
4. Визначаємо, що правління, законодавство, право власності і освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа.
5. Визначаємо, що при такій рівності освіченість і чиста мораль повинні служити умовою участі в правлінні.
6. Визначаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор з представників всіх племен.

Головні правила товариства:

1. Товариство утворюється з метою поширення вищевикладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства.
2. Товариство буде старатись заздалегідь про викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів, рівним чином і про повсюдне розповсюдження грамотності.

Відозва Кирило-Мефодіївського братства до українців (кінець 1845—1846 рр.)

Брати українці!

От сю розказу полагаючи перед ваші очі, даєм вам уважити, чи добре воно так буде.

1. Ми приймаємо, що всі слов'яни повинні із собою поєднатися.
2. Але так, щоб кожен народ зкомпонував свою Річ Посполиту й управлявся незмісимо з другими так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такії народи, по-нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, іллiро-серби і болгари.
3. Щоб був один сейм, або рада слов'янства, де б сходились депутати од усіх Речей Посполитих і там розважали б і полишали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського.
4. Щоб у кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на года, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на года.
5. Щоб у кожній Речі Посполитій була б посполита рівність і свобода і станів не було вовсі.
6. Щоб приймано депутатами й урядниками не по роду, не по достатку, не по розуму і просвіщенності народним вибором.

7. До того, щоб віра Христова була основою закону й общественної справи в цілому союзі і кожній Речі Посполитій.

От се вам, братіє українці обох сторон Дніпра, подаєм на увагу, прочитайте пильно і нехай кожен думає, як до сього дійти, і як би лучше воно було. Як багато голів, то багато розумів, кажуть. Коли ви об сім станете думати, то в той час, як прийде пора говорити об сім, вам Господь Бог дарує смисл і уразумєніє. [Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1990. — Т. 1. — С. 170—172]

Ознайомтеся з уривком із таємної інформації шефа жандармів графа О. Орлова губернаторам про Кирило-Мефодіївське братство. Встановіть, чому царський уряд розцінював програмові документи Кирило-Мефодіївського товариства як серйозну загрозу підвалинам самодержавства. Чому їх наказали заборонити і виключити з продажу?

Із таємної інформації шефа жандармів графа О. Орлова губернаторам про Кирило-Мефодіївське братство

Нещодавно виявлено, що молоді вчені люди в Києві, майже всі уродженці Малоросії, утворили Українсько-Слов'янське товариство Святих Кирила і Мефодія. Засновниками товариства були: колезький секретар Гулак, ад'ютант Костомаров і кандидат Бєлозерський, але з ними зближалася й інша молодь, яка здебільшого вчилася в університеті Святого Володимира.

Товариство ставило собі за мету приєднання до Росії іноземних слов'янських племен, а засобами до цього вважало піднесення слов'янських племен до поваги власної їх народності, усунення звичаїв з усього іноземного, знищення ворожнечі і встановлення згоди між ними, схиляння їх до сповідання однієї православної віри, відкриття училищ і видання книг для простого народу.

У декого з учасників Українсько-Слов'янського товариства було знайдено не застосований, проте, до товариства: статут, за правилами якого в слов'янських племенах мало встановитись народно-представницьке правління, рукопис найзлочиннішого змісту, який нібито витлумачував цей статут; інший рукопис, що називається «Закон Божий» або «Подністранка»; перероблена з Міцкевичевої «Пілігримки», у якому містилися революційні і комуністичні правила, а в кінці підбурливі відозви до слов'янських племен, та інші злочинні твори.

Треба ще зазначити, що ідеї про відновлення в кожній країні народності, мови, власної літератури й об'єднання слов'янських племен в одно ціле, не належить тільки особам, причасним до згаданої справи, а становлять об'єкт міркувань багатьох учених, і тих, хто з них займається дослідженням узагалі про слов'ян, називають слов'янофілами.

А в Києві і в Малоросії слов'янофільство перетворюється на українофільство. Там молоді люди більше піклуються про відновлення мови, літератури і звичаїв Малоросії, мріючи навіть про повернення часів колишньої вольниці козацтва і гетьманщини.

Причетні до справи про Українсько-Слов'янське товариство, як уроженці Малоросії, були, власне, українофілами. Усі вони у своїх листах, а художник Шевченко, колишній учитель Куліш і Костомаров навіть у надрукованих ними творах, зображаючи неправильно справжній стан України, яка ніби перебувала в тяжкому становищі, захоплено говорили про колишню Малоросію, надаючи їй надзвичайно великого значення; історію цього краю подавали мало не визначнішою за всі історії, наїзди гайдамаків описували як лицарства, наводили приклади колишньої вольниці, натякаючи, що дух свободи не охолонув і досі таїться серед малоросіян. Вірші Шевченка на малоросійській мові, особливо рукописні: «Сон», «Послання до мертвих і живих», «Три душі» та інші, одні пасквільного і величезною мірою зухвалого, інші прямо підбурливого змісту, за височайшою затвердженою ухвалою зі справи про Українсько-Слов'янське товариство, винуваті засуджені до суворого покарання; крім того визначено:

1. Надруковані твори: Шевченка — «Кобзар», 1840 р.; Куліша — «Повість про український народ», 1846 р., «Україна» 1843 р. і «Михайло Чернишенко» 1843 р.; Костомарова, під всевдонімом Ярема Галка — «Українські балади», 1839 р. і «Вітка» 1840 р. заборонити і вилучити з продажу. <...>
3. Генерал-ад'ютантам Бібікову і Кокошкіну повідомити, щоб вони стежили у ввірених їм губерніях, чи не лишилися в продажу вірші Шевченка, рукопис «Закон Божий» та інші підбурливі твори.

1.

2.

1. Сторінка слідчої справи про Кирило-Мефодіївське товариство та участь Т. Шевченка в ньому. 1847 р.
2. Титульна сторінка «Книги буття українського народу», опублікованої 1921 р.

Ознайомтеся з поетичними творами Т. Шевченка. Поміркуйте, як вони сприяли пробудженню національної свідомості українців. Висловіть власні враження від цих творів.

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно,
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась,
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?
«Молилася, турбувалась,
День і ніч не спала,
Малих діток доглядала,
Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти,
Панувала і я колись
На широкім світі,
Панувала… Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала.
Степи мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває…

Т. Шевченко, «Розрита могила», 1843 р.

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Т. Шевченко, «Заповіт», 1845 р.

* * *

Кінь басує, от-от річку,
От… от… перескочить.
А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати. Хто ж це такий?
От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
Первому — Вторая
Таке диво наставила.
Тепер же я знаю:
Це той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову-сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?

Т. Шевченко, «Сон», 1844 р.

1. 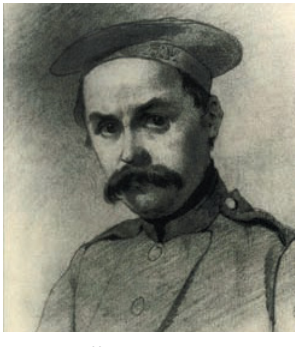

2. 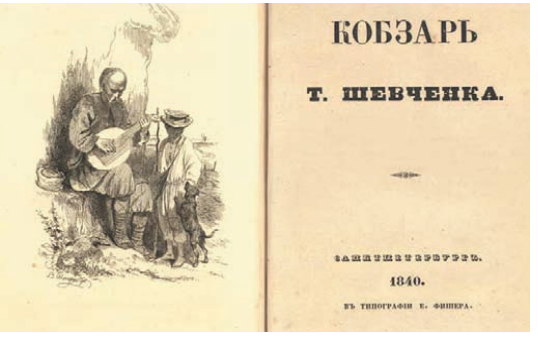

1. Перший автопортрет Т. Шевченка періоду заслання. 1847 р.
2. Перші сторінки «Кобзаря». 1840 р.

Ознайомтеся з уривками з документів. Висловіть судження, чому російська царська влада покарала Т. Шевченка за його вірші. Завдання! Чому український поет отримав найсуворіше покарання серед членів Кирило-Мефодіївського товариства — заслання в солдати на 10 років та заборонено писати і малювати?

З доповіді начальника III Відділення О. Орлова Миколі I від 26 травня 1847 р.:

Шевченко, замість того, щоб довічно відчувати благоговійні почуття до осіб августійшої фамілії, які удостоїли викупити його з кріпосництва, писав вірші малоросійською мовою найобурливішого змісту. В них він то зображав плач про уявне поневолення і лихо України, то оспівував славу гетьманського правління і колишньої вольниці козацтва, то з неймовірною зухвалістю зводив наклепи і виливав жовч на осіб імператорського дому, забуваючи в них особистих своїх благодійників. Крім того, що все заборонене захоплює людей із слабким характером, Шевченко набув між друзями своїми славу знаменитого малоросійського письменника, а тому вірші його ще шкідливіші й небезпечніші. З улюбленими віршами в Малоросії могли виникати і згодом укорінятися думки про уявне раювання часів гетьманщини, про щастя повернути ці часи і про можливість існування України як окремої держави.

…Шевченко почав писати свої підбурливі твори ще з 1837 р., коли слов'янські ідеї не захоплювали київських учених, як і вся справа доводить, що Шевченко не належав до Україно-слов'янського товариства, а діяв окремо, захоплюючись власною зіпсованістю. Проте за підбурливий дух і зухвалість, що виходила за всякі межі, його потрібно було визнати одним з найважливіших злочинців…»

***З вироку**:* «Художника Шевченка, за писання підбурливих і надзвичайно зухвалих віршів, як наділеного міцною будовою тіла, призначити рядовим в Оренбурзький окремий корпус з правом вислуги, доручивши начальству найсуворіше наглядати, щоб від нього, ні в якому разі, не могло вийти підбурливих і пасквільних творів.

Власноручна приписка імператора до вироку: «Під найсуворіший нагляд, заборонивши писати і малювати»».

Ознайомтеся з уривком з відозви Головної руської ради до галицьких русинів (українців), опублікованої 10 травня 1848 р.. Встановіть, яку основну ідею проголошувала Головна руська рада в документі, до чого закликала. Які першочергові завдання ставила перед собою Головна руська рада? Висловіть власне враження від документу.

Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, який розмовляє однією мовою і налічує 15 мільйонів, з якого третина мільйона заселяє галицьку землю. Той народ був колись самостійний, дорівнював у славі найвпливовішим народам Європи, мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних князів; словом, був у добробуті, заможним і сильним…

Вставайте ж, браття, вставайте з тривалого сну вашого, бо вже час! Вставайте, але не до колотнечі і незгоди! Але виступимо, разом, щоби піднести народ наш і здобути дані нам права. Живімо з іншими народами в любові і злагоді. Будьмо тим, чим бути можемо і повинні — будьмо народом!

Свою діяльність Народна Рада окреслює такими трьома пунктами:

1. Першим нашим завданням є зробити все для збереження віри і добитися для нашої конфесії, Церкви і священиків прав, рівних з іншими конфесіями.
2. Розвивати і підносити наш народ через плекання нашої мови, запровадження її в початкових і вищих школах, заснування періодичних видань, підтримування листування з письменниками як нашими, так і чужими, які належать до слов'янської гілки, розповсюдження корисних і повчальних книжок руською мовою, докладання всіх можливих зусиль для впровадження її на рівні з іншими в публічних установах.
3. Будемо дбати про дотримання наших конституційних прав, розпізнавати потреби нашого народу і шукати способів зміни нашого становища конституційним шляхом, а права наші від усякої напасті і попирання постійно й потужно обороняти.

Ознайомтеся з фрагментом з оголошення ради Київського університету про його урочисте відкриття. Хто міг навчатися в Київському університеті? За рахунок яких існував Київський університет?

…Затверджений у цьому краї університет, перетворений із Волинського ліцею, призначений переважно для навчання юнацтва губерній Київської, Волинської і Подільської; спадкова увага жителів їх до користі освіти і на майбутні часи зміцнила добробут учбових закладів цього краю.

Місцем заснування цього закладу обрано місто Київ, столицю святого рівноапостольного князя Володимира. <…> Хай це обрання провіщає успіхи розсадника освіти, у дусі благочестя і моральності.

Засновуваний університет названо імператорським університетом Святого Володимира, на честь великого просвітителя Росії. <…>

Університету Святого Володимира даровано всі права і привілеї, які надано іншим університетам у державі. Йому привласнено всі прибут-

ки з фундушів і капіталів, пожертвуваних дворянством та іншими станами Київської, Волинської і Подільської губерній для Волинського ліцею і Київської гімназії; по-недостачі цих коштів всемилостивіше наказано збільшити їх значними асигнуваннями із загальних державних прибутків, відповідно до потреб на утримання університету. [Хрестоматія з історії України для студентів вузів / Упорядн. Б. І. Білик, П. В. Дячук, Я. С. Калакура та ін. — К.: ІСДО, 1993.— С. 133—134]

Ознайомтеся з уривком з розпорядження попечителя Київського учбового округу ректору Київського університету про встановлення таємного нагляду за викладанням (1834 р., листопада 30). Про що свідчить документ? Яка, на вашу думку, причина появи цього документу? Виявом якої державної політики в галузі освіти є цей документ?

Беручи до уваги умови тутешнього краю, я вважаю потрібним запропонувати вашому високородію доповісти негайно до мого відома про такі обставини:

1. Коли б в лекції панів викладачів університету міг вкрастись хибний напрям, протидіючий вірі, моральності, покірності властям і викликання любові до якоїсь вітчизни, відділеної перекрученими думками від спільної улюбленої вітчизни, для цього я покладаю на вас ретельний, але таємний нагляд за викладанням університетських лекцій.
2. Коли б на нарадах університетських присутствених місць міг вкрастися дух непокори властям і протидія планам уряду.
3. Коли б ви з свого боку помітили особисті недозволені вчинки членів університету або зв'язки їх з людьми неблагодійними чи підозрілими.
4. Про всі наради університетських присутствених місць, які мають в собі явне або приховане політичне питання, як по університету, так і по училищах округу, попередньо пропозиції про те на обговорення зазначених присутствених місць я вас прошу доводити про це до мого відома.
5. Про всі виявлені розбіжності і протидії в училищах округу, як-то, між начальством училищ і вчителями, між директором та інспектором й інше.
6. Про всі ті випадки, які хоч і не згадуються в цій пропозиції, але які, з міркувань умов краю, здавалися б вам досить важливими і заслуговуючими на особливу увагу.

На останні три пункти цієї пропозиції я прошу ваше високородіє звернути одночасно увагу синдика університету, щоб і він з свого боку мав ретельний щодо виконання цих трьох пунктів нагляд і доповідав вам про все те, що визнає цього заслуговуючим.

РОЗВИТОК АРХІТЕКТУРИ ТА ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КІНЦЯ XVIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Розгляньте ілюстрації архітектурних пам'яток першої половини XIX ст. Визначте в якому архітектурному стилі вони побудовані. Що було характерне для цього стилю? Свою відповідь аргументуйте на конкретних прикладах.

1. Олександрівська площа в Полтаві за планом 1808 р.

2. Будинок Полтавських губернських присутственних місць

3. Приморський бульвар в Одесі

4.

5.

4. Микільська церква-ротонда на Аскольдовій могилі. 1810 р.
5. Пам'ятник на честь повернення Києву магдебурзького права. 1802 р.

6.

7.

6. Палац Кирила Розумовського в Батурині
7. Будівля Київського університету Св. Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

8.

8. Головний корпус Харківського університету у XIX ст. Поштівка

Розгляньте ілюстрації, присвячені образотворчому мистецтву першої половини XIX ст. Визначте, які особливості мало українське малярство цієї доби. Якою була тематика творів українських художників?

1.

2.

1. Володимир Боровиковський. Княжни Гагаріни, Анна і Варвара. 1802 р.
2. Василь Тропінін. Дівчина з Поділля. 1810—1820 рр.

3.

3. Василь Штернберг. Садиба Г. Тарновського в Качанівці. 1837 р.

4.

5.

4. Лука Долинський. Портрет князя Лева Даниловича. Кінець XVIII ст. (портрет з уяви)
5. Іван Сошенко. Продаж сіна на Дніпрі. 1857 р.

6.

7.

6. Тарас Шевченко. Автопортрет. 1840 р.
7. Тарас Шевченко. Катерина. 1842 р.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Розгляньте ілюстрації присвячені Кримській війні 1853-1858 рр. Які епізоди цієї війни відображені на них?

1. Микола Красовський. Повернення до Севастополя ескадри Чорноморського флоту після Синопського бою. 1863 р.

2. Франц Рубо. Фрагмент панорами «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.». 1904 р.

Проаналізуйте документи, які стосуються селянської реформи 1861 р. Встановіть в чому полягала суть цієї реформи. Якими були її наслідки? Висловіть припущення, у зв'язку з якими явищами, зумовленими селянською реформою, виникли такі приказки: «Дожились до того, що хоч серед хати ори», «Поле — курці лапою ніде ступити», «Тіснота така, що зі стріхи на чужий город капає»?

Дайте власну оцінку селянської реформи 1861 р.

Витяг із «Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності» (1861 р., лютого 19)

1. Кріпосне право на селян, оселених в поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується назавжди, в порядку, зазначеному в цьому Положенні і в інших разом з ним виданих Положеннях і Правилах. […]

3. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають за встановлені повинності в постійне користування селян садибну їх осілість і, крім того, для забезпечення їх побуту і для виконання їх обов'язків перед урядом та поміщиком ту кількість польової землі й інших угідь, яка визначається на підставах, зазначених в місцевих Положеннях. […]

17. Селяни, які вийшли з кріпосної залежності, утворюють в справах господарських сільські громади, а для безпосереднього управління і суду об'єднуються у волості. В кожній сільській громаді і в кожній волості громадськими справами керують громада та її виборні на основах, викладених у цьому Положенні. […]

23. Селянам, які вийшли з кріпосної залежності, надається право нарівні з іншими вільними сільськими жителями і з додержанням встановлених в загальних законах і в цьому Положенні правил:

1. провадити вільну торгівлю, дозволену селянам, без взяття торговельних свідоцтв і без сплати мита […]

2. відкривати і утримувати на законній підставі фабрики і різні промислові, торговельні та ремісничі підприємства […]

3. записуватися в цехи, займатися ремеслами в своїх селищах і продавати свої вироби як у селищах, так і в містах […]

4. вступати в гільдії, торговельні розряди і відповідні їм підряди. […]

148. Поміщикові надається на підставах і в межах, нижчезазначених, право вотчинної поліції в сільській громаді тимчасовозобов'язаних селян, на землі його оселених, і разом з тим поміщик є попечитель сільської громади. […]

151. Селяни, оселені на землі поміщика, зобов'язані захищати його і його домашніх від усяких насильницьких дій, зазначених в пунктах I та 2 ст. 150, а також надавати їм допомогу при раптових громадських лихах [...]

187. Кожна сільська громада як при общинному, так і при дільничному або подвірному [спадковому] користуванні землею відповідає круговою порукою за справне відбування казенних земських і громадських повинностей кожним з її членів. [...]

Із Місцевого положення про поземельне облаштування селян, оселених у Малоросійських губерніях, 19 лютого 1861 р.

1. Повинності із селян визначають в уставній грамоті: окремо за піші ділянки, окремо за додаткові й окремо за садиби...

2. Із десятини садибної землі визначається щорічна плата по 5 крб 10 коп....

3. За десятину польової землі в кожній із місцевостей... призначається оброк у такому розмірі: У Чернігівській губернії в 1-й місцевості — 2 крб 50 коп., у 2-й — 1 крб 60 коп., у 3-й — 1 крб 40 коп.

У Полтавській губернії в 1-й — 2 крб 50 коп., у 2-й — 2 крб.

У Харківській губернії в 1-й — 2 крб 80 коп., у 2-й — 2 крб 40 коп., у 3-й — 2 крб 10 коп., — у 4-й — 1 крб 80 коп.

4. Поміщикові надається право вимагати сплати оброку за півроку наперед.

5. За десятину пішої та додаткової польової ділянки в кожній з місцевостей призначається іздольна повинність тільки чоловічими пішими днями в такому розмірі: У Чернігівській губернії в 1-й місцевості — 21 день, у 2-й — 14 днів, у 3-й — 12 днів.

У Полтавській губернії в 1-й — 21 день, у 2-й — 16 днів.

У Харківській губернії в 1-й — 19 днів, у 2-й — 16 днів, у 3-й — 14 днів, у 4-й — 12 днів.

7. Із загальної кількості робочих днів, що йдуть на користь поміщиків із ділянки, три п'ятих відробляються селянами протягом літнього півріччя, а дві п'ятих протягом зимового. <...>

[Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян, 1861—1873 гг. — С. 377—424]

Проаналізуйте карикатуру українського сатиричного журналу «Шершень» (1906) на селянську реформу 1861 р. згідно відповідного алгоритму. Як вона порвязана з вищенаведеними документами? Як в ній відображені наслідки селянської реформи 1861 року?

Карикатура українського сатиричного журналу «Шершень» (1906) на селянську реформу 1861 р.

Прочитайте уривок з твору Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Зробіть висновок про те, чи були вибори до земств демократичними. Яким чином і навіщо царська влада прагнула вплинути на вибори до земств.

...Уранці на майдані, коло козачої волості, зібралась у купу козача й кріпацька громада. Дмитренко [становий пристав] приїхав на Чіпчиних конях, прочитав указ, розказав — кого вибирати: заборонював «сіре мужичня» в гласні «перти», радив — панів, котрі «усе знають і усе, що треба, зроблять»; похвалявся навіть, що як повибирають «мужву», то щоб начувалися... Громада слухала мовчки. Становий ще раз обернувся, ще раз раяв обирати панів... сів на обивательські коні, покотив з Пісок. А зустрівши гласних перед виборами, говорив їм: «Слухайте... дивіться на мене... Як крутну правого вуса, клади направо білет, а крутну лівого, — наліво... Глядіть мені!»».

Проаналізуйте статистичні дані про зростання міського населення в Україні з 1825 по 1851 рр. Чим, на вашу думку, було зумовлене тогочасне зростання частки міського населення в Україні? Кількість жителів яких міст, вказаних у таблиці, зростали швидше? Поміркуйте, чому.

Таблиця «Зростання міського населення в Україні»

Місто	Кількість жителів в 1825 р.	Кількість жителів в 1861 р.
Київ	24.369	70.590
Житомир	13.403	40.564
Кам'янець-Подільський	6.849	22.771
Полтава	10.557	28.501
Чернігів	6.976	14.612
Харків	17.424	50.301
Катеринослав	8.412	18.881
Херсон	8.073	33.957

Проаналізуйте статистичні дані, наведені в таблиці. Чим, на вашу думку, можна пояснити причини такого співвідношення міського та сільського населення в різних губерніях України? Свою відповідь аргументуйте.

Таблиця «Співвідношення міського та сільського населення України наприкінці XIX ст.»

Губернії	Частка міського населення, в %	Частка сільського населення, в %
Київська	12,9	87,1
Подільська	7,3	92,7
Волинська	8,6	91,4
Харківська	14,7	85,3
Чернігівська	9,2	90,8
Полтавська	9,9	28,9
Херсонська	11,5	90,1
Катеринославська	71,1	88,5
Таврійська	20,0	80,0
Разом по Україні	13,6	86,4

[Сельское хозяйство России в XX веке. — М., 1923. — С. 18]

Ознайомтеся з уривком з офіційної довідки гірничого департаменту про утворення «Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізничного й рейкового виробництва» Дж. Юза (1875 р.). Поміркуйте, яку роль відіграв іноземний капітал в економічному розвитку українських земель? Чи зацікавлений був царський уряд в залучення зарубіжних інвестицій? Свою відповідь аргументуйте.

Згідно з Височайше затвердженим 18 квітня 1869 р. положенням Комітету міністрів, дозволено великобританському підданому Джону Юзу утворити Товариство із складовим капіталом у 300 тис. фунтів стерлінгів для розробки кам'яного вугілля на півдні Росії, у Катеринославській губернії біля Олександрівки, Сміли або Новотроїцька, спорудження в тій же місцевості чавуноливарного і залізоробного заводів, спорудження рейкового і механічного заводів. При цьому Юз узяв на себе зобов'язання внести до одного із закордонних банківських домів або банків за рахунок Товариства 50 тис. фунтів стерлінгів. Сума ця є власністю Товариства і витрачається ним виключно на спорудження заводу і з тим, щоб 20 тис. фунтів стерлінгів були залишені в банку до повного закінчення доменних печей для виплавки чавуну. <…>

Уряд віддає Товариству безплатно потрібні для копалень відводи з пустуючих власних державних земель із кам'яновугільними покладами, якщо такі землі виявляться і будуть знайдені Товариством поблизу або на самій лінії Харківсько-Азовської залізниці, дарує Товариству як субсидію протягом 10 років (за додатковою умовою Височайше затверджена 24 квітня 1870 р., ця субсидія призначена на 12 років, і визначена позика в 500 000 крб.) премію в 50 коп. із кожного пуда рейок, вироблених на заводі Товариством і прийнятих управлінням залізниць, але на кількість не більше 300 тис. пудів на рік, а також дарує Товариству право безмитного довозу з-за кордону всіх предметів, потрібних для спорудження і початкової дії заводів і копалень. [Хрестоматія з історії Української РСР // За ред. Ф. Є. Лося. — К., 1961. — Т. 2. — С. 84]

Проаналізуйте статистичні дані з книги С. Подолинського «Ремесла й фабрики на Україні» (Женева, 1880 р.) про металургійну промисловість на українських землях на початку 70-х рр. XIX ст. Встановіть, на яких проблемах розвитку металургії наголошує автор книги?

Досі добувається на Україні заліза дуже мало, але не тому, що залізної руди в нас бракує. У Донецькому кряжі є непорушний скарб залізної руди, якого вистачило б навіть для такого широкого здобутку заліза, як, наприклад, у Бельгії. Тим часом на Катеринославщині є тільки три заводи, із яких один, Луганський, обробляв досі чавун, привезений з Уралу, другий, Петровський, не вдався і замість нього тепер упорядковано Лисичанський, на якому справді виробляється дещо чавуну. Третій завод Юза на річці Кальмюсі, який після довгого непорядку, боротьби з робітниками й т. д. теж почав добувати чавун із власної залізної руди.

У деяких залізних губерніях, між іншим, на Волині, знаходять залізну руду, особливо в болотах, і переробляють її на чавун або залізо в невеличких грубках. Це залізо служить для виробки дрібного інструменту для сільського господарства.

Який малий здобуток заліза на Україні, видно з того, скільки в 1871 році в Росії взагалі добуто заліза:

Губернія	Заліза, пудів	Чавуну, пудів	Сталі, пудів
Волинська	5434	55 848	?
Катеринославська	14 469	65 444	9

Заводи для виробки різних залізних речей на Україні є ще найбільше в Херсонщині, у Таврійській і Харківській губерніях. Невеличкі збройові є в Києві. На Поліссі, у Київській і Волинській губерніях є 14 невеличких заводів, що виробляють залізо і чавун, на яких укупі працює біля 100 робітників. Залізо це переробляється на дрібний інструмент у Житомирському повіті.

Чавунно- і міднолітейних заводів, рівняючи до такого нікчемного здобутку металу, на Україні є ще доволі, але для потреб країни в машинах занадто мало. Як залізо, так і готові машини досі привозять найбільш з Уралу й Бельгії, а машини — з Англії й Німеччини. [Подолинський С. Вибрані твори / Упорядкування матеріалів та біографія Р. Сербина. — Монреаль, 1990.— С. 140—142]

Ознайомтеся з уривком з праці М. Шаховського «Сільськогосподарські відхожі промисли» (1896 р.). Як промисловий переворот вплинув на розвиток сільського господарства?

Сільськогосподарські машини системи німця-колоніста Леппа мають тепер найбільше поширення в Новоросії... У теперішній час існує понад 20 чавуноливарних заводів, цілий рік виробляють леппівські жатки. Взагалі вони випускають на рік не менше десяти тисяч машин, і величезна пропозиція ця не завжди спроможна задовольнити ще більший попит. У Таврійській губернії тепер 40 000 цих машин. За допомогою машини селянин із своєю сім'єю легко збирає сорок-п'ятдесят, а то й сто десятин посіву, між тим як раніше йому довелось би майже всю цю роботу виконувати руками поденників.

Проаналізуйте наведені нижче фотографії та рекламу. Спробуйте за ними визначити, як модернізація сільського господарства та промисловості вплинули на життя населення українських земель. Свою відповідь аргументуйте.

1.

1. Кінна молотарка в с. Білики на Полтавщині. 1901

2.

3.

2. Цукровий завод у м. Шполі на Київщині. Кінець XIX ст.
3. Реклама продукції заводу Д. Грієвза в Бердянську

4. 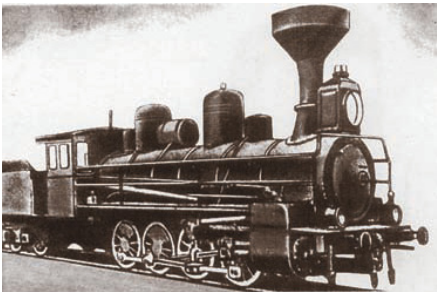

5.

4. Перший паротяг Луганського паротягобудівного заводу, який був заснований 1896 р. німецьким підприємцем Густавом Гартманом
5. Коксовий цех (нині Донецький коксохімічний завод). Вдалині — доменний цех. 1900

6.

6. Юзівка. Кінець XIX — початок XX ст. На задньому плані — завод

7.

7. Доменний цех на Юзівському металургійному заводі. 1906

8.

9.

8. Микола Пимоненко. Зустріч із земляком. 1908

9. Київ. Вулиця Миколаївська (нині — архітектора В. Городецького). Початок XX ст.

10.

11.

10. Один з перших місяців роботи електротрамвая 1-го маршруту «Царська площа — Олександрівська площа» (нині — Європейська — Контрактова)
11. Київський фунікулер. Початок XX ст.

Прочитайте фрагменти джерел та перегляньте фотографії. Як вони характеризують становище робітників в наприкінці XIX — початку XX ст.? Поміркуйте, чому власники підприємств часто не турбувалися про умови праці та життя своїх робітників. В чому ви вбачаєте причини активізації робітничого руху на межі XIX та XX століть?

З офіційного статистичного збірника про умови життя шахтарів Донбасу у 80-х рр. XIX ст. ([Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Бахмутский уезд. — Екатеринослав, 1886. — Т. 2. — С. 283—284]

На Семенівській і Олександрівській шахтах ані шкіл, ані лікарень, ані вчителів, ані лікарів, ані фельдшерів зовсім немає. Житла робітників — землянки; два-три великих «балагани», де містяться артілі, заводять в оману того, хто під'їжджає до шахт. Ледве помітні підвищення над поверхнею землі навколо шахти вказують на житла робітників, підвищення ці — «шиї» землянок, що стирчать із підземелля, як «ковзани» хат. «Шиї» — це вхід до підземелля, який закривається дверима; двері низькі, пройти крізь них можна лише зігнувшись. Відразу ж за дверима починаються земляні східці, що ведуть до інших дверей, збоку від них до стінок «шиї» залишаються невеликі простори, де на голій землі влаштовуються ліжка в літній час або ставиться посуд. Під час дощу вода протікає і крізь щілини у дверях, і крізь стінки «шиї». Другі двері ведуть прямо в житло, вузьке і довгасте або квадратне саженів по 1 1/2 в стіні; стіни як-небудь закриті дошками і викладені камінням, а іноді і побілені, підлога земляна, стелі немає — її заміняє дах підземелля на кроквах; усередині — підтопок із піччю, стіл і лавки для сидіння; ліжка

трапляються як виняток. Усередині підземелля брудно; тримати житло в чистоті виявляється важкою справою, оскільки бруд заноситься туди на ногах безпосередньо з «шиї». Крізь покрівлю і стіни проникає в підземелля і сирість, і волога, а від усього цього в житлі постійно, навіть улітку, повітря затхле і гниле. Маленькі віконця з брудними шибками пропускають усередину житла тьмяне напівсвітло.

З доповідної начальника Катеринославського губернського жандармського управління

...Безладдя й хвилювання між робітниками в минулому році, на жаль, повторилися й особливо в містечку Юзові з досить сумнівним результатом... Приводом до останніх заворушень послужила експлуатація, у широкому сенсі цього слова, робітників як шахтовласниками всіма без винятку, й особливо французькою компанією, так і торговцями. Приклади експлуатації, що наводять робітники, перевершують усякі описи; досить казати, що робітники в більшості (переважно безпаспортні) ніколи повністю не одержують зароблених грошей, а тільки розрахунковий лист, у якому показані продукти (наприклад: чай, цукор і так далі) по досить дорогій ціні, яких вони ніколи не вимагали; а на багатьох рудниках розрахунок здійснюється в 2-3 місяці один раз і то не готівкою, а «талонами», які приймають місцеві торговці з відрахуванням 20% з вартості талона... Одним зі свідчень байдужого, нелюдського ставлення шахтовласників до робітників було те, що з 14 серпня по 18 вересня мало місце до 12 нещасних випадків з каліцтвом або смертю. Крім Юзова й шахт Іловайського, заворушення мали місце й на Брянському Олександрівському заводі, що в м. Катеринославі, а саме: робітники кілька разів зажадали підвищення платні, тому що обсяги роботи зросли, а винагорода за роботу, що збільшилася, для них була вбогою.

Зі статті в «Робітиничій газеті» (Київ, травень 1897 р.)

Після нового року у нас відбулося немало подій, які свідчать, що київські робітники стають до рішучої боротьби з своїми гнобителями-хазяями. Не минає і тижня, щоб робітники то на одному заводі, то на другому не виступали на захист своїх прав і не вимагали поступок від капіталістів... Кравці, які працюють у Людмера, Ходорковського, Жирдера і Глозмана, вмовилися працювати на 3 години на добу менше... Недавно скорочення робочого дня зажадали робітники в столярній майстерні Кімаера. Управляючий після півгодинної розмови переконався, що робітники твердо стоятимуть за свою справу, а то, можливо, організують страйк, і погодився уступити. Раніше в Кімаера працювали від 6-ї год. ранку до 7-ї год. вечора, а нині — від 7-ї до 7-ї.

1. 2.

1-2. Вуглекопи в шахті. Донбас. Початок XX ст.

3.

3. Відкатка вугілля. Саночник. Донбас. 1911 р.

Прочитайте уривок із циркуляру міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону української мови. Сформулюйте основний зміст цього документа. Яку мету переслідувала царська влада, ухвалюючи цей документ? Які наслідки для України мало впровадження Валуєвського циркуляру?

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю…

У Санкт-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд до Санкт-Петербурзького цензурного комітету. Чимало

таких самих книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі ускладнення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. синода і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства, пропускання ж книг малоруською мовою, як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити. [Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859—1865 годов. — СПб., 1904. — С. 302—304]

Ознайомтеся з нижче наведеними джерелами. Як вони характеризують діяльність «Братства тарасівців»? Якою була основна мета братства?

Зі спогадів І. Липи — найактивнішого учасника організації «Братство тарасівців» про заснування таємної організації «Братство тарасівців»

Літом, на самому початку 90-х років, Полтавське губерніальне земство зарядило перепис рухомого майна по всій Полтавщині. Цю роботу було доручено відомому статистику Олександру Русову. Він, як один

із кращих українофілів-радикалів, старався запросити на ту роботу молодь, здебільшого українофільську.

І от з'їхалося до Полтави до 50 душ такої молоді з різних університетських міст. Працюючи, молодь знайомилась між собою, ділилась думками, розбивалась на відповідні гуртки. Тут же склався гурток із чотирьох душ, що став од решти цілком окремо.

Ці молоді люди не пристали ні до українофілів, ні до інших, а заснували осібне ядро і називали себе «свідомими Українцями». <...>

При переїзді з Кременчука до Ромен цей гурток використав пару вільних днів і поїхав Дніпром на могилу Тараса Шевченка.

Тут, у присутності духу нашого національного генія, що витав над святим для кожного українця місцем, прийшла думка заснувати першу українську таємну організацію і назвати її «Тарасівцями».

Молодь дала на могилі Тараса клятву не зраджувати Україні і все життя оддати їй — і з тим од'їхала. <...>

Од Ромен недалеко лежить затишне містечко Глинськ. У тому містечку ця молодь, цей маленький гурток між працею і одпочинком виробив свій статут і програму. <...>

Основні точки програми були: національно-політичне і соціальне визволення України. <...>

Справа національна полягала коротко в слідуючому: «Ми, свідомі Українці, рішуче й назавжди пориваємо зв'язок з українофілами. Ми, свідомі Українці, оддаємо всі наші сили на творення української культури, на національно-політичне визволення поневоленого українського народу. Ми вживаємо тільки українську мову. Ми працюємо тільки для українського народу. Ми мусимо агітувати за наші думки, переводячи в життя, між іншим, і тим, що кожен повинен на протязі року вивчити грамоти по-вкраїнському не менше двох членів для нашої організації». Але святая святих для Тарасівців це була самостійна Україна. Іншої України ніхто з Тарасівців собі не уявляв. [Липа І. Світильник неугасимий. Тринадцять притч. — К., 1994. — С. 63—64

Із праці відомого громадського діяча, публіциста Андрія Жука «Братство тарасівців»

Вага виступу тарасівців полягає власне в тім, що українці перестали ховатися, встидатися чи боятися свого українства, а скрізь, на кожному кроці, в кожних обставинах виступали як свідомі, це значить національно активні члени поневоленої нації, що прагне до політичного і соціального визволення... Недоліком тарасівців було те, що вони обмежувалися

у своїй діяльності інтелігенцією, не йшли в народну масу, не пов'язали здійснення своїх національно-політичних постулатів з реальними економічними інтересами народної маси. Це була одна з причин, чому започаткований ними рух не виріс у поважну силу і скоро завмер» (А. Жук. «Братство тарасівців», 1943 р.).

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX-НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Прочитайте уривки із джерел. З чим, на вашу думку, пов'язана трудова еміграцією західноукраїнських селян за кордон наприкінці XIX ст.? З якими труднощами стикалися західноукраїнські емігранти? Як ви вважаєте, чому ті, хто залишили Україну, настирливо не радили цього робити іншим?

Із статті в журналі «Народ» за 1890 р..

Половина мужиків-хліборобів у Галичині не мають навіть засобів для життя, доконче потрібних, щоб з голоду не пухнути. Половина наших мужиків із року в рік голодує і мусить голодувати, бо не має на чому вижити, а друга половина мужиків, хоч як-так дихає, та все одно живе так бідно, як мало де в іншій країні. Та половина наших майже безземельних мужиків рятується, як може, заробітками і службами по дворах та інших роботах. Але ж гіркі й мізерні в нас заробітки. Великого промислу і фабрику нас дуже мало, а цілий заробіток є лише на панських ланах. Платня в нас усюди дуже мала... Половина майже кожного села — то такі бідаки, що навіть чорного хліба не мають, а лише пісною бараболею та борщем живляться, а м'яса чи молока то й на Великдень не кожний побачить. Стара убога одежина дірами світить, а в хаті діти босі, голі і навіть верітки (одягу з грубої тканини, з ряднини. — Лет.) нема. Такої бідноти множиться у нас чимраз більше, бо й усі наші селяни-хлібороби так з усіх боків притиснені, що чимраз більше сходять на біду, і всім їм грозить однакове лихо...

Із повісті І. Франка «Борислав сміється»:

...Дешеві і покірні робітники рікою напливали до бориславських багачів, з сльозами напрошувалися на роботу, хоть би й за яку дешеву ціну, — і ціна справді пішла чимраз дешевша. А між тим хліб ставав чимраз дорожчий, — до Борислава його довозили дуже мало і дуже неправильно, і робітникам не раз і з яким-таким грошем за пазухою приходилось

мліти голодом. Щотижня вривали їм плату, а супротивних зацитькували згірдними, насмішливими словами: «Не хочеш тілько брати, то йди собі та здихай з голоду, — тут на твоє місце десять аж напрошується, та й ще за меншу ціну!

Зі статті в газеті «Громадський голос» (1896)

Нужда галицька так набридла нашим людям, що і в пекло не бояться йти, щоб лиш втекти з рідного краю… Пішов поголос про Бразилію. В од йому листі від нашого чоловіка знаходимо ось такі звістки про ту країну, яку наші збаламучені люди не раз уважають якимось земним раєм…

Недавно приїхали люди з Галичини, їх вислано на місце, віддалене на кілька миль від Курітіби, головного міста Парани. У цьому місці, однак, були скелясті гори, а на скелі, розуміється, хліб не родить… З усіх країн Бразилії в одній Парані закладаються рільничі колони; тут емігранти, що одержали землю, мають надію, що, може, хоч онукам їхнім буде ліпше, ніж у Галичині. У кожному іншому місці емігранти стають невільниками панів, що садять великі плантації кави… Емігрантів вважають у Бразилії за худобу; жовніри бразильські б'ють і знущаються з них дуже часто, а захистити їх не можна…

Із листа трудового емігранта Тома Малиця, 11(23) травня 1897 р.

Там у Канаді всі іммігранти нещасливі і розкинені далеко один від другого, а що не вміють англійської мови, то кождий, хто може, ошукує їх немилосердно. Обіцяні урожайні поля, то багна або піски і такі вертепи, що аж страх бере погадати, якої треба праці, аби переробити їх на поле. Тому емігранти в розпуці, бо як не мають за що вернути, а на дорогу треба багато грошей, то можуть себе уважати за пропащих.

Із листа Тодора Вовка до сільської громади в Чортории 4(16) січня 1898 р.)

…Але треба робити добре, не так, як у Буковині, постояти і курити люльку і говорити байки то о сім, то о тім; тут треба робити добре. <…> Тут не зле, а і не так добре, як я думав, і фарми брати не буду, бо фарми мені не до вподоби, і думаю, як мені Бог поможе поробити тут зо два літа, то додому вернуся. <…> Хоть я не дуже вчений, але вірте мені, що з нашої Буковини не треба сюди їхати, бо в Буковині <…> земля ліпша, як ту, і <…> тепліша в зимі… ([Часопис «Буковина». — Чернівці. — 1897—1898.]

Емігранти з Галичини на залізничній станції в м. Квебек (Канада). 90-ті рр. XIX ст.

Українські емігранти разом з першим українським православним священиком у США Агапієм Гончаренком. 1901

Прочитайте фрагмент історичного джерела. Дайте відповіді на запитання: 1. Як автор документа пояснював причини переселення українських селян у степові землі Сірого Клину? 2. У чому полягала суть переселенської політики російського уряду?

З розповіді землеміра М. Бондаренка про українських переселенців Сірого Клину

Сам Омськ виглядає як московське місто, але базар і ярмарок балакають українською мовою… Бажання московського уряду «розпорошити» українців і розчинити їх поміж росіянами розбилось почасти об небажання росіян селитися в степах. Коли прийде українець просити місце під оселю, його запитують: «А куди б ти хотів переселитись?»-»Та так, щоб хліб можна їсти», — відповідав українець. Коли ж росіянину поставити подібне питання, той почне вимагати, щоб і ліс був, і вода, та й від міста близько або від залізниці…

Розраховував московський уряд також на білорусинів як на обрусителів. Хоч план уряду з Петербурга не виконувався, як правило, але був виняток, де справді населяли село по плану. Людність такого села за національностями виглядала так: 40 % українців, 30 % росіян і 30 % білорусинів. 30 % росіян і 30 % білорусинів створять більшість, але на практиці вийшло інакше, бо білорусини відразу ставали на бік українців. Вони й старались як у мові, так і у всьому іншому бути подібними на справжніх українців. Селився кожен коло своїх земляків, і вже по зовнішньому вигляду можна було пізнати, хто яку частину села населяв, причому білорусини селилися разом з українцями, обмазували свої хати білою глиною й ходили до спільних колодязів з журавлями по воду…

Про місцевість на південь від залізниці — Акмолінська область, Семипалатинська й ін. та й про Зелений Клин можна з певністю сказати, що якби туди привезли сонного чоловіка й коли б він прокинувся десь в середині, скажімо, Акмолінської області, то він би думав, що знаходиться в Україні, і якби його щось і вразило, то лише заможність селян, хліборобські машини по дворах та великі відстані від села до села. Зрештою Україну скопійовано точно…

Ознайомтеся з статистичними даними і дайте відповіді на запитання: Які галузі переважали в структурі промислового виробництва України на початку ХХ ст.? Які явища і процеси промислового розвитку України вони засвідчують? Як статистичні дані відображають економічну політику Російської імперії щодо України?

Прочитайте фрагмент з праці М. Левитського «Спілкова умова для хліборобських спілок». За яким принципом відбувалася організація артілей? Чи пов'язані, на вашу думку, процеси поширення кооперативних ідей та розвитку національної свідомості? Як саме?

Вся наша земля… об'єднується разом в одне ціле і передається до неподільного та спільного володіння та користування всієї артілі… Все рухоме та нерухоме майно, різні будівлі і т. ін. належать нероздільно і перебувають у спільному користуванні всієї артілі… Кожне суспільство живе окремо і влаштовує своє хатнє життя, як само хоче… Врожай весь обов'язково завозиться в один двір… Врожай, після виплати артільних боргів, податків і т. ін., поділяється між усіма учасниками по числі робочих душ без різниці статі (причому хлопці 14-17 років і дівчата 13-16 років отримують половину належного дорослим учасникам)… Щоб наше артільне діло йшло добре, ми всі повинні жити в добрій злагоді, любові та згоді, як брати і як личить справжнім християнам; ми не повинні ані лаятися, ані сваритися, ані пиячити…

Проаналізуйте фрагменти програмових документів партій відповідно до алгоритму роботи з писемними історичними джерелами. Схарактеризуйте історичні умови створення документів. Про що в них йдеться? Які зміни в державі та суспільстві передбачало впровадження цього документа? Якими б були наслідки реалізації закладених у ньому ідей для розвитку українського суспільства? Висловіть власне ставлення до заходів, передбачених цим документом, до основних ідей, які в ньому задекларовано; чи мало ухвалення документа ті наслідки, на які сподівалися його укладач.

Програмові засади української народної партії

…Українська народна партія єсть партія робітницької маси українського народу; єсть партія українського міського і сільського пролетаріату.

Українська народна партія визнає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український і інші народи, знищити визиск, безправ'я, знищить сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і пануванні.

Цей ідеал такий: взагалі, знаряддя виробу — фабрики і заводи на землі, оселеній українським народом, мусять належати Українцям-робітникам, а земля (рілля) — Українцям-хліборобам.

ВІЛЬНА НЕПІДЛЕГЛА САМОСТІЙНА РЕСПУБЛІКА — УКРАЇНА РОБОЧИХ ЛЮДЕЙ.

…Будуємо і боремося за Самостійну Україну зовсім не для того, аби в їй панували капіталісти, хоч і українські. Весь час боротьби не забуваємо, що єдине соціалістичний ідеал може остаточно задовольнити український пролетаріат і, взагалі, працюючий український люд.

Самостійна Україна буде республікою вільних людей, свободних від гніту і експлуатації, республікою людей свободної праці…

Програмові засади Української демократично-радикальної партії

Українська демократично-радикальна партія, обстаючи в справах політичних за глибокодемократичну державну конституцію, в той же час розуміє се так, що реформована держава мусить бути федерацією рівноправних автономних національно-територіальних одиниць. Такої автономії вимагає Партія і для свого Українського Народу на всій тій території, яку він фактично тепер заселює суцільною масою.

Заснована на Вкраїні російській, Партія тут і виявляє свою роботу. Але се не значить, що ми відокремлюємо себе від тих частин нашого народу, які живуть поза межами Росії. Думка про відрізнені частки національного тіла ніколи не може покинути живу націю, — не покине

вона й нас і виявлятиметься в наших вимаганнях, у нашій тактиці й політичній боротьбі.

1. Новий лад мусить забезпечувати загальнознані вже людські права і найперше — волю від кари на тілі, від кари на смерть та від кари вічною тюрмою — кари, що часом буває гірша за смертну; потім — незайманість особи, оселі й листування без судового декрету. Опріч того, кожна людина мусить мати волю:

а) оселятися й жити скрізь, добирати собі яке схоче діло й порядкувати своїм добром як схоче, без ніякого окремого дозволу; б) вживати рідної мови в приватному й громадському житті; в) говорити, писати й друкувати що хоче, відповідаючи тільки перед судом, коли зламала закон; г) належати до якої хто хоче віри або й ні до якої; д) збиратися на збори, гуртуватися в спілки й товариства, страйкувати. Громадянські права й повинності мусять бути рівні для всіх, усі привілеї клас, станів, полу, віри, нації мусять бути скасовані.

2. Кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою краєвою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах в межах сієї території. Кожна така автономна одиниця має право, рівне з правом кожної іншої одиниці.

Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць.

Програмові засади Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП)

Резолюція про автономію України.

Маючи на увазі, що процес економічної централізації являється лише однією стороною економічної еволюції, другою ж стороною її є економічна децентралізація, котра тягне за собою децентралізацію політичну, що форми політичні пристосовуються до індивідуальних, економічних, побутових, психологічних і культурних обставин її, що в інтересах демократії державного ладу потрібна децентралізація законодавства, адміністрації й судівництва, що в інтересах усунення, оскільки це можливо в капіталістичному суспільстві, національного гніту потрібно передання усіх тих справ, в котрих виявляється національний гніт, в руки представницького зібрання національно-територіальної одиниці. В інтересах розвитку класової боротьби і продукційних сил на Україні II черговий з'їзд УСДРП приймає в свою програму постулат Автономної України (Україну з'їзд визнає лише в

межах етнографічних) з правом законодавчим в тих справах, котрі торкаються лише народу, мешкаючого на території України.

Ознайомтеся з історичними джерелами. Проаналізуйте їх відповідно до алгоритму аналізу писемних історичних джерел. Які факти з опрацьованих джерел свідчать про впливовість та авторитет митрополита Андрея Шептицького? Що пропонує митрополит, щоб навести лад «у Рідній Хаті». Які міркування є актуальними для сьогодення?

Із книги Андрея Шептицького «За єдність святої віри, церкви і нації»

Ясно, як на долоні, що Рідна Хата (так він називав Україну. — Авт.) не повстане, що не буде українського моноліту, якщо українці-самостійники не зможуть, усупереч усім відмінностям, які їх ділять, створити поміж собою якнайтіснішу єдність. Тієї єдності Україні потрібно, і ця потреба накладає на нас усіх обов'язки, від виконання яких залежить усе майбутнє Батьківщини… До єдності в усіх напрямах, тому й до єдності релігійної.

…У християнських народів немає більшої виховної сили, ніж сила Церкви. Вона виховує народи, вона прищеплює в душу дитини ті християнські чесноти, які зроблять з неї доброго патріота й мудрого громадянина. Очевидно, робить це передусім родина. Але й батьки християнина, виховуючи дітей, роблять це під проводом і за вказівками Церкви…

Скільки ж її треба для того, щоб виховати ціле суспільство, увесь народ? Поки весь народ перейметься наукою Євангелія і кожна одиниця в народі буде таким повноправним і свідомим громадянином, треба праці Церкви і родини впродовж тривалих століть.

…Що ж робить якусь кількість людей народом? Передусім мова. Всі, хто по-українськи розмовляє або хто вважає українську мову рідною, — вони і становлять український народ. На чому ж засновується єдність Хати? На національній єдності. Український народ є одним народом, дехто навіть каже, одним організмом, тому й належить йому стати й суцільним національним витвором».

З архівів чиновників Міністерства іноземних справ Російської імперії (1910-1914)

В останній час розпочали вороги нашого народу зовсім явну та відверту агітацію — одні проти всякої релігії, а інші проти унії й католицької віри, та розвинули широку в тому напрямку пропаганду… А вже найбільше ворожо налаштована та преса проти всіх наших єпископів, а передусім проти митрополита А. Шептицького… Нічого іншого не вичитаєш у русофільській пресі; нічого іншого не почуєш із вуст багатьох галиць-

ких русофілів, як лише це: митрополит — ворог нашого народу, ворог нашої конфесії. Правда, що і наші радикали в «Громадському Голосі», соціал-демократи з «Землі і Волі» та всякі інші недовірки також часто ворожо проти митрополита налаштовані…

…Тому мусимо приглянутись до діяльності митрополита, яка вона є? Чи дійсно для нашого народу шкідлива й ворожа?

Розпочнімо від найменших серед народу, від дітей.

Хто заснував «Оселю вакаційну» для дітей? Хто пожертвував своє обійстя в Миловані для вбогих дітей? Хто пожертвував спочатку 5000 корон, а нещодавно 9000 корон, створивши основний фонд для того, щоб закласти фундамент для існування і розвитку осель?

Хто утримує рік у рік по кільканадцять учнів по гімназіях?

Нехай дадуть відповідь ті учні, які вже скінчили навчання, і ті, що тепер, утримуючись коштом митрополита, відвідують гімназію?

Хто висилає найобдарованіших студентів за кордон для подальшого навчання?

Нехай дадуть відповідь ті студенти, за яких платить митрополит.

Хто давав і дає можливість формуватися не одному митцеві?

Нехай скажуть всі ті, хто завдяки митрополитові одні в Монахові, інші в Парижі, треті в Берліні, інші в Римі навчаються.

Хто їздив і їздить у справах народних на прийоми до цісаря?

Хто жертвував на гуртожиток педагогічного товариства стільки, скільки митрополит?

Хто заснував лікарню коштом 200 000 корон?

Хто заснував музей, вартість якого сьогодні становить близько 1 500 000 корон? Музей цей є тепер музеєм народним, славою нашого народу.

Хто ж, як не митрополит А. Шептицький?

Але чи ж на тому кінець? Ні! Це тільки те, що вже сьогодні очевидне.

З'єднаймо то все разом!

Коли б хто хотів обрахувати всі доходи, які митрополит мав дотепер зі свого митрополичого маєтку, то здається нам, що всіх їх не вистачило б на покриття пожертв, які митрополит дав на народні справи!

А тепер запитаємо: чому ж той, хто жертвує на народні справи пр. 500 кор., інший, хто жертвує 100 кор., а навіть той, хто чимось спричиниться до народної справи, зветься приятелем народу — а той, хто пожертвував мільйон, у дослівному розумінні, а навіть і більше, має бути ворогом?

І тому всі щирі патріоти, які люблять свій народ, спостерігаючи діяльність митрополита, цілком справедливо називають його не інакше, як Мужем Божого Провидіння для нашого народу.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Ознайомтеся з наведеними нижче джерелами. Як вони описують становище шкільної освіти в другій половині XIX ст.-початку XX ст. на українських землях? Які предмети вивчались в такій школі?

Із книги О. Кошиця «Спогади» про шкільну освіту в Україні

…Це була церковна школа 1860—1880 років. Курс її був такий: сперш слов'янська грамота й письмо, підручник — слов'янський буквар, видання, здається, Київської лаври. Далі читання часослова, потім псалтиря, далі апостола. Кожна з цих книжок являла собою, так би мовити, окремий курс… Одночасно з цим ішло вивчення «гражданського письма» (не церковного)… Далі — читання по якомусь букварю (не пам'ятаю), а потім «Родное слово» Ушинського. Попутно з цим — арифметика (рахівництво) — «цихрики», включно про всі чотири правила. Таким чином ішли начебто два окремих курси науки: головний — слов'янщина, із псалтирями тощо, і побічний — «гражданська грамота» (російською мовою) і арифметика…

…Школа містилася в маленькій хатці біля церкви. Ця звичайна селянська хатка з малими віконцями була, як водиться, розділена сіньми надвоє… В одній кімнаті містилася нижча, так би мовити, група: буквар, часословець; у другій була вища група — псалтир, апостол, «Родное слово», арифметика… Загально було в хаті близько тринадцяти дітей, а через те повітря було дуже тяжке…

Уся школа на весь голос, якомога голосніше, кричала — читала свої букварі, часословці, псалтирі і т. д. А по хаті ходив старший — помічник Балана Іван Нещадим із довгою лінійкою в руках. Він тою лінійкою бив, ходячи, зо всієї сили по столах і кричав: «Читайте! Читайте!», цебто підганяв коло плуга…

Кожний учень мав своє завдання (урок), бо групових занять не було…

Цікаво ще було, як святкувалось у школі закінчення того чи іншого курсу (ступеня), цебто коли дочитана до кінця і вислухана яка книжка: «Часословець» чи «Апостол». Тоді отакий «укінчений студент» приходив до школи з батьком дякувати вчителю за науку. Подяка була грішми (скілько хто міг, мабуть, копійки які) і натурою: хліб, курка, цукор, яблука або кухлик меду, а іноді добрий шматок полотна — це для вчителя від батька. А від школяра товаришам — горщик каші пшоняної, крутої, звареної з картоплею… (Кошиць О. Спогади. — К., 1995. — С. 47—49)

Уривок із книги спогадів Олександра Лотоцького «Сторінки минулого», де автор переповідає виступ у III Державній думі депутата В. Дзюбинського

…Багатомільйонне українське населення не має не тільки своєї вищої та середньої школи, але не має жодної нижчої школи з правом вільного викладання рідною українською мовою. Немає рідної української народної школи. Чи не є це, панове, образою й навіть глумлениям над національним почуттям і гідністю кожного українця?… Ми бачимо, що в австрійській Україні українське населення не тільки має нижчі школи, але воно має й середню та вищу на своїй рідній українській мові… В австрійській Україні є широка мережа просвітніх і культурних установ для українці в; їх там не бояться, панове, їх там не закривають.

…Ось, панове, рідна мова дітей величезного 25-мільйонного населення забороняється, і забороняється не тільки навчатися цією мовою, але й говорити між собою, вживати її для свого, так би мовити, обігу. З наведених прикладів ясно, що казенні педагоги, ці людці у футлярах, заражені мікробом якоїсь українофобії… свідомо прагнуть затримати зростання української національної самосвідомості, утримати український народ у темряві та неуцтві, щоб легше мати етнографічний матеріал для бажаного їм створення «общерусской нации».

Проаналізуйте наведене нижче джерело. Як М. Заньковецька характеризує становище театру на українських землях другої половини XIX-початку XX ст.? Як ви вважаєте, чому російська влада чинила перешкоди розвитку українського театру?

З доповіді М.К. Заньковецької на І Всеросійському з'їзді сценічних діячів у Москві (1898 р.)

[…] II. Крім тих загальних обмежувальних умов, на які вже вказано, театр на півдні Росії терпить ще від особливих, спеціально встановлених для малоруського театру обмежень: ми говоримо про обмеження, які тяжать на малоруських сценічних творах. Для сцени безумовно заборонені: а) переклади на малоруську мову драматичних творів з інших мов, б) п'єси з життя інтелігенції, в) п'єси з минулого життя Малоросії (існує два-три винятки, коли подібні п'єси дозволялися, більшість же п'єс історичного змісту забороняється саме з огляду на цей зміст). Таке насильне скорочення малоруського репертуару відбивається дуже шкідливо на діяльності малоруських труп, штучно скорочуючи їх репертуар і вводячи в нього несприятливу для справи одноманітність; малоруські трупи змушені часто переїжджати з міста до міста, бо, пробувши на од-

ному місці і швидко вичерпавши репертуар, вони мусять переїжджати в інше місце, що, через витрати на переїзди труп з численним складом артистів, хору й оркестру, вкрай несприятливо відбивається на матеріальних умовах життя їх учасників. Мало того, малоруський народ позбавляється можливості ознайомитися з творами європейських класиків, з особами своєї історії, а артисти малоруських труп не можуть у достатній мірі розвивати свої сили, будучи змушеними діяти в надто вузькій сфері, усунені від тих широких горизонтів, які їм розкривають животрепетні інтереси життя інтелігенції, минуле життя рідного народу й твори великих творців інших літератур. […]

III. Лише при відсутності згаданих обмежень театр на півдні Росії може мати належне йому значення, стати народним і піти з великих міст у міста повітові, в містечка й села. Тільки при поширенні його в народ, в село, театр набуде значення великої виховної сили і досягне різноманітних цілей, які йому тепер ставляться — освітніх і моральних; та, повторюю, для того, щоб театр мав поширення в народі, утворив собі публіку з населення невеликих міст, містечок і сіл, необхідно, щоб він став справді народним, щоб як зміст п ’єс, так і мова їх були близькі й приступні народові.

IV. Завдання театру — стати народним; проникнути в народ, а одною з умов цього є й приступність його ще в одному відношенні: у розумінні дешевизни; дешевизна сценічних вистав, роблячи їх приступними біднішій і численнішій частині населення, посилює відвідування театру і дає в результаті матеріальні вигоди…

Ось ті головніші положення, на які ми бажали б звернути увагу З’їзду.

Розгляньте архітектурні пам’ятки другої половини XIX-початку XX ст. В якому архітектурному стилів вони збудовані? Що про це свідчить? Висловіть власні враження від цих пам’яток.

Використовуючи інтернет ресурси та іншу додаткову літературу підготуйте презентацію чи розповідь про одну з архітектурних пам’яток другої половини XIX-початку XX ст.

1. 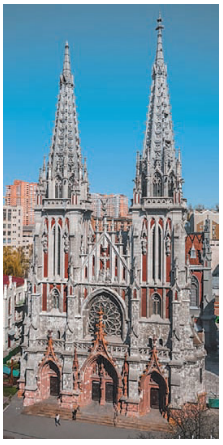 2.

1. Миколаївський костьол у Києві. 1899—1909
2. Будівля театру опери і балету в Одесі. 1884—1887

3. 4.

3. Володимирський собор у Києві. 1862—1882
4. Віктор Васнєцов. Богоматір з немовлям. Розпис у Володимирському соборі

5.

5. Будинок резиденції православних митрополитів Буковини і Далмації у Чернівцях. 1862—1882

6.

7. 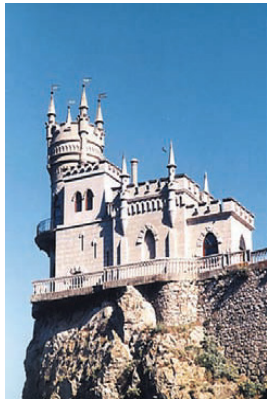

6. Будинок з химерами в Києві. 1902—1903
7. «Ластівчине гніздо» в Ялті. 1912

8.

8. Будинок Полтавського земства (нині — Полтавський краєзнавчий музей). 1903—1908

9.

9. Будівля страхового товариства «Дністер» у Львові. 1905—1906

Розгляньте ілюстрації, присвячені образотворчому мистецтву другої половини XIX — початку XX ст. Визначте, які особливості мало українське малярство цієї доби. Якою була тематика творів українських художників?

Підготуйте презентацію чи розповідь про одного з художників, творчість якого припала на другу половину XIX — початок XX ст.

1.

2.

1. Костянтин Трутовський. Весільний викуп. 1881
2. Микола Пимоненко. Святочне ворожіння. 1888

3. 4.

3. Сергій Васильківський. Сторожа запорозьких вольностей (Козаки в степу). 1890
4. Ілля Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султанові. 1880—1891

5. 6.

5. Микола Самокиш. Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем в 1653 р. 1931
6. Іван Труш. Портрет Лесі Українки. 1900
7. Олександр Мурашко. Дівчина в червоному капелюсі. 1902—1903

ТЕМА 5. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (1914–1945 рр.) В ДЖЕРЕЛАХ.

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ознайомтеся з уривком із таємної доповіді міністра закордонних справ Росії (від 14 вересня 1914 р.). Визначте, які цілі переслідували країни Антанти в Першій світовій війні? На що сподівався російський царат в цій війні? Поміркуйте, чому цей документ був таємним?

1. Головна мета союзників — зламати могутність Німеччини і її претензії на військове та політичне панування…
2. Територіальні зміни повинні визначатися принципом національностей.

3. Росія приєднує до себе нижню течію Німану і східну частину Галичини, а до Царства Польського вона приєднує Східну Познань, Сілезію і західну частину Галичини.
4. Франція повертає назад Ельзас-Лотарингію, долучаючи до неї яку захоче частину рейнської Пруссії та Палкатинату.
5. Бельгія суттєво розширює свою територію.
6. Шлезвіг-Гольштайн повертається Данії…
9. Сербія приєднує до себе Боснію та Герцеговину, Далмацію і Північну Албанію…
11. Греція приєднує до себе південь Албанії, за винятком Валлони, яка відійде до Італії.
12. Англія, Франція та Японія розділять між собою німецькі колонії…
13. Німеччина і Австрія заплатять військову контрибуцію.

Ознайомтеся з наведеними нижче документами. Визначте, якими були плани Німеччини та Австро-Угорщини щодо українських земель? Поміркуйте, чому Австрія та Німеччина прагнули створення незалежної від Росії української держави. Порівняйте плани країн Антанти та Троїстого союзу щодо українських земель напередодні Першої світової війни. Які висновки можна з цього зробити?

Документ №1
Генеральний штаб Німеччини про наміри кайзерівського уряду щодо України (від *1 грудня 1915 р.)*

Кожен, хто насправді знає і розуміє географічне та економічне положення, в якому перебуває Росія, є свідомим того факту, що Велика Росія може існувати тільки через посідання багатої України. Якщо ми зуміємо змінити стан України, зробивши її незалежною державою, й утримати незалежну Україну при житті, то з певністю завдамо смертельного удару Великій Росії. Тому Україну слід вважати серцем Великої Росії. В оцінці всіх експертів це володіння Україною робить Росію великою європейською потугою. Україна, відділена від Росії, створить мур між властиво Росією, Центральними державами та Балканами, закриваючи доступ до Чорного моря…

Документ № 2.
З ноти Міністерства закордонних справ до послів Австро-Угорщини в Константинополі й Берліні від 20.11.1914 р.

Головною нашою метою в цій війні є послаблення Росії, а тому у випадку перемоги ми розпочали б створення незалежної від Росії Української

держави. На наш погляд, існування такої держави завдало б значної шкоди пануванню Росії на Чорному морі, або, навіть, знищило б його.

Окрім того, Німеччина розглядала українські землі як плацдарм для проникнення на Схід, а Австро-Угорщина під гаслом возз'єднання «братів-русинів» планувала захопити Волинь і Поділля, що були у складі Російської імперії.

Росія, під прикриттям «віковічної мети об'єднання всіх руських земель», претендувала на Східну Галичину, Закарпаття й Північну Буковину, що входили до Австро-Угорщини.

Перегляньте фото, на яких зображені демонстрації в різних містах Європи на початку Першої світової війни. Хто на них зображений? Як люди зустрічали звістку про Початок другої світової війни? Як ви вважаєте, чи виправдалися їх сподівання в подальшому?

1.
2.

1. Демонстрація в Харкові
2. Добровольці в Берліні

3.
4.

3. Демонстрація на Трафагарській площі (Лондон, 4 серпня 1914 року) під час оголошення війни Німеччини
4. Демонстрація в Берліні під час оголошення війни

5.

5. Демонстрація в Парижі під час оголошення війни

6.

6. Натовп на Двірцевій площі в очікуванні офіційної заяви Миколи II про вступ Росії у війну, Санкт-Петербург, 2 серпня

7.

7. Марш патріотів у вересні 1914 року в Берлін

Прочитайте фрагмент тексту маніфесту Головної української ради від 3 серпня 1914 р., який наводить Кость Левицький в «Історії політичної думки галицьких українців». З'ясуйте, на кого керівники українських партій покладали провину за розв'язання війни. Яку перспективу для галицьких українців вбачали партійні керманичі у разі перемоги Російської імперії? Як пропонувала діяти ГУР з огляду на обставини, що склалися?

Ми не є прихильники війни, ми разом з цілим культурним світом уважаємо мир найціннішим добром людськості… Війни хоче цар російський, самодержавний володар імперії, яка є історичним ворогом України. Царська імперія протягом трьох століть веде політику, яка має за ціль відібрати поневоленій Україні національну душу й зробити український народ частиною російського народу. Царський уряд відібрав в українському народові його найсвятіше право — право рідної мови. У царській Росії нинішнього дня найбільше поневолений — український народ…

Та ненаситність царської імперії загрожує також нашому національному життю. Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ може жити своїм національним життям… Перемога Росії мала би принести українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, у якім стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії.

…Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, у якій українське національне життя знайшло свободу розвитку. Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І що більшою буде поразка Росії, то швидше виб'є година визволення України… Тільки той народ має права, що вміє їх здобути. Тільки той народ має історію, що вміє її творити рішучими ділами… Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!»

Ознайомтеся з фрагментом з політичної платформи «Союзу визволення України» (1914 р., серпня 25). Визначте, яка основна ідея цього документу? Що було національно-політичною платформою Союзу визволення України? Про яку форму правління самостійної Української держави йде мова?

Українські землі по обидва боки австро-російського кордону є не тільки одним з головних теренів сучасної європейської війни, а також одною з причин і предметом війни…

Об'єктивна історична конечність вимагає, аби між західною Европою і Московщиною повстала самостійна українська держава. Потрібне се для осягнення і утревалення європейської рівноваги, є се в інтересі народів австро-угорської держави, а передовсім в інтересі німецького народу в обох цісарствах, а для українського народу було б се здійсненнєм вікових його мрій і зусиль.

В зрозумінню сеї історичної конечности росийські Українці покликали до житя центральну загальнонаціональну організацію, яка взяла на себе репрезентацію під теперішню хвилю національнополітичних і соціяльноекономічних інтересів українського народу в Росії. Організацією сею є Союз визволення України…

Національно-політичною плятформою Союза є державна самостійність України.

Формою правління самостійної Української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішним устроєм політичним, однопалатною системою законодавства, горожанськими, язиковими і релігійними свободами для всіх національностей і віроісповідань, з самостійною українською церквою…

Одночасно зі збудованням самостійної Української держави має бути переведена радикальна аграрна реформа на користь селянства. Є се основний економічний поступят Союзу визволення України. […]

1.

2.

1. Печатка Союзу визволення України
2. Президія Союзу визволення України. Зліва направо: А. Жук, В. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський

3.
ВІСТНИК
Союза визволення України
Відень, дня 5. жовтня 1914.

3. Друкований орган СВУ. Виходив з 1914 до 1918 р. у Відні

Ознайомтеся з уривками спогадів Михайла Грушевського про події 1914 р. Оцініть політику російської влади на захоплених територіях. В чому, на вашу думку, були причини такої політики.

Під час війни, коли українське життя в Росії штучно руйнувалося, спинялося, заморожувалося всіма способами, галицьке нищилося ще більше грубо, насильно й варварськи. Через кілька тижнів потому, як узято Львів восени 1914 р., нова російська адміністрація тутешня з Бобринським на чолі стала розвивати свою програму ліквідації здобутків українського культурного життя в Галичині. Припинено українські часописи, позакривано книгарні, просвітні, а далі взагалі всякі українські товариства. Почалися арешти й висилка до Росії «небезпечних» і «підозрілих» українських діячів. Урядування українською мовою й освіта нею припинені. Почали робити заходи для зміни унії російським православ'ям… Страшна й неймовірна була ся руїна, якої Україна не знала, здається, від руїнного «згону» 1670-х років.

Проаналізуйте фотографії та карикатури згідно відповідних алгоритмів. Які історичні події знайшли в них відображення?

1. 2

1. Кавалеристи російської армії на львівській площі Ринок 3 вересня 1914 р.
2. Полонені австрійські вояки

3.

3. Імператор Микола II приймає рапорт від військового генерал-губернатора Галичини графа Г. Бобринського біля автомобіля після приїзду до Львова. Квітень 1915 р.

4. 5. 6.

4-6. Карикатури на відступ військ Російської імперії з Галичини (літо-осінь 1915 року)

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Ознайомтеся з фрагментом із звернення Головної української ради до українського народу з повідомленням про створення організації «Українських січових стрільців» (1914 р., серпня 6). Яка основна ідея цього документу? До чого закликали український народ розробники цього документу?

Гряде великий час, вибила слушна година! Здіймається пожежа війни, в якій тріснуть кайдани, що давили поневолені народи. В сій пожежі кується будучність України!

Настав слушний час, день нашого воскресения. В сей час український нарід кличе синів своїх до бою за волю України. В сей час нема жертви, яка для нас могла би бути завелика. В сей час одноцілі є наші думки і бажання, однодушні та тверді мусять бути наші діла.

Однодушним рішеннєм Головна Українська Рада з'єднала начальні управи всіх доси в нас істнуючих стрілецьких і руханкових організацій в Українську Боєву Управу.

Українська Боєва Управа стає одинокою старшиною організації українських добровольців, яка одержує назву Українських Січових Стрільців […]

[…] Взиваємо дальше всю нашу суспільність, заможних і бідних мущин і жінок, дати горячу та жертвенну поміч Українським Січовим Стрільцям, а зокрема збирати датки на зброю і на санітарну службу («Червоний Хрест») та слати їх на адресу скарбника Головної Української Ради […].

Історія українських Січових Стрільців в фотокінодокументах

Перегляньте та проаналізуйте фотографії та відео, які відображають історію українських січових стрільців (УСС). Які історичні моменти відображено на фото? У яких воєнних операціях брали участь УСС? Чому, на вашу думку, командування не відправляло легіонерів за межі Галичини?

1. 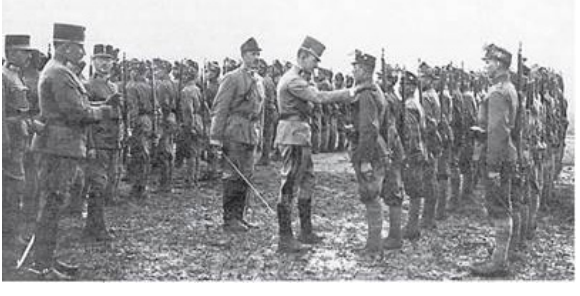

2.

1. Наступник австрійського престолу Карл Габсбург оглядає сотню січових стрільців Р. Дудинського. Гнильче, 1915 р.
2. Січові стрільці обстрілюють літак з бойової позиції в районі р. Стрипа. 1916 р.

3. 4.

3. Стрілецька чета (чота) — взвод (складалася з чотирьох відділень — роїв — по 10-15 осіб). Соснів. 1916 р.
4. Григорій Коссак (1882-1939). У роки Першої світової війни — командир куреня легіону Українських січових стрільців, командир 1-го полку легіону У СС. Відзначився у ході боїв на горі Маківка.

5. 6.

5. Січові стрільці в боях під Галичем (вересень 1914 р.)
6. Поранені в бою під с.Верецьками Вижніми стрільці. Славське, 1914 р.

7. 8.

7. Старшини УСС Зенон Носковський, Олена Степанів, Іван Чмола, Осип Яримович та Софія Галечко на горі Маківка
8. Підполковник А.Варивода із старшинами та стрільцями сотні, 1916 р.

9.

9. Сотник Українського легіону січових стрільців Ю. Бузиновський із солдатами його сотні

10.

10. Прапор УСС

11.

12.

11. Штурмова бригада УСС
12. Вояк УСС у військовому строю

13.

14.

13. Добровольці легіону УСС
14. Український легіон на марші

Відео.

День в історії. Створення «Січових Стрільців»
https://sites.google.com/view/history5-6/9/9-3
Українські Січові Стрільці (1914-2014)
https://sites.google.com/view/history5-6/9/9-4
Створення легіону Українських Січових Стрільців на початку 1-ї світової війни у 1914 році
https://sites.google.com/view/history5-6/9/5
20 кроків до мрії. Крок 10. Українські Січові Стрільці
https://sites.google.com/view/history5-6/9/6

Перегляньте фотографії. Про які особливості повсякденного життя усусів можна з них довідатися? Які сторони життя УСС засвідчують фотографії?

1. 2.

1. Іван Франко у шпиталі Українських січових стрільців. 1916 р. І. Франка пов'язували зі стрілецтвом найтісніші стосунки. Його сини Петро і Тарас служили в легіоні УСС, а згодом — в УГА. Восени 1915 р. І. Франко оселився у Притулку для хворих і виздоровців УСС, заснованому у Львові 1914 р.
2. Січові стрільці за грою в шахи

3. 4.

3. Січові стрільці вправляються у стрільбі. 1916 р.
4. Очільник мистецького відділу Пресової кватири УСС Осип Курилас за роботою над картиною. 1916 р.

5.

5. Скульптор Михайло Гаврилко — четар УСС. Войнилів. 1915 р.

Роздивіться людей на фотографіях. Про які почуття і настрої говорять їхні обличчя, постаті й жести? Чи співчуваєте ви цим людям? Які нові явища соціального життя постали внаслідок воєнних подій?

1.
2.

1. Шляхами війни
2. Військовополонені у супроводі конвою перед брамою табору Фрайштадт (Австрія).

3.
4.

3. Біженці, евакуйовані з Ковеля (Волинська область). 1916 р.
4. Біженці Першої світової війни. Переважна більшість біженців рухалися на власних підводах, покритих брезентом та навантажених найбільш цінним майном. «Діти та старі, — писав очевидець, — їхали на фірі, а інші члени сім'ї значну частину дороги йшли пішки, бо гнали худобу чи просто жаліли коней».

5.
6.

5. Військовополонені царської армії на станції Тільзіт (Австро-Угорщина). 1914 р.
6. Ветерани першої світової за грою в карти. 1919 рік.

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В ДЖЕРЕЛАХ

Прочитайте уривок з праці Павла Христюка[16] «Замітки і матеріали до історії української революції: 1917-1920 рр.» про становище українських земель у складі Російської імперії напередодні революційних подій. На його основі визначте причини Української революції. Поміркуйте, яка з них була визначальною.

Тягар самодержавного режиму відчувався в Україні ще болючіше, ніж в якійсь іншій частині колишньої Росії. Тут до загального гніту долучався ще й гніт національний. Поставивши за мету здобути у війні останній клаптик «русской землі» — Галичину, царський уряд заздалегідь смакував те задоволення, яке мало дати йому майбутнє знищення всяких проявів українського національного життя на всій захопленій Московщиною території України. Змушений революцією 1905-1906 років піти на певні поступки Українцям (дозволити українську пресу, «Просвіти», клуби тощо), російський уряд весь час після того виправляв свої «помилки», чинячи різноманітні утиски українському національно-культурному рухові: закриваючи «Просвіти» викидаючи українські книжки зі шкільних і громадських бібліотек, беручи під особливий цензурний догляд недобиту українську пресу. Одначе до самої війни не вдалося йому повністю «виправити» своїх помилок. Український національно-культурний рух не припинявся. Війна цілком розв'язувала урядові руки в боротьбі з українським національним рухом. Користуючись обставинами війни, уряд узявся до цинічного знищення всяких проявів українського «сепаратизму», розуміючи під останнім усю українську культуру, у тому числі й мову.

Безглузді репресії викликали незадоволення проти уряду навіть у напівсвідомих українських масах, не кажучи вже про національно свідоме робітництво та інтелігенцію».

Проаналізуйте наведені нижче фотографії. Висловіть припущення, чому українську маніфестацію та народне віче на Софійській площі в Києві 1 квітня (19 березня) 1917 року називають кульмінаційним моментом відродження національно-визвольного руху. Поміркуйте, чому однією з перших акцій революційного українства в Києві було знесення пам'ятника П. Столипіну. При підготовці відповідей скористайтеся додатковими джерелами інформації.

16 Павло Христюк був сучасником революційних подій та активним учасником громадського й політичного руху. Автор праць з історії революції в Україні. Його вважають літописцем української революції.

1. 2.

1. Народне віче на Софійській площі в Києві. 1 квітня (19 березня) 1917 р.
2. Знесення пам'ятника П. Столипіну на Думській площі у Києві (тепер майдан Незалежності). Березень 1917 р.

Проаналізуйте наведені нижче джерела. Коли та за яких обставин створено Українську Центральну Раду? Які організації та історичні діячі відіграли провідну роль у її заснуванні? Які функції було покладено на Українську Центральну Раду (УЦР) у справі розгортання національної революції? Чи мала УЦР у перші дні свого існування план широкомасштабної політичної діяльності?

Документ 1.

Михайло Грушевський у своїх «Споминах» так розповідав про перші дні діяльності Центральної Ради: «…Із березня прийшли перші поштові відомості про петербурзькі події, і Ефремов зачитав їх на зборах ТУП у клубі, і тоді утворення постійного українського осередку стало явно неминучою потребою. Організація молоді прислала того дня своїх представників, щоб отримати інформацію про наміри старших у справі організації. ТУГІ пропонував іншим українським організаціям делегувати своїх представників для спільної акції. Серед молоді, здається, думки розділилися; але цьому чинили рішучий спротив есдеки, у центрі яких стояв тоді Дмитро Антонович. На довгих нарадах, які відбувалися у нього цими днями, 3-4 березня, було ухвалено добиватися утворення центрального об'єднуючого органу замість проектованого тупівцями бюро ТУП, обсипаного делегаціями інших організацій. Щоб формально обґрунтувати цей постулат, Антонович знайшов аж 13 професійних та інших організацій Києва есдеківського спрямування, до церковних хорів включно, і добивався для них представництва, аналогічного з ТУП. У тому самому гуртку Антоновича, очевидно, виникла й думка якнайскоріше викликати мене до Києва… Коли через кілька днів завзятої боротьби довелося дати згоду на організацію центру за схемою Антоновича і

К°, мене обрали головою цієї нової організації, яку без дискусії, якось само собою назвали Центральною Радою на противагу різноманітним місцевим і професійним радам, чисельність яких дедалі зростала».

Документ 2

Павло Христюк про створення Української Центральної Ради писав так: «Якогось певного, заздалегідь виробленого плану діяльності Центральна Рада на початку свого існування не мала. Так само не був усталений її склад. І потім це вийшло якраз на добре. Склад Ради, її завдання й методи роботи еволюціонували без великих внутрішніх перешкод разом із розвитком української революції...

Свою роботу Центральна Рада почала здійснювати під проводом проф. М. Грушевського (який приїхав до Києва із заслання в березні місяці і ще заочно був обраний головою Центральної Ради). Через порівняно короткий час було протягнуто нитки об'єднання між Українською Центральною Радою і різноманітними українськими культурно-просвітніми, кооперативними, громадськими, військовими, професійними й політичними організаціями, що існували в Україні й поза Україною. Національні комітети, ради, «просвіти» й спілки, що виникли в різних місцевостях України, посилали своїх делегатів до Центральної Ради: то для участі в її роботі, то для взаємної інформації і одержання від Ради вказівок — вважаючи Центральну Раду своїм керівним центром. Популярність Центральної Ради зростала надзвичайно швидко, особливо в селянських і солдатських масах. Народні маси з надзвичайною довірою горнулись під її крило, вважаючи Раду своєю заступницею та провідницею».

1.

2.

1. Будинок Педагогічного музею, у якому містилася Українська Центральна Рада. Початок XX ст.
2. Періодичні видання доби Української Центральної Ради

1.

2.

1. М. Грушевський приймає парад куренів Вільного козацтва. 1917 р.
2. Михайло Грушевський (1866-1934)

Ознайомтеся з уривками з Першого Універсалу Центральної Ради. Якими були основні його положення? Чи свідчать вони про автономний статус України як мету Центральної Ради? У чому, на вашу думку, полягає історичне значення І Універсалу Центральної Ради? Поміркуйте, чому діячі УЦР назвали державно-політичні акти, з якими звертались до народу, універсалами?

Перший Універсал Центральної Ради (1917 р., червня 23/10)

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду! Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сіл, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольності.

Твої, народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одціляючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійському парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас лучші.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. і через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським зборам (Соймові)…

Ми гадали, що Центральне російське правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове російське правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу… Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію, право самому порядкувати своїм життям…

І тепер, народе український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю… Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі, і через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя…

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди і порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступить до підготовки нового правильного життя…

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народної праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До сього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську центральну казну, а сам не мав, та немає й тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сіл і городів, всім українським громадським управам і установам з І числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! В твоїх руках доля твоя. В сей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом як рівний з рівним.

УНІВЕРСАЛ

Української Центральної Ради

до українського народу, на Україні й по-за Україною сущого.

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, УКРАЇНСЬКУ ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ, на сторожі прав і вольностей Української Землі.

Найкращі сини твої, вибрані люде від сел. від фабрик, від салдацьких казарм, од усих громад і товариств українських вибрали нас УКРАЇНСЬКУ ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольности.

Твої, народе, вибрані люде залишили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають— вибрані, всенародним, рівним, прямим і тайним голосуванням—Всенародні Українські Збори (Сойми. Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Проголошення Першого Універсалу Української Центральної Ради на Софійській площі в Києві. Текст Універсалу зачитує член УЦР, кооператор і публіцист Микола Ковалевський, ліворуч від нього — Михайло Грушевський

Прочитайте уривок з праці Павла Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції: 1917-1920 рр.». Якою була реакція громадськості на Перший Універсал УЦР? Поміркуйте, чому деякі сучасники сприйняли цей державно-політичний акт як вияв революційного романтизму.

Цей Універсал справив на українське суспільство надзвичайно глибоке враження. Подібно до того, як із невимовною радістю і навіть зі сльозами на очах вислухали його українські солдати — члени Військового З'їзду, — з ентузіазмом зустрів ці слова Центральної Ради і увесь український трудовий народ. Майже по всіх містах, містечках, селах і

хуторах України, на численних селянських, робітничих і загальнонаціональних з'їздах, на фронтах у військових частинах, — всюди урочисто було відчитано Універсал, із захопленням і радістю, як святу вістку про нове, прегарне життя, що малювалося в народній уяві. Народ радів, народ хвилювався, народ складав масову формальну присягу на вірність Центральній Раді, на вірність проголошеним нею ідеалам. До Центральної Ради посипались сотнями, тисячами безконечні палкі привітання від різних груп та організацій українського суспільства, від військових частин, від земств із заявами, що вони визнають Центральну Раду за свій найвищий уряд, що будуть коритися їй і тільки їй, що будуть з радістю, охоче і пильно виконувати її приписи, її накази.

...Сила Універсалу полягала в іншому, а саме в тому великому принципі, який він проголосив словами: «Однині самі будемо творити наше життя», і в тій великій, безмежній довірі до творчих сил українського народу, якою пройнятий був весь Універсал, на якій він весь, від початку до кінця побудований. У цьому принципі й у цій вірі треба шукати ключа до розгадки питання про причини надзвичайного успіху Універсалу, про причини народного ентузіазму, викликаного ним».

Ознайомтеся з текстом Другого Універсалу Української Центральної Ради. Визначте у чому полягав компромісний характер Другого Універсалу УЦР. Порівняйте зміст Першого і Другого універсалів Центральної Ради. Які положення були спільними, а в чому відмінними? Чим це можна пояснити? Дайте власну оцінку цьому документу.

Другий Універсал Української Центральної Ради (1917 р., липня 16/3)

Громадяне землі Української

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі Управління на Україні до Учредительного Зібрання. Временне правительство, стоючи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначіння і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, — простягає руку представникам Української демократії — Центральній Раді, — і закликає, в згоді з ним, творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволен-

ням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо всіх Громадян України:

Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками инших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремий одповідальний перед нею орган — Генеральний Секретаріат, — що буде представлений на затвердження Временного Правительства, яко носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні.

В сім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він, яко представник демократії всієї України, і разом з тим як найвищий краєвий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та упорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з иншими національностями України і працюючи в справах державного управління, як орган Временного Правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меньшостями України підготовлятиме проект законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утвореннє краєвого органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреби місцевої людності в можливих до Учредительного Зібрання межах, і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зав'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання.

Що торкається комплектования військових частей, то для сього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральнім Штабі і Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определенню Військового Міністра, буде являтись з технічного боку можливим без порушення боєспособности армії.

Оповіщаючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною

демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу і зокрема Україну до повного торжества революції.

У Київі, *1917 року, липня 3-го дня.*

(Орфографія документів, поданих у книзі, зберігається за винятком явних помилок. — Ред). Верховна рада України. Офіційний веб-сайт. http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-2.html

Ознайомтесь уважно із текстом ІІІ Універсалу Центральної Ради. Схарактеризуйте його зміст за планом і зробіть висновок про історичне значення цього документа: 1. Організація влади. 2. Кордони УНР. 3. Аграрні перетворення. 4. Організація виробництва. 5. Забезпечення громадянських прав. 6. Розв'язання національних проблем.

Порівняйте Третій Універсал з Першим. Які принципово нові положення з'явилися в Третьому Універсалі? Як ви розумієте положення Універсалу: «Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів»?

Третій Універсал Української Центральної Ради 7 (20) листопада 1917 р.

Народе український і всі народи України!

Тяжка й трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального Правительства нема й по державі ширяться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе Український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всеї Росії, оповіщаємо:

Однині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріятові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отож оповіщаємо:

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшости Українцями: Київщина, Поділя, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як що до прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Однині на території Української Народньої Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі та инші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, кабінетські та церковні землі — касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві по земельних справах негайно виробити Закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Права робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народньої Республіки України відсьогодня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного роспределення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією України, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників і ворогів негайно роспочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і по за Росією не було в замиренню порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами

усіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть.

Оповіщаємо:

Однині на землі Республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальности не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідальний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству Внутрішніх Справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібранів, союзів, страйків, недоторканости особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, що сам довгі літа боровшися за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні сущих, тому оповіщаємо, щонародам великоруському, єврейському, польському й иншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування у справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству Національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки, в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх — 9 січня (января) 1918 року.

Українська Центральна Рада.

У Київі 7(20) листопаду року 1917.

(Орфографія поданих документів зберігається за винятком явних помилок. — Ред).

1.

2.
УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

1. Урочисте відкриття Третього Всеукраїнського військового з'їзду на Софійській площі в Києві. У центрі (зліва направо): С. Петлюра, В. Винниченко, М. Грушевський. 2 листопада (20 жовтня) 1917 р.
2. Третій Універсал Центральної Ради

Проаналізуйте уривок з Маніфесту РНК Росії до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради. Які рядки документа свідчать про рішучі наміри більшовиків щодо УЦР? Якими, на вашу думку, є справжні причини конфлікту радянської Росії та Української Народної Республіки? Поміркуйте, чи дійсно РНК Росії була згодна з правом націй на самовизначення.

…Соціалістичний уряд Росії, Рада Народних Комісарів ще раз підтверджує право на самовизначення за всіма націями, які гнобилися царатом і великоруською буржуазією, аж до права цих націй відділитися від Росії.

Тому ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську Республіку, її право зовсім відділитися від Росії або вступити в договір з Російською Республікою про федеративні й тому подібні взаємини між ними.

Усе, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами. Радою Народних Комісарів, негайно ж, без обмежень і безумовно…

Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, що давно вже виявляється в невизнанні Центральною Радою Совєтів і Совєтської влади на Україні (між іншим, Центральна Рада відмовилась скликати, на вимогу Совєтів України, крайовий з'їзд українських Совєтів негайно). Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української Республіки, довела Раду саме останнім часом до кроків, що означають знищення всякої можливості угоди.

Такими кроками є, по-перше, дезорганізація фронту.

Рада переміщає й відзиває однобічними наказами українські частини із фронту, руйнуючи в такий спосіб єдиний загальний фронт до розмежування, здійсненного лише шляхом організованої угоди урядів обох республік.

По-друге, Рада приступилася до роззброєння совєтських військ, що перебувають на Україні.

По-третє, Рада надає підтримку кадетсько-каледінській змові у повстанні проти Совєтської влади. Свідомо брехливо покликаючись на автономні нібито права «Дону й Кубані», прикриваючи каледінські контрреволюційні виступи, що суперечать інтересам і вимогам величезної більшості трудового козацтва, Рада пропускає через свою територію війська до Каледіна, відмовляючись пропускати війська проти Каледіна.

Стаючи на цей шлях нечуваної зради революції, на шлях підтримки лютих ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Радянської влади, ворогів трудящих та експлуатованих мас — кадетів і каледінців. Рада змусила б нас оголосити, без усяких вагань, війну їй, навіть якби вона була вже цілком формально визнаним і безперечним органом вищої державної влади української незалежної буржуазної республіки» (В. Ленін, Л. Троцький, Й. Сталін).

Більшовики в Харкові. 1917 р.

Прочитайте уривок з «Київських спогадів» очевидця подій — відомого юриста й громадського діяча Олексія Гольденвейзера. Визначте, як автор ставиться до подій, про які розповідає. Поміркуйте, у чому цінність джерела. Стисло викладіть своє ставлення до описаних подій або діячів.

То була початкова епоха більшовизму, коли Рада народних комісарів щодня ухвалювала декрети, які мали засвідчувати втілення тих або інших «завоювань революції», — скасування права власності, націоналізацію, проголошення різних прав і привілеїв пролетаріату. Українці не могли аж надто відставати в цьому революційному завзятті; тому в Четвертому Універсалі сформульовано пункт про соціалізацію землі, робітничий нагляд за виробництвом тощо. Загалом позицію українських владних партій визначало те, що вони по суті аж ніяк не правіші за більшовиків: ті за негайний мир, і ці за негайний мир; ті за безпосередній перехід до соціалізму, і ці так само; у тих влада в руках рад, а в цих — у руках Центральної Ради, яка так само є представництвом пролетаріату й найбіднішого селянства. Однак, попри всі старання українців довести, що вони — ті самі більшовики, це змагання «хто лівіший» закінчилось не на їхню користь...

26 січня... Київ захопив радянський загін Муравйова. Бомбардування міста тривало цілих 11 днів — від 15 до 26 січня. Більшовицькі батареї були розташовані на лівому березі Дніпра, у районі Дарниці. Звідти перелітним вогнем обстрілювали місто. Кидали на нас через раз тридюймівки й шестидюймівки... Жертв серед киян було порівняно небагато; проте руйнування були жахливі. Думаю, що не менше половини будинків у місті зазнали пошкоджень від снарядів. Спалахували пожежі, і це справляло моторошне враження. Легко

уявити собі стан киян у ті дні. Переживши згодом ще з десяток переворотів, евакуацій, погромів, мешканці Києва з непідробним жахом згадують про ці одинадцять днів бомбардування. Майже весь час населення провело в підвалах, у холоді й темряві. Магазини й базари, цілком зрозуміло, були закриті; тому доводилося харчуватися випадковими залишками, адже запасів тоді ще ніхто не робив. 26 січня зранку до міста ввійшли більшовики. Вони пробули в Києві того разу лише три тижні, і той перший прояв більшовизму не був позбавлений яскравих вражень і своєрідної демонічної сили. Рада, залишивши Київ, розташувалася в Житомирі; про її переговори з німцями нічого ще не знали. Проте вже в наступні дні після одержання першої телеграми про Брестський мир містом розходилися чутки про німецький наступ на Україну. Незабаром стала помітною зніяковілість і в самих більшовиків. А ще за пару днів одна з місцевих газет насмілилася передрукувати наказ одного німецького генерала, у якому повідомлялося, що німецька армія, на прохання представників дружнього українського народу, рушила звільняти Україну з-під влади більшовиків.

На основі ілюстрацій та інших довідкових джерел інформації підготуйте відповідь на запитання: Яким подіям присвячено меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут»? Як автори цього меморіального комплексу відобразили особливості тогочасної епохи в експонатах? Висловіть своє ставлення до події, якій присвячено цей пам'ятник.

1.
2.
3.
4. 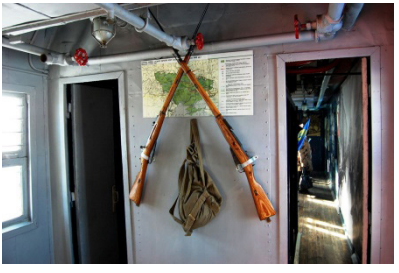
5.

Меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут»:

1. Монумент битви під Крутами. Зроблений у вигляді колони Червоного корпусу Київського університету, де навчалися більшість студентів, які брали участь у бою під Крутами.
2. Символічна могила (ліворуч) і монумент.
3. Вагони-музей і меморіал вдалині
4-5. Експонати всередині вагонів-музею.

Андрій Серебряков. Крути

Проаналізуйте Четвертий Універсал Української центральної ради. Визначте, коли, де та за яких обставин з'явився аналізований документ, тобто схарактеризуйте історичні умови його створення. Порівняйте зміст Третього і Четвертого Універсалів УЦР за планом: а) організація влади; б) робота органів місцевого самоврядування; в) земельні питання; г) організація промисловості, фінансів; д) зовнішня політика. Сформулюйте історичне значення Четвертого Універсалу.

Четвертий Універсал Української Центральної Ради

Народе України.

Твоєю силою, волею, словом стала на Землі українській вільна Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх, — борців за вольности і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесилили наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізниці розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменшується. Насуває голод. По краю розплодились юрми грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, счинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі Збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час. Ці Збори, призначені на нинішній день, не змогли зібратись, щоб приняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, уставити лад в Народній Республіці нашій, організувати нове Правительство.

А тим часом петроградське правительство народніх комісарів, щоб привернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо, красногвардійців-большевиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять

його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

...Але для того, щоб ні руське правительство, ні яке инше не ставили Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, творчої роботи, до кріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу...

Власть в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і салдатів, та наш виконуючий орган однині матиме назву Ради Народніх Міністрів.

Отож, — насамперед приписуємо Правительству Республіки нашої, — Раді Народніх Міністрів, — від цього дня вести розпочаті вже нею переговори про мир з центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь инших частей бувшої Російської Імперії, і установити мир, щоб наш край розпочав своє господарське життя в спокою й згоді.

Що ж до так званих «большевиків» та инших напасників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішуче взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо: не жаліючи життя боронити добробут і свободу нашого народу. Народня Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду найманих насильників, які топчуть права Української Республіки...

З тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати вояків, після підтвердження мирних переговорів — розпустити армію зовсім, а потім замісць постійної армії завести народню міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств...

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради — волосні й повітові та й міські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос...

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже зробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, принявши за основу скасування власности й соціялізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон сей буде розглянено за кілька день в повній Центральній раді, й Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих ще до початку весняних робот че-

рез земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води й всі багацтва підземні, яко добро українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народньої Республіки…

Правительству Республіки на виконання сього приписуємо розробити і представити на затвердження Закон про це, а також про монополію заліза, угля, шкури, тютюну і инших продуктів і товарів, з яких найбільш бралося прибутків з робочих клясів, на користь нетрудящихся.

Так само приписуємо встановити державно-народній контроль над всіми банками, які кредітами (позиками) нетрудовим масам допомагали визискувати кляси трудові…

Всі ж демократичні свободи, проголошені 3-м Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і зокрема проголошує: в самостійній Українській Народній Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня.

Все, що, вичислене в сім Універсалі, не встигнемо зробити Ми, Центральна Рада, в найближчих тижнях певно довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них як найпильніше, вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів закінчити як найскоріше, щоб за кілька тижнів зібрались наші Установчі Збори, найвищий господар і впорядник нашої, і закріпили свободу, лад і добробут Конституцією нашої незалежної Української Народньої Республіки на добробут всього трудящого народу її, тепер і на будуче. Сьому ж найвищому нашому органові належатиме рішити про федеративний зв'язок з народніми республіками бувшої Російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки.

Українська Центральна Рада.

У Київі. 9 січня 1918 р.

(Орфографія поданих документів зберігається за винятком явних помилок. — Ред).

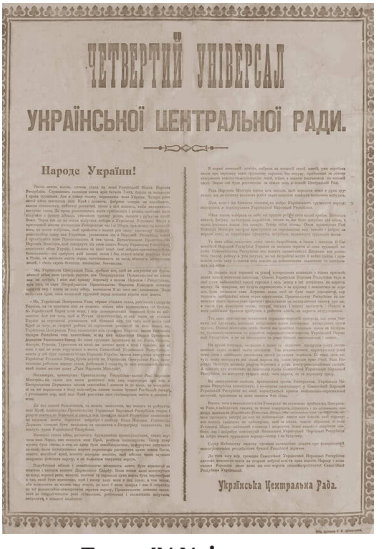

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ

УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Народе України!

Українська Центральна Рада.

Текст IV Універсал

Проаналізуйте наведені нижче фотографії. Які події на них відображені? Як ці події взаємопов'язані між собою? Свою думку обґрунтуйте.

1.

2.

1. Делегація УНР на переговорах у Брест-Литовську, 1918 р.
2. Підписання українською делегацією (М. Левитський, О. Севрюк, М. Любинський) Брестського мирного договору. 9 лютого (27 січня) 1918 р.

3. 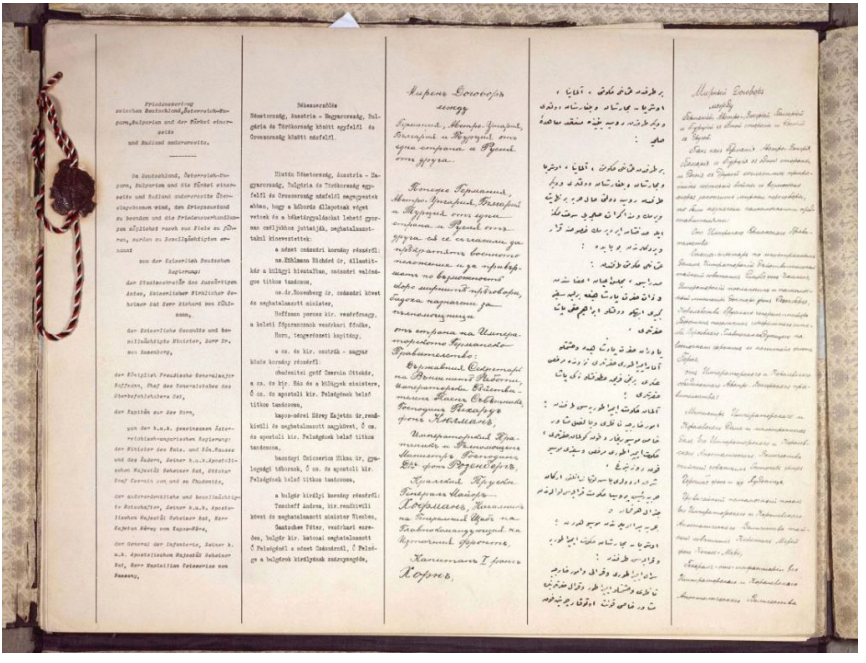

3. Перша сторінка Брестського мирного договору, написана німецькою, угорською, болгарською, турецькою і російською мовами. 1918

4.

5.

4. Німецькі війська в Києві. 1918 р.

5. Парад німецьких військ на Думській площі в Києві (нині майдан Незалежності). 1918 р.

6.

6. Німецький оркестр, Київ, 1918 рік

Ознайомтеся з уривком з «Київських спогадів» очевидця подій — відомого юриста й громадського діяча Олексія Гольденвейзера. Яким, на вашу думку, було ставлення киян до німецьких військ у місті? Чи є підстави вважати, що оцінки, засвідчені в документі, є виявом панівних настроїв міщан? Наскільки сприйняття подій залежало від політичних поглядів, національності чи віросповідання мешканців Києва?

Наступ німців розгортався з фантастичною швидкістю. Жодного опору їм не чинили. За якихось 7 днів після підписання миру вони були вже в Києві… Наступного ранку, після втечі Євгенії Бош та інших комісарів,

до міста ввійшли незначні українські частини на чолі з Петлюрою. Німці з галантності надали їм честь увійти першими. До обіду в місті стало відомо, що на вокзалі німці….Цікавість брала гору, і кияни юрбами потяглися на вокзал, щоб подивитися на заморських гостей… Вигляд вони мали обвітрений, зморений і виснажений. Одягнені в суцільний сірий колір, із сірими заплічниками, біля сірих візків і кухонь, німецькі полки справляли враження якогось каравану подорожніх.

Утім, наступного дня на Софійському майдані німецьке командування влаштувало доволі імпозантний парад, який, за словами присутніх, уже більшою мірою відповідав нашим уявленням про німецьку армію.

Потім почалося те, що один німецький солдат визначив словами: «Ми наведемо лад». Було видрукувано прекрасний план міста німецькою мовою. На всіх перехрестях встановлено дощечки з німецькими написами. Спеціальні стрілки вказували, як куди пройти, і одразу було зазначено, скільки хвилин на це потрібно. Все місто, наче павутинням, обплутали телеграфними й телефонними дротами…

РОЗГОРТАННЯ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

Проаналізуйте уривок із грамоти П. Скоропадського[17] «До всього українського народу». Як П. Скоропадський виправдовує необхідність гетьманського перевороту? Наскільки переконливі його аргументи? Сформулюйте суть основних напрямів політики нової влади, задекларованих у документі, за планом: 1) державний устрій; 2) верховна влада; 3) соціально-економічні відносини.

29 квітня 1918 р.

Громадяне України!

Всім вам, козаки та громадяни України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відроджена Українська Держава стояла на краю загибелі.

Спаслась вона завдяки могутньому підтриманню Центральних держав, які,- вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротися за цільність і спокій України.

17 Павло Скоропадський (1873-1943) - український військовий і державний діяч, гетьман Української Держави (1918). Нащадок українського аристократичного роду. Учасник Першої світової війни, генерал-лейтенант, командир 34-го корпусу російської армії, після українізації - 1-го Українського корпусу, отаман Вільного козацтва. Прийшов до влади внаслідок державного перевороту за підтримки німецького військового керівництва (29 квітня 1918 р.). Усунутий від влади в результаті повстання, очоленого Директорією. 14 грудня 1918 р. зрікся гетьманства й емігрував до Німеччини.

При такій підтримці у всіх зродилася надія, що почнеться відбудовування порядку в Державі й економічне життя України увійде, врешті, в нормальне річище. Але ці надії не справдились.

Колишнє Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього. Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна мара голоду.

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Як вірний син України, я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом усієї України.

Управа Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтуванні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а також усі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються. Всі інші урядовці, що працюють у державних інституціях, зостаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

У найближчий час буде виданий закон, що установить новий порядок виборів до Українського Сойму…

Права приватної власності як фундаменту культури і цивілізації відбудовуються в повній мірі, й усі розпорядки колишнього Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського, відміняються і касуються. Відбудовується повна свобода по оформленню купчих до купівлі-продажу землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель за їх дійсною вартістю від великих власників для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгу й відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи…

29 квітня 1918 р., м. Київ.

Гетьман Всієї України Павло Скоропадський

Молебень на Софійському майдані в Києві на честь проголошення П. Скоропадського гетьманом України. 1918 р.

Проаналізуйте наведені нижче фотографії та уривки з джерел. Як вони характеризують особистість та діяльність Павла Скоропадського? Висловіть власне враження від цієї історичної особи.

1.
2.

1. Гетьман П. Скоропадський з прем'єр-міністром Ф. Лизогубом. Київ. 1918 р.
2. Гетьман на ґанку своєї резиденції

3. 4. 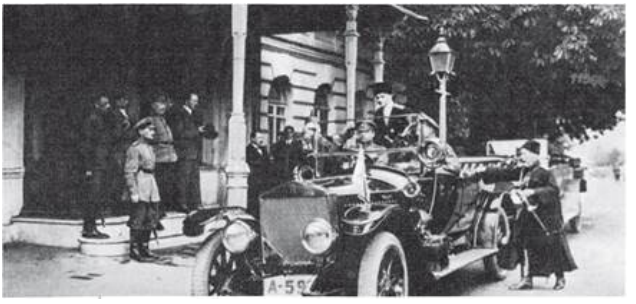

3. Гетьман П. Скоропадський та кайзер Вільгельм II під час зустрічі у Берліні. Вересень 1918 р.
4. Гетьман П. Скоропадський перед своєю резиденцією на вул. Інститутській. Київ, 1918 р.

Документ 1.
Із праці Дмитра Донцова «Рік 1918, Київ»

Коли, хутко по перевороті 29 квітня, покликав мене гетьман до співпраці, я зразу відгукнувся на це. Що мене до цього спонукало? Передусім сама особа гетьмана Павла. На тлі сірої стандартності й безбарвності демократично-соціалістичного провідництва П. Скоропадський був індивідуальністю….Він мав риси, яких бракувало центрально-радянцям: мав у собі живчик владолюбства й звичку командування. Мав фах, що найбільше тоді був потрібний для правителя України: був військовиком. Нарешті, мав політичну відвагу, бо, стаючи гетьманом самостійної України, він зраджував всю ту російсько-монархічну касту, до якої належав.

Що він був «царським генералом», мене не вражало. Були царськими генералами, або полковниками й центрально-радянські вищі офіцери: Юнаків, Греков, Сальський, Омелянович-Павленко, Росіневич, Безручко та інші. Ці останні, як і Скоропадський (якому, втім, одному це закидали), теж перед революцією не брали участі в українському національнім русі. Але я знав, що гетьман на фронті ще в 1917 р. почав українізувати свої частини і творити Вільне Козацтво.

Документ 2.
Із спогадів Дмитра Дорошенка:

Життя в Гетьманському будинкові йшло по строго заведеному регламенту. Весь час у Гетьмана був поділений по годинах: в певні дні й години відбувалися доклади Голови Ради Міністрів і деяких окремих міністрів, начальника Гетьманського Штабу й деяких окремих міністрів, начальника Гетьманського Штабу й деяких інших урядових осіб. Далі

йшов прийом численних делегацій, депутацій, окремих осіб — доступ до Гетьмана був вільний для всіх громадян, які мали до нього якусь поважну громадську або й особисту свою справу; дуже багато часу йшло на прийоми чужоземних представників і дипломатів. Увечері — засідання Ради Міністрів, у яких Гетьман, як було вже зазначено, дуже часто брав участь. Навіть сніданки й обіди не були часом відпочинку, бо, крім найближчого оточення Гетьмана, в них завжди брали участь запрохані сторонні особи, — міністри, дипломати, члени делегацій, щоб Гетьман мав більше часу поговорити з ними ще й під час столу. Отже, всі дні проходили в надзвичайно напруженій праці, вічно на людях, ні одної хвилинки на самоті, з коротким спочинком, бо засідання Ради Міністрів кінчалися іноді о 4-5-й годині ранку, а о 9-10-й ранку Гетьман вже приймав доклади. Тільки сильне здоров'я, загартоване довгими роками військової служби й бойової діяльності, давало йому змогу витримувати таке напруження».

Документ 3.
Із спогадів Павла Скоропадського:

…Мене захопило пробуджене в масі солдатів і молодих старшин українське національне почуття. Я повірив, що це молоде національне почуття допоможе Україні швидше позбутися анархії і стати на ноги. Моя програма була проста: створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію й адміністративний апарат, яких у той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на праві; провести необхідні політичні й соціальні реформи. Політичну реформу я уявляю собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь усіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств коштом зменшення обсягу найбільших маєтків… Багато людей критикують мій крок і злим оком дивляться на встановлення гетьманства. Цілком зрозуміло, чому так ставляться до цього факту вороги української державності. Але тим, що звуть себе українцями, мені хочеться поки що сказати лише одне: пам'ятайте, що коли б не було мого виступу, німці, кілька днів пізніше, завели б на Україні звичайне генерал-губернаторство… Отже, не було б Української Держави, яка реально появилась на світовій арені хоч в цьому короткому періоді Гетьманства»

Ознайомтеся з уривками з джерел. Визначте, якою була політика Павла Скоропадського в галузі освіти та науки.

Джерело 1.
Закон Української Держави про утворення фонду Національної бібліотеки Української Держави (1918 р., серпня 2)

1. Для заснування Національної бібліотеки Української Держави в м. Києві утворюється фонд Національної бібліотеки з метою негайного придбання й систематизації книжок, бібліотек, рукописів, мап та інших творів.
2. Крім загальних завдань — допомагати розповсюдженню знання і підтриманню наукової праці, при бібліотеці має бути найповнішим чином розроблений відділ «Україна», бібліотека повинна бути книгозбірнею, в якій мають бути зібрані всі пам'ятки духовного життя українського народу і України (рукописні й друкарські). В ній повинні бути зібрані книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії і інші твори друкарень, літографій і металографій, видані на Україні та за кордоном. […]

Джерело 2.
Закон Української Держави про заснування Української академії наук (1918 р., листопада 14)

Ухвалений Радою Міністрів закон про заснування Української Академії наук в м. Києві.

1. Ухвалити докладені до цього статут та штати Української Академії наук в м. Києві та її установи і закон цей перевести в життя з І листопада 1918 р.
2. З поміж перелічених у статуті наукових установ Академії, окрім постійних комісій, витворюється в біжучому році: Фізичний інститут, Геодезичний інститут, лабораторія для спроб над матеріалами при Інституті прикладної механіки, Ботанічний сад, Акліматизаційний сад, Демографічний інститут для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України.
3. Академії наук дається доручення розробити й подати на затвердження законодатним порядком штати та обрахунок слов'янської кляси при історично-філологічному відділі Академії згідно з приміткою третьою до § 6-го статуту Академії…
5. Первісний склад Академії становлять 12 академіків, що на подання од міністра народної освіти та мистецтва призначає пан Гетьман, по 4 на кожен відділ, з посеред таких осіб, яких місце їх побуту дає спомогу негайно приступити до діяльності в Києві. Ці 12 академіків творять спільне зібрання та відділи Академії наук. […]

Джерело 3.
Закон Української Держави про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України в середніх школах (1918 р., серпня 1)

1. По всіх середніх хлоп'ячих і дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях обов'язково викладається українська мова і література, задля чого визначається не менше 3 годин тижнево в перших 5-ти класах, а в 2-х останніх класах — не менше 2 годин, та географія і історія України, для яких предметів мають бути визначені не менше як по 2 години тижнево в 2-х останніх класах кожної школи…
2. По всіх хлоп'ячих та дівочих середніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях закладається штатна посада учителя української мови та літератури, а також обов'язково закладаються зверхштатні посади учителя географії та історії України.

Джерело 4.
Витяг із закону Української Держави про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 р., серпня 17)

1. Заснувати з І липня 1918 р. в місті Кам'янець-Подільському державний український університет в складі чотирьох факультетів, причому в 1918 р. відкрити в цьому університеті факультети історико-філологічний, фізико-математичний з двома відділами — математичним та природничо-історичним.
2. Відкрити цей університет, поки будуть видані нові устави й штати українських університетів, на підставі сили загального статуту і штату російських університетів 23 серпня 1884 р. з тими доповненнями і змінами, що потім до них були видані, а також на підставі слідуючих правил:

   а) викладовою мовою в Кам'янець-Подільському державному українському університеті є мова українська, але по проханню факультетів, з дозволу міністра народної освіти, в окремих випадках можливо читання лекцій і російською мовою […]

Джерело 5.
Закон Української Держави про відкриття чотирьох кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському державних університетах (1918 р., вересня 28)

1. Відкрити з І липня 1918 р. в Харківському та Новоросійському державних університетах три нових кафедри: історії України, історії української мови і історії українського письменства — на історико-філологічному факультеті, та одну кафедру історії західно-руського права на правничому факультеті. Навчання цих наук обов'язкове для слухачів університетського курсу.
2. Задля викладання вищезгаданих наук закласти на історико-філологічному факультеті дві ординатури та одну екстра-ординатуру, а на правничому факультеті — одну ординатуру…

Джерело 6.
З Постанови уряду Української Держави про заснування Державної драматичної школи (1918 р., серпня 30)

1. Заснувати в м. Києві Державну драматичну школу для підготовки працівників народних театрів.
2. Надати міністрові народної освіти та мистецтва право створити статут цієї школи.
3. Відпускати на утримання Державної драматичної школи з коштів Державної скарбниці щорічно 28 800 карбованців.
4. Асигнувати в розпорядження міністра народної освіти та мистецтва з коштів Державної скарбниці 10 тис. (10 000) крб. на утримання школи в 1918 р., починаючи з 1 липня.

Ознайомтеся з уривком із спогадів В. К. Винниченка щодо мирного договору між Директорією УНР і Раднаркомом РРФСР та причини його невиконання (1919 р., лютий). Чи згодні ви поясненням В. Винниченком причин поразки Директорії?

Ми вигнали німців і їхнього «гетьмана» з України. Але ми були знесилені, нам треба було спокою хоч на час, щоб зібрати свої сили, щоб закріпити свою відбиту самостійність. Тому Директорія охоче прийняла пропозицію советського уряду припинити війну […]

Советський уряд зробив цю пропозицію з необхідності: йому так само […] треба було боротись на два фронти: проти української армії і проти своїх руських білогвардійців. Розуміючи таке становище Москви і бажаючи використати його, я, як голова Директорії і керівник зовнішньої політики, дав директиву нашій делегації непохитно

стояти на умовах миру, вироблених Директорією […] Самостійність і незалежність України була офіційно визнана в відповідній резолюції й мирний договір підписано з боку Росії головою советського уряду В. Леніним та Наркомом Закордонних Справ Чічеріним, а з боку Української Держави — головою української делегації Семеном Мазуренком. Семен Мазуренко зараз же прямим телеграфним проводом повідомив про це свій уряд і попрохав ратифікації Директорією цього великого акту. Його повідомлення прийняв С. Петлюра, який завідував військовим телеграфом, але Директорію про це не повідомив і ратифікації договору, розуміється, не сталось. С. Мазуренко кілька разів домагався відповіді, але не міг дістати її. Він хотів вернутись на Україну, щоб особисто привезти заключений договір, але з наказу Головного Отамана С.Петлюри його на кордоні не було пущено на Україну, і таким чином, цей величезної ваги для нашої державності акт було сховано від українства і вся дальша боротьба за неї пішла таким нещасливим для нас напрямом. Москва, не діждавшись ратифікації мирного пакту, зважаючи мовчання Директорії за небажання миру, відновила воєнні дії, зайняла Київ, натиснула на розбиту українську армію і витиснула її за межі України до Польщі.

1.

2.

1. Голова Директорії УНР В. Винниченко та член Директорії С. Петлюра під час параду українських військ на Софійській площі з нагоди вступу Директорії до Києва. 18 грудня 1918 р.
2. Члени Директорії та воєначальники Армії УНР. Сидять члени Директорії Ф. Швець, С. Петлюра, А. Макаренко. Кам'янець-Подільськ. Липень 1919 р.

3.

3. Сотня Січових стрільців під час військової підготовки. Київ. Грудень 1918 р.

Прочитайте фрагменти джерел. Поясніть до якої тактики вдалися більшовики для захоплення влади в Україні? Поміркуйте, чому ця тактика мала успіх? Які твердження в документах засвідчують справжні наміри більшовиків в Україні?

Джерело 1.
Телеграма В. Леніна і Й. Сталіна головкому В. Вацетісу від 29 листопада 1918 р.

Із просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має той хороший бік, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська в окупованих областях були б поставлені у скрутне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів. З огляду на це просимо дати командному складові відповідних військових частин вказівку про те, щоб наші війська всіляко підтримували тимчасові радянські уряди Латвії, Естляндії, України і Литви, але, зрозуміло, тільки радянські уряди».

Джерело 2.
З циркуляра Наркомату закордонних справ РСФРР від 24 грудня 1918 р.

Після анулювання Брестського мирного договору радянський уряд Російської Республіки не визнає Україну за самостійну державу. Народний Комісаріат Закордонних Справ пропонує усім установам РСФР Республіки терміново скасувати всі постанови, що стосуються колишніх українських громадян, і вважати всі документи, видані українською владою, недійсними. Від дня оголошення цієї постанови всім особам і установам, що представляють інтереси колишньої Української держави в межах РСФР Республіки, пропонується негайно припинити свою діяльність і зняти з будівель, які вони займають, вивіски та оголошення, що свідчили про їхню діяльність як установ і урядових осіб колишньої Української держави».

Прочитавши документ, розкажіть про державу на західноукраїнських землях за планом: 1. Яку назву мала держава, коли її утворено? 2. У яких межах визначено кордони? 3. Який державницький статус задекларовано? 4. Хто представляв народ, яку виборчу систему впроваджували? 5. Якими мали бути герб і прапор держави за «Тимчасовим основним законом» від 13 листопада 1918 р.?

Тимчасовий Основний закон Західноукраїнської Народної Республіки (1918 р., листопада 13)

Артикул І. — **Назва**

Держава, проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнимаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву Західно-Українська Народня Республика.

Артикул ІІ. — **Границі**

Простір Західно-Української Народньої Республики покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморош, — як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга [...]

Артикул ІІІ. — **Державна суверенність**

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народню Республику.

Артикул ІV. — **Державне заступництво**

Права влади іменем Західно-Української Народньої Республики виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без ріжниці пола. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західно-Української Народным Республики. До часу зібрання установчих зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріат.

Артикул V. — **Герб і прапор**

Гербом Західно-Української Народным Республики є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печать, має довкола гербу напис: «Західно-Українська Народня Республика».

1.
2.

1. Делегація ЗУНР та УНР у Львові, вул. Третього Травня (нині — Січових стрільців). Листопад 1918 р.
2. Старшини Другого корпусу Української Галицької армії. Стрий. 1919 р.

Ознайомтеся з уривком із Універсалу Директорії УНР про возз'єднання УНР і ЗУНР. Чому не відбулося справжнього возз'єднання українських земель? Визначте основну ідею цього документу. З якою метою було проголошено возз'єднання ЗУНР та УНР?

Універсал Директорії УНР про возз'єднання УНР і ЗУНР

Іменем Української Народної Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії нашої землі української.

3-го січня 1919 року в м. Станіславові Українська Національна Рада Західної Української Народної Республіки, як виразник волі українців колишньої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народної Республіки в одноцільну, суверенну Народну Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народної Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народної Республіки від 3-го січня 1919 року.

Од нині воєдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Однині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружними зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року, у м.Київі.
Голова Директорії:
Володимир Винниченко
Члени:
Симон Петлюра
Панас Андрієвський
Андрій Макаренко
Федір Швець

(Нова Рада — 1919, 11 (24) січня. — N 16.

Конституційні акти України. 1917 — 1920. Невідомі конституції України. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992)

Проаналізуйте наведені нижче фото згідно відповідних алгоритмів. В якій обстановці проголошувався Універсал Директорії УНР про возз'єднання УНР і ЗУНР? Як ця подія вшановується нині? Розкрийте історичне значення Акта злуки УНР і ЗУНР.

1.

1. Проголошення Акту злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 року на Софійському майдані в Києві

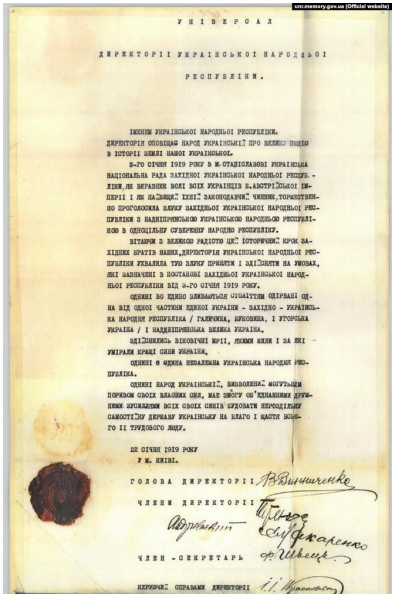
uncmemory.gov.ua (Official website)

У Н І В Е Р С А Л

ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ

РЕСПУБЛІКИ.

ІМЕНЮМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ.

ДИРЕКТОРІЯ ОПОВІЩАЄ НАРОДИ УКРАЇНСЬКІ ПРО ВЕЛИКУ ПОДІЮ В ІСТОРІЇ ЗЕМЕЛЬ НАШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ.

3-ГО СІЧНЯ 1919 РОКУ В М. СТАНІСЛАВОВІ УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ,ЯК ВИРАЗНИК ВОЛІ ВСІХ УКРАЇНЦІВ В АВСТРІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ І ЯК НАЙВИЩІЙ ПУНКТ ЗАКОНОДАВЧОЇ ЧИННОСТИ,ТОРЖЕСТВЕННО ПРОГОЛОСИЛА ЗЛУКУ ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ З НАДДНІПРЯНСЬКОЮ УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНЬОЮ РЕСПУБЛІКОЮ В ОДНОСТАЙНУ СОБОРНУ НАРОДНЮ РЕСПУБЛІКУ.

ВІТАЮЧИ З ВЕЛИКОГО РАДІСТОГО ЦЕЙ ІСТОРИЧНИЙ КРОК ЗАХІДНІХ БРАТІВ НАШИХ,ДИРЕКТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ УХВАЛИЛА ТРІО ЗЛУКУ ПРИЙНЯТИ І ЗДІЙСНИТИ НА УМОВАХ, ЯКІ ЗАЗНАЧЕНІ В ПОСТАНОВІ ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ ВІД 3-ГО СІЧНЯ 1919 РОКУ.

ОДНІСНІ ДО ЦІЛКОМ ЗДІЙСНЕННЯ ОГОЛОШЕНОЇ ОПІРАНІ ОДНА ВІД ОДНОЇ ЧАСТИНИ ЦІЛКОЇ УКРАЇНИ - ЗАХІДНО - УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА / ГАЛИЧИНА, БУКОВИНА, І УГОРЩИНА УКРАЇНА / І НАДДНІПРЯНСЬКА ВЕЛИКА УКРАЇНА.

ЗДІЙСНИВШИСЬ ВІКОВІЧНІ МРІЇ, ЛЮДИ ЖИВІ І ЗА ЖИТИ УМИРАЛИ КРАЩІ СИНИ УКРАЇНИ,

ОДНІСНІ Є ОДИНА НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА.

ОДНІСНІ НАРОД УКРАЇНСЬКІ, ВИКОРИСТАВШИ ЗОЛОТІ ПОЧУТТЯ СВОЇХ ВЛАСНИХ СИЛ, НАД ЗМІСТУ ОБ'ЯВЛЕННЯ ДУХОВНИМ ПРОВІДНИКАМ ВОЇХ СВОЇХ СИЛ БУДУВАТИ НЕРОЗДІЛЬНУ САМОСТІЙНУ ДЕРЖАВУ УКРАЇНСЬКУ НА БЛАГО І ЩАСТЯ БОЖОГО ІІ ТРУДОВОГО ЛЮДУ.

22 СІЧНЯ 1919 РОКУ

У М. КИЇВІ.

ГОЛОВА ДИРЕКТОРІЇ В.Винниченко

ЧЛЕНИ ДИРЕКТОРІЇ

ЧЛЕН - СЕКРЕТАРЬ Ф.Швець

КЕРУЮЧІ СПРАВАМИ ДИРЕКТОРІЇ

2.

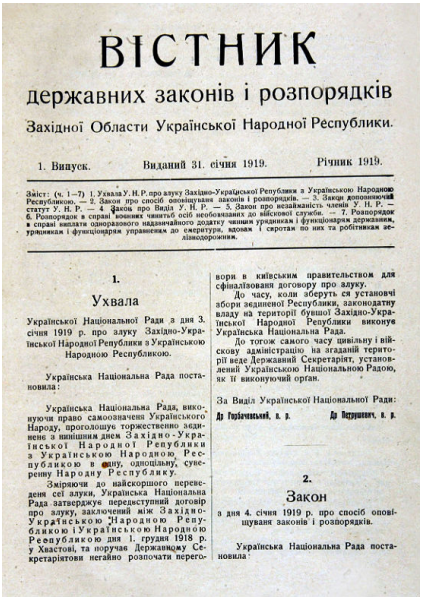

ВІСТНИК

державних законів і розпорядків

Західної Области Української Народної Республики.

1. Випуск. Виданий 31. січня 1919. Річник 1919.

Зміст: (ч. 1—7) 1. Ухвала У. Н. Р. про злуку Західно-Української Республики з Українською Народною Республикою. — 2. Закон про спосіб оповіщування законів і розпоряджень. — 3. Закон допомічний статут У. Н. Р. — 4. Закон про Видїл У. Н. Р. — 5. Закон про незалежність членів У. Н. Р. — 6. Розпорядок в справі виплати одноразового надзвичайного додатку членам урядникам і функціонаром державним, в справі виплати одноразового надзвичайного додатку членам урядникам і функціонаром управлінням до смертуток, вдовам і сиротам по них та робітникам державним і функціонаром управлінням до ліквідованим.

1.

Ухвала

Української Національної Ради з дня 3. січня 1919 р. про злуку Західно-Української Народної Республики з Українською Народною Республикою.

Українська Національна Рада постановила:

Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголошує торжественно воединення з нинішнім днем Західно-Української Народної Республики з Українською Народною Республикою в одну, одноцільну, суверенну Народну Республику.

Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народною Республикою і Українською Народною Республикою дня 1. грудня 1918 р. у Хвастові, та поручає Державному Секретаріятові негайно розпочати переговори в київським правительством для сфіналізованя договору про злуку.

До часу, коли зберуть ся установчі збори воединої Республики, законодатну владу на території бувшої Західно-Української Народної Республики виконує Українська Національна Рада.

До тогож самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріят, установлений Українською Національною Радою, як її виконуючий орган.

За Видїл Української Національної Ради:

Др Горбачевський, в. р. Др Петрушевич, в. р.

2.

Закон

з дня 4. січня 1919 р. про спосіб оповіщування законів і розпорядків.

Українська Національна Рада постановила:

2а.

2. Текст Акту злуки УНР та ЗУНР, який був зачитаний на Софійському майдані в Києві 22 січня 1919 року

2а. Західноукраїнське звіщення про Акт Злуки, січень 1919

uncmemory.gov.ua (Official website)

3.

3. Володимир Винниченко та Симон Петлюра на Софійському майдані в Києві під час проголошення Акту злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919

4. 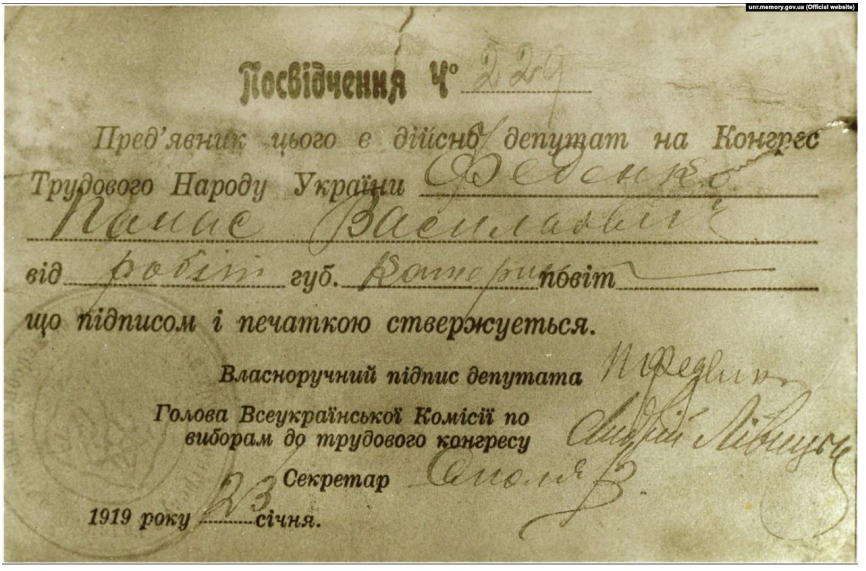

4. Посвідчення делегату Трудового конгресу, на якому було затверджено Акт злуки УНР та ЗУНР

5.

5. Святкування єдності українських земель в місті Калуші на Галичині. Січень 1919 року

6. 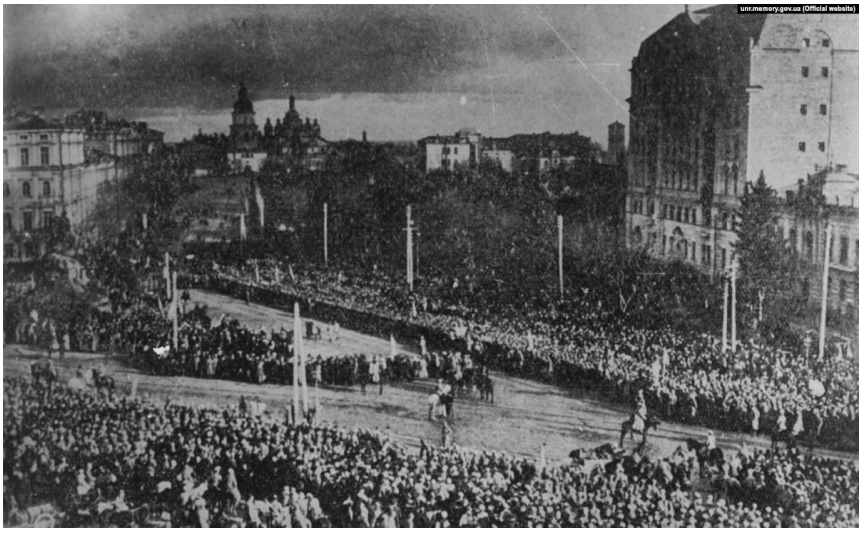

6. Проголошення Акту злуки. Київ, 22 січня 1919 року

7. 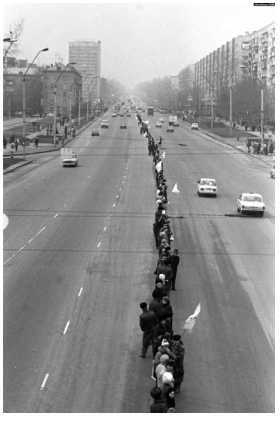

8.

7. Живий ланцюг від Києва до Львова 21 січня 1990 року, в якому взяли участь сотні тисяч людей. Трохи більше аніж за півтора року Україна проголосить Акт Незалежності
8. Кілька шеренг «Живого ланцюга» на проспекті Свободи у Львові. Фото 1990 року

9.

9. Українці в живому ланцюгу на мосту через Дніпро в Києві в День злуки. 22 січня 2018 року

Ознайомтеся з уривками джерел. Охарактеризуйте позицію А. Денікіна стосовно України. На які верстви населення він спирався А. Денікін у своїй політиці?

Джерело 1.
Із відозви А. Денікіна «До населення Малоросії»

12 серпня 1919 р. Таганрог

Прагнення відокремити від Росії малоруську гілку російського народу не залишене і нині. Колишні ставленики німців — Петлюра і його соратники — продовжують і тепер здійснювати свої злі справи щодо створення самостійної «Української держави» і проти відродження єдиної Росії.

...Оголошуючи державною мовою на всьому просторі Росії мову російську, вважаю абсолютно неприпустимим і забороняю переслідування малоросійської мови. Кожний може говорити в суді по-малоруськи.

Приватні школи, що існують на місцеві кошти, можуть вести викладання на якій завгодно мові...

Джерело 2.
Телеграма А. Денікіна

9 червня 1919 р.

За відомостями, що дійшли, слідом за військами під час наступу в очищені від більшовиків місця повертаються власники, що понасильницькі відновлюють, часто за прямої підтримки військових команд, порушені в різний час свої майнові права, вдаючись при цьому до дій, що мають характер зведення особистих рахунків...

Джерело 2.
Із наказу А. Денікіна

Відновлюється право на власність: всі захоплені у фабрикантів і заводчиків фабрики і заводи мають бути повернені власникам. Захоплена селянами земля повертається поміщикам. Враховані збитки сплачуються власниками — фабрикантами і поміщиками.

Парад з нагоди звільнення Харкова від більшовиків. У центрі — А. Денікін. 5 липня 1919 р.

Проаналізуйте наведені нижче плакати. Визначте, яким політичним силам вони «належать»? Яким символічним змістом сповнене кожне зображення? Яке ставлення до подій та явищ тогочасної доби прагнули сформувати в глядачів автори? Свої відповіді аргументуйте.

1.

2.

3.

4.

На основі джерел поясніть суть політики, що її визначають як терор. Витлумачте поняття «білий» та «червоний» терор. Порівняйте масштаби білого та червоного терору.

Документ 1.
Із праці Сергія Мельгунова «Червоний терор в Росії 1918-1923» (Берлін, 1924)

...Дані історії нам промовляють, що «білий» терор завжди був жахливіший «червоного», інакше кажучи, реставрація несла із собою більше людських жертв, ніж революція. Якщо визнавати більшовиків продовжувачами революційної традиції, то доведеться визнати й зміни цієї традиційної історичної схеми. Не можна пролити більше людської крові, ніж це зробили більшовики; не можна собі уявити більш цинічної форми, ніж та, у яку вбраний більшовицький терор. Це система, що знайшла своїх ідеологів; це система планомірного здійснення в життя ґвалту, це такий відкритий апофеоз убивства як знаряддя влади, до якого не доходила ще ніколи жодна влада в світі.

«Білий» терор — явище іншого порядку, це насамперед ексцеси на ґрунті безкарності влади й помсти. Де і коли в актах урядової політики й навіть у публіцистиці цього табору ви знайдете теоретичні обґрунтування терору як системи влади? Де і коли звучали голоси із закликом до систематичних офіційних убивств? Де й коли це було в урядах генерала Денікіна, адмірала Колчака або барона Врангеля? Моральний жах терору, його руйнівний вплив на людську психіку врешті не в окремих убивствах і навіть не в кількості їх, а саме в системі... У своїх свідченнях перед «судом» адмірал Колчак зазначав, що він був безсильним у боротьбі з явищем, що отримало назву «отаманщини». Ні, слабість влади, ексцеси, навіть класова помста й... апофеоз терору — явища різних порядків.

Документ 2.
Із праці учасника подій 1919 р. Олександра Доренка «Літопис Української революції» про денікінський режим.

...На Україні терор не зменшувався: двоглавий російський орел знову пишався там, де ще не так давно були українські відзнаки, чорносотенство знову було на чолі влади, появилися старі постаті, знані... як люті україножери. Знову лютував на Харківщині колишній гетьманський староста Залеський, але вже в ролі губернатора. Всюди відновлено старий царський адміністративний апарат губернаторів, справників та урядників.

У Києві чорносотенники зруйнували пам'ятник Шевченкові, а на пам'ятнику Богдану Хмельницькому до приїзду Денікіна відновлено напис «Богдану Хмельницкому — єдиная неделимая Россия» — причім губернатор Май-Маєвський на одному з бенкетів зазначив: «Пусть ни одна кощунствующая рука не осквернит этой надписи». В тижневий строк комендант Києва наказав зняти всі вивіски на «малороссийском языке» і замінити вивісками на «русском языке». Навіть вивіска на Софійському соборі, дозволена більшовиками «Український Софійський Собор», також була знята.

У Києві запанував страшенний терор, якого українці не знали навіть за більшовиків. Добровольці розшукували українських діячів, членів Центральної Ради, і взагалі осіб, які брали участь у повстанні проти гетьмана, і арештовували їх. Робітничі професійні спілки закривалися, а їхніх фундаторів та членів кидали до тюрем, а потім розстрілювали. Також розстрілювалися й провідники національних повстань.

Роздивіться плакати і зробіть висновок, яким напрямам політики більшовиків у 1919-1920 рр. вони присвячені. Які художні засоби використано для втілення пропагандистських ідей?

На прикладі одного з плакатів поясніть, як пропагандисти маніпулювали історичними фактами. Чому пропаганда не передбачає вільний обмін думками, позиціями, інтерпретаціями? Наведіть 2—3 аргументи, які спростовують позицію пропагандистів.

Ознайомтеся з уривком із промови Л. Троцького перед комуністами-агітаторами, що вирушають в Україну (початок 1920 р.). Визначне основну ідею цієї промови. На яке значення України для Росії звертає увагу промовець? Поміркуйте, чому Троцький пропонував комуністам-агітаторам загравати перед українцями. Дайте власну оцінку промові Л. Троцького.

Товариші! Те, про що тут ми говоримо в Росії відкрито, в Україні можна промовляти лише пошепки, а то й взагалі не говорити. Вміти мовчати — це також одна з фігур красномовності.

Ви, товариші, входите в Україну. Пам'ятайте ж, що нема тяжчої агітаційної роботи, як в Україні. Утретє ми посилаємо туди наші сильні кадри і кожного разу все ж таки з новою тактикою і новим способом...

Ні для кого не секрет, що не Денікін примусив нас залишити землі України, але величезне повстання, яке підняло проти нас сите українське селянство. Комуни, надзвичайку, продовольчі загони і комісарів-євреїв зненавидів український селянин до глибини душі. У ньому прокинувся приспаний сотні літ дух запорожців і гайдамаків. Цей страшний дух, який кипить, як сам Дніпро на своїх порогах, велить українцям творити чуда завзяття... Пам'ятайте також, що так або інакше, а нам конче потрібно повернути Україну для Росії. Без України нема Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, сталі й Чорного моря Росія існувати не може. Вона задихнеться, а за нею і совєтська влада і ми з вами. Ідіть же на працю, тяжку відповідальну працю!

Конкретно наше завдання зводиться ось до чого:

1. Не нав'язувати українському селянству комуну доти, поки наша влада не посилиться...
3. Стверджувати, що в Росії немає комуни.
4. На противагу «самостійникові» Петлюрі та іншим говорити, що Росія теж визнає самостійність України, але з радянською владою, а Петлюра продає Україну буржуазним державам...
6. Важка справа буде з Петлюрою, оскільки українське селянство на нього і сподівається. Потрібно бути дуже обережними. Лише дурень і провокатор без розбору скрізь і усюди твердитиме, що ми воюємо з Петлюрою. Інколи, доки не розбитий Денікін, вигідно розпускати чутки, що радянська влада в союзі з Петлюрою.
7. Якщо траплятимуться випадки пограбувань у Червоній армії, то їх необхідно звалювати на повстанців і петлюрівців, які влилися до Червоної армії. Радянська влада поступово розстріляє всіх петлюрівців, махновців і повстанців, тому що вони — шкідливий елемент, і це буде явним доказом не лише суворої революційної дисципліни, але й покаранням за грабіж.

8. Оскільки уряд Росії змушений вивозити хліб з України, то ваш обов'язок, товариші, пояснювати селянам, що хліб візьмуть лише з куркулів, і не для Росії, а для бідних українських селян, для робітників і Червоної армії, яка вижене Денікіна з України…

Крім того, знайте, що для досягнення поставленої мети всі засоби однаково годяться. Ні на мить не забувайте, що Україна має бути нашою, і нашою вона буде лише тоді, коли буде радянською, а Петлюра вибитий з пам'яті народу назавжди.

Працівники агітпотяга роздають літературу. Київ. 1920 р.

Прочитавши свідчення учасників подій, підготуйте розповідь про С. Петлюру[18] за планом: 1. Завдяки яким особистим якостям С. Петлюра став одним з лідерів Української революції? 2. Яка риса в його світогляді найбільше вражала сучасників? Наскільки ця риса є важливою для політика? 3. Які риси характеру справляли на сучасників суперечливі враження?

18 Відігравав ключову роль у подіях Української революції. Член Центральної Ради, голова Українського генерального військового комітету (УГВК), входив до першого складу Генерального секретаріату. З листопада 1918 р. - член Директорії та Головний отаман Армії УНР. З лютого 1919 р. до кінця 1920 р. - голова Директорії УНР, фактично одноосібний лідер Української революції.
Після радянсько-польської війни 1920 р., коли можливості подальшої боротьби були вичерпані, Петлюра емігрував до Європи. У 1926 р. підступно вбитий більшовицьким агентом у Парижі.

Документ 1.
Із праці Ісаака Мазепи «Україна в огні й бурі революції»

В українській визвольній боротьбі часів революції Петлюра був історичною особою. Він був головним творцем української армії. Це він своїм ентузіазмом, енергією і глибокою вірою в українську справу більше, як хто інший з тодішніх українських провідників, допоміг відродити століттями приспане національне почуття і дух боротьби за власну державність у нашім народі. І в смутній добі найбільшого політичного хаосу на Україні, на початку 1919 р., коли захиталися в своїй вірі в сили українського народу Грушевський, Винниченко й інші, Петлюра зостався на своїм місці, вів дальше непримиренну боротьбу проти московських окупантів. Найбільша заслуга Петлюри в тім, що він тоді врятував український фронт проти більшовизму від остаточного розкладу й розпорошення: дальша боротьба української армії та праця уряду УНР поглибили національну свідомість в українських народних масах і зміцнили в нашім народі волю і стремління до незалежної державності. У другу добу революції українська боротьба, під проводом Петлюри, провадилась виразно й непохитно під прапором незалежної української держави. Під цим прапором тисячі й тисячі найкращих синів України положили тоді свої голови за волю України і майбутнім поколінням залишили заповіт боротися до останньої перемоги за наш національний ідеал.

Документ 2.
Із праці Осипа Назарука «Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції»

Петлюра літ близько 38, сухий, середнього росту, з вигляду симпатичний. Освіта: якийсь російський духовний семінар і короткий час філософічного факультету у Львові як надзвичайний слухач. У правильнім війську, як воєнний старшина, ніколи не служив. Справляв враження чоловіка слабого, але на гріш не ласого. Говорив без запалу і неясно — як дипломат старої школи. Від часу, як я з ним розстався в університеті, аж до часу зустрічі на початку повстання знав я замало його розвиток, щоб судити, чи спосіб його творення був наслідком слабого знання чи обережності.

Аргументація його в різних дискусіях була все слабка, непереконлива. Але в українську справу вірив навіть тоді, коли все валилося й коли всі втратили віру. В кожній його бесіді без винятку приходили слова: «Я певний, я глибоко переконаний в цьому» і т. д. І та віра, якої він зрештою аргументувати не умів, була найкращим у нім».

1. 2.

1. Симон Петлюра (1879-1926)
2. Полковник М. Безручко (в центрі) та Головний отаман С. Петлюра (праворуч) приймають парад українських військ у Києві. 8 травня 1920 р.

УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Ознайомтеся із уривками з джерел 1921 р., в той час коли в багатьох регіонах України була нестача харчів і вже був голод. Поміркуйте, чому режим московських більшовиків намагався якомога довше не визнавати факту голоду в Україні. Яким було ставлення російської влади до населення України? Чому російська влад вимагала вдаватись до репресивниххх методів під час вилучення продподатку?

Із постанови Ради праці та оборони РРФСР про застосування надзвичайних заходів під час вилучення продподатку від 12 серпня 1921 р.

Наголошуючи на надзвичайному та винятковому значенні для подальшого розвитку господарсько-економічного життя Республіки успішного виконання продорганами завдання зі швидкого і цілковитого збирання продподатку, яке постало перед ними, враховуючи, зокрема, що від цього залежатиме значною мірою відбудова селянських господарств у районах Республіки, що потерпають від неврожаю, Рада праці та оборони постановляє:

1. Визнати за необхідне за перших же ознак протидії збиранню продподатку або уповільнення в його внесенні негайно вживати якомога рішучих заходів примусового характеру, вводячи у волості і села, які чинять опір, військові частини, негайно спрямовувати туди виїзні сесії рев трибуналів і якомога суворіше карати тих, хто чинить опір…

2. Під час введення військових частин в села їх продовольче постачання покладати на сільські громади за повною нормою бойового пайка; причому на начальників частин покладається сувора відповідальність за перевищення цих норм, а селянство попереджено, що військові частини негайно будуть виведені після виконання встановленої на цей строк частки податку і що від самого селянства залежить термін перебування військових частин та їх харчування за рахунок села.

Із наказу Вознесенського повітового особливого продовольчого комітету (Одеська губернія) про покарання заручників у разі нездачі продподатку

15 листопада 1921 р.

...Взяти в кожній волості від 15 до 25 осіб заручників з куркульського і середняцького населення. У разі, якщо будь-яке село відмовляється надати підписку про кругову відповідальність або ж, давши підписку про виконання продподатку в 48-годинний термін, після закінчення часу не виконає його, такі села будуть оголошені ворогами Радянської влади. Половину заручників будуть судити, аж до застосування вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде заарештована нова група. Уся наявність зернохліба і зернофуражу, незважаючи на цифри продподатку... в господарствах, на яких поширюється колективна відповідальність, буде конфісковано.

Прочитайте уривок з книги Ісаака Мазепи «Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр.». Як автор описує режим московських більшовиків на Україні? Яку роль для більшовицького режиму відігравали «комназеми»? Визначте, яку основну причину голоду, що насувався, називає автор.

Нелюдський режим московських більшовиків на Україні не змінився і в 1921 році. Як раніше, так і тепер більшовики беззастережно нищили все, що перешкоджало або, на їхній погляд, могло шкодити їхньому пануванню в Україні... Проводячи національний терор, більшовики грабували й українське народне господарство. Як і в попередні роки, для успішного витягання хліба з України провадилась політика «розшарування» села за допомогою т. зв. «комітетів незаможних селян» («комнезамів»). У Росії такі комітети («комбєди») були скасовані більшовиками ще в 1918 р., але на Україні ці органи існували й далі для збирання податків натурою з українського села. «Комнезами» діставали певний відсоток зібраного збіжжя на свою користь. Тому комітети незаможних селян були переповнені всякими паразитарними, дармоїдськими елементами. Часто таких «незаможників» більшовики просто присилали з Московщини як своїх агентів. Цим способом більшовики хотіли знищити сільську опозицію — так званих куркулів, спираючись на

бідніші верстви села. Однак намагання більшовиків розколоти село зустріло на Україні величезні труднощі й зрештою не дало більшовикам бажаних наслідків. Замість розгрому сільської опозиції «комнезами» ще більш різко поставили українське село проти російських більшовиків.

Попри величезний опір селянства більшовикам все-таки вдавалося за допомогою «комнезамів» забирати з України значну кількість харчових продуктів. Цей організований грабунок села мав катастрофічні наслідки для господарського життя країни. Через знищення промисловості й постійні реквізиції харчових продуктів селянин поволі втратив інтерес до дальшого розвитку свого господарства і обмежив виготовлення продукції лише потребами власного споживання. У цих умовах незабаром дійшло до страшної голодової катастрофи в Україні...

Прочитайте уривок із листа В. Короленка М. Горькому про причини голоду в Україні від 9 серпня 1921 р.. На яку основну причину голоду вказує автор листа? Як він оцінює політику більшовицького уряду в Україні?

Мій висновок, якого я дійшов з безсумнівністю: справжній голод не стихійний. Він породжений зайвою квапливістю: порушений звичний порядок праці, головними стали найбільш непрацездатні елементи, і їм надана перевага, а власне працездатні пригнічені. Тепер відбувається те саме, якщо це не припиниться, можна очікувати на голод і на майбутній рік, і надалі.

...Узагальнюючи усе висловлене, роблю висновок: наш уряд погнався за рівністю і домігся лише голоду. Придушили найбільш працездатну частину народу, забрали у неї землю, і тепер земля лежить пусткою.

...Потрібно повернутися до свобод...перш за все свободи торгівлі. Потім до свободи друку, свободи думок, не потрібно шарпатись направо і наліво...

...Якщо ще можливий вихід для Росії, то він полягає лише в одному: у поверненні до свободи...

Проаналізуйте уривки з джерел та фотографії. Визначте, які наслідки для населення України мав голод 1921-1923 рр. Наведіть кілька аргументів, які обґрунтовують думку, що голод деморалізує тих, хто його пережив.

Документ 1.
Із звіту Центральної комісії боротьби з наслідками голоду при ВУЦВК (1923)

На Україні голод охопив цілком п'ять південних губерній... Уже до осені 1921 р. харчування населення стало різко погіршуватися. У Запорізькій губернії... харчування селян становило від 1/4 до 1/3 нор-

мального. Населення, знищивши все, що було хоч трохи придатно в їжу (ховрашки, кішки, собаки), стало харчуватися найрізноманітнішими «продуктами», почавши із сурогатів (макуха, полова, курай) і дійшовши до борошна з кісток, дерева, глини тощо. Доведені голодом до розпачу люди в багатьох селах і навіть містах дійшли до поїдання трупів і людожерства.

Документ 2.
Із Звернення Донецького губвиконкому та Донецької губернської комісії допомоги голодуючим до Центральної комісії допомоги голодуючим про допомогу селянам Донбасу

30 січня 1922 р.

…Голод у Донбасі набув у Маріупольському, Гришинському, Таганрозькому повітах жахливих розмірів. Голодує до п'ятисот тисяч людей. Селяни з відчаю риють могили, не відчуваючи реальної допомоги. До цього часу з центру не отримано жодного пуда зерна. Просимо ваших термінових розпоряджень для екстреного надання продовольства на адресу Донецького губкомпомголода.

Предгубісполкому Рухимович

Предгубкомпомголода Заруцький

(*Голод 1921—1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — К. : Наукова думка, 1993. — С. 85.*)

Документ 3.
Із листа голови ВУЦВК Г. Петровського до Центральної комісії допомоги голодуючим РСФРР про припинення вивезення продресурсів з України

16 травня 1922 р.

…У Росії — перелом на краще. На Україні — навпаки. Херсонські страхіття про продаж людського м'яса розширюються. У робочих районах вимирають робітники великої промисловості — в Херсоні, Миколаєві, Маріуполі, Нікополі, Таганрозі. На 1 квітня тих, що голодують, 3 млн. Допомога, в більшості — одна восьма фунта хліба, надається лише 15 процентам. Прошу повної згоди залишення всіх добровольчих зборів на Україні і заборони вивезення наркомпродівських вантажів до Москви, залишення ресурсів компроду в Україні.

Голова ВУЦВК Петровський

(*Голод 1921—1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — К. : Наукова думка, 1993. — С. 116.*)

1. 2.

1. Голодні діти (Бердянськ, 1922)
2. Жертви Голодомору 1921-1923 рр.

3. 4.

3. Дитячий будинок під час голоду 1921-1923 рр.
4. Хворі діти в сільській лікарні в голодному селі. Фото надруковано вперше у львівській газеті соціалістів «Земля і воля». 28 червня 1922 року передруковано в «Канадийському українцеві».

Голодуюча сім'я. 1921 рік.

Розгляньте плакати періоду голоду на Україні в 1921-1923 рр. Які явища цієї доби на них зображено?

У радянській пресі пропагувалася міжнародна пролетарська допомога, а роль «буржуазних» організацій у боротьбі з голодом замовчувалася. Чи згодні ви з цією думкою, якщо статистика засвідчує, що Міжробдоп (Міжнародна робітнича допомога) надав стражденним від голоду в Україні 383 тис., місія Ф. Нансена — 12,2 млн, АРА — 180,9 млн пайків?

Ознайомтеся з фрагментом джерела. Визначте позицію В. Леніна щодо духовенства і церкви загалом? Аргументуйте відповідь цитатами з джерела. Чому цей лист отримав гриф «Суворо таємно»? Поміркуйте, чи не випадково В. Ленін вибрав час репресій щодо духовенства в період голоду. Свою відповідь обґрунтуйте.

Із листа В. Леніна до членів Політбюро ЦК РКП(б) про здійснення репресій щодо духовенства

1922 р.

Суворо таємно

Прохання ні в якому випадку копій не знімати, а кожному членові Політбюро (тов. Калініну теж) робити свої замітки на самому документі…

…Я дійшов безумовного висновку, що ми повинні саме зараз дати найрішучішу і нещадну відсіч чорносотенному духівництву і придушити його опір з такою жорстокістю, щоб вони не забули цього протягом декількох десятиліть…

На з'їзді партії влаштувати секретну нараду всіх або майже всіх делегатів із цього питання спільно з головними працівниками ГПУ, НКЮ та Ревтрибуналу. На цій нараді провести секретне рішення з'їзду про те, що вилучення цінностей, особливо найбільш заможних лавр, монас-

тирів та церков, робити з безжальною рішучістю, безумовно ні перед чим не зупинятись і в найкоротший термін. Чим більшу кількість представників реакційного духівництва і реакційної буржуазії вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на декілька десятків років ні про який опір вони не намагались і думати...

Проаналізуйте наведені нижче фотографії, плакати та карикатури. Визначте, як вони характеризують ставлення радянської влади до православної церкви. Спробуйте пояснити таку позицію більшовиків.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.
ПОПЫ ПОМОГАЮТ КАПИТАЛУ И МЕШАЮТ РАБОЧЕМУ.
ПРОЧЬ С ДОРОГИ!

10.
КТО ПРОТИВ СОВЕТОВ
ДОЛОЙ
СОВЕТЫ

11.
БЕЗБОЖНИК
XII С'ЕЗДУ Р.К.П.—ПРИВЕТ.
ТИХОНОВСКАЯ КОНТР-РЕВОЛЮЦИЯ ПОД СУДОМ.

12.
Я
БЕЗБОЖНИК
БЕЗБОЖНИК

13.

14.

15.

Журнал "Безбожник" (виходив з 1923 р.)

16.

17.

Прочитайте фрагмент із Договору про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, затвердженого І з'їздом рад Союзу РСР (30 грудня 1922 р.). Які питання підлягали віданню верховним органам союзної держави? Поміркуйте, з якою метою це так зроблено? Чому, на вашу думку, до договору внесено норму про вільний вихід із Союзу, в той же час для громадян союзних республік встановлювалося єдине союзне громадянство?

З Договору про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік

Російська Соціалістична Федеральна Радянська Республіка (РСФРР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Білоруська Соціалістична Радянська Республіка (БССР) і Закавказька Соціалістична Федеральна Радянська Республіка (ЗСФРР — Грузія, Азербайджан і Вірменія) укладають цей союзний договір про об'єднання в єдину союзну державу — «Союз Радянських Соціалістичних Республік» — на таких підставах.

1. Віданню Союзу Радянських Соціалістичних Республік в особі його верховних органів підлягають: а) представництво Союзу в міжнародних

зносинах; б) зміна зовнішніх кордонів Союзу; в) укладення договорів про прийняття до складу Союзу нових республік; г) оголошення війни і укладення миру; д) укладення зовнішніх державних позик; е) ратифікація міжнародних договорів; є) встановлення систем зовнішньої і внутрішньої торгівлі; ж) встановлення основ і загального плану всього народного господарства Союзу, а також укладення концесійних договорів; з) встановлення основ і загального плану всього народного господарства Союзу, а також укладення концесійних договорів; і) регулювання транспортної і поштово-телеграфної справи; к) встановлення основ організації збройних сил Союзу Радянських Соціалістичних Республік; л) затвердження єдиного державного бюджету Союзу Радянських Соціалістичних Республік, встановлення монетної, грошової і кредитної системи, а також системи загальносоюзних, республіканських і місцевих податків; м) встановлення загальних початків землеустрою і землекористування, а рівно користування надрами, лісами і водами по всій території Союзу; н) загальне союзне законодавство про переселення; о) встановлення основ судоустрою і судочинства, а також цивільне і кримінальне союзне законодавство; п) встановлення основних законів про працю; р) встановлення загальних початків народної освіти; с) встановлення загальних заходів в галузі охорони народного здоров'я; т) встановлення системи мір і вагів; у) організація загальносоюзної статистики; ф) основне законодавство в галузі союзного громадянства стосовно прав іноземців; х) право загальної амністії; ц) скасування таких постанов з'їздів Рад, центральних виконавчих комітетів і Рад Народних Комісарів союзних республік, що порушують союзний договір.

2. Верховним органом влади Союзу Радянських Соціалістичних Республік є з'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а в період між з'їздами — Центральній Виконавчий Комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік. […]

21. Для громадян союзних республік встановлюється єдине союзне громадянство…

26. За кожною із союзних республік зберігається право вільного виходу із Союзу.

Проаналізуйте наведенні нижче фотографії. Про які явища доби нової економічної політики вони свідчать? Свою відповідь аргументуйте.

1.

2.

1. Радянський червінець найбільшого номіналу — 25. 1922 р.
2. В одній з київських крамниць. 1926 р.

3.

4. 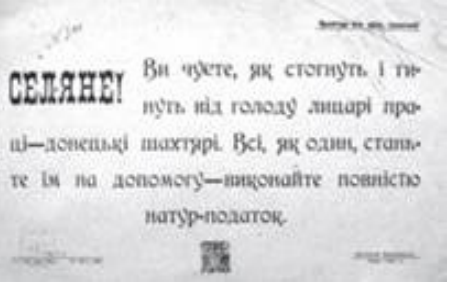

3. Мітинг з нагоди пуску доменної печі №5 металургійного заводу. Сталіно (нині — Донецьк). 1925 р.
4. Гасло-вимога до селян про сплату продподатку

5.

5. Здавання зерна за продподатком у с. Удачне на Донбасі. 1922 р.

Ознайомтеся з уривками з джерел. Як вони характеризують політику радянської влади в галузі освіти?

Документ 1.
Із постанови РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю»

21 травня 1921 р.

…Рада Народних Комісарів ухвалила:

1. Усе населення Республіки віком від 8 до 50 років, що не вміє читати або писати, зобов'язане навчатися грамоти…

Навчання це проводиться в державних школах…

3. Наркомосу та його місцевим органам надається право залучати до навчання безграмотних у порядку трудової повинності…

6.…Органам Наркомосу належить використовувати народні будинки, церкви, синагоги, молитовні, клуби, приватні будинки та відповідні приміщення на фабриках, заводах і в радянських установах.

Документ 2.
Із листа секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебедя
секретарям губкомів Компартії України

Серпень 1922 р.

ЦК видав директиву здійснити арешти і намітити для висилання професорів і представників інтелігенції, які явно чи потай починають протягувати свої зміновіхівські міркування у практику культурної праці у вищій школі та інших радянських установах. Із намічених професорів і кількох лікарів більшість виявляється затятими ідеологами буржуазії, колишніми членами кадетської партії, які зараз намагаються в новій фразеології проповідувати старі кадетські гасла.

(*Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920—1930-х років: Соціальний портрет та історична доля. — К. : Вік, 1992. — С. 42—43.*)

Документ 3.
Із директив пленуму ЦК КП(б)У з національного питання

17 жовтня 1922 р.

2. Щодо української народної школи.

Без неухильного прагнення до радянізації української народної школи остання неминуче стає цитаделлю українського націоналізму. Головне завдання партії в наступний період у галузі освіти полягає в оволодінні українською народною школою, у перетворенні її з розсадника шовінізму на знаряддя комуністичної освіти серед українського селянства, для чого необхідно:

а) спрямувати діяльність «Всеиздату» насамперед на створення української радянської навчальної літератури та на негайне складання стислих загальнодоступних українських підручників популярною мовою, які мають дати учням трудової школи перші елементарні знання з історії УСРР та її Конституції. Доручити компетентній особі написати історію України з марксистської точки зору;

б) з огляду на те, що підручники є одним із засобів тиску на національні меншості і взагалі на національні групи, вжити заходів щодо усунення національної пропаганди через підручники так, щоб кожна національна школа мала підручники рідною мовою в достатній кількості. (*КП України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1918—1941 рр. — Т. 1. — К., 1984.*)

Документ 4.
Із Кодексу законів про народну освіту УСРР

25 листопада 1922 р.

[...] § 2. Мета радянського виховання і освіти — розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їх самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективу, твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, заснованим на ясному розумінні законів розвитку природи і суспільства.

§ 3. Завдання органів виховання та освіти — бути знаряддям диктатури пролетаріату зі знищення класового суспільства, створення нового, провідником принципів комунізму та ідейно-організуючого впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих з метою виховання покоління будівників нового, комуністичного суспільства. *(Культурне будівництво в Українській РСР: Збірник документів. — К. : Держполітвидав УРСР, 1959. — Т. 1. — С. 155—156.)*

Ознайомтеся з уривками з документів. Як вони характеризують процес українізації? Відповіді аргументуйте цитатами з джерел.

Документ 1.
Із доповіді голови Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо «Рік українізації в шкільній справі»

1924 р.

...До якісного аспекту, до змісту школи належить також українізація, тобто запровадження в школах викладання рідною українською мовою...

Біда в тому, що ми надзвичайно слабкі українськими культурними силами. Українізація — це... процес, реалізувати який покликане ціле покоління...

За… підсумками відділів народної освіти… на 1 січня 1922 р. з 12 109 трудових шкіл… українською мовою викладання велося в 6 105, українсько-російською — у 1 967, тобто всього 67 %. Із 960 896 дітей, що дали інформацію, українців було всього 716 335, тобто близько 75 %.

Отже, для 80 % не вистачило шкіл з рідною мовою. Із 42 376 викладачів…

українців було загалом 29 728, тобто 70 %.

Отже, викладачів-українців менше за відповідну кількість дітей-українців на 5 %…

(*Хрестоматія з новітньої історії України (1917—1945 рр.) : навч. посіб. для 10 кл. серед. шк. — К., 1998.*)

Документ 2.
Із постанови Політбюро ЦК КП(б)У про попередні висновки щодо українізації

19 березня 1926 р.

1. У галузі… українізації держапарату досягнуті значні успіхи.
2. Партія в справі українізації досягла значних результатів, але мовою повністю ще не оволоділа.
3. ЛКСМУ значно відстає від партії…
4. …Профспілки досягли деяких результатів, проте індустріальні профспілки українізацію проводили мляво.
5. В галузі українізації періодичного друку досягнуто… успіхів (61% українських газет)… Продукція книговидавця українізується… (у 1925 році 58% — за назвами, 79% — за накладом, 58% друкарських листів), але на українському книжковому ринку домінує книга російських видавництв (на 70—75 %).

Документ 3.
Із резолюції пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації»

Червень 1926 р.

Соціальне коріння російського шовінізму на Україні залягає в товщі російського міського міщанства (буржуазії) та в інтелігентсько-спецівському прошарку.

При цьому треба підкреслити, що російський шовінізм в Україні має міцну підтримку в масах російського міщанства поза Україною. За його спиною старі, далеко не вижиті забобони щодо «українського діялекту», щодо переваги російської культури і т. ін. (розмови про переваги російської культури і висування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурою більш відсталих наро-

дів — українського, азербайджанського, киргизького та ін. — є не що інше, як спроба закріпити панування великоросійської національності).

…Рішуче борючись проти пережитків російського шовінізму, що є головною перешкодою для розв'язання національного питання, партія мусить водночас боротися і проти українського шовінізму.

(*Культурне будівництво в Українській РСР. — Т. І. — С. 313, 314.*)

Ознайомтеся із уривком зі «Щоденників» С. Єфремова. Чому політика українізації спричиняла невдоволення державних чиновників УСРР? Які факти у свідченнях С. Єфремова вказують на те, що більшовицька українізація була тимчасовим заходом? Чи стала влада внаслідок українізації ближчою до народу?

24 жовтня 1924 р. Українізація… От справжня злоба дня. Просто стогін і ґвалт стоїть по установах. Виданий був наказ, щоб усі службовці вміли по-українському, але як ніхто із росіян і «тоже — малоросів» того всерйоз не брав, то граматики і словники любенько собі спочивали під сподом. Аж тут почали іспити робити і, хто не складе, — виганяти. От тут от і почалося. Дістається, звичайно, українцям, хоча в тому, що робиться, вони як Богові Духа винні…

15 червня 1926 р. З українізаційних курйозів. Приходить… до гастрономічної крамниці: «Прошу, дайте мені півфунта телячої копченої мови». Друга пише до завідувача господарством: «Шафа, що дали мені, попсована. Пришліть слюсаря, нехай зробить мені джерело (ключа).

Прочитайте фрагмент зі статті М. Скрипника «Для чого потрібний трьохмісячник української культури у Донбасі?» (1929). У чому відмінність мети політики радянської коренізації, як її витлумачували в Москві та Харкові? Чому плани М. Скрипника з українізації Донбасу були неприйнятними для центрального партійного керівництва? Які факти у статті характеризують тогочасну мовну ситуацію в шахтарських районах Донбасу?

Колись багато товаришів гадало, що Донбас — це не Україна, а робітники Донбасу здебільшого не українці. Виявляється тепер, що це цілком невірно: серед гірняків майже 3/4, цебто біля 70 % робітників, українців. До нових заводів, копалень ідуть нові тисячі, десятки й сотні тисяч робітників з села, треба, щоб основні кадри донбасівського кваліфікованого пролетаріату оволоділи українською мовою, українською книжкою, українською культурою для того, щоб мати можливість впливати на ці нові робітничі шари.

Значна кількість донбасівських робітників говорить ламаною мовою, мовою українською, але з домішками російських слів, з перекрученням

мови взагалі, так що вони правильно не говорять ні українською мовою, ні російською. Українська книжка, бібліотеки, український театр, українська газета допоможуть донбасівцям оволодіти українською мовою й отримати знання української культури».

ФОРСОВАНА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Проаналізуйте наведені нижче фотографії. Яке явище вони відображають? Свою відповідь аргументуйте. Оцініть за зовнішнім виглядом робітників реальні умови їхньої праці. Зробіть висновок про те, наскільки нові умови змінили життя простих людей

1.

2.

1. Будівництво механічного цеху №6 на Новокраматорському машинобудівному заводі. Дніпропетровщина. 1932 р.
2. 100-тисячний трактор, випущений Харківським тракторним заводом. 1935 р.

3.

3. На будівництві Дніпрогесу

4. 5.

4. Молоді гірники-ізотівці з інструкторами виходять із вибою. Донецька обл. 1933 р.
5. Гірники Донбасу (в центрі — О. Стаханов). 1935 р.

Ознайомтеся з Витягом з резолюції X з'їзду КП(б)У від 20—29 листопада 1927 р. Про що йдеться в цьому документі? На розвиток яких галузей промисловості звертається особлива увага? Чому?

У п'ятирічному плані УСРР необхідно забезпечити максимально можливий в даних умовах темп розвитку індустрії за неодмінної умови збільшення питомої ваги промисловості в усій продукції республіки. Особливу увагу треба звернути на відбудову, реконструкцію і розвиток металургії та важкого машинобудування, які відстають більше, ніж інші галузі виробництва.

Одночасно зі збільшенням виробітку продукції та підвищенням її якості треба передбачити систематичне зниження собівартості і відпускних цін, особливо на руду та паливо, що забезпечило б подальший розвиток промисловості УСРР в умовах внутрішніх і зовнішніх ринків. Важливим завданням, яке треба розв'язати поточного п'ятиріччя, є водопостачання Донбасу.

Прочитайте фрагмент джерела. Поміркуйте, чому керівництво держави не зважало на застереження й аргументи спеціалістів. Висловіть своє ставлення до методів, якими здійснювалася сталінська індустріалізація. Визначте в джерелі фрази, які свідчать про його упередження та сфабрикований характер звинувачень.

З офіційного повідомлення Прокурора Верховного Суду СРСР, надрукованого в газеті «Известия»: «У Шахтинському районі Донбасу органами ОДПУ за прямого сприяння робітників розкрито контрреволюційну організацію, що мала на меті дезорганізацію та руйнування кам'янову-

гільної промисловості цього району. Керівний орган цієї організації, що підтверджується безперечними даними слідства, перебуває за кордоном і складається з колишніх капіталістичних власників і акціонерів кам'яновугільних підприємств Донецького басейну, що мали тісні зв'язки з окремими агентами деяких німецьких промислових фірм і польською контррозвідкою… Слідством встановлено, що робота цієї контрреволюційної організації, яка діяла упродовж кількох років, виявилася в злісному саботажі та прихованій дезорганізації діяльності, підриві кам'яновугільного господарства методами нераціонального будівництва, непотрібних витрат капіталу, зниженні якості продукції, підвищенні собівартості, а також в прямому зруйнуванні шахт, рудників, заводів тощо…»

На підставі фрагмента зі щоденника працівника Дніпробуду подискутуйте, чи виправданими були методи соціалістичного будівництва.

Розмах будівництва вражав: у березні, коли будівництво тільки починалося, працювало всього 650 осіб, а коли в листопаді 1927 р. було офіційне закладення Дніпровської ГЕС — уже понад 10 тисяч. Урочистий мітинг з нагоди закладення станції відбувся 7 листопада 1927 р., у річницю Жовтневої революції. На ньому були присутні члени українського уряду. На місці майбутньої станції забетонували чавунну меморіальну дошку з текстом російською та українською мовами.

Наприкінці року задиміли труби тимчасової теплової станції, був зведений бетонований будинок управління Дніпробуду, навколишні пагорби прорізали залізничні колії. Механізмів було мало, хоча будівництво Дніпровської ГЕС уважалося найбільш механізованим. Земельні роботи здебільшого виконувалися вручну за допомогою лопати, грабарки[2] й тисяч коней. Народ на будівництві був різний: ув'язнені, бандити, петлюрівці, злодії всіх мастей. Ще були білі офіцери, контрабандисти, священики, спекулянти, куркулі, сектанти, учасники заколотів, аристократи.

Усі робітники жили в темних бараках. Бригади набирали так швидко, що не встигали будувати нові бараки. З'явилися жінки. Водночас з підготовчими роботами зі зведення гідростанції будували й житло. Фахівці, які приїхали зі Сполучених Штатів, мешкали окремо в спеціально побудованих для них в американському стилі котеджах, з гаражами й майданчиками для тенісу.

Головним інженером був знаний учений у галузі енергетики, учасник розроблення плану ГОЕЛРО Вєдєнєєв, начальником Дніпробуду — Вінтер, інженер і вчений у сфері будівництва й експлуатації електростанцій та енергосистем, вольова, цілеспрямована людина.

Проаналізуйте радянські агітаційні плакати 1930-тих років. Який символічний зміст вкладали автори у зображення? Яке ставлення до явищ та процесів намагалися сформувати в глядачів? Які пропагандистські ідеали доби втілено в плакатах?

1.

2.

3.

4.

ПЯТИЛЕТ-
НИЙ
ПЛАН
1928 г.
ФАНТАЗИЯ
БРЕД
УТОПИЯ
СССР
5 в 4

5.

3690
КІЛОМЕТРІВ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ
ЕЛЕКТРИФІКУВАТИ 1932-33 РОКУ

6.

МІЛЬЙОННИЙ КОМСОМОЛ —
ШЕФ
МІЛЬЙОНІВ
КІЛОВАТ

7.

АГІТ-ПЛЯКАТ
ВУАПМИТ
№ 2
БИЙ БЕЗ ВАГАННЯ
СТАРІ ПРИЙОМИ
В НОВІЙ ОБСТАНОВІ
ПРАЦЮЙ ПО НОВОМУ
СТАВКА НА САМОПЛЯВ
Знеособлена
Лівацька Уравнилівка
ГОСПРОЗРАХУНОК
ОНІЙ АПАРАТУ

8.

9.

10.

11.

12.

СУЦІЛЬНА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ. ГОЛОДОМОР 1932—1933 рр.

Проаналізуйте ідеологічне спрямування плакатів. З якою метою їх створено? Про що свідчать гасла на плакаті? До чого вони закликають? Яку думку вони мали донести, які почуття навіяти, які уявлення або стереотипи сформувати?

1.

„К КОНЦУ ПЯТИЛЕТКИ
КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ СССР ДОЛЖНА
БЫТЬ В ОСНОВНОМ ЗАКОНЧЕНА.
(И. СТАЛИН)
„РАБОЧИЙ КЛАСС СОВЕТСКОГО
СОЮЗА ТВЕРДО И УВЕРЕННО
ИДЕТ ВПЕРЕД ЧЕРЕЗ ТЕХНИЧЕСКОГО
ПЕРЕВООРУЖЕНИЯ СОЮЗ СОЮЗНИКА
ТРУДОВОГО КРЕСТЬЯНСТВА"
(И. СТАЛИН)

2.

ЧОМ ЖЕ ТИ
ЩЕ Й ДОСІ
НЕ В КОЛГОСПІ?

3.

УНИЧТОЖИМ КУЛАКА
КАК КЛАСС

4.

КОЛХОЗНИК,
ОХРАНЯЙ
СВОИ
ПОЛЯ
ОТ
КЛАССОВЫХ
ВРАГОВ-ВОРОВ
И ЛОДЫРЕЙ, РАСХИЩАЮЩИХ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ УРОЖАЙ

5.

ИДИ,
ТОВАРИЩ.
К НАМ В
КОЛХОЗ!

6.

ЗОРКО ОХРАНЯЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ УРОЖАЙ

7.

„УЖ МЫ, БОЛЬШЕВИКИ,
ПОСТАРАЕМСЯ, ЧТОБЫ
ВСЕ КОЛХОЗНИКИ ИМЕ-
ЛИ У НАС ПО КОРОВЕ."
(И. СТАЛИН)
ТЕПЕРЬ И Я
БУДУ С КОРОВОЙ

8.

9.

10.

Ознайомтеся з документом. Які методи практикувала комуністична влада під час хлібозаготівельної кампанії в 1928 р.? Чи мали ці методи успіх? Свою відповідь обґрунтуйте.

Зі звіту Ізюмського окрвиконкому ВУЦВКу про хід хлібозаготівлі й політику «наступу на куркуля» після XV з'їзду ВКП(б)

1928 р.

Таємно

1. Під час хлібозаготівельної кампанії 1928 р. з початку року (січень—лютий) для здобуття більш реальних результатів застосовували такі методи:
   а) матеріальної зацікавленості всієї селянської маси шляхом відпущення товарів, в першу чергу здавальникам хліба;
   б) обходу по дворах селян членів правління і кооперативного активу із закликом здавати надлишки хліба на ссипні пункти;
   в) розширення системи путівок;
   г) проведення періодичних зборів кооперативного активу, членів-пайщиків с/г і споживчої системи кооперацій з питань хлібозаготівлі і т. ін.;
   д) занесення на чорну дошку злісних утримувачів хліба.

Але коли вказані методи не дали належних результатів у справі виконання хлібозаготівельного плану по окрузі (березень—травень), окрвиконкомом було вжито заходів «надзвичайного характеру» стосовно злісних утримачів надлишків зернохліба, серед яких переважала заможно-куркульська частина селянства, шляхом примусу їх до вивезення на ссипні пункти надлишків, а також притягнення їх до відповідальності за ст. 127-й УК УСРР.

Одним із методів виявлення запасів зернохліба був «пошук шкідника комори довгоносика», який, щоправда, не був масовим, але дав

позитивні результати, оскільки господарства, у яких були винайдені запаси зернохліба, примушували до вивезення його на ссипні пункти…

Як надзвичайні заходи, так і заходи економічного тиску були спрямовані переважно проти заможної та куркульської частини населення, але разом з тим варто зазначити, що ці заходи торкнулись значної частини середняцьких і певної частини бідняцьких господарств, що викликало з боку останніх незадоволення хлібозаготівельною кампанією…

Невдоволення хлібозаготівлею. У с. Балаклія куркулі, у минулому торгівці А. Дяків і І. Бичок, у групі селян говорили: «Доплескались в долоні, діждалися свободи, що селянин не може розпоряджатися своїм господарством, не дають йому можливості продати продукт на свій розсуд, душать податками, в кооперації без книжки нічого не дають і жити стало гірше, ніж за царя».

Проаналізуйте фотодокументи наведені нижче. Кого і що ви на них бачите? Які історичні явища на них відображені? Оцініть за зовнішнім виглядом селян їхні статки. Які деталі на фото свідчать про рівень добробуту цих людей, їхній моральний і психологічний стан? Які відчуття викликають у вас ці фотографії?

1.

2.

1. Автомобілі з урожаєм радгоспу «Каховка» на Херсонщині. 1930 р.
2. Селяни артілі «Надія» здають зерно на склад. 1930 р.

3.
4.

3. Допит незаможника, звинуваченого в «куркульській пропаганді». Сумщина. 1929 р.
4. Допит «куркуля». 1929 р.

5. 6.

5. Розкуркулені покидають рідне село. 1931 р.
6. Розкуркулення селян в с. Удачне на Донбасі. 1931 р.

7. 8.

7. Активісти виносять речі з хати «куркуля». Поділля. 1929 р.
8. Сім'ю «куркуля» виганяють з власного двору. Донеччина. 1930 р.

9.

10.

9. Обід родини фотографа-аматора М. Боканя. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. 1933 р.
10. Розкулькулювання. Сталінська область 1930 р.

11.

12.

11. Збори колгоспників. 1929 р.
12. Колгоспники. 1931 р.

Прогляньте фрагмент газети. Про яких «парикмахерів» (перукарів) ідеться у фрагменті газети? Як ви оцінюєте таку кару?

КУРКУЛЯ, ЗЛОДІЯ ШУЛЕЖКА
засуджено до розстрілу
НЕМАЄ ПОМИЛУВАННЯ ВОРОГАМ ГРОМАДСЬКОЇ ВЛАСНОСТИ
НА ОХОРОНУ ВРОЖАЮ, ПРОТИ КУРКУЛЬСЬКИХ „ПАРИКМАХЕРІВ"
ОРГАНІЗУВАТИ ВСІХ ЧЕСНИХ КОЛГОСПНИКІВ
ДО НАЙВИЩОЇ МІРИ СОЦІЯЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Днями газета сигналізувала про злодійський вчинок куркуля **Шулежка Гриць**ка, з В.-Висківського району, який систематично займався крадіжками, шкідницькою роботою, який навмисно скосив на лан**ах артілі ім. Петровського** (околиці міста) 112 квадратних сажнів яроі пшениці. Шулежка було затримано об'їзником артілі і віддано до суду.

6-го липня виїзна сесія Одеського обласного суду судила куркуля, злодія Шулежка на місці в артілі ім. Петровського. На суді виявилося, що батьки Шулежка розкуркулені і вислані за межі України, а сам Шулежко, залишившись у місті Зіньов'євському, займався шкідництвом, на кожному кроці мстив за розкуркулених батьків. При обшуку на подвір'ї Шулежка було також знайдено покошену і озиму пшеницю. Шулежко всіма засобами намагався як найбільше нанести шкоди Радянській владі, підривати міць колгоспів.

Як класово-ворожого елемента, активного розкрадника громадської власности, суд на основі закону уряду від 7 го серпня 1932 року **засудив Шулежка ДО НАЙВИЩОЇ МІРИ СОЦІЯЛЬНОГО ЗАХИСТУ—РОЗСТРІЛ З КОНФІСКАЦІЄЮ НА КОРИСТЬ ДЕРЖАВІ ВСЬОГО МАЙНА.** Разом з цим суд ухвалив стягнути з куркуля Шулежка на користь артілі ім. Петровського 2000 крб. за нанесенні артілі збитки.

Вирік пролетарського суду колгоспники зустріли з задоволенням.

Пролетарський суд нещадно каратиме всіх ворогів громадської власности—куркулів, злодіїв, крадіїв. Треба ще більше посилити класову пильність уміти вчасно знаходити і викривати найменші спроби куркулів та їхніх агентів шкодити, підривати міць колгоспів.

Проаналізуйте фрагмент з Постанови ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» (1932 р., серпня 7) («Закон про п'ять колосків»). Висловіть судження, з якою метою був прийнятий цей документ? Чому були передбачені занадто суворі методи боротьби з «розкрадачами суспільної (соціалістичної) власності»? Якою була справжні мета цього закону?

1. Прирівняти за своїм значенням майно колгоспів і кооперативів (урожай на полях, громадські запаси, худоба, кооперативні склади й магазини і т. п.) до майна державного й усіма способами посилити охорону цього майна від розкрадання.
2. Застосовувати як судову репресію за розкрадання (крадіжку) колгоспного й кооперативного майна вищу міру соціального захисту — розстріл із конфіскацією всього майна і з заміною за пом'якшувальних обставин позбавленням волі на термін, не нижчий за 10 років із конфіскацією всього майна.
3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у справах про розкрадання колгоспного й кооперативного майна…
5. Застосовувати як міру судової репресії у справах про охорону колгоспів і колгоспників від насильства та погроз із боку куркульських та інших протисуспільних елементів позбавлення волі від 5 до 10 років з ув'язненням у концентраційному таборі.
6. Не застосовувати амністії щодо злочинців, засуджених за цими справами.

Ознайомтеся з уривком з листа комсомольця Пастушенка із с. Полонисте (нині Голованівський район Кіровоградської області), від 10 лютого 1932 р. тов. Сталіну. Про що в ньому йдеться? Яким було ставлення держави до селян та ситуації на селі в 1932 році? Висловіть власне ставлення до такої політики радянської держави до власних селян.

Ось таке вислухайте, тов. Сталін! Село має 317 дворів, колективізоване на 100 %. Село виконало план на 65 %, колгосп вивіз весь хліб до фунта, всі культури. Зараз коням ні в зуб, лише пшенична січка, вже загинуло 56 коней. І починають вмирати з голоду люди, пухнуть, діти кажуть: «Хліба, хліба». Не думайте, шановний керівник, що не робили люди (і вдарно), але був недорід, який до уваги ніхто не бере. Минулого року урожай був середній, і то ледве прожило населення, і план був 38 тис. пуд., а зараз 57 тис. пуд. Зараз бригада 86 осіб ходить 3 місяці й нічого не роблять, день у день ходять під кожну хату. Від початку кампанії уже перешпарили разів 60 кожну хату. Забрали до фунта всі городні [культури]. Нема з чим готуватися до весняного посіву, насіння ні фунта немає, ніякої культури… І буряки, і капусту квашену забрали, і курей забирають.

Прочитайте фрагмент з «Тимчасових правил трудового розпорядку в колгоспах», затверджених ЦК КП(б)У у квітні 1933 р. Про які особливості колгоспного життя українських селян (що залишалися незмінними до кінця 1930-х рр.) дізнаємося з нього? Яку функцію виконували постійні бригади в колгоспах?

1) Жоден колгоспник не може використати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на те в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади. 2) Всі колгоспники повинні бути в певних виробничих бригадах. 3) Колгоспник, призначений на роботу, не має права вислати замість себе членів свого двору. 4) Колгоспник повинен виходити на роботу в певний час і без особливих нагадувань. 5) Перерви на сніданок і обід не дозволяються без розпорядження бригадира. 6) Колгоспники не мають права залишати роботу, доки не прийде наступна зміна. 7) Тільки у вільний від колгоспних робіт час колгоспник може працювати у своїй садибі. 8) Працездатних членів колгоспу, які кілька разів не прийшли на роботу без поважних причин, правління колгоспу може притягнути до роботи обов'язковим порядком».

Проаналізуйте уривок з листа Й. Сталіна Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р. Про які процеси та явища в ньому йдеться? Які висновки мав зробити Каганович з настанов Сталіна? Що це означало для України? Чому радянське керівництво так трималося за Україну?

Найголовніше сьогодні Україна. Справи на Україні геть погані. Погано за партійною лінією. Кажуть, що у двох областях України (здається, у Київській й Дніпропетровській) близько 50 райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. У інших райкомах справи, подейкують, не краще. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент. Замість того щоб керувати районами, Косіор увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП й вимогами райкомів і от — долавірувався до ручки. Правильно казав Ленін, що людина, яка не має мужності піти в потрібний момент проти течії, не може бути справжнім більшовицьким керівником. Погано за лінією радянською. Чубар — не керівник. Погано за лінією ГПУ. Реденсу (Станіслав Реденс з липня 1931 р. до січня 1933 р. — голова ДПУ УСРР) не під силу керувати боротьбою з контрреволюцією в такій великій і своєрідній республіці, як Україна.

Якщо не візьмемося саме зараз за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж думає Реденс або Косіор. Майте на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) є не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих та несвідомих петлюрівців, врешті — прямих агентів Пілсудського. Як тільки становище погіршає, ці елементи не вагатимуться з відкриттям фронту усередині (й поза) партією, проти партії...»

Прочитайте народні частівки. Яким реаліям їх присвячено? Як селяни ставилися до політики партії? Чому попри таке ставлення суцільна колективізація стала реальним фактом?

Сидить баба на рядні
та й рахує трудодні:
– Трудодень, трудодень,
дайте хліба хоч на день.
Працювала вісім день,
заробила трудодень.
А від того трудодня
голодую я щодня.

*****

Чом село так лементує?
То буксир[19] в нім хазяйнує:
У людей хліб забирає -
Хай село все вимирає.
Голод, холод в нашій хаті,
Ніщо їсти, ніде спати,
Наш сусід уже здурів
І дітей своїх поїв.

Прочитайте уривок з ухвали касаційної колегії Верховного Суду УСРР (25 грудня 1932 р.). Про які процеси та явища в ньому йдеться? Які особливості документа свідчать про його типовість? Якою була мета репресивних заходів? Чи виправданою була така жорстокість влади?

Розглянувши в порядку касаційному справу з вироком Дніпропетровського облсуду від 15 жовтня 1932 р. про Кліменко Анастасію Матвіївну, 55 років, селянку, міцну середнячку, засуджену за арт. 54 КК (артикул — застаріла назва статті або розділу будь-якого закону, розпорядження тощо) та за постановою ЦБК та РНК Союзу з 7.VIII. 1932 р. до позбавлення волі в далеких місцях ув'язнення на 10 років з конфіскацією майна, з обмеженням у правах на 5 років. За те, що вона займалася крадіжками з колгоспних ланів шляхом зрізання колосків, де її було затримано на місці крадіжки з одним лантухом колосків. Покликання касатора на скасування арт. 351 КПК уваги не заслуговує, тому що міра соцзахисту відповідає скоєному та соцнебезпеці засудженої… А тому, керуючись

19 Бригада з «передового» господарства, яка «брала на буксир» господарство. що відставало у справі виконання хлібозаготівельного плану.

арт. 365-370 КПК, суд ухвалив: касаційну скаргу залишити без наслідків, а вирок — у силі.

Ознайомтеся з уривком з Постанови Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» від 6 грудня 1932 р. Поміркуйте, з якою метою був ухвалений цей документ. Які наслідки мало занесення села на «чорну дошку»? Висловіть власне ставлення до цього документу.

Зважаючи на особливо ганебний провал хлібозаготівель в окремих районах України, РНК і ЦК ставлять перед облвиконкомами і обкомами, райвиконкомами і райпарткомами завдання подолати саботаж хлібозаготівель, що його організували куркульські та контрреволюційні елементи, придушити опір частини сільських комуністів і ліквідувати несумісну зі званням члена партії пасивність і примиренство до саботажників, забезпечити швидке наростання темпів, повне і безумовне виконання плану хлібозаготівель. РНК і ЦК ухвалюють: за явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж… занести на «чорну дошку» такі села: с. Вербка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.; с. Гаврилівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.; с. Лютенька Гадяцького р-ну Харківської обл.; с. Кам'яні Потоки Кременчуцького р-ну Харківської обл., с. Святотроїцьке Троїцького р-ну Одеської обл., с. Піски Баштанського р-ну Одеської обл. Щодо цих сіл вжити таких заходів:

1. Негайно припинити довезення товарів, цілком припинити кооперативну і державну торгівлю на місці і вивезти з відповідних кооперативних і державних крамниць всі наявні товари.
2. Цілком заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспників, так і одноосібників.
3. Припинити всіляке кредитування, провести дотермінові стягнення кредитів та інших фінансових зобов'язань.
4. Перевірити і очистити органами РСІ кооперативні і державні апарати від всіляких чужих і ворожих елементів.
5. Перевірити і очистити колгоспи цих сіл, вилучивши контрреволюційні елементи, організаторів зриву хлібозаготівель.

РНК і ЦК звертаються із закликом до всіх чесних, відданих радянській владі колгоспників і трудящих селян-одноосібників організувати всі свої сили для нещадної боротьби з куркулями і їхніми посібниками на подолання куркульського саботажу хлібозаготівель у своїх селах, за чесне, сумлінне виконання хлібозаготівельних зобов'язань перед радянською державою, за зміцнення колгоспів.

Ознайомтеся з текстом сталінської телеграми керівникам УСРР (1 січня 1933 р.). Про які процеси та явища в ньому йдеться? Чому Сталін наголосив на «широкому оповіщенні»? Навіщо генсеку було звертатися до українських селян? Чому ця телеграма стала сигналом до масових обшуків, під час яких на підставі усних вказівок у селян забирали все продовольство?

Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.: запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради, колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які продовжують вперто ховати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)».

Проаналізуйте наведені нижче документи та фотоджерела. Узагальнивши свідчення джерел, сформулюйте 2-3 твердження, які розкривають справжню сутність Голодомору 1932-1933 рр. Чому, на вашу думку, радянсько-комуністична влада СРСР десятиліттями приховувала факти про Голодомор 1932—1933 рр.?

Документ 1.
З листа керівника Дніпропетровської обласної партійної організації М. Хатаєвича до Й. Сталіна (початок березня 1933 р.).

Становище з браком продовольства на селі виявилось тут, у Дніпропетровській області, набагато важчим і серйознішим, ніж я міг передбачити. Я просто завалений щоденними повідомленнями і матеріалами про випадки голодної смерті, опухання і захворювань від голоду. Останніми днями дедалі частіше надходять повідомлення про трупоїдство і людоїдство.

У таких містах, як Мелітополь і Бердянськ, за останні 2-3 тижні на вулиці підібрано по 3-4 десятки трупів. На залізничних станціях (тільки на великих, вузлових) підібрано, за даними ГПУ, близько 150 трупів людей, які померли від голодного виснаження. За даними обласного відділу ГПУ, кількість померлих від голоду або у зв'язку із захворюваннями, що загострилися на ґрунті голоду, становила на 1 березня близько 1600 чоловік. Кількість опухлих або хворих від голоду становила по 23 районах 16 000 чол. Ці дані подекуди, безсумнівно, перебільшені,

однак вони не охоплюють ряд інших випадків, які ще не зареєстровані й, відповідно, не обліковані.

Документ 2.
З довідки ДПУ УСРР «Про продовольчі труднощі та вражені голодуванням райони України» від 12 березня 1933 р.

Найбільш уражені продзатрудненнями — Дніпропетровська, Київська області та Автономна Молдавська СРР. За кількістю сімей, що голодують, з найвищим ризиком захворювань і смертності передує Дніпропетровська область. Більшість тих, хто потерпає від голоду, — колгоспники. До них належать переважно багатосімейні господарства, що виробили незначну кількість трудоднів. Зареєстровані також факти голоду серед колгоспників, що виробили велику кількість трудоднів, але не отримали в колгоспі харчових продуктів внаслідок розбазарювання і крадіжки хліба в момент збирання. Серед одноосібників зазнають продзатруднення багатосімейні, головним чином бідняцькі, господарства. Більшість із них останнім часом не вело сільськогосподарської діяльності.

Сім'ї, що потерпають від голоду, харчуються різними сурогатами (кукурудзяними качанами і стеблами, просяним лушпинням, соломою, травою, гнилими кавунами й буряками, картопляним лушпинням, стручками акації тощо). Зареєстровані факти вживання в їжу м'яса кішок, собак і дохлих коней. Зареєстровано 28 випадків людоїдства. Більшість із них відноситься до 3-ї декади лютого і початку березня. 19 випадків людоїдства з 28 припадають на Київську область. У лютому також мали місце 13 випадків трупоїдства».

Документ 3.
Із спогадів Старостенка Григорія Іларіоновича (Красноармійський район Донецької області)

Що ми їли? Лободу-кропиву, ловили ящірок, ховрашків, їжаків. Весною 33 року було чогось багато ящірок, їх важко було впіймати, але ми старалися, пекли на вогнищі, ділили між собою і їли. Ми, діти, були страшні: на висохлих ніжках, величезні животи. Один з братів спух, а тоді помер. А як же ми решта вижили? За 5 кілометрів від нас була шахта №19, там тоді вугілля до стволу возили кіньми. Коли котрусь коняку вбивало обвалом чи калічило, її вивозили на кар'єр і обливали карболкою. Як же воно тяжко пахло. На шахті люди знали, що гине коняка, і один знайомий повідомляв нашому батькові. От ми йшли до кар'єру всі — батько, мама і ми — і чекали, поки привезуть коняку. Коли фельдшер з міліціонером зроблять своє діло і від'їдуть, ми й інші люди виходили із

засідки. Що ж там робилося, страшно згадать. Хто що урве, відрубає, то його щастя. Батько біля тієї здохлятини нам подає шматки, ми в мішок і додому. Вдома їх довго вимочували, а потім солили в діжечці. І так вижили. Хоч усе й пахло карболкою.

Документ 4.
Свідчення Афанасьєвої Галини Дмитрівни, 1921 р. н., про голодомор 1932—1933 рр. у Києві (м. Київ)

[...] Як корінна киянка, яка народилася і все життя провела в Києві, я засвідчую, що голодомор 1932—33 рр. в Україні знищив не лише мільйони українських селян, а й пройшовся своєю немилосердною косою по сотнях тисяч жителів міста. У трагічні роки наша сім'я складалася із шести осіб: батька й матері, трьох старших братів й мене — найменшої, якій виповнилося 12 років. Отже, я добре пам'ятаю, як уже восени 1932 року Київ був наповнений голодними й опухлими селянами, які свої нехитрі пожитки намагалися обміняти на хліб чи інші харчі. Особливо великий наплив голодуючих селян виник весною 1933 року. Опухлими людьми й живими скелетами були заповнені всі сквери й вулиці міста. Пам'ятаю, особливо багато таких живих трупів було на Подолі, на вулицях Верхній і Нижній Вал, де було багато широких лав, на яких юрмилися сотні цих нещасних. Там вони сиділи, лежали й помирали. Кожного ранку вулицями міста їздили підводи, на яких разом із візником був спеціальний підбирач трупів. Разом із тими, хто вже віддав Богу душу, підбирали й живих, в яких ще теплилося життя. Мертвих і ще живих звозили до церкви, що знаходилася на Хоревій, 3, в якій складували нещасних. Навколо цієї церкви вирили широкий і глибокий рів, в який періодично скидали трупи, якими наповнювалася церква. Поступово цей рів по мірі заповнення трупами зрівнювався із землею. Отже, відвідувачі цієї церкви напевне нині і не здогадуються, що вони топчуться по сотнях трупів, яких прийняла земля в 1933 році...

Документ 5.
Реакція секретаря Вінницького обкому КП(б)У І. Лівензона на заяву місцевих парткерівників про голод у Теофіпільському районі

24 березня 1933 р.

Перш за все надзвичайно страшно для мене те, що таке питання взагалі спливло. Я готовий вислухати про Теофіпільський район що завгодно, але лише не заяву про голодування колгоспників і прохання про продовольчу допомогу.

...Заяву про голодування колгоспників потрібно відкинути... :

1. Що це за кваліфікація така: «Голодують колгоспники, в яких великі сім'ї»?

Голодують ледарі, дармоїдствують, що доклали чимало енергії для розкрадання колгоспів, що виробляли по 30—40 трудоднів за рік.

Причому серед них є навіть такі, у яких маленькі сім'ї.

2. З усією рішучістю заявляю, що голодують такі «колгоспники» дуже мало тому тільки, що сотні центнерів (мабуть, більш ніж сотні) розбазарено колгоспами для видання таким ледарям, горлохватам, злодіям.
3. Писати обкому, просити допомоги і брати як базу для цього нехай навіть голодні окремі сім'ї, ледарів «розкрадачів колгоспів», не розуміючи, не бачивши згубності цієї дороги, — це щонайменше дуже дивно і незрозуміло.
4. Лише бажанням замазати перед обкомом дійсний стан речей можна пояснити заяву… про те, що голодування колгоспників нараховується в 20 колгоспах.

1.
2.

1. Жертви голоду. Харківщина, 1933 р. Фото з Колекції Кардинала Теодора Інніцира (Архів Віденської дієцезії). Фото зробив інж. А. Вінербергер.
2. Озброєний комсомолець охороняє комору зі збіжжям посівного та страхового фондів сільгоспартілі імені Григорія Петровського, село Вільшани, теперішнього Дергачівського району Харківської області

3.
4.

3. Жертви голоду на вулицях Харкова — столиці УСРР, 1933. Автор фото — Александр Вінербергер
4. Збір мерзлої картоплі на полі колгоспу імені Д.Бєдного село Удачне Гришинського району Донецької області, 1933 рік

5. 6.

5. Жінка з дитиною, виснаженою голодом. Місце і дата зйомки: УСРР, 1932-1933 рр
6. Голодні діти шукають їжу. Місце і дата зйомки: УССР, 1932-1933 рр

7. 8.

7. «Мати зі своїми голодними дітьми» (авторський підпис). Харків, 1933 рік. Фото Александра Вінербергера.
8. «Черга за хлібом на харківському базарі у 1933 році. На фронтоні закритого магазину, як знущання, малюнок соковитих фруктів, які тут продавалися» (авторський підпис). фото Александра Вінербергера

Прочитайте фрагмент наукової праці, з'ясуйте, які привілеї мала партійно-радянська верхівка. Сформулюйте 5-6 тез, які розкривали б основні відмінності повсякденного життя партійно-радянської верхівки від інших суспільних груп (робітництва, селян тощо). Як ці факти характеризують моральне обличчя партійної еліти?

Уривок з «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ».

У той час, коли мільйони українців помирали голодною смертю, партійно-радянське керівництво себе в харчуванні не обмежувало. Вища ланка номенклатури, як і весь радянський народ, в добу карткової системи отримувала пайок. Але, на відміну від того, який одержували пересічні громадяни, пайок для номенклатури мав назву «спеціальний»,

був дешевим і досить калорійним. Наприклад, місячний пайок для вищої союзної номенклатури «А» влітку 1932 р. коштував 147 руб. і складався з: 4 кг м'яса; 4 кг ковбаси; 1,5 кг вершкового масла; 2 л олії; 6 кг свіжої риби і 2 кг оселедців; по 3 кг цукру і борошна; 800 г печеного хліба на день; 3 кг різних круп; 8 банок консервів, 20 яєць, 2 кг сиру, 1 кг кетової ікри, 50 г чаю, 1200 штук цигарок, 2 куски мила, а також 1 літр молока на день; в асортименті були також кондвироби, овочі та фрукти. Пайок для відповідальних працівників категорії «Б» був дещо скромнішим. Отримували вони свої пайки у спецрозподільниках. Номенклатурники перебували, по суті, на державному утриманні, а відтак ні в чому, особливо в їжі, собі не відмовляли. Так, наприклад, обід голови ВУЦВК Г. Петровського 19 січня 1934 р. складався з курятини, супу, помідорів, огірків та ікри…

У IV кварталі 1932 р. посадові оклади обласної і районної партійної верхівки (від інструктора райкому до секретаря обкому) становили від 225 до 280 руб. А вже навесні 1933 р. ЦК ВКП(б) приймає рішення про встановлення зарплати секретарям райкомів і головам райвиконкомів у розмірі 300-340 руб. на місяць. У жовтні 1933 р. партмаксимум було скасовано, а постановою ЦВК і РНК СРСР встановлено тверді посадові оклади працівникам радянських органів в розмірі 500 руб. на місяць.

Тоді як добробут номенклатури зростав, розмір середньої зарплати робітника становив 125 руб., учителя — 100-130, дипломованого лікаря — 150-275 (середній і молодший медперсонал отримував платню 40-50 руб. на місяць), стипендія студента технікуму — 15-20 руб., а пенсія селянина — інваліда — 20 руб. на місяць.

Користувалася номенклатура й закритим медичним обслуговуванням, що було не тільки безкоштовним, а і якісним. Не гребувала номенклатура й різноманітними «транспортними» привілеями. Окрім службових автомобілів з персональними водіями, що сприймалися вже як звичний владний атрибут, надзвичайну популярність у середовищі компартійної еліти в 1930-ті рр. мали особисті салон-вагони для подорожі залізницею…

Ознайомтеся з уривком із резолюції об'єднаного пленуму ЦК КП(б) У від 22 листопада 1933 р. про завдання культурної роботи на селі. Чи відповідало дійсності твердження про «зміцнення колгоспів, значне зростання матеріального добробуту колгоспників» в 1933 році? Які цілі насправді переслідувало партійне керівництво УСРР прийняттям цього документу?

Розділ В.
Завдання культурної роботи на селі.

Успіхи організаційно-господарського і політичного зміцнення колгоспів, значне зростання матеріального добробуту колгоспників становить потужну базу для нових досягнень культурного будівництва і культурної роботи на селі.

Більшовицькі колгоспи, що міцніють, висувають зростаючі культурні запити, вимагають прискореного розгортання культурного будівництва на селі.

...Зобов'язати видавництва: «Партвидав», «Сільгоспвидав», «Всеукраїнське видавництво художньої літератури» забезпечити село творами класиків марксизму-ленінізму, брошурами, що висвітлюють кращі зразки колгоспного будівництва, агротехнічною та агітаційно-пропагандистською літературою і кращими художніми творами класиків і сучасної радянської літератури...

ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ ТА РЕПРЕСІЇ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Прочитавши джерело, з'ясуйте, про що в ньому йдеться, коли відбулися описані події, визначте, як автор ставиться до них. З'ясуйте значення подій та явищ, які висвітлено в джерелі. Поміркуйте, у чому цінність джерела саме для вас, стисло викладіть своє ставлення до подій або діячів, згаданих у ньому.

Зі спогадів мовознавця, публіциста, активного учасника національно-визвольних змагань і дисидентського руху опору Бориса Антоненка-Давидовича:

Комюніке ДПУ про викриття контрреволюційної підпільної організації СВУ («Спілки визволення України» — автор) та перші повідомлення в пресі про початок судового процесу в Харкові, тодішній столиці радянської України, викликали в усіх подив: що ж це за всеукраїнська організація, в якої нема на Україні периферії? Поодинокі особи з різних українських міст, посаджені на стільці підсудних, аж ніяк не вкладалися в поняття периферії. Так само не клеїлось у повідомленнях про існування СУМу — Спілки української молоді, цього бойового терористичного додатка до СВУ, репрезентованого на процесі лише двома молодиками. А де ж інші? Чи вони повтікали кудись, чи їх не викрито, чи, може, такої спілки взагалі не існувало, бо арифметичне число 2 занадто мале, щоб відповідати поняттю спілка?.. Проте усім відомо, що органи безпеки ніколи не помиляються, тож і всі дії їхні мають бути одностайно схвалені.

Та не тільки схвалені, а можна й треба наперед вимагати суворого вироку тим, кого вихопили з життя непомильні сталінські органи безпеки. Це ставало нормою громадянської поведінки тої радянської людини, що воліла кривити власним сумлінням, ніж стати об'єктом переслідування.

Тільки-но розпочався судовий процес над СВУ в Харкові, як по київських установах і підприємствах почалась кампанія загальних зборів робітників та службовців, на яких одностайно схвалювали резолюції з вимогою застосувати до підсудних найвищу міру покарання — розстріл. Утриматись або, боронь Боже, голосувати проти — було небезпечно, тим-то й була така «одностайність».

…Радіопередача про перший день процесу, яку я слухав через навушники, бо гучномовців ще не було, вразила не тільки мене. Підсудні, починаючи з Єфремова, вважали за слушний обвинувачувальний висновок, котрий закидав їм терор, готування до повстання та всі ті смертні гріхи, за які розплата могла бути тільки ціною життя. Але, коли допит підсудних дійшов до Петра Холодного з Чернігова, той категорично відкинув його, і засідання суду перервали до вечора, а всіх підсудних одвезли до тюрми… Якась пружина в механізмі добре злагодженого процесу несподівано зіпсувалась, і її треба було конче спішно відремонтувати. На це пішло півдня, і вечірнє засідання почалося знову з допиту Холодного. Цього разу він беззастережно визнав обвинувачення за слушне, й допит решти підсудних пройшов зовсім гладко. Чому сталась через кілька годин перерви така зміна в поведінці Холодного — ми дізнаємось далеко пізніш, а тим часом годі було чимось пояснити її й зрозуміти.

1. 2.

1-2. Судовий процес над «СВУ»: 45 душ на стільцях підсудних, що протягом 42 днів брали участь у лицедійстві, широковідомому тоді під влучною назвою: «Опера СВУ, музика ДПУ» (судовий процес над «СВУ» відбувся в будинку Харківської опери)

Розгляньте плакати та фотографії наведені нижче. Які деталі на них указують на тоталітарний режим у країні попри гасла про народовлад-

да? Як пропагандистська продукція свідчить про поширення культу особи в країні? Поміркуйте, з якою метою пропагандисти використовували сюжети «влада і діти». Які емоції у громадян прагнули викликати пропагандисти такими образами?

1.

2.

3.

4.

5.
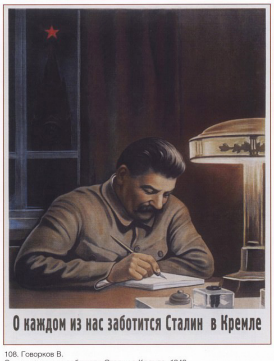

108. Говорков В.
О каждом из нас заботится Сталин в Кремле. 1940

6.

105. Волкова М., Пинус Н.,
Да здравствует равноправная женщина СССР... 1938

7.

8.

9.

10.

Прочитайте фрагменти зі щоденника громадського діяча та вченого Сергія Єфремова. Які факти, на ваш погляд, дали підставу Єфремову характеризувати суспільно-політичний лад в УСРР у 1920-ті рр. як «систему, засновану на брехні й провокації, на світовому дурисвітстві»?

20 травня 1923 р. Заборонено друкувати мою «Коротку історію українського письменства», бо «немарксівська трактовка явищ літератури цілком зайва», як сказано в рецензії. Це вже друга заборона — в Харкові; перша була в Києві.

2 березня 1924 р. Готуються люде до Шевченкових роковин. Одна українська школа обернулася до «Політпросвіти» (є така установа з функціями, як і більшість тепер установ, жандармсько-шпигунськими) по костюми. Звідти вимагання — давайте програму шкільного свята. Дали. «Цього мало, — кажуть, — давайте й самого «Кобзаря»: його треба почистити». Понесли діти «Кобзаря», почищено його в «Політпросвіті», а потім одіслано ще й до ГПУ на остаточне затвердження. Почистили і в ГПУ. Тепер Шевченко ще раз вичищений. Такі фрази, як:

Не вернеться козаччина,

Не встануть гетьмани -

викинуто, хоча совітським цензорам і пробували довести, що поет же каже: «не вернеться, не встануть»; Бога також повикидано; всю «Катерину» перекреслено «за шовінізм» («кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями»!) і т. п. Гидотне фарисейство: з одного боку, понавішувано скрізь портретів Шевченка, а з другого — нищать його твори способом далеко дурнішим, ніж царська цензура це робила. Як скрізь, як у всьому, панує лицемірство й та безкрайня, невичерпана «пошлость», якої нестерта печатка лежить на всіх совітських починаннях.

11 березня 1924 р. Офіційно — сьогодні Шевченкове свято. Навіть флаги повикидано. ВУЦВК видав спеціальне «посланіє» з приводу свята. А на медичних курсах (колишня фельдшерська школа) хтось з розумників накинувся на Шевченка за вірш: «У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим». Як! Ми заводимо дитячі притулки, ми дітей силкуємося одірвати од сім'ї, зробити з них комуністів, а Шевченко бачить ідеал у матері з дитиною на руках! Архібуржуазно!

15 травня 1924 р. В «червоному» арсеналі страйк робітників. Сподіваються, що перекинеться й на інші заводи (розказує робітник з колишнього «Южнорусского» заводу). Причина — зменшення платні. На заводі Гретера побили робітники фабзавкома. Коли робітникам говорять, що, мовляв, проти себе самих страйкуєте, бо це ж усе ваше, і власть ваша, робітницько-селянська — ті одповідають: «годі дурника клеїти та дурити. Самі понакрадалися, а нам ще гірше живеться, як за старого режиму».

Імпотенція комунізму виявляється все більше. Робітничий рух не задоволений, і він обертається тепер проти влади, що зве себе робітничо-селянською. Про задоволення селян і говорити нема чого.

26 червня 1924 р. Село — це кілька ворожих таборів. «Куркулів» викинуто з громади, позбавлено права голосу, а між цими «багатіями» чимало таких, яким кусати нічого. Але не краще і незаможникам («комеза» вимовляють дядьки оте новітнє слово «комнезам»): голова ради та пара «комуністів» та міліцейський не дають їм і слова мовити. «Мовчи та дині». Задоволених нема. Усі нарікають, ремствують, гризуться, кленуть і нишком ждуть... Петлюри! Справді, це легенда найживучіша, і я її у всяких варіаціях чув, де тільки зійдеться два-три чоловіка. «Дурні були — не піддержали. Тепер каємось. Ну, та прийде-таки!»

9 січня 1928 р. Колядки в Софії. Народу повнісенько, так що не те яблуку, гороху ніде впасти. Чудові мелодії лунають під високим склепінням і настроюють зібраних на урочистий, піднесений тон. Концерти з колядок, що так чудово проходили колись у Кошиця, тепер заборонено, і в результаті повнісінька церква людей, мабуть, для більшого тріумфу антирелігійної пропаганди: і знову важко зрозуміти безглузду заборону, що призводить до цілком протилежних наслідків».

Прочитайте фрагмент документа. З'ясуйте, якій події часів Великого терору він присвячений, які явища тодішнього суспільного життя засвідчує. Чи відповідає офіційно-діловому стилю протоколу партійних зборів уживання слів та словосполучень «гадів-бандитів», «собакам собача смерть»? Чому? Чи можна вважати це одним із проявів так зва-

ної мови ненависті? Спробуйте уявити, яка атмосфера панувала на тогочасних зборах.

Чи стикалися ви особисто із застосуванням «мови ненависті» у наш час? У чому, як на вас, криється небезпека її поширення?

З доповідної записки секретаря парторганізації швейної фабрики «Індпошив» до Вінницького міськкому КП(б)У:

12 червня 1937 р. проведено мітинг на швейній фабриці «Індпошив» щодо зрадників народу Тухачевського, Якіра, Ейдемана, Уборевича та ін. Були присутні — 130 осіб…

Резолюція: заслухавши повідомлення Прокуратури Союзу РСР про шпигунську діяльність 8 гадів-бандитів у особі Тухачевского, Якіра, Уборевича, Корка, Ейдемана та ін., загальні збори висловлюють повне задоволення про справедливість винесеного вироку Верховного Суду, собакам — собача смерть. Цей вирок — вирок усього Радянського народу своїм заклятим ворогам, викритим пильним вартовим НКВС. Нехай знають усі шпигуни-диверсанти, що у Радянського народу, яким керує Велика партія Леніна — Сталіна, нікому не вдасться відібрати завойованих прав. Наш колектив бере на себе обов'язок підвищити продуктивність праці, покращити якість продукції, цим самим ще більше зміцнимо міць нашого Великого Радянського Союзу. Прийнято одноголосно загальними зборами швейфабрики «Індпошив».

Ознайомтеся з телеграмою Й. В. Сталіна ЦК Компартій союзних республік, обкомам, крайкомам, наркомам внутрішніх справ і начальникам управлінь внутрішніх справ з виправданням застосування методів фізичного впливу у практиці НКВС (1939 р., січня 20). Чим партійний лідер виправдовує методів фізичного впливу до «відомих і запеклих ворогів народу»? Висловіть припущення, які покази будуть давати «звинувачені» після тортур? Висловіть власне ствавлення про цей документ.

ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування методів фізичного впливу у практиці НКВС, починаючи з 1937 року, було дозволено ЦК ВКП(б). […] Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують методи фізичного впливу проти представників соціалістичного пролетаріату і притому застосовують ці методи у найогиднішій формі. Виникає питання — чому соціалістичні органи державної безпеки мають бути гуманнішими щодо скажених агентів буржуазії і заклятих ворогів робітничого класу і колгоспників?

ЦК ВКП(б) вважає, що методи фізичного впливу повинні як виняток застосовуватися до відомих і запеклих ворогів народу і розглядатися у цьому випадку як допустимий і правильний метод.

Прочитайте уривок із спогадів професора Ю. Чиркова про ув'язнення на Соловках. З'ясуйте, про що в ньому йдеться; коли відбулися описані події. Визначте, як автор ставиться до них. Поміркуйте, чому автор обрав для своїх спогадів помірковану оповідну манеру — так, ніби йшлося не про перебування в таборах ГУЛАГу.

Про які історичні деталі з життя відомих діячів культури ви дізналися з джерела? Як, за свідченням джерела, уникнув сумної долі в'язнів ГУЛАГу М. Рильський? Як ви ставитеся до цієї обставини в біографії поета?

Культурно-виховна робота в Соловках була поставлена непогано. Драматичною групою завідував (керував) режисер Лесь Курбас. Як розповідав Олександр Степанович (Лесь), йому і в голову не приходило, що захоплений прийом глядачів, аплодисменти і квіти являться приводом для підозрінь, а те, що за куліси приходили українські емігранти… розцінять як «змову з петлюрівцями». На щастя, Курбаса заслали на Соловки, де були театр і прихильники його таланту. Я бачив поставлені ним спектаклі: «Аристократів» Погодіна, «Інтервенцію» Славша, «Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна… де колишні емігранти чудово грали.

Українське земляцтво значно поповнилося в 1936 р. Крім соловецьких старожилів — академіка Рудницького, професора-історика Яворського, націоналістів різних відтінків, від колишніх комуністів, послідовників Скрипника і Затонського до прихильників Петлюри й Коновальця, — в останній рік прибуло багато української інтелігенції, в тому числі група неокласиків.

…На початку 30-х років у літературних колах Києва були добре відомі імена неокласиків Зерова, Лебедя, Филиповича, Рильського. Найбільш маститим був професор Зеров, чудовий латиніст і поет, який переклав українською «Енеїду» Вергілія і безліч віршів Горація. Лебедь був вельми дотепним критиком і теоретиком українського літературознавства. Филипович був більшою мірою професором, ніж поетом, а Максим Рильський хоча і ходив в неокласиках, але писав у різних жанрах, поєднуючи ліризм із соціальним замовленням.

У 1935 р. всіх неокласиків посадили, звинувативши в змові, тероризмі, спробі відторгнення України від СРСР і т. ін.

«Нам все відомо, — посміювалися слідчі. — Неокласики? У класики захотіли за життя, а яка інстанція вам це дозволила? «Енеїду» перекладали, рабовласницький Рим пропагували, від Муссоліні завдання отримували?»

Першим став здавати молодший неокласик Максим Рильський. Він визнав, що пропагував у своїх віршах буржуазний націоналізм, і уже готовий був погодитися на відторгнення України, призначення себе та інших неокласиків до «уряду самостійної України», як його викликав сам Балицький

(нарком внутрішніх справ УСРР), запропонував ароматного чаю і повідомив про припинення справи відносно нього, негайне звільнення й направлення для відпочинку на урядову дачу... Нарком висловив надію, що товариш поет і надалі буде писати такі ж гарні вірші. На дачі все з'ясувалося: високопоставлений керівник української культури поздоровив з високою оцінкою, яку дав товариш Сталін його останній книзі віршів, де був і присвячений йому вірш. Проглядаючи, як завжди вночі, нові книги і прочитавши відмічений секретарем вірш про Великого Вождя, Йосип Віссаріонович наклав резолюцію: «Автора заохотити — можливо, із нього, з часом, вийде новий класик української літератури». Як відомо, прогностичні резолюції Сталіна виправдовувалися цілковито, і молодший неокласик став не тільки класиком за життя, а й академіком, героєм, депутатом. А його колеги, які не здогадались присвятити вождю жодного вірша, отримали по 10 років, прибули на Соловки, де часто вечорами під монастирськими склепіннями бриніла латина Вергілія і Горація. їх реабілітували посмертно.

Розгляньте фото та плакати. Визначте позицію радянської влади щодо релігії. Висловіть власне ставлення до зображеного на плакатах та фото.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

БЕЗБОЖНИК
№ 13
У СТАНКА
XVI ый С'ЕЗД ВКП(б)

7.

РЕЛИГИЯ-ЯД
БЕРЕГИ РЕБЯТ
ШКОЛА

8.

9.

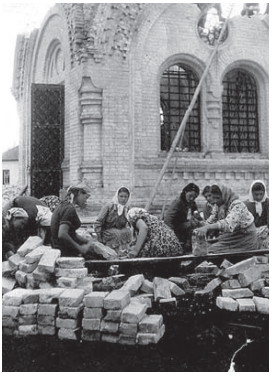

10.

Ознайомтеся з текстом статті газети «Вісті ВУЦВК» від 5 січня 1930 р. Яку мету, на вашу думку, мала кампанія із закриття храмів і зняття церковних дзвонів? Як влада заохочувала людей до таких заходів? Навіщо? У чому цінність наведеного джерела?

З матеріалів газети «Вісті ВУЦВК» від 5 січня 1930 р.

У с. Варварівка (Куп'янщина) загальні збори селян ухвалили зняти дзвони з церкви, а саму церкву закрити. Те ж саме ухвалили зробити збори села М. Вовча, Кругле та хутір Дьогтярний. В хут. Дьогтярному, крім того, селяни ухвалили виселити з хутора попа. В с. Крива Коса (Буденівський р-н на Маріупольщині) загальні збори селян ухвалили закрити церкву, а приміщення її передати під кінотеатр. Попа за його шкідницьку роботу селяни ухвалили виселити з села. За останні три місяці минулого року на Першотравневщині знято й передано на потреби індустріалізації церковні дзвони зі 145 церков. Найбільше дзвонів знято в селах Першотравневського, колишнього Богопільського району, де з 29 церков, що є по селах, дзвони змовкли в 23… За три місяці окрвиконком порушив перед ВУЦВК клопотання 18 сіл про закриття церков.

Скориставшись документами, з'ясуйте, яку роль у суспільно-політичному житті відігравала УАПЦ. Чому влада вдалася до її ліквідації? На підставі уривків зробіть висновки про 1) причини антицерковної пропаганди; 2) методи антирелігійної агітації влади.

Документ 1.
З інструктивного листа ЦК КП(б)У (1921)

На першому місці стоїть державна пропаганда дією. Всі комуністи у порядку партійної дисципліни і всі працівники у порядку дисципліни радянської зобов'язані чинити рішучу і безумовну протидію спробам… використати народне майно для церковної мети… Не враховуючи наперед, в яку форму виллється масова пропаганда дією, необхідно рішуче підтримувати її, прагнучи до викриття, дискредитації, дезорганізації та економічного знесилення наших церковних противників.

Зіштовхуючи між собою різні напрямки, течії, секти, церкви, вірування, радянська влада прагне того, щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували та топили одне одного. Прихильники української автокефалії попри весь свій зовнішній демократизм ніскільки не ближчі нам, а, навпаки, саме внаслідок своїх спроб замирення з українськими масами шкідливі і небезпечні як провідники у селянське середовище національно-демократичних буржуазних ідей.

Документ 2.
З листа секретаря ЦК КП(б)У Дмитра Мануїльського (1922)

Ще задовго до вилучення цінностей у нас розпочалась боротьба Української автокефальної церкви проти російської екзархічної. Ця національна релігійна боротьба не завершилась і нині. Розкладання церкви у нас повинне піти по двох лініях: з одного боку, у загальнофедеративному масштабі щодо панівної російської екзархічної церкви шляхом виділення із неї обновленських елементів. З другого боку, нам належить звернути особливу увагу на розкол самої оновленої автокефальної церкви, яка є політичною фортецею петлюрівщини. Ми повинні розпочати кампанію за виділення із останньої тих прошарків духовенства, які засуджують петлюрівський рух і стоять на ґрунті визнання соціальних і політичних завоювань Жовтневої революції.

Документ 3.
Митрополит Василь (Липківський) про становище УАПЦ

Влада скоро спостерегла, що Українська автокефальна православна церква виростає в міцну і для влади небезпечну гору, вона проголосила себе «автокефальною», незалежною від московського церковного руху, а незалежність церковна криє в собі думку і про незалежність державну; вона дуже захоплює народ, а це для протицерковної влади найгірше неприємно; вона нарешті є національна, виховує народ в національній свідомості, а радянська влада проти всякої національної свідомості, особливо української».

Ознайомтеся з уривком з резолюції XIV з'їзду КП(б)У про підсумки й завдання в галузі культурного будівництва (червень 1938 р.). Поміркуйте, чи пов'язані процеси розбудови системи освіти та пропаганди комуністичної ідеології. Відповідь обґрунтуйте прикладами з джерела.

З'їзд зазначає, що, незважаючи на шкідництво ворогів народу — троцькістів, бухарінців і буржуазних націоналістів — на різних ділянках культурного будівництва, більшовики України під керівництвом ЦК ВКП(б) прийшли до свого XIV з'їзду з величезними успіхами на фронті національно-культурного будівництва. [...] За час існування Радянської влади на Україні збудовано 5653 нові школи. У 21 656 школах навчається понад 5 млн дітей. У 117 вишах навчається 110 тис. студентів. Науково-дослідні інститути, театри, кіно, радіо, література, преса, образотворче мистецтво — все це набуло велетенського розмаху завдяки невтомній допомозі більшовицької партії і демонструє собою торжество ленінської національної політики.

XIV з'їзд КП(б)У з особливою силою підкреслює необхідність ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх школах, а також у вузах. Буржуазні націоналісти, троцькісти і бухарінці чинили всякі мерзоти і підлості, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вузів. Зусилля троцькістів, бухарінців і буржуазних націоналістів були спрямовані на відрив українського народу від братерської дружби з великим російським народом, на відрив Радянської України від Союзу Радянських Соціалістичних Республік і відновлення капіталістичного рабства».

Розгляньте фотодокументи. Як вони характеризують розвиток освіти та культури? Свою відповідь аргументуйте.

1.

2.

1. Колона піонерів на демонстрації в день 10-річчя оголошення Першої світової війни. Київ. 1924 р.
2. Мітинг із нагоди відкриття чотири річної трудової школи в хуторі Романівський на Донбасі. 1928 р.

3.

4.

3. Урок малювання в дитячому будинку на Сирці. Київ. 1924 р.
4. Студенти Дніпропетровського комуністичного вищого навчального закладу у фізичній лабораторії. 1932 р.

5. 6.

5. Збирання книжок для сільських мешканців. Харків. 1935 р.
6. Виступ «Живої газети» з нагоди 25-річчя РКП(б). Київ. 1923 р.

7. 8.

7. Члени Одеської організації Спілки пролетарських письменників «Гарт». 1926 р.
8. Олександр Довженко під час знімання фільму «Аероград». 1935 р.

Проаналізуйте уривок із постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р. Яку мету переслідувала партійне керівництво приймаючи цей документ? Свою відповідь аргументуйте.

РН К УРСР і Ц К КП(б)У відзначають, що внаслідок підривної роботи контрреволюційних троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів, які орудують в наркоматі освіти УРСР і органах народної освіти, викладання російської мови в школах України поставлено незадовільно.

…Необхідність вивчення російської мови в школах України зумовлена, по-перше, посиленням братерського зв'язку та єднанням між українським і російським народами і народами Союзу РСР для їх подальшого господарського і культурного зростання; по-друге, щоб сприяти подальшому вдосконаленню українських кадрів в галузі наукових і технічних знань; по-третє, щоб забезпечити необхідні умови для успішного несення усіма громадянами УРСР військової служби в лавах Робітничо-Селянської Червоної Армії і Військово-Морського Флоту…

Прочитайте фрагменти історичних джерел. Поміркуйте, з якою метою влада вдавалася до повсякденного залучення дітей до політичного й економічного життя в УРСР? У чому полягала основна мета виховання підлітків?

Документ 1.
З відозви до піонерів напередодні перших виборів до Верховної Ради голови ВУЦВК Г. Петровського

У нашій країні діти, молодь — наше майбутнє, наша надія. Важливо, щоб в кожній сім'ї добре вивчили виборчий закон і Сталінську Конституцію. Піонери, школярі повинні допомогти своїм батькам. Незабаром почнеться обговорення кандидатур… немає сумніву, що навколо цього відбудеться величезна боротьба. Запеклі вороги народу, контрреволюціонери-троцькісти, бухарінці, націоналісти та інша нечисть з контрреволюційних фашистських покидьків усіма силами намагатимуться провалити кандидатури чесних, відданих справі партії і нашій батьківщині людей і протягати своїх агентів, шпигунів. їм допомагатимуть у цьому попи, сектанти, церковники, пам'ятайте це. Агітуйте за кандидатури, гідні бути обраними до Верховної Ради, за кандидатури тих, хто буде чесно й віддано працювати, буде високо тримати прапор завоювань Великого Жовтня… Агітуйте, щоб у наші Ради депутатів трудящих не пройшли покидьки колишньої буржуазії, націоналісти, петлюрівці, троцькісти, праві та інші зрадники народу, які готові потопити в крові країну Рад і відновити старий буржуазно-поміщицький лад.

Документ 2.
З листа урядових інституцій «Про порядок і норми праці дітей під час збиральної й просапної кампаній» (серпень 1932 р.)

Учні поділяються на молодшу групу - 8-11, старший вік - 12-15. Молодша працює на дослідних ділянках школи, радгоспу, колгоспу. На відміну від другої, ця група має менше навантаження, частіші відпочинки та чергування роботи. Старша — робота на дослідних ділянках, участь у виконанні виробничих робіт колгоспу, радгоспу. Тривалість робочого дня була встановлена для 8-11-річних дітлахів 1-2 години, 12-14-річних — 3 години, 15-16-річних — 4-5 годин… Основні ділянки роботи учнів у збиральній та просапній кампаніях: культобслуговування, збір колосків, денна охорона кіп та скирт від птахів, підноска учнями старших груп снопів у купи, погоничі, влаштування й ремонт мішкотари, уборка хліба з-під віялки в лантухи, контрольні пости при возовиці хліба, посильна участь піонерів 14-15 років у полотті буряків.

Діти на колгоспному полі збирають мерзлу картоплю. с. Удатне Донецької обл. 1933 р.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Проаналізуйте наведені нижче документи. Порівняйте засади діяльності Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) та Організації українських націоналістів (ОУН), задекларовані в програмних документах, за критеріями: 1) мета; 2) методи її реалізації. Зробіть висновок, чому відбулася радикалізація українського національного руху.

Документ 1.
З програми УНДО, схваленої 19 листопада 1926 р.:

І. Політичні справи

1. Політичною метою УНДО є здобуття Соборної і Незалежної Демократичної Української Держави, і тому партія обстоює політичне самоозначення українського народу на всіх його етнографічних землях...
3. УНДО бореться за суверенні права українського народу, обстоює конституцію — парламентський устрій та загальне, рівне, безпосереднє, тайне і пропорціональне виборче право до всіх законодавчих і самоуправних установ.
4. УНДО обстоює рівність усіх громадян перед законом без різниці статі, національності і віри, свободу осідки і заняття, слова і друку, зборів і товариств, станових організацій і страйків, забезпечення правної осо-

бистої свободи, незайманості домівки, право на приватну власність і таємницю листування, незалежність суддів і умовність засудів.

ІІ. Економічні і суспільні справи

…Об'єднання веде боротьбу не тільки за політичне, але й за економічне та соціальне визволення українського народу.

1)…Об'єднання бореться за вивласнення без викупу земель великої посілості та за передання їх безземельним і малоземельним селянам; за скасування всієї кольонізації української землі чужинцями…

2)…Об'єднання змагає до поширення промислу на українських землях і використання всіх природних богацтв української землі.

3)…Об'єднання змагає до піднесення дрібного промислу і ремесла та до розвитку торговлі.

4)…Об'єднання бореться за справедливий поділ державних тягарів… і за заміну безпосередніх податків прогресивно-доходовими.

5)…Об'єднання бореться за законодавчу охорону прав робітників, за забезпечення недільного відпочинку, за восьмигодинний день праці по фабриках і промислових підприємствах…

Документ 2.
Витяг з «Устрою Організації українських націоналістів» (1929 р., січня 26 — лютого 3)

РОЗДІЛ І «ПОЛІТИЧНІ ЗАСАДИ»

А. Загальні означення

1. Український націоналізм є духовний і політичний рух, зроджений з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття…
2. Українська Нація є вихідне заложення кожної чинности та метове назначения кожного прямування українського націоналізму.
9. Умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя політична організація, якою є суверенна держава…
11. Через державу стає нація повним членом світової історії, бо лише у державній формі свого життя вона посідає всі внутрішні і зовнішні ознаки історичного розвитку…
13. Для Української Нації в стані її політичного поневолення начальним постулатом є створення політично-правової організації, означеної [як] Українська Самостійна Соборна Держава.

Б. Державний устрій

2. В часі визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена в ході національної революції, може забезпечити внутрішню силу Української Нації та найбільшу її відпорність назовні.
4. На чолі упорядкованої держави стане покликаний представницьким органом голова держави, що визначить виконавчу владу, відповідну перед ним та найвищим законодавчим тілом.
5. Основою адміністративного устрою Української Держави буде місцеве самоврядування; зокрема кожний край буде мати свій представницький законодавчий орган, покликаний місцевими організованими суспільними верствами, та свою виконавчу владу.

В. Соціяльно-економічні постанови

1. Вступні тези

1. Українська Держава буде змагати до осягнення господарської самостарчальности нації, збільшення народнього майна та забезпечення матеріального благобуту населення, шляхом розбудови всіх галузей народнього господарства.
2. Господарське життя країни буде побудоване на основі співпраці держави, кооперації та приватнього капіталу. Поодинокі ділянки народнього господарства будуть розділені між ними, стануть предметом їх рівночасного й рівнорядного діяння, в залежності від корисности того для цілости народнього господарства та для інтересів держави.

2. Аграрна політика

1. Інтересам народнього господарства України відповідає існування та розвиток селянського господарства.
2. Вивласнення поміщицьких земель без викупу, переведене в час революції на Сході України, державна влада затвердить законом, якого силу поширить на всі землі України.
6. Державна влада буде всебічно сприяти інтенсифікації селянських господарств та пристосованню їх до ринків, буде підтримувати розвиток сільськогосподарської кооперації, уділювати сільському господарству дешевого продукційного кредиту, і буде дбати про агрокультурну й агроосвітню справу та про забезпечення хліборобської продукції державним обезпеченням. […]

3. Промислова політика

2. Підприємства таких галузей промисловости, що являються важливими для існування та оборони країни, будуть удержавлені. Інші підприємства будуть залишені приватному капіталові поодиноких осіб і асоціацій на основі вільної конкуренції та приватної ініціятиви. У ви-

падках, визначених законом, держава матиме право першенства перед приватним капіталом у набутті співласности приватних підприємств.

4. Торговельна політика

1. Торговельні операції, так на внутрішньому як і на зовнішніх ринках, будуть розподілені між приватним капіталом, кооперацією і державою, яка то остання перебирає торгівлю виробами удержавленої промисловости та головні роди перевозу.

5. Фінансова політика

1. Податкова система буде оперта на засаді єдиного, рівномірного, поступового й безпосереднього податку при залишенні обмеженої кількости посередніх податків...

6. Соціяльна політика

1. Регулювання взаємовідносин поміж суспільними групами, зокрема право остаточного арбітражу в справах суспільних конфліктів, буде належати державі, яка дбатиме про співпрацю виробничих верств Української Нації.
2. Члени всіх суспільних груп будуть мати право коаліцій, на основі якого вони будуть об'єднуватись у професійні організації з правом синдикалізування після територіального принципу і після галузей виробництва, та матимуть своє представництво в органах державної влади [...]

Проаналізуйте агітаційні плакати Карпатської України. Яке ставлення до подій доби автор намагався сформувати у глядачів? Які світоглядні ідеали доби втілено в плакатах?

Ознайомтеся з текстом з ухвали Сойму Карпатської України від 15 березня 1939 р. Який державний устрій передбачався в Карпатській Україні? Що зазначено в документі про державну мову, державні прапор, герб та гімн Карпатської України? Зробіть висновок про значення проголошення незалежної Карпатської України у збереженні українських державотворчих традицій.

З ухвали Сойму Карпатської України (15 березня 1939 р.)

Сойм Карпатської України ухвалив цей закон:

§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§ 2. Назва Держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.

§ 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.

§ 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§ 5. Барва державного прапору Карпатської України є синя та жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півколі, чотири сині та три жовті смуги у правому півколі, і ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законові.

§ 7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна».

§ 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

(Хрестоматія з історії України за всією шкільною програмою. Практичний довідник. — Х., 2010. — С. 392.)

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ознайомтеся з уривком з промови Сталіна до Політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939 року. Чим Й. Сталін аргументував необхідність прийняти пропозицію Німеччини укласти пакт про ненапад з нею? Яку мету переслідував Й. Сталін пропонуючи зближення з Німеччиною? Свою відповідь обґрунтуйте.

Питання війни і миру дісталося критичної фази для нас. Якщо ми укладемо угоду про взаємну допомогу з Францією та Великою Британією, Німеччина залишить Польщу у спокої і шукатиме порозуміння з державами Заходу. Війна була б відвернута, але подальші події могли б призвести до серйозних наслідків для СРСР.

Якщо ми приймаємо від Німеччини пропозицію укласти пакт про ненапад з нею, вона безперечно атакуватиме Польщу, і втручання Франції та Англії стає невідворотнім. Європу буде кинуто у хаос. У такому випадку ми отримаємо прекрасну можливість залишатися поза межами конфлікту, у той же час сподіваючись увійти в війну за доброї нагоди.

Досвід останніх 20 років показав, що у мирні часи неможливо підтримувати комуністичний рух у Європі у силі достатній, щоби партія більшовиків змогла захопити владу. Диктатура партії стане можливою тільки за умов великої війни.

Наш вибір ясний. Ми мусимо прийняти німецьку пропозицію і ввічливо відіслати англо-французькі делегації додому. Нашою безпосеред-

ньою перевагою буде повалення Польщі аж до самої Варшави, включно з українською Галичиною.

Німеччина надала нам вільний прохід до держав Балтії і не має заперечень щодо нашої заявки на Бессарабію. Німеччина також готова прийняти наші інтереси в Румунії, Болгарії та Угорщині. Питання Югославії залишається відкритим... У той же час ми повинні передбачати наслідки програшу Німеччини у війні, як і її перемоги. Якщо вона переможена, совєтизація Німеччини випливає невідворотно і комуністичний уряд буде встановлено. Ми не можемо забувати, що зрадянщена Німеччина постане перед величезною загрозою, якщо совєтизація пройде після короткої війни. Англія та Франція матимуть достатньо сил задля захоплення Берліну і повалення радянської влади. Ми не зможемо допомогти нашим більшовицьким товаришам у Німеччині.

... Якщо Німеччина досягає перемоги у війні, вона вийде з неї у настільки виснаженому стані, що почати війну проти СРСР зможе щонайменш через десять років.

... У нас буде велика арена для розвитку світової революції.

Товариши! Це є в інтересах СРСР, землі працівників, щоби війна полихнула поміж Райхом та капіталістичним англо-французьким блоком. Усе повинно бути зроблено, щоб ця війна продовжувалася якомога довше задля того, щоб обидва боки виснажилися. З цієї причини ми зобов'язані погодитися на пакт запропонований Німеччиною і скористатися ним так, що як тільки цю війну буде оголошено, вона триватиме максимальний час. Ми повинні підсилити нашу пропаганду у середині воюючих країн з метою бути напоготові, коли війна скінчиться.

Проаналізуйте таємний додатковий протокол до Договору про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом. Прокоментуйте засадничі тези, до чого домовилися режими Сталіна та Гітлера. Як було визначено поділ сфер впливу в Східній Європі згідно з таємним протоколом радянсько-німецького договору Поділіться припущеннями, чому цей документ обидві сторони мали «зберігати в цілковитій таємниці».

Із таємного додаткового протоколу до Договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом (23 серпня 1939 р.):

Під час підписання договору про ненапад між Німеччиною та Союзом Радянських Соціалістичних Республік уповноважені обох сторін, що нижче підписались, обговорили в суворо конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі. Це обговорення призвело до такого результату:

1. У разі територіально-політичного перевлаштування областей, що входять до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно стане кордоном сфер інтересів Німеччини та СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віленської області визнаються обома сторонами.
2. У разі територіально-політичного перевлаштування областей, що входять до складу Польської держави, кордон сфери інтересів Німеччини та СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарев, Вісла, Сян.

Питання про те, чи відповідає обопільним інтересам Німеччини та СРСР збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясоване лише в ході подальшого політичного розвитку.

У будь-якому випадку обидва уряди розв'язуватимуть це питання в дусі дружньої обопільної згоди.

3. Щодо Південно-Східної Європи радянська сторона підкреслює свою заінтересованість у Бессарабії. Німецька сторона заявляє про її повну незаінтересованість у цих областях…
4. Цей протокол зберігатиметься обома сторонами в цілковитій таємниці».

Уповноважений Уряду СРСР — В. Молотов
Уповноважений Уряду Німеччини — Й. фон Ріббентроп
Москва 23 серпня 1939 року

Проаналізуйте наведені нижче фотографії. Як вони характеризують радянсько-німецькі відносини в 1939 р.? Які події на них зображено? Як ці події пов'язані між собою?

1.

2.

1. Керівник МЗС Німеччини Йоахім фон Ріббентроп підписує радянсько-німецький пакт. На задньому плані Йосип Сталін (зліва) і В'ячеслав Молотов. Кремль, 23 серпня 1939 р.
2. Народний комісар закордонних справ СРСР В. Молотов у присутності Й. Сталіна та Й. Ріббентропа підписує Договір про ненапад. Ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. Москва

3. 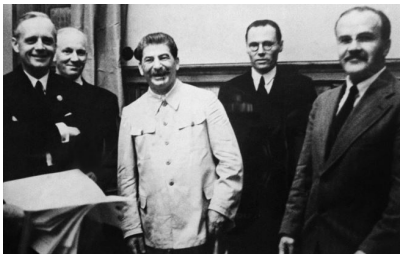 4.

3. Посмішки після підписання Договору про ненапад між Німеччиною і СРСР. Кремль, 23 серпня 1939 р.
4. Німецькі солдати ламають шлагбаум на німецько-польському кордоні. 1 вересня 1939 р.

5. 6.

5. Німецькі і радянські війська на так званому «кордоні миру» — демаркаційній лінії, відповідно до пакту Молотова-Ріббентропа. Вересень 1939 р.
6. «Обмін досвідом» між червоноармійцями та солдатами Вермахту в Брест-Литовську

7.

7. Парад з нагоди передання Бреста частинам Червоної армії. На трибуні — німецький генерал Х. Гудеріан і радянський комбриг С. Кривошеїн. 22 вересня 1939 р.

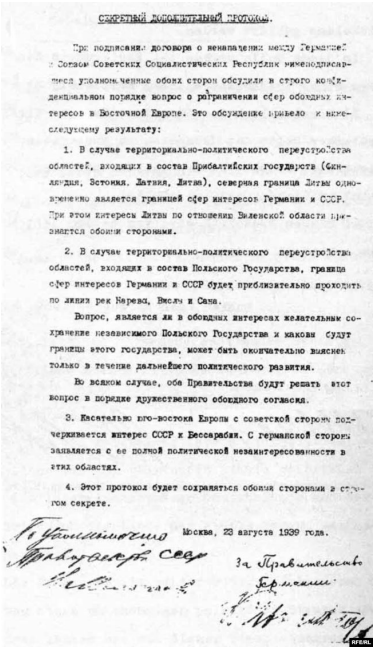

СЕКРЕТНЫЙ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ПРОТОКОЛ.

При подписании договора о ненападении между Германией и Союзом Советских Социалистических Республик нижеподписавшиеся уполномоченные обеих сторон обсудили в строго конфиденциальном порядке вопрос о разграничении сфер обоюдных интересов в Восточной Европе. Это обсуждение привело к нижеследующему результату:

1. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских государств (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва), северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР. При этом интерес Литвы по отношению Виленской области признается обеими сторонами.

2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского Государства, граница сфер интересов Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарева, Вісла и Сана.

Вопрос, является ли в обоюдных интересах желательным сохранение независимого Польского Государства и каковы будут границы этого государства, может быть окончательно выяснен только в течение дальнейшего политического развития.

Во всяком случае, оба Правительства будут решать этот вопрос в порядке дружественного обоюдного согласия.

3. Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется с ее полной политической незаинтересованности в этих областях.

4. Этот протокол будет сохраняться обеими сторонами в строгом секрете.

Москва, 23 августа 1939 года.

За Правительство Германии

За Правительство СССР

8.

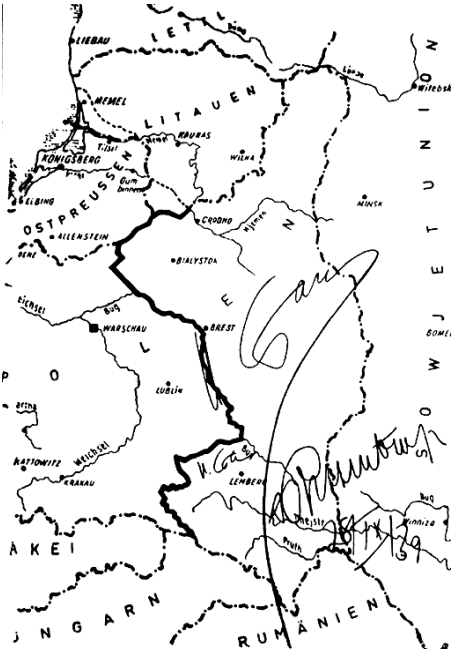

9.

8. Радянський примірник оригіналу таємного протоколу, підписаного між СРСР і Німеччиною
9. «Другий пакт Молотова-Ріббентропа» 28 вересня 1939 року. Підписана Сталіним та Ріббентропом карта Польщі з уточненим кордоном між Німеччиною та Радянським Союзом за результатами спільної агресії в 1939 році.

Проаналізуйте польську карикатуру на пакт Ріббентропа — Молотова «Прусська присяга на вірність Москві». Що зображено на ній? Чому саме Сталіна зображено як господаря ситуації? Яке ставлення до пакту художник намагався сформувати у глядачів? Доберіть до карикатури назву, стисло прокоментуйте її.

Польська карикатура на пакт Ріббентропа — Молотова «Прусська присяга на вірність Москві». Слова Сталіна: «Пакт ми тобі, Ріббентропе, підписали. Ти в ручку нас поцілуй, пакт бери, а що робитимемо далі, подумаємо».

Проаналізуйте текст з доповідної німецького посла у Москві в Берлін від 6 вересня 1939 р. Про які явища у суспільно-політичному житті СРСР після підписання пакту Ріббентропа — Молотова свідчить джерело? Чим зумовлено занепокоєння німецького дипломата?

З доповідної німецького посла у Москві в Берлін від 6 вересня 1939 р.

Раптовий поворот у політиці Радянського Союзу після багатьох років пропаганди, спрямованої проти німецьких агресорів, ще не дуже ясно зрозумілий населенню. Особливі сумніви викликають заяви офіційних агітаторів про те, що Німеччина більше не є агресором. Радянський уряд робить усе можливе, щоб змінити ставлення населення до Німеччини. Пресу ніби підмінили. Нападки на Німеччину не тільки цілком зникли, а й усі описи подій зовнішньої політики, значною мірою основані на німецьких повідомленнях, і вся антинімецька література вилучається з книжкової продукції. Початок війни між Німеччиною та Польщею дуже вплинув на тутешню громадську думку і викликав у широких колах населення нові побоювання, що Радянський Союз може виявитися втягнутим у війну. Роками поширювана недовіра до Німеччини не може бути швидко розсіяна, попри ефективну контрпропаганду, що здійснюється на партійних та виробничих зборах. Населення побоюється, що після розгрому Польщі Німеччиною вона може піти проти Радянського Союзу.

Прочитайте фрагмент з ноти уряду СРСР Польському посольству в Москві від 18 вересня 1939 р. Визначте, як радянська дипломатія пояснювала вступ СРСР у війну з Польщею? Доведіть, що текст документа є пропагандистським.

З ноти уряду СРСР Польському посольству в Москві від 18 вересня 1939 р.

Пане посол! Польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність польської держави. Протягом десяти днів воєнних операцій Польща втратила всі свої промислові райони і культурні центри. Варшава як столиця Польщі не існує більше. Польський уряд розпався і не проявляє ознак життя. Це значить, що польська держава та її уряд фактично перестали існувати. Тим самим припинили свою дію договори, укладені між СРСР та Польщею. Віддана сама на себе і залишена без керівництва, Польща перетворилася в зручне поле для всяких випадковостей і несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Тому, будучи досі нейтральним, Радянський уряд не може більше нейтрально ставитись до цих фактів.

Радянський уряд не може також байдуже ставитись до того, щоб єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишились беззахисними.

Зважаючи на такі обставини. Радянський уряд дав таке розпорядження Головному командуванню Червоної армії — дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії.

Проаналізуйте наведені нижче фотографії. Які деталі вказують на пропагандистський характер цих документів? З якою метою створено ці фотографії? Яке ставлення до події прагнули сформувати у глядачів?

1.

1. Делегація Західної України на Третій позачерговій сесії Верховної Ради УРСР. Київ. 1939 р.

2.

3.

2. Делегати Народних зборів перед Оперним театром. Львів. 1939 р.
3. О. Довженко промовляє на передвиборних зборах в одному з гуцульських сіл. 1939 р.

4.

4. Радянська військова техніка на вулицях Львова

Прочитайте фрагмент тексту із львівської щоденної радянської газети «Вільна Україна» (листопад 1939 р.) Про яку подію в ньому ідеться? Які слова та звороти, вжиті в тексті, ви вважаєте пропагандистськими штампами? Доведіть, що жодної конкретної інформації вони не повідомляють. З якою метою їх ужито? У чому прагнула переконати читачів газета? Як ви думаєте, яке враження справляв текст на людей, які за лічені тижні опинилися в новій історичній реальності?

Із львівської щоденної радянської газети «Вільна Україна» (листопад 1939 р.)

Місто пишно розцвіло кумачем прапорів, транспарантів, яскравими вогнями ілюмінацій. За ці дні Львів бачив багато хвилюючих сцен, багато фарб, прапорів. Але такої урочистості, такої сили народної радості, як сьогодні, місто ще не бачило. Сьогодні незвичайне свято. Звільнений Червоною Армією Львів, як і вся Західна Україна, став радянським... І застигли вистроєні на вул. Легіонів колони доблесних червоних воїнів. Наступила урочиста хвилина. Командуючий Українським Фронтом командарм 1-го рангу С. К. Тимошенко... звертається з яскравою привітальною промовою до червоних воїнів і до звільненого народу Західної України. Від імені ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР тов. Тимошенко поздоровляє народ Західної України зі звільненням від гніту польської шляхти. Ці слова народ зустрічає оплесками, захопленими вигуками «ура», «слава» на честь товариша Сталіна, радянського уряду і Червоної Армії.

Звуки бойового маршу лунають над містом. Почався парад частин Українського фронту. З бойовими прапорами, урочистим маршем проходять повз

трибуни незламні й переможні колони могутньої радянської піхоти. Народ захоплено вітає синів великого народу, які на своїх штиках принесли волю, щастя, принесли нове життя. Мчать червоні кавалеристи. Це від них в паніці розбігалися гонористі польські офіцери. Це вони своїми гострими клинками сікли ворога. Громихаючи по бруку, проходить артилерія, грізною лавиною просуваються могутні танки. Важко передати радість вільного народу. Таку силу, таку могутність народ Західної України бачить вперше. Вигуки: «Слава червоним бійцям!», «Великому Сталіну — слава!», зливаючись з могутнім грохотом танків, звучать грізною пересторогою ворогам. Пройшли останні колони червоноармійців. Величний парад воїнів Країни Рад закінчений. І ось вулиця Легіонів заповнюється бурхливою повінню торжествуючого народу. Попереду молоді, життєрадісні залізничники... В своїх лозунгах трудящі Львова одностайно схвалюють рішення Народних зборів. Трудящі йдуть з високо піднятою головою, спокійні і впевнені в своє майбутнє, готові до боротьби за нові перемоги...

Розгляньте наведені нижче плакати. Яким подіям та явищам вони присвячені? Оберіть дієслова, що окреслюють мету, з якою ці плакати створено: 1) агітувати; 2) пропагувати; 3) рекламувати; 4) інформувати; 5) сприяти гуртуванню за; 6) сприяти гуртуванню проти; 7) формувати ставлення до фактів, що відповідає ідеології; 8) засуджувати; 9) викликати несприйняття і ненависть. Свій вибір обґрунтуйте деталями плакатів та історичними фактами.

1.

2.

Прочитайте фрагмент зі «Спогадів та роздумів очевидця» Федора Пігідо-Правобережного Які явища, що стосуються «возз'єднання», «визвольного походу» та радянізації Західної України, засвідчує джерело? Поміркуйте, чим була зумовлена репресивна політика СРСР у Західній Україні, зокрема масштабна депортація її мешканців.

Зі «Спогадів та роздумів очевидця»
Федора Пігідо-Правобережного

…За два тижні після гітлерівського нападу на Польщу Кремль «простяг руку братньої допомоги західним братам»… Крім численних потягів із запломбованими вагонами, вщерть переповнених польськими офіцерами, що їх вивозили десь на схід; крім того, як офіцери ці через вікна намагались виміняти в людей, що проходили повз вагони, шматок хліба за золоті персні, годинники та срібні цигарнички; а трохи згодом — крім численних потягів, також із запломбованими вагонами, — під охороною НКВД-истів, — у яких вивозили «визволених» від капіталістичного ярма, та разом уже і від зайвого особистого майна, вчителів, священиків і селян — українців та білорусів — у далекі табори Колими, Мурманська та інші «здравниці-курорти соціалістичної батьківщини трудящих», отже, кажу, крім тих транспортів, я мало що бачив тоді гідного уваги».

Ознайомтеся з текстом з директиви №21 (плану «Барбароса») від 18.12.1940 р. Яку мету фашистської Німеччини у війні проти СРСР визначав цей документ? Які стратегічні плани щодо України були зафіксовані в плані «Барбаросса»?

Витяг з директиви №21 (плану «Барбаросса») *18.12.1940 р.*

Цілком таємно

Німецькі збройні сили повинні бути готові розбити Радянську Росію в ході короткочасної кампанії ще до того, як буде закінчена війна проти Англії…

Головні сили радянських сухопутних військ, що перебувають у Західній Росії, повинні бути знищені в сміливих операціях внаслідок глибокого, швидкого просування танкових групп. Кінцевою метою операції є створення загороджувального бар'єру проти азійської Росії по загальній лінії Волга—Архангельськ.

…Групі армій, що діє південніше від Прип'ятських боліт, належить за допомогою концентрованих ударів, тримаючи головні сили на флангах,

знищити російські війська, що перебувають на Україні, ще до виходу останніх до Дніпра.

Із цією метою головний удар завдається з району Любліна в загальному напрямку на Київ. Одночасно війська, що перебувають у Румунії, форсують р. Прут у нижній течії і здійснюють глибоке охоплення противника. Румунській армії доведеться сковувати російські сили...

... Після закінчення боїв південніше і північніше від Прип'ятських боліт у ході переслідування слід забезпечити виконання таких завдань:

на півдні — своєчасно зайняти важливий у військовому і економічному відношеннях Донецький басейн;

на півночі — швидко вийти до Москви. Захоплення цього міста означає як у політичному, так і в економічному плані вирішальний успіх...

Проаналізуйте наведені нижче документи. Про які причини невдач Червоної Армії на початку війни в них зазначено? Чи погоджуєтеся ви з ними?

Документ 1.

З виступу Йосипа Сталіна по радянському радіо 3 липня 1941 р.

Товариші! Громадяни!

Брати і сестри!

Бійці нашої армії і флоту!

До вас звертаюся я, друзі мої!

Віроломний воєнний напад гітлерівської Німеччини на нашу Батьківщину, розпочатий 22 червня, триває, незважаючи на героїчний опір Червоної армії, незважаючи на те, що кращі дивізії порога й кращі частини його авіації вже розбиті і знайшли собі могилу на полі бою. Ворог не припиняє лізти вперед, кидаючи на фронт нові сили.

Як могло статися, що наша славна Червона армія здала фашистським військам ряд наших міст і районів?.. Це пояснюється головним чином тим, що війна фашистської Німеччини проти СРСР розпочалася за умов, вигідних для німецьких військ і невигідних для радянських військ. Справа в тому, що війська Німеччини, як країни, що веде війну, були уже цілком відмобілізовані, і 170 дивізій, кинутих Німеччиною проти СРСР і присунутих до кордонів СРСР, перебували у стані цілковитої готовності, лише очікуючи на сигнал, щоб виступити, тоді як радянським військам треба було ще відмобілізуватись і присунутись до кордонів. Чимале значення мала тут і та обставина, що фа-

шистська Німеччина несподівано і віроломно порушила пакт про ненапад, укладений 1939 р. між нею та СРСР.

Зрозуміло, що наша миролюбна країна, не бажаючи брати на себе ініціативу порушення пакту, не могла стати на шлях віроломства.

У разі вимушеного відходу частин Червоної армії треба вивозити весь рухомий залізничний склад, не залишати ворогові жодного кілограма хліба, жодного літру пального. Усе цінне майно, яке не можна буде вивезти, треба безумовно знищувати.

Документ 2.
Із бесід маршала Георгія Жукова з письменником К. Симоновим про причини військових невдач Радянської армії у 1941 р.

Якщо порівнювати підготовку наших кадрів перед подіями цих років, 1936 р., і після цих подій, 1939 р., треба сказати, що рівень бойової підготовки військ упав дуже сильно. Крім того, що армія, починаючи з полків, була значною мірою обезголовлена, вона була ще й розкладена цими подіями. Надто спогіршилася дисципліна, справа доходила до самовільної відсутності, до дезертирства. Багато командирів почувалися розгубленими, неспроможними навести лад…

Нарешті, треба додати, що Гітлер з дня свого приходу до влади абсолютно все підпорядкував інтересам майбутньої війни, все будувалося із розрахунку на перемогу в цій війні, все робилося для цього і лише для цього. А ми такої позиції не посіли, зупинилися на напівзаходах. Зіткнулися між собою інтереси відомств, тривала нескінченна торгівля з кожного питання, пов'язаного з озброєнням армії і підготовкою до війни. Все це також треба класти на чашу терезів, пояснюючи причини наших поразок і невдач першого року війни…

Що таке раптовість?

Те, як трактують раптовість зараз, та як трактував її в своїх виступах Сталін, — неправильно, неповно й однобічно. <…>

Головна небезпека полягала не в тому, що німці перетнули кордон, а в тому, що для нас виявилася несподіванкою їх шестикратна і восьмикратна перевага в силах на вирішальних напрямах; для нас виявилися несподіванкою і масштаби зосередження їх військ, і сила їх удару. Це і є те головне, що зумовило наші втрати першого періоду війни, а не тільки раптовий перехід ними кордону…

Проаналізуйте наведені нижче фотографії перших місяців радянсько-німецької війни. Які події на них відображені? Як вони характеризують атмосферу тих часів? Відповідь обґрунтуйте.

1.

2.

1. Севастопольці біля зведення Радінформбюро і мали Європи в перші дні війни. Севастополь (Кримська АРСР). 24 червня 1941 р.
2. Залишені радянські танки 67-го танкового полку 34-ї танкової дивізії. Район Дубна. Червень 1941 р.

3.

4.

3. Одесити розглядають листівку: «Одеса була, є і буде радянською». Серпень 1941 р.
4. Морські піхотинці з есмінця «Шаумян» під Одесою. Серпень 1941 р.

Про які події ідеться у фрагменті джерела? З чим пов'язана характеристика цієї події як «катастрофи, більшої за яку історія війн не знала»? У чому цінність джерела?

Із праці учасника війни, генерала Вермахту К. Типпельскірха «Історія Другої світової війни»:

У результаті цього наступу, одночасного удару 6-ї армії через Дніпро по обидва боки Києва, який 19 вересня було обійдено і взято, і подальшого просування 2-ї армії з півночі російські сили, які перебували в трикутнику Київ, Черкаси, Лохвиця, були стиснуті з усіх боків. У цей час танкові групи в запеклих боях відбивали спроби противника деблокувати свої війська зі сходу і, крім того, великими силами вклинилися в оточені російські армії й розкололи їх.

…Пройшло ще два тижні, поки незвичайно великі сили противника, затиснуті в котлі і розчленовані на окремі частини, було знищено й взято

в полон. У зведенні німецького верховного командування повідомлялося про взяття в полон 665 тис. осіб, захоплення 3718 гармат і 884 танків...

Роздивіться ілюстрації. З чим пов'язані зміни в політиці СРСР, засвідчені обкладинкою американського щотижневого журналу новин Newsweek та радянського плаката початкового періоду радянсько-німецької війни?

Прочитайте фрагмент джерела та роздивіться ілюстрацію. Хто підривав Київ, з якою метою це робилося?

Німецькі солдати спостерігають за пожежею на Хрещатику. Вересень 1941 р.

З доповідної відділу НКВС Південного фронту

…22 вересня будинки на Хрещатику м. Києва були заміновані, очевидно, при відступі Червоної армії і почали вибухати. Першим вибухнув будинок, де була розташована військова прокуратура німецька. Під час вибуху було вбито і поранено чоловік 70 німців. Крім комендатури пішли вибухи по правій і лівій стороні Хрещатика.

Були вибухи мін в Печерській школі ФЗН і підірвано дзвіницю в Лаврі. Під час зустрічі вступу німців до м. Києва 19 вересня при вибуху у дзвіниці були присутні багато офіцерів німецьких, серед яких поранено і вбито чоловік 30. З 22 вересня почали проводитися масові арешти комуністів, чекістів, євреїв без розрізнення. Встановлювали вище вказаних або через свою агентуру чи залучаючи до цього дезертирів-українців…

Ознайомтеся з уривком із директиви Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей про мобілізацію всіх сил і засобів на розгром ворога від 29 червня 1941 р. Висловіть власне ставлення до документу. Як ви ставитеся до вимоги «усе цінне майно, у тому числі кольорові метали, хліб і пальне, яке не може бути вивезене, повинно, безумовно, знищуватися»? Як це характеризує ставлення радянської влади до людей, які змушені були залишитися в окупації?

Із директиви Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей про мобілізацію всіх сил і засобів на розгром ворога

29 червня 1941 р.

Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) зобов'язують усі партійні, радянські, профспілкові та комсомольські організації покінчити з благодушністю та безтурботністю і мобілізувати всі наші організації та всі сили народу для розгрому ворога, для нещадної розправи з ордами німецького фашизму, що напав.

Раднарком Союзу РСР і ЦК ВКП(б) вимагають від вас:

1. У нещадній боротьбі з ворогом відстоювати кожну п'ядь радянської землі, битися до останньої краплі крові за наші міста і села, виявляти сміливість, ініціативу і кмітливість, властиві нашому народові.
4. У разі вимушеного відходу частин Червоної армії забирати рухомий залізничний склад, не залишаючи ворогові жодного паротяга, жодного вагону, не залишати ворогові ні кілограму хліба, ні літра пального. Колгоспники повинні рятувати худобу, хліб здавати на збереження державним органам для вивезення його в тилові райони. Усе цінне

майно, у тому числі кольорові метали, хліб і пальне, яке не може бути вивезене, повинно, безумовно, знищуватися.

5. У зайнятих ворогом районах створювати партизанські загони і диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розгортання партизанської війни повсюди і скрізь, для руйнування мостів, доріг, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалювання складів і т. ін. У захоплених районах створювати нестерпні умови для ворога та всіх його поплічників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи.
6. Негайно віддавати під суд військового трибуналу всіх тих, хто своїм панікерством і боягузтвом заважає справі оборони, незважаючи на особу».

Ознайомтеся з фрагментом із наказу народного комісара оборони СРСР № 227 від 28 липня 1942 р. Про що в ньому йдеться? Дайте власну оцінку цього документу. Свою відповідь обґрунтуйте.

…Населення нашої країни, яке з любов'ю і повагою ставиться до Червоної армії, починає розчаровуватися в ній,…. а багато хто з них проклинає Червону армію за те, що вона віддає наш народ під ярмо… гнобителів, а сама втікає на схід…

Із цього випливає, що час покінчити з відступом. Ні кроку назад! Таким тепер повинен бути наш головний заклик.

Треба стійко, до останньої краплі крові захищати кожну позицію, кожний метр… території…

1. Військовим радам фронтів і насамперед командуючим фронтами:

… в) сформувати в межах фронту від одного до трьох… штрафних батальйонів (по 800 осіб), куди направляти середніх і старших командирів…, політпрацівників усіх родів військ, які завинили, порушивши дисципліну через боягузтво або нестійкість, і поставити їх на більш важкі ділянки фронту, щоб дати їм можливість спокутувати кров'ю свої злочини…

2. Військовим радам армій і насамперед командуючим арміями:

б) сформувати в межах армії 3—5 добре озброєних загороджувальних загонів (до 200 осіб у кожному), поставити їх у безпосередньому тилу нестійких дивізій і зобов'язати їх в разі паніки і безладного відходу частин дивізії розстрілювати на місці панікерів та боягузів і цим допомагати чесним бійцям дивізії виконати свій обов'язок…

3. Командирам і комісарам корпусів і дивізій:

а)…знімати з посад командирів і комісарів полків і батальйонів, які допустили самовільний відвід частин… вилучати у них ордени і медалі та направляти їх… до України військового суду.

Проаналізуйте наведені нижче фотографії. Що на них зображено? Які явища радянсько-німецької війни вони засвідчують? Які з фотографій є зрежисованими фотографами-пропагандистами? Проаналізуйте фотографії і складіть на підставі отриманої з них інформації коротке повідомлення в газету 1941-1942 рр. від імені солдатів Червоної армії, Вермахту, мешканців прифронтових та окупованих міст чи сіл.

1.

2.

1. Цивільне населення на будівництві протитанкових укріплень. 1941 р.
2. Барикади Одеси. Серпень 1941 р.

3.

4.

3. Солдати Вермахту в селі під Харковом. Травень 1942 р.
4. Відправлення нових підрозділів на фронт. 1941 р.

5.

6.

5. Жінка з дітьми біля руїн своєї хати в одному із сіл України
6. Солдати Червоної армії роздивляються трофеї. 1941 р.

Проаналізуйте Акт відновлення Української держави, виголошений від імені ОУН (1941 р., червня 30). Які основні ідеї закладені в документі? Поміркуйте, чи могла Німеччина погодитись з існуванням незалежної Української держави? Свою відповідь обґрунтуйте.

Акт відновлення Української держави

30 червня 1941 р.
УКРАЇНСЬКИЙ УРЯД
Львів, дня 30 черв. 1941 р.
ч.: 1/41 год. 21

1. Волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця й вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-большевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна українська влада запевнить українському народові лад та порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння всіх його потреб.

2. На західних землях України твориться українська влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України — Києві з волі українського народу.
3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з націонал-соціалістичною ВеликоНімеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься дальше спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава, хай живе Організація Українських Націоналістів, хай живе провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера! Слава Україні! Героям слава!

Льва-город, 30 червня, 1941 р.
Ярослав Стецько
Голова Національних Зборів

**Українські повстанці під час відпочинку.
Дрогобич. Грудень 1943 р.**

Прочитайте уривок із праці сучасного українського історика Івана Патриляка. Чи погоджуєтеся з міркуваннями вченого? Відповідь обґрунтуйте. У чому він вбачає історичне значення Акта 30 червня 1941 р.? На що розраховували очільники фракції ОУН(б), ухвалюючи Акт відновлення Української держави?

По-перше, це змусило нацистів ще на початку окупації частково виявити свої справжні колонізаційні плани щодо окупованих земель на Сході, що розвіяло у значної частини українських політиків ілюзії про визвольну місію гітлерівських армій. По-друге, проголошення, а потім відважне відстоювання незалежницької декларації дало ОУН(б) морально-політичну перевагу для того, аби очолити національний рух Опору. Актом 30 червня ще на початку війни було задекларовано бажання активної частини українського народу перетворити свою Батьківщину на суб'єкт міжнародної політики, а не лише на «мовчазне» поле бою чужих армій».

Ознайомтеся із текстом із донесення айнзацгруп поліції безпеки і СД. Як в документі оцінюється національна ситуація в Україні? Як оцінюється діяльність С. Бендери?

Із. донесення айнзацгруп поліції безпеки і СД

1941 р.

Національна ситуація на Україні в даний момент неспокійна через вимоги активістів Бандери. Організація Українських Націоналістів (ОУН)

Степана Бандери є найважливішим фактором боротьби в українському політичному житті…

Друга група під керівництвом полковника Андрія Мельника, унаслідок войовничої політики Бандери, дедалі більше втрачає підґрунтя як серед українців на Україні, так і серед тих, хто перебуває на території Райху. Група Мельника загалом має характер емігрантської організації й мало пов'язана з етнографічною українською територією.

Мета групи Бандери — створення незалежної Української держави із повністю націоналістичним урядом. Бандера хотів би бачити на чолі цього уряду особистість, яка б не належала до жодної відомої політичної групи й особисто пережила у краю епоху поневолення.

Пропаганда людьми Бандери незалежності, що триває, не залишилась без наслідків. Прагнення незалежності проявляється в усіх колах, особливо серед міського населення. Під час проголошення незалежності в багатьох містах були самочинно створені органи управління (мери й управителі районів) без будь-якого погодження з німецькими органами влади. При цьому поширювано також нелегальні газети, у яких надруковано звернення, передані публічно через радіостанцію Львова (проголошення створення крайового уряду). Айнзацкоманди розформовують служби порядку, що їх створила ОУН, й займаються організацією нової міліції…

Розгляньте наведені нижче фотографії та оголошення. Які явища вони відображають? Що роблять зображені на фото мешканці окупованих міст? Які деталі свідчать про те, що люди почуваються заляканими і деморалізованими? Що, на вашу думку, вони відчувають?

1.

2. 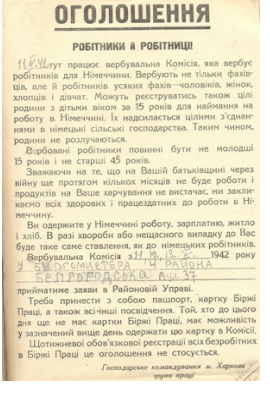

ОГОЛОШЕННЯ

РОБІТНИКИ Й РОБІТНИЦІ!

11.IV.42 тут працює вербувальна Комісія, яка вербує робітників для Німеччини. Вербують не тільки фахівців, але й робітників усяких фахів—чоловіків, жінок, хлопців і дівчат. Можуть реєструватись також цілі родини з дітьми віком за 15 років для наймання на роботу в Німеччині. Їх надсилається цілими з'єднаннями в німецькі сільські господарства. Таким чином, родини не розлучаються.

Вербовані робітники повинні бути не молодші 15 років і не старші 45 років.

Зважаючи на те, що на Вашій батьківщині через війну ще протягом кількох місяців не буде роботи і продуктів на Ваше харчування не вистачає, ми закликаємо всіх здорових і працездатних до роботи в Німеччину.

Ви одержите у Німеччині роботу, зарплатню, житло і хліб. В разі хвороби або нещасного випадку до Вас буде таке саме ставлення, як до німецьких робітників.

Вербувальна Комісія з 11.IV.42 1942 року у Бургомистера 4 Района Белгородська вул. 37

прийматиме заяви в Районовій Управі.

Треба принести з собою пашпорт, картку Біржі Праці, а також всі інші посвідчення. Той, хто до цього дня ще не має картки Біржі Праці, має можливість у зазначений вище день одержати цю картку в Комісії.

Щотижневої обов'язкової реєстрації всіх безробітних в Біржі Праці це оголошення не стосується.

Господарське командування м. Харкова група праці

1. В окупованому Харкові. 1942 р.
2. Оголошення про роботу комісії в Харкові, яка вербує робітників до Німеччини.

3.

4.

5.

3-5. Відправка «остарбайтерів» на примусову роботу в Німеччину.

Проаналізуйте нацистські плакати. Яким явищам окупаційної політики Райху вони присвячені? Кому адресовані? Про що свідчить той факт, що зусилля нацистської пропаганди були спрямовані на формування позитивного ставлення до окупаційного режиму та мотивації до депортації на примусові роботи? Які спільні риси притаманні тогочасній пропаганді різних режимів?

1.

2.

3.
ТАК ЖИВЕ НІМЕЦЬКИЙ РОБІТНИК

4. 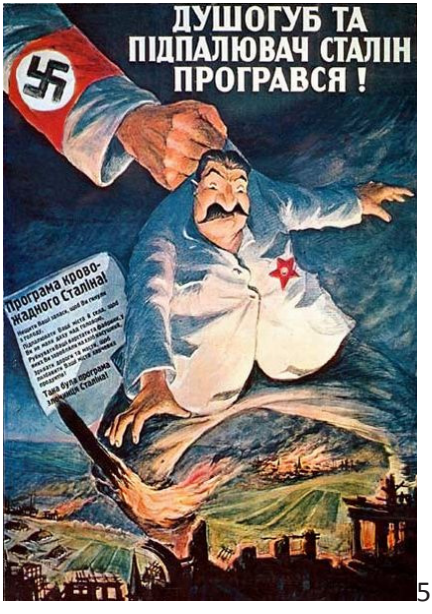
ДУШОГУБ ТА ПІДПАЛЮВАЧ СТАЛІН ПРОГРАВСЯ !
Програма кровожадного Сталіна!

5.
Німецькі ϟϟ вояки
це Ваші охоронці й помічники!
Вони визволили Вас з-під совєтського ярма. Рішучі заходи німецької влади та Ваша старанність допоможуть відбудувати життя та усунути численні наслідки грізної війни. Тепер треба працювати з повним довір'ям до німецької збройної сили та німецької влади, які помагатимуть Вам пережити сучасну тяжку добу та збудувати нове краще життя.

6.

Друже, я тобі допоможу,
я їду до Німеччини
НА РОБОТУ!

7.

РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКА
ВЛАДА
С. С. С. Р.
ТАКА БУЛА СОВЕТСЬКА СВОБОДА

8.

Виїжджайте
на
РЕМІСНИЧУ
ПРАЦЮ
до німецьких
фабрик
Повернете
ДОСВІДЧЕНИМИ
ФАХІВЦЯМИ

9.

ІДЬТЕ НА ПРАЦЮ
ДО НІМЕЧЧИНИ!
Те, чому Ви там навчитесь,
пригодиться Вам пізніше на
батьківщині

10.

11.

Прочитайте фрагменти джерел. Про які риси нацистського «нового порядку» ви дізналися? На підставі документів узагальніть сутність цих рис. Які факти вразили найбільше? Яким був моральний стан населення окупованих територій? До яких змін у повсякденному житті призвів нацистський «новий порядок»?

Документ 1.
Із листа керівника Райхсміністерства окупованих східних областей А. Розенберга про вивіз з України сільськогосподарської продукції підприємством «Схід» із продажу сільськогосподарських продуктів і постачання (жовтень 1944 р.)

...За цей час його філії заготовили: зерна — 9 200 000 т, м'яса та м'ясних виробів — 622 000 т, олійних культур — 950 000 т, масла — 208 000 т, цукру — 400 000 т, фуражу — 2 500 000 т, картоплі — 3 500 000 т, насіння — 141 000 т, інших сільськогосподарських товарів — 1 200 000 т, яєць — 1 075 000 000 шт.».

Документ 2.
З попередження коменданта міста Харкова, 14 листопада 1941 р.

До населення Харкова! Внаслідок вибуху російських мін у Харкові сьогодні загинули німецькі солдати. Це свідчить про те, що населення не відгукнулося на численні заклики і накази німецьких збройних сил брати активну участь у розмінуванні. Віднині німецькі збройні сили діятимуть безжально. Так, сьогодні було страчено 50 осіб — членів компартії. Крім того, 1000 осіб було арештовано як заручників. Якщо проти німецьких збройних сил чинитимуться нові акції, 200 з цих заручників будуть розстріляні. Для мешканців Харкова встановлюється комендантська година з 16 години до 6 години. Ті, хто перебуватиме на вулиці чи на площі після цього часу і без спеціальної перепустки, будуть розстріляні. Кожен мешканець Харкова своїм життям відповідає за безпеку німецьких збройних сил.

Документ 3.
З наказу окупаційної влади про страту заручників і знищення сіл, 18 листопада 1941 р.

У ніч із 4 на 5 листопада 1941 р. у селі Баранівці, за 30 км на північ від Миргорода, вчинено напад на 4 німецьких солдатів і господаря дому. Як відплата 10 жителів села були розстріляні, село спалене і зрівняне з землею.

Документ 4.
Із постанови про поводження з радянськими військовополоненими, 8 вересня 1941 р.

За найменшої ознаки непокори треба вживати енергійних і жорстких заходів, особливо проти більшовицьких агітаторів. Непокора та активний чи пасивний опір повинні бути негайно і повністю придушені за допомогою зброї (багнети, приклади, вогнепальна зброя). По військовополонених, що втікають, стріляти негайно, без попередження.

Документ 5.

Зі звернення генерал-комісара Киева Г Квітцрау, січень 1942 р.

Українські чоловіки й жінки! Більшовицькі комісари зруйнували ваші фабрики і робочі місця і таким чином позбавили вас платні й хліба. Німеччина дає вам нагоду для корисної і добре оплачуваної роботи. 28 січня 1942 р. перший транспортний поїзд вирушає до Німеччини. Під час переїзду ви будете добре забезпечені й знайдете добрі житлові умови. Платня також буде доброю; ви будете одержувати гроші за тарифом і за продуктивністю праці. Про ваші родини дбатимуть весь час, поки ви будете працювати в Німеччині…

Документ 6.

З книжки Дмитра Малакова «Оті два роки… У Києві при німцях»

Через весь фасад звисало величезне червоне полотнище нацистського прапора. Під прапором чітко вирізнялася вивіска: «Арбайтзамт Київ», тобто біржа праці Києва… Значну кількість промислових підприємств, їхнє основне обладнання було евакуйовано на схід, а майже всі державні установи радянського устрою припинили існування. Отже, міське населення — це «зайві» робочі руки. І почалася планомірна і жорстока боротьба з «саботажниками», тобто безробітними, що «ухилялися» від роботи на Третій райх — масові облави на вулицях, базарах, у кінотеатрах, у всіх більш-менш людних місцях. Порятунок був тільки в наявності на руках «арбайтскарте», робочої картки, яку кожен працівник повинен був щотижня подовжувати на місці роботи: на календарно розграфлених аркушиках картки керівництво ставило гумовий штампик. Якщо такої позначки на день перевірки не було, спійманого без розмов і пояснень конвоювали на збірний пункт…

Проаналізуйте наведені нижче фотографії. Що на них зображено? Як вони характеризують нацистську політику до населення на окупованих територіях?

1. 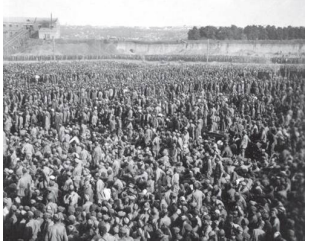
2.

1. Уманська яма. Один із таборів, де просто неба перебували радянські військовополонені влітку та восени 1941 р.
2. Діти за колючим дротом в одному з концтаборів Німеччини

3. 4.

3. Закарпатські євреї чекають на сортування. Концтабір Аушвіц. Освенцім, Польща. 1944 р.
4. Військовополонені засипають землею ділянку Бабиного Яру, де лежать розстріляні євреї. В охороні есесівці. Початок жовтня 1941 р.

Прочитайте фрагменти джерел. Про що в них йдеться? Висловіть власну думку, щодо описаних подій.

Документ 1.
З роману-хроніки «Хрещатий яр» очевидиці київської окупації Докії Гуменної

…Роза нічого не знає. В очах у неї тремтить жах, жах цей передається Мар'яні. О, Боже, блакитне оголошення! Пливли ці два дні євреї на Дьогтярівську… Мар'яна не може їй викласти тих чуток, які кружляють по Києву. Львівська зі світанку була захаращена того дня, як мали виконувати блакитний наказ євреї міста Києва. Вони всі вірили, що мають їх десь перевезти, деякі набрали з собою масу продуктів, для цього покупили возики, понаймали носильників. А там, на розі Дьогтярівської й Дорогожицької, відбирали в них пашпорти й кидали в огнище. Мар'яна це Розі сказала. Звідти ніхто не вертається, — також сказала. А далі про те, як роздягали до білизни, як відкидали речі за паркан, а їх вели до Бабиного Яру за кладовищем, як там над яром строчив їх кулемет і змітав у яр, як німці кидали одну-дві гранати й земля присипала тисячі може не дострілених, може живих, як електричним струмом убивали, — всі ті чутки, від яких волосся стає дуба, не може Мар'яна Розі сказати.

Документ 2.
Із виступу на Нюрнберзькому процесі Л. Смирнова

Страхітлива різанина й погроми були вчинені німецькими загарбниками в українській столиці — Києві. Громадяни, які вирвалися з Києва, описують приголомшливу картину однієї з цих масових страт: на єврейському кладовищі міста Києва було зібрано велику кількість євреїв... перед розстрілом всіх роздягли догола і побили; першу відібрану для розстрілу групу змусили лягти на дно рову, вниз обличчям, і розстрілювали з автоматів; потім розстріляних німці злегка засипали землею, на їх місце другим ярусом укладали наступну партію страчуваних і знову розстрілювали з автоматів.

Ознайомтеся з текстом із секретної німецької інструкції щодо України (листопад 1942 р.). Яка політика визначена цим документом стосовно України та її населення? Хто визначені ворогами нацистського режиму?

1. Наші вороги: комуністи, прихильники Бандери, партизани. Потенційно найнебезпечніші бандерівці. За всяку ціну знищити. 2. Школи тільки 4-класові. На другий рік (1943) закрити. 3. «Просвіти» обсервувати. Там діють Б (бандерівці). 4. Відібрати культурно-освітні установи, театри, кіно. 5. Якнайменше наукових інститутів типу лабораторій і т. ін. Тільки такі, що необхідні для війська. 6. Церкви не допустити до згоди. 7. Не боротися сухот, тифу. Закрити лікарні для населення. Стримати послуги дальших місцевих лікарів. 8. Суди лише німецькі. Кожний німець — суддя. Для населення суди передбачені на 10 років. 9. Хуліганство каральне тільки тоді, коли шкодить німцям. 10. Ширити аморальність — не карати за аборти. 11. Все, що має хребет, зламати... 12. Партизанів і націоналістів не допускати до згоди. 13. Контроль поїздів. 14. Сексоти в заводах, цехах, церквах, підприємствах, установах і т. ін. Слідкувати за ворогами Німеччини. Попи — на послуги. 15. Не говорити німцям із населенням. 16. Не говорити про непорозуміння у партії.

Прочитайте джерело. Поміркуйте, з якою метою керівництво Третього райху ухвалювало подібні рішення.

З постанови № 34 Вермахту зони Б (Україна) від 29 грудня 1941 р.

Навчання. Згідно з постановою №30 від 8.12.41 р. початкові школи дозволені. Крім того, дозволені: промислові, сільськогосподарські, лісогосподарські професійні школи, так само як професійні курси жіночого персоналу для навчання ведення господарства, кравецької справи, охорони здоров'я та гігієни. НЕ ДОЗВОЛЕНО: вищі навчальні заклади: університети, політехнічні інститути; вищі школи: гімназії, ліцеї та інші подібні заклади; середні школи; семінари, загальні середні школи; про-

фесійні школи: загальні школи зі спеціалізацією для певної спеціальності. Всі школи, що належать до цих категорій, треба закрити.

Проаналізуйте наведені нижче фотографії. Як вони характеризують особливості партизанського руху в Україні?

1. **2.**

1. Начальник УШПР Т. Строкач вручає медаль «Партизану Вітчизняної війни» юному партизанові Рівненського партизанського з'єднання А. Білопольському. Червень 1943 р.
2. Партизани з'єднання Сидора Ковпака

3. 4.

3. Сидір Ковпак (1887-1967)
4. С. Ковпак (сидить ліворуч) зачитує партизанам шифровку з Великої землі. Комісар загону С. Руднєв (праворуч). 1942 р.

5. 6.

5. Колона Сумського партизанського з'єднання проходить через населений пункт під час Карпатського рейду, Західна Україна, 1943 рік.
6. Партизанська диверсійна група за роботою.

7. 8.

7-8. Наслідки діяльності партизанської диверсійної групи.

Прочитайте фрагмент статті з «Енциклопедії історії України». На основі наведеної інформації сформулюйте твердження про форми боротьби радянського партизанського руху.

За офіційними даними УШПР, які в наш час вимагають переосмислення і можливого уточнення, партизани України, які перебували на зв'язку з керівними центрами, упродовж 1941-1944 рр. вивели з ладу бл. 470 тис. ворожих вояків та осіб, котрі з ними співпрацювали. Було підірвано 4959 ешелонів і 61 бронепоїзд, зруйновано 607 залізничних і 1589 шосейних мостів. У боях та диверсіях знищено або пошкоджено 1566 одиниць бронетехніки, понад 800 гармат і мінометів, 1444 трактори та 13 535 автомашин, бл. 2,6 тис. об'єктів промислового і виробничого призначення. Партизани розгромили 467 штабів, гарнізонів, комендатур, кущів поліції, захопили з боєм 139 населених пунктів, у тому числі 44 залізничні станції. Упродовж 1942-1944 рр. від партизан. загонів і з'єднань надійшло до УШПР 3625 повідомлень розвідувального характеру. За підрахунками сучасних дослідників загальна чисельність учасників партизанського руху сягала 230 тис. осіб» (сучасний український історик А. Кентій).

Розгляньте наведені нижче плакати. До чого вони закликали? Які форми боротьби з нацистськими окупантами вони пропагували?

СЛАВА
РАДЯНСЬКИМ ПАРТИЗАНАМ
–НАРОДНИМ МЕСНИКАМ!

РАЗЖИГАЙТЕ ПАРТИЗАНСКУЮ ВОЙНУ
В ФАШИСТСКОМ ТЫЛУ!
УНИЧТОЖАЙТЕ
СВЯЗЬ,
МОСТЫ, ДОРОГИ,
ГОРЮЧЕЕ, СКЛАДЫ,
БАНДЫ ВРАГА!

ПАРТИЗАНЫ
БЕЙТЕ ВРАГА
БЕЗ ПОЩАДЫ!

СЛАВА ГЕРОЯМ
ПАРТИЗАНАМ,
РАЗРУШАЮЩИМ
ФАШИСТСКИЙ ТЫЛ

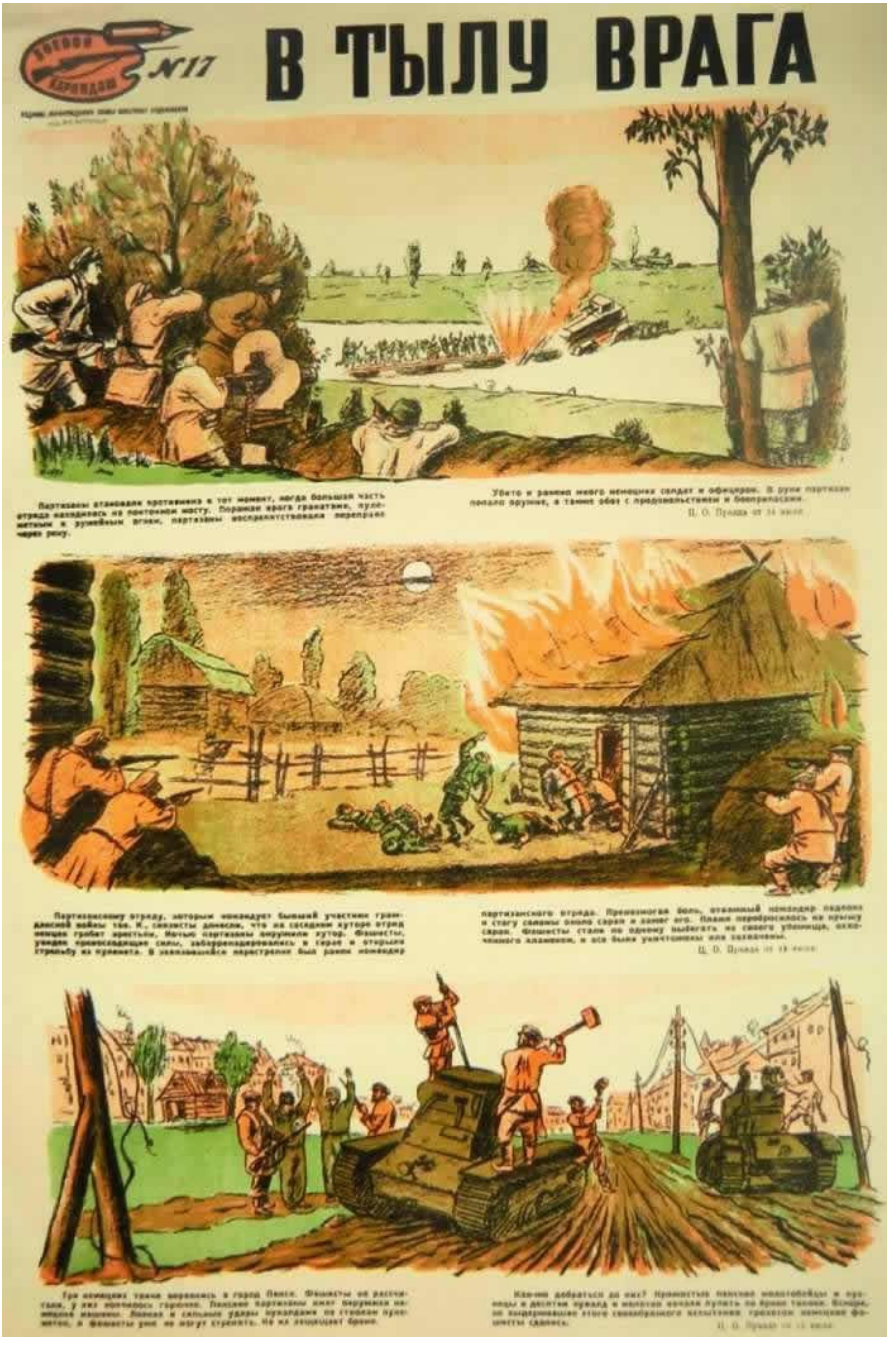
№11
В ТЫЛУ ВРАГА

Прочитайте джерело. Визначте, з якою метою було створено УПА? Які завдання мала УПА під час війни й після неї? Які зміни в діяльності УПА політичного та економічного характеру передбачено за цим документом? Які із завдань відповідають демократичним засадам? Які із завдань прийнятні сьогодні, а які — ні? Які з тез листівки, на вашу думку, найбільше дратували комуністичну владу?

Із листівки УПА «За що бореться Українська Повстанська Армія» (1943)

Українська Повстанська Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі.

УПА бореться проти російсько-большевицьких і німецьких загарбників, поки не очистить Україну від усіх «опікунів» і «визволителів»...

За... індивідуальне та колективне користування землею в залежності від волі селян.

За те, щоб велика промисловість була національно-державною власністю, а дрібна — кооперативно-громадською.

За загальний 8-годинний робочий день.

За справедливу оплату праці, за участь робітників у прибутках підприємства...

За вільну працю, вільний вибір професій.

За національно-державну організацію великої торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю та за дрібну приватну торгівлю, за вільні базари.

За повну рівність жінки з чоловіком у всіх громадських правах і обов'язках. За державну охорону материнства...

За обов'язкове середнє навчання. За вільний доступ молоді до всіх вищих навчальних закладів. За забезпечення студентства стипендіями, харчами, помешканнями та навчальними приладдями.

За вільний доступ до всіх наукових і культурних надбань людства.

За пошану до праці інтелігенції.

За повне забезпечення всіх працівників на старість та на випадок хвороби чи каліцтва.

За свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного насаджування суспільності світоглядних доктрин і догм.

За повне право національних меншостей плекати свою власну за формою і змістом національну культуру. За рівність усіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках, за рівне право на заробіток і відпочинок...

Листівка «За що борються українські повстанці?» Ні за Сталіна, Ні за Суворова, Ні за Гітлера, На розум хворого, За Україну, За безмежную, Ні від Йоськи, ні від Фріца Незалежную!

Ознайомтеся з текстом джерела. Яку нову інформацію отримали? Як ви думаєте, чому саме в умовах війни став можливим організаційний розвиток УПА? Як оцінювалася діяльність УПА в цьому документі? Як діяльність УПА зміцнювала ідею відродження української національної держави?

Німецька пам'ятка про рух Опору на території України (1944 р., листопад):

Суть і цілі УПА. УПА (Українська Повстанська Армія) — це військова організація у теперішній час найсильнішого українського політичного руху, що називається ОУН (Організація Українських Націоналістів), яка хоче створити Українську незалежну державу в боротьбі проти «окупантів» на українській національній території. Головним та історичним ворогом українського народу уважається Радянський Союз або Росія і Польща.

ОУН-УПА переконана в тому, що українське питання стало міжнародною політичною проблемою (яка може бути вирішена позитивно в ході сучасної Другої світової війни під час конфлікту з Радянським Союзом), розв'язаною хоча б під керівництвом Німеччини або західних держав.

Походження і розвиток УПА. УПА була створена в кінці 1942 р. на Волині після об'єднання різних військових груп, що були до цього незалежними. Вона на початку 1944 р. поширилася на територію Галичини у формі УНС (Українська Національна Самооборона) й отримала тоді теперішню структуру і політичну орієнтацію через приєднання до ОУН (Бендери), яка з авторитетом досягла визнання в українському політичному житті. Від неї (ОУН) УПА прийняла основний політичний напрямок дії, який полягав у тому, щоб: а) вести безкомпромісну боротьбу у військовому плані проти Радянського Союзу і Червоної армії; б) у політичному плані — зберегти національну субстанцію українського народу.

Організація і чисельний склад УПА. Поділ УПА на групи Захід, Північ і Схід, проведений улітку 1944 р., відповідає історичним відмінностям українських територій — Галичина, Волинь і Радянська Україна (в кордонах 1943 р.), а також географічним особливостям військового характеру цього простору.

Організація військ і навчання переважно здійснюються за німецькою моделлю. Чисельний склад УПА можна оцінити приблизно:

а) 80-100 тисяч бойовиків регулярної армії (військове ядро, що пройшло військовий вишкіл);

б) цифри можливої загальної сили повстанської армії встановити неможливо. Українські дані коливаються між 400 тис. і 2 мільйонами вояків.

Діяльність УПА. Діяльність УПА підпорядкована політичній лінії ОУН. Після боротьби, що велась проти німців і, як виглядає ззовні, усунення конфронтації з поляками головні зусилля докладаються до боротьби проти Радянського Союзу і Червоної армії. Ця боротьба ведеться переважно у формі обмеженої війни або партизанської війни на радянський спосіб (напади, саботаж, агітація, знищення радянських службовців, пропаганда і т. ін.). За деякими ознаками можна припустити, що УПА ще не пустила вхід усі свої сили.

Діяльність ОУН становить серйозну проблему для радянського керівництва, що застосовує проти неї немалі сили (війська НКВД і військові одиниці аж до дивізії). Паралельно робляться спроби політичними поступками скерувати український націоналізм на рейки радянської політики.

1.

1. Загін УПА. Хутір Ясенів (Львівщина). 31 серпня 1944 р.

2.

2. Вояки УПА під час служби Божої просто неба

Роздивіться листівки, прочитайте коментарі до них. Визначте основні ідеї карикатур і назвіть художні засоби, які їх утілюють. Яке ставлення до персонажів відображають карикатури? Яку оцінку явищ вони демонструють? Які ідеї та політичні погляди обстоює автор? Чому ви так думаєте?

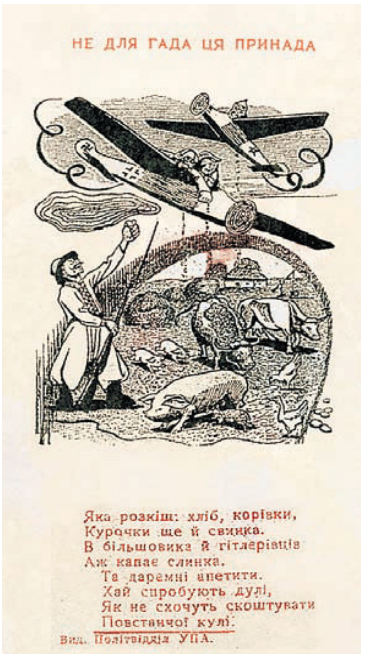

Прочитайте фрагмент джерела. Як у ньому пояснено причини українсько-польського конфлікту 1943 р.? Про що, на вашу думку, може свідчити наскрізне вживання поняття «польські імперіалістичні провідники»? Що вказує на пропагандистський характер джерела?

Зі звернення ОУН до поляків (липень 1943 р.)

Поляки! Однакове становище, спільні вороги і спільні цілі повинні б скерувати обидва народи до спільної боротьби в одних лавах супроти імперіалістичних загарбників. Дивним і незрозумілим є факт, що сьогодні, коли польський народ стогне у ярмі німецького нападника і коли Росія також планує нову окупацію Польщі, польські імперіалістичні керівники проголошують безжалісну війну українському народові, відмовляючи йому в праві на власне державне буття. Чого прагнуть польські провідники? На підставі різних їхніх видань можна ствердити, що тут ідеться про Західно-Українські Землі, які вони називають «Нашими Східними Землями». Однак при цьому дехто з них поширює це поняття також і

на східні українські землі, аж до ріки Дніпро включно. Усі ці терени, як вони вважають, мали б бути включенні до польської держави. Українського характеру Західної України ніхто заперечити не може, бо ж тут у переважній більшості мешкає українське населення. Поляки творять незначну меншину, і то переважно у містах.

На жаль, цієї нашої позиції не хочуть зрозуміти польські імперіалістичні провідники. Вони не визнають права української нації на власну державу, вони закликають польські маси до війни з українською нацією. Вони навіть використовують німецького окупанта з метою знищення української нації. Польські Sonderdienst, Bahnschutz, Biegenschaft, польські фольксдойчі допомагають німцям поневолювати український народ… Водночас ми не допустимо, аби польські імперіалісти поневолили хоча б частину українських земель. На території української держави залишаться тільки ті з вас, хто добровільно освідчить, що хоче зостатися. Ми гарантуємо їм цілковиту свободу, безпеку та рівні права, такі ж, як і в усіх громадян української національності.

Прочитайте фрагмент джерела. Як ви думаєте, чому про справжню ціну визволення України від окупантів у СРСР не говорили? Чим було зумовлене жорстоке ставлення до місцевого цивільного населення з боку радянських керівників?

Зі свідчення письменника Анатолія Дімарова

Коли село звільнили, всіх чоловіків від 16 до 60 років — всіх, аби була нога-рука, а чи сліпий-глухий — не важливо, стали брати до війська. Нас «озброїли» — дали по півцеглини і — ‘’йдіть, іскупайтє вину кров’ю», бо ми на окупованій території були. Мовляв, ви жбурляйте цеглу, а німці нехай думають, що то гранати! Нас 500 душ вигнали на кригу водосховища, навпроти — якийсь комбінат, німці вибили в мурі бійниці. Сам мур — висотою метрів три. Попробуй через нього перелізти та по кризі до нього добігти. Німці нас підпустили і вдарили кинджальним вогнем. Повернутися назад не можна було — там сиділи смершівці з націленими нам у спину кулеметами… Вибухнула міна, мене знову контузило, я впав. Коли мене, непритомного, підібрали, у госпіталі не могли ту цеглину витягнути, так я в неї вчепився і вона в мене вмерзла. Я, як справжній солдат, «зброю» на полі бою не залишив. Хлопці казали, що з 500 душ лише 15 уціліли! А під Ізюмом десять тисяч таких беззбройних поклали! І так винищували чоловіків по всій Україні. Ніхто про це не пише…

Ознайомтеся з уривком зі спогадів Володимира Хільчевського. Про що згадує автор? Що в його розповіді вражає найбільше? Які деталі да-

ють змогу уявити масштаб події, глибину трагедії конкретних людей, які ціною власних життів здобули перемогу в битві за Київ?

Могутній вал радянських армій Центрального, Воронезького та Степового фронтів покотився до Дніпра, вздовж якого проходив гітлерівський «Східний вал». Фюрер на весь світ заявив, що на Дніпрі «буде боротися, якщо треба, сім років»…

На територіях щойно визволених Сумської та Чернігівської областей відразу почалася мобілізація, і невдовзі слідом за передовими військовими частинами потяглися колони новобранців. Серед них були такі, що вже служили в армії, однак за якихось обставин (полон, оточення) відбилися від своїх частин, але більшість - 18-19-річні юнаки. Обдерті, обшарпані, — за два роки окупації обносилися, — з «сидорами» за плечима йшли і йшли нескінченним потоком. В одній із таких колон крокував і я — хлопчина вісімнадцяти з половиною років… У тилу дивізії в Черненському лісі (пішов під води Київського моря) формувалися підрозділи, які ночами переправлялися на плацдарми. Дійшла черга й до того підрозділу, у якому був я. Удень нас вишикували для складання присяги, а потім відбувся мітинг. Промовці закликали виконати свій обов'язок перед Батьківщиною, докласти зусиль для розгрому ненависного ворога. Однак фраза: «На лівому березі для вас землі немає. Хочете вижити — тримайтеся за правий», — вразила неприємно… Атаки, контратаки змінювалися довгим нудотно-бездіяльним сидінням в окопах, коли ні вилізти, ні розім'ятись, а потім знову атаки, контратаки…

…Звідки мені було знати, що вже десь таємно з Букринського на Лютізький плацдарм перекидається потужна танкова армія генерала Рибалки… Згодом я почав це розуміти, став, як мені здавалося, вправним солдатом, але тоді гадав, що саме на мені й на тих сіромах — воїнах, які сиділи в окопах на схилі висоти, лежить уся відповідальність за долю Батьківщини… Пішли дощі. Дно окопів і траншей, нічим не захищених зверху, розкисло. Під ногами хлюпало, все промокло наскрізь, глинясте місиво доходило вище щиколоток, навіть плащ-намети, що були лише в декого зі старих солдатів, уже не затримували води, одяг став важким, холодним. Особливо тяжко було пораненим.

1 листопада розпочався наступ на Київ з Букринського плацдарму. Німці почали перекидати туди війська, послабивши Лютізький. А 3 листопада загриміла потужна канонада, розпочався наступ з нашого, Лютізького, плацдарму, який завершився звільненням Києва.

Важко уявити, що відбувалося на плацдармі протягом 40 днів з дня висадки на правий берег перших бійців до початку загального наступу.

Газета «Правда» 22 вересня 1983 р., відзначаючи 40-річчя визволення Києва, писала, що село Ясногородка протягом 35 днів переходило з рук у руки 27 разів. 27! Лягло в Ясногородці людей муштрованих немало, а ще більше, мабуть, немуштрованих, таких, як я, що перед тим, як потрапити в окоп, навіть жодного разу не вистрілили з бойової гвинтівки, не кинули бойової гранати...

Хрещатик після звільнення м. Києва від німецьких військ. Листопад 1943 р.

Ознайомтеся з уривком з «Щоденника» Олександра Довженка. Як цей текст характеризує ставлення радянської влади до громадян, які перебували в окупації?

Зі «Щоденника» Олександра Довженка від 28 листопада 1943 р.

Сьогодні В. Шкловський розказав мені, що в боях загибає множество мобілізованих на Україні звільнених громадян. Їх звуть, здається, чорносвитками. Вони воюють у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться як на винуватих. «Один генерал дивився на них у бою і плакав», — розповідав мені Віктор.

Роздивіться радянські плакати, порівняйте їх із тими, що виготовлені на початку радянсько-німецької війни. Що змінилося в оформленні? Які образи залишилися, а які зазнали змін? Як пропагандисти прагнули вплинути на почуття радянських людей?

1.

2.

3.

Прочитайте наведені нижче спогади. Визначте, як відбувалося переселення кримських татар. Чому дії сталінського режиму щодо кримськотатарського та інших народів Криму є злочинними?

Про що свідчить зміна 90 % назв Криму на російські?

У чому трагедія кримськотатарського народу? Якою, на вашу думку, була справжня мета депортації кримських татар із Криму?

Я, Айше Читак, кримська татарка, 1928 року народження, уродженка села Ай-Васил (у 1945 р. перейменоване на село Василівка. — Лет.) Ялтинського району. Батько мій, Мустафа Читак, помер у 1933-му голодному році. Нас у матері, Бейє Читак (1895 р. н.), залишилося дев'ятеро дітей. У батька була невелика справа, що дало можливість збудувати двоповерховий будинок. Була величезна присадибна ділянка, яка нас і годувала. Окрім того, ми працювали в колгоспі й отримували трудодні. Старші сестри ще до війни вийшли заміж, але у воєнні роки всі зі своїми дітьми жили з нами.

18 травня, години о 4-й ранку, нас розбудили озброєні солдати. На збори дали п'ятнадцять хвилин, сказали, що можемо взяти найцінніше, але навіть подушку не дали забрати, мовляв, це вам не знадобиться. Мама одягла пальто брата й взяла тільки лампу. Зібрали нас під дулами автоматів. Потім разом із сестрами, племінниками (нас було 14 осіб) та односельцями повели туди, де зібралося все село. І всіх пішки погнали в Дерекой (в 1945 р. перейменоване на село Ущельне. — Авт.). Коли проходили повз наш будинок, було видно, що там уже хтось хазяйнував, шукали цінні речі.

У Дерекої повантажили на машини й відвезли до Бахчисарая, де завантажили у вагони для худоби та відіслали в невідомому напрямку. Вагони з людьми охороняв озброєний конвой із собаками. Харчувалися абияк, гарячої їжі не було, навіть окропу… В туалет ходили на зупинках

під вагони. У вагонах люди помирали від голоду та хвороб, їх ніхто не ховав. На станціях померлих залишали уздовж залізниці.

Нас привезли до Середньої Азії, в Узбекистан. За нами приїхали люди з місцевого населення на великих гарбах, поселили в глинобитних приміщеннях з дахами, що протікали, де не було підлоги. В одній кімнаті селилися по 15 осіб. Це було в селищі Беш-Капа Ургутського району Самаркандської області. Через погану воду люди хворіли на малярію. Я теж захворіла на малярію…

Хто працював у колгоспі, отримував на трудодні лише редьку та кукурудзу. Борошна, крупи, звичайно, не було. Багато хто помирав від голоду. Це були діти та люди похилого віку. Ми ж врятувалися тим, що вміли шити і в'язати. В'язали шкарпетки, за це добували трохи борошна на базарі, щоб іноді пекти коржі. У нас померла від хвороби племінниця трьох років.

Спілкуватися з родичами ми не могли. Ходили відмічатися в МГБ. Потім переїхали до Самарканда. Навчатися можливості не було. Треба було працювати, якось утримувати себе та своїх близьких. У Самарканді нас всіх посилали копати канал, де ми возили землю й босими ногами місили глину. Звідси у багатьох ревматизм та інші хвороби. Спали на соломі.

Вчитися чи навчати дітей рідною мовою було неможливо. Діти могли вивчати рідну мову тільки в родині. Обговорювати питання повернення до Криму було важко: активістів завжди переслідували, викликали в спецоргани, саджали в тюрми» (спогад від 11 листопада 2009 р.).

Проаналізуйте фотографії. Визначте місце і час створення фотодокументів. Які деталі дали змогу це зробити? Перевірте правильність ваших висновків за допомогою додаткових джерел інформації. Які емоції викликає кожна з цих фотографій.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

7.

Проаналізуйте наведені нижче фотографії.. Як ви думаєте, що відчували люди, зображені на знімках, які були очевидцями подій Другої світової війни? Розкажіть про почуття людей, які дочекалися завершення війни. Що найбільше вразило вас в цих фотографіях? Які емоції викликають у вас фотодокументи часів війни? Як треба ставитися до людей, які пережили війну?

1.

2.

3. 4.

1. Радянські солдати відчиняють браму одного з таборів Аушвіцу. Січень 1945 р.
2. Група демобілізованих бійців Червоної армії, які повертаються на батьківщину. 1945 р.
3. Діти фронтовиків слухають повідомлення про перемогу над нацистською Німеччиною
4. Кияни святкують закінчення війни з нацистською Німеччиною. 9 травня 1945 р.

ТЕМА 6. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (1945-2020 рр.)

УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945—1955)

Ознайомтеся з наведеними нижче документами. Які змінювалася територія УРСР згідно цих договорів? Поміркуйте, чим були обумовлені ці територіальні зміни?

Документ № 1.
Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою щодо Закарпатської України

29 червня 1945 р.

Стаття І

Закарпатська Україна, що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь, яка на підставі Договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жармен ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується в згоді з бажанням, проявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін зі своєю споконвічною батьківщиною — Україною, і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Кордони між Словакією і Закарпатською Україною, які існували до дня 29 вересня 1938 року, стають із внесеними змінами

кордонами між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою згідно з картою, що додається.

Стаття II

Цей договір підлягає затвердженню Президії Верховної Ради СРСР і Чехословацьких Національних Зборів…

Документ № 2.
Договір між СРСР і Польською Республікою про радянсько-польський кордон

16 серпня 1945 р.

Стаття I

Установити, згідно з рішенням Кримської Конференції, державний кордон між Союзом СРСР і Польською Республікою вздовж «лінії Керзона» з відступом від неї на користь Польщі у деяких районах від 5 до 8 км, згідно з доданою картою у масштабі 1 ÷ 500 000, поступившись Польщі додатково:

- територією, розташованою на схід від «Лінії Керзона» до річки Західний Буг і річки Соколія, на південь від міста Крилов з відступом на користь Польщі максимально на 30 км;
- частиною території Біловіжської Пущі, на дільниці Немирів-Яловка, розташовану на схід від «лінії Керзона», включаючи Немирів, Гайновку, Біловіж і Яловку, з відхиленням на користь Польщі максимально на 17 км.

Ознайомтеся з фрагментом із Звернення уряду Української РСР до конференції у Сан-Франциско від 26 квітня 1945 р. Як цьому документі обґрунтовувалося необхідність входження УРСР до складу ООН?

Від імені уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки ми маємо честь подати таку заяву конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско, скликаній з метою створення міжнародної організації у справі підтримання миру і безпеки.

Українська Радянська Соціалістична Республіка з населенням понад 40 млн осіб є однією з найбільших європейських держав. Україна, розташована на південно-західних кордонах Радянського Союзу, протягом лише останніх 30 років була об'єктом численних іноземних вторгнень, у результаті яких український народ зазнав численних збитків. Тому Українська Республіка належить до тих держав, які найбільше зацікавлені у захисті своєї безпеки від нападів агресорів.

Україна неодноразово була об'єктом кровопролитних вторгнень агресорів, які протягом віків прагнули того, щоб захопити її територію,

робочу силу, матеріальні ресурси і поневолити її народ. Усьому світові відомий той внесок, який зробив український народ у справу розгрому спільного ворога Об'єднаних Націй...

Природно, що український народ, який зазнав таких великих жертв у цій війні і віддав усі свої матеріальні ресурси для справи розгрому ворога, український народ, солдати якого становлять найменше одну п'яту Збройних Сил Радянського Союзу, життєво зацікавлений в тому, щоб його зусилля і зусилля всіх народів Радянського Союзу а також інших народів, що борються зі спільним ворогом, закінчились тривалим миром і привели після переможного закінчення війни до створення умов, які гарантуватимуть український народ й інші миролюбні нації від нових випробувань війни.

Розгляньте карикатуру з газети «Вашингтон пост» за січень 1949 р Яким реаліям політичного життя післявоєнної Європи присвячено карикатуру? Чому сталінська теорія самодостатності економіки СРСР стала приводом для глузувань? Поділіться міркуваннями, з яких причин Сталін відмовився від допомоги за планом Маршалла.

З газети «Вашингтон пост», США. Січень 1949 р. Текст до карикатури: «План Маршалла — те саме, що план маршала Сталіна, але без механічних проблем».

Ознайомтеся з наведеними нижче документами. Як вони характеризують становище в післявоєнному селі на Україні?

Документ №1.
Інформація Великобілозірського райкому партії Запорізькому обкому КП(б)У про напружене продовольче становище в районі у зв'язку з посухою 1946 р. та факти посилення труднощів у колгоспах району і випадки виснаження сімей (1947 р., січень)

У результаті посухи 1946 року 10 колгоспів нашого району отримали середній урожай зернових по 1,8 ц., 8 колгоспів — по 2,4 ц. з гектару, а решта колгоспів — по 4,3 ц. [...] Отриманий на трудодні хліб (150 г. на трудодень, що становило лише 15% від належної норми) колгоспники спожили в процесі роботи. Овочів і картоплі, як у

колгоспах, так і у колгоспників немає. У 12 колгоспах надзвичайно напружене становище, немає жодного кілограма продовольства. Надати колгоспникам цих господарств хоч би мінімальну продовольчу допомогу не має можливості.

Становище з кожним днем погіршується. Сотні людей приходять у правління колгоспів, в РК КП(б)У і райвиконкоми за допомогою.

Перевірка на місцях райвиконкомом і райкомом партії показала, що понад 460 сімей в колгоспах району зовсім не мають хліба та інших продуктів харчування. Це в основному сім'ї загинувших на фронті воїнів, багатодітні сім'ї та сім'ї інвалідів Вітчизняної війни. […]

Документ №2.
Скарга колгоспників с. Попелюхи Піщаиського району Вінницької області Голові Ради Міністрів УРСР М.С.Хрущову на нестерпні умови праці та голод (1946 р., червень)

Микита Сергійович, батьку наш, захисник, тяжко нам, обірвані ми всі, голі й босі, брудні й голодні, на людей не схожі, гірше худоби живемо, ніколи нам не було так тяжко, як у цей час, люди наші з голоду мруть, діти від недоїдання та хвороб стають каліками. Харчуємося ми лободою, лозою, а у кого є гроші, то ідуть у місто і купляють хліб у комерційних магазинах, але і за хлібом іти далеко 140—160 км, а у нас ніхто не продає. Із колгоспу ми нічого не отримуємо і немає надії, бо все вигоріло, а ярові дуже слабі і як виконаємо план, то всі подохнемо […]

Багато колгоспників збираються виїзжати на Кавказ і у Середню Азію. Всі говорять, що життя там багатше і дешевше, а Україна зубожіла і ніхто на неї не звертає уваги. Живуть нині добре тільки хитруни, спекулянти, жуліки, злодії, а їх багато, а простій людині не добитися правди, всі на його кричать і не вірять.

По статистиці наш район самий відсталий у області, надій ніяких, всі ми убиті горем, то у нас сил вже не вистачить, а із області ніхто нас не слухає і з кожним роком все гірше і гірше, колгоспу все рівно, як не працюй, а гарантії немає, що отримаєш зароблене. У селі дуже сумно, ніяких свят, весіль не справляють, всі обідніли і нікого це не цікавить, а молодь наша ходить у ганчірках і їй не до веселощів. Люди всі змінилися — худі, чорні, злі, говорять, що нині правди немає, але правда повинна бути. […]

Документ №3.
Із доповідної записки прокуратури УРСР т. Кагановичу про роботу із підготовки і проведення збирання врожаю і заготівлі сільгосппродуктів

Липень 1947 р.

Виявлено 27 випадків невиконання плану ремонту збиральних машин і окозамилювання...

До суду передані справи про крадіжки колосків урожаю: Полтавська обл. — 173 ос., Харківська — 32, Кам'янець-Подільська — 76, Чернігівська — 26 ос.

Винні засуджені відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. строком від 5 до 10 років.

Документ №4.
Голод 1946—1947 рр. у спогадах Склонного Василя Даниловича, 1938 р. н. (с. Красилів Хмельницької обл.)

Народився я у с. Думенки Хмельникського р-ну. Там проживав до 1955 р. Сім'я у нас була велика. Було семеро всього. Батько — Данило Васильович Склонний — воював, був чотири рази ранений і контужений. Працював на той час у колгоспі, був там сторожем вночі. Помню, як я коней з ним вигонив вночі пасти. Батько був дуже працьовитою людиною, дуже крепкий був, сильний. Мати, Анна Фоківна Склонна, працювала в ланці. Була ланковою. Дуже поважала її вся ланка. [...]

Село було середнє. 400—600 дворів. Люди були дуже дружні, особливо в період голодовки. Помагали друг другу. Якщо комусь навіть треба було хату построїти, то збиралося все село помогти, ногами місили глину. І це просто так, не за плату. Поробили щось, перекусили що там в кого є і все. Була там школа одна. Працювала у 47-мому. [...]

В селі вмирали від голоду і пухлі від голоду були. От бачиш, я вже імен і не помню. Помню сусідів наших, що повмирали від голоду. Вони ще й якісь родичі наші. Згадую, що чоловіка ївтухом звали. Він з жінкою жив. Були дуже бідні, не було що їм їсти. Помню, що він по селі в фуфайці старій, обідраній ходив. Босий завжди, бо не мав, що взути. Жінка його то навіть не виходила з хати. Завжди хвора і слабка була від того, що їсти не було що. То вони так і в хаті тій померли вдвох. їздили з села люди на Західну Україну кудись. Якраз в 47-у році це було. Не знаю, за що купляли там і як, але привозили жито з собою. «Пуд» тоді називали той мішечок. На собі приносили, на спині. Не було ніякої техніки тоді. Те жито на жорнах мололи і пекли. Будемо говорити місиво таке. То ми

їли його тільки по кусочку. Мама давала тільки трошки, а ми дуже жадні були до нього і ніколи не наїдалися.

Я тоді не знав, через що той голод був, бо політики тої не знав, не розумів, бо був дуже маленький. Вже зараз я розумію, що це робилося все для знищення українця. По-перше уряд тодішній був в цьому зацікавлений [...]

Документ №5. Із спогадів Романіка Михайла Івановича, 1937 р. н., про голод 1946—1947 рр.

[...] Голодні 1946—1947 рр. пам'ятаю дуже добре, адже мені було тоді 9 років.

У післявоєнні роки життя на селі було вкрай важким. Не вистачало худоби для обробітку землі, були дуже низькі врожаї зерна і картоплі, пам'ятаю, що люди, в яких не було коней чи волів, запрягали корів, щоб зорати поле. На запущених полях, які заростали травою, висипали лопатами грядки — копали невеличкі рівчачки і землею засипали траву, щоб вона не пріла. Такі грядки доводилось весь час полоти, бо вони все одно проростали травою. Літом 1946 р. була дуже велика засуха, зернові майже не вродили. Кращим був лише врожай картоплі на низьких місцях. Саме врожай картоплі і допоміг багатьом сім'ям вижити в ті роки.

Нестача продуктів харчування стала відчутною уже в кінці 1946 року. В селі почастішали випадки, коли в селян стали ночами красти насіннєву картоплю, яку за звичаєм закопували в ями.

Голоду сприяло і те, що селяни осінню мусили здати доведену на кожну сім'ю так звану «поставку». За невиконання плану «поставки» могли і засудити. Тому в окремих сім'ях майже нічого не залишалось. Основною їжею селян була картопля та затірка з житньої муки, варили крупник (каша з ячмінної дерті) рідше пшоняну кашу. Пшоняна каша, зварена з молоком, вважалась делікатесом. Найчастіше ввечері їжею була печена в грубці або печі картопля, яку їли з капустою. Сушили порізану на дрібні довгі палички моркву, яку жували як жуйку.

Взимку 1947 р. став різко відчуватись голод, бо в селян закінчувались запаси. Дуже багато ходило по селах жебраків, як дітей так і дорослих. Почастішали випадки крадіжок у селян овець і телят, невідомі вночі викрадали їх із хлівів. Свиней у селян майже не було, не було чим годувати. Той, хто годував порося, мусив в обов'язковому порядку здати державі шкіру свині.

В кінці зими в наш край масово стали приїздити біженці з східних областей, які просили обміняти на харчі одяг, якісь предмети побуту, щоб врятувати свої сім'ї від голодної смерті. Були випадки, коли вони скидали

з себе верхній одяг аби тільки дістати харчів в обмін на одяг. В нашому селі біженців було дуже багато, бо село недалеко від залізничного вокзалу і вони, рухаючись від села до села, завжди проходили через наше село. Часто просились переночувати і просили дати їсти. Незважаючи на власну скруту селяни ділились з ними чим могли. Пам'ятаю, що ще коли в сім'і була картопля, обрізини від неї не викидали, а сушили в печі. Сушені обрізини товкли в ступі, змішували з мукою і пекли коржі.

З настанням весни ще більше став відчуватись голод, були випадки, коли селяни, щоб врятувати дітей від голоду, різали останню худобу і навіть корів. Закінчились всі харчі і в нашій сім'ї. Батьки ходили по родичах, просили хоч якої-небудь позики, щоб якось прогодувати сім'ю. Ходив і я.

Коли стало тепло і появилась зелень, стали шукати кропиву, з якої варили зелену юшку. Легше стало, коли почала підростати лобода, ще й до цього часу пам'ятаю запах борщу з лободою та кропивою.

Навесні, коли розстанув сніг, люди кинулись в ліс збирати дубові жолуді. Їх сушили в печі, товкли в ступі і перемелювали в жорнах. Додавали жолудеву муку у висівки чи муку і пекли коржі. Запам'ятався мені Великдень 1947 р., бо мама саме з такої муки спекла паску. Дуже ждали люди, коли заколосяться зернові. Ще зеленими зривали колоски, сушили їх. І мололи на борошно. І досі в очах стоїть зелена затірка, але це була справжня їжа. Коли на яблунях з'явилась зав'язь і почали з'являтись невеличкі яблука, гурти хлопців робили набіги на сад у дворі (панський сад), набирали їх у пазуху і пекли на вогні.

Вдалось вижити багатьом сім'ям і тому, що у новоствореному в нашому районі ліспромгоспі продавали по півхлібини тим, хто йшов працювати в ліс. Мій батько мусив постійно ходити валити ліс, бо міг купити хліб. Хліб для населення продавали в єдиному хлібному магазині, що був в райцентрі у будинку навпроти сучасного райвіськомату, який в народі звали «на рогу», бо він справді був на розі двох вулиць. Щоб зайняти чергу, сюди йшли ще вночі. Мене батьки посилали сюди за хлібом постійно, але не завжди можна було його купити, бо хліба привозили обмаль. В руки давали лише одну хлібину.

З того часу я дуже ціную хліб, бо з власного життя знаю його значення і його ціну.

Прочитайте фрагмент джерела. Про які події та явища йдеться в документі? Як відбувалося переселення? Чи є підстави кваліфікувати дії сталінського режиму як злочинні?

Зі спогадів Павла Лисейка (1935 р. н.), уродженця с. Михновець Дрогобицької обл. (нині — Республіка Польща)

Оголосили в селі, що будуть переселяти, щоб збиралися в дорогу.

Коли солдати приїхали до нашого будинку, батьків вдома не було. Тато і мама були в Стрілках у лікарні. Але на це ніхто не зважав. Солдати почали евакуювати нас, дітей. Ми з сестрою плакали, опиралися, бо боялися їхати у далеку дорогу без батьків, але солдати і слухати нічого не хотіли. Наш одяг до того часу вже був забитий у дерев'яних скринях. Майно і нас кинули на вантажну машину і повезли у Самбір на вокзал. А корова так і лишилася прив'язана у стайні. Потім із лікарні привезли батьків. Їм навіть не дозволили попрощатися з рідним обійстям і забрати корову, а повезли відразу на вокзал. На вокзалі ми чекали близько тижня, поки звезуть усіх людей, а потім стільки ж, поки подадуть вагони. У селі Мшанець (нині — Старосамбірський район Львівської області) і зараз живе татова сестра. Вона пішла пішки до нас додому і привела нам нашу корову-годувальницю. А наш дідо, котрий жив у неї, накосив на горі Маґура трави, висушив і привіз на станцію для корови, бо вона голодною дуже ревіла. Добре, що хоч вода була в потічках. Так ми прогодували свою годувальницю. Корови вантажили в один вагон, і на зупинках батьки ходили їх годувати, поїти, доїти, щоб було дорогоцінне молоко, яке рятувало від голоду.

Нам обіцяли, що привезуть на все готове, що чекають на нас готові будинки. Нас привезли на Одещину, в с. Романівку Любашівського району. Скинули на подвір'ї в однієї жінки і поїхали. Хатинка маленька, місця немає. З дощок, які ми привезли, збудували сарай для сіна, і ми з татом там спали. Вже холодно, 6 градусів морозу. Тоді голова колгоспу змилосердився і поселив нас у невеличку хату. Тоді вона здавалася нам раєм, бо не так дошкуляв мороз. У хатині була одна кімнатка і кухня. Опалювали хату різним сміттям і соломою. За соломою ходили за 6 кілометрів, інакше не було на чому їсти приготувати і годувати корову. А ходили темними ночами крадучись, бо ніхто соломи нам не виділяв, тому доводилось красти. Збиралися по кілька чоловік, щоб не так було страшно йти вночі. А вдома ніхто й не знав, що то таке — красти. У нас у Михновці колись люди як йшли на поле, то хату не закривали, а лише підпирали двері палицею чи мітлою, щоб усі знали, що нікого немає вдома…

Прочитайте фрагменти джерел. Про які події та явища йдеться в документі? Що найбільше вразило в спогадах оповідачів? Як комуністична польська влада ставилася до українців?

Обґрунтуйте, що акція «Вісла» була не просто переселенням, а депортацією, яка суперечила будь-яким юридичним нормам, правам людини та принципам справедливості.

Документ №1. Зі спогадів Ярослава Вайди (1936 р. н.), уродженця села Терка (колишнього Львівського повіту)

28 квітня із самого ранку жовніри польського війська оточили наше село і дали людям лишень дві години на пакування господарського реманенту, своїх речей та худоби. Це стосувалося українців, що проживали в селі. У цьому хаосі, наповненому криками та плачем, люди не могли одразу збагнути, що ж насправді відбувається, та й, зрештою, і не знали, куди і для чого їх будуть вивозити.

Після відведеного часу колона людей у супроводі військових вирушила до пункту збору. Хто на возі, а більшість — пішки за возами, на яких було усе, що вдалось прихопити. Збір був у містечку Лукавиця, що майже за 25 кілометрів від Терки.

У перший день, як тільки ми прибули з Терки до Лукавиці, — всіх, кого підозрювали у співпраці з УПА, в тому числі нашого батька, відокремили від інших і забрали до концтабору в Явожні. Ми думали, що вже ніколи не побачимо його. Нас залишилося троє братів-сиріт. Ми їхали з Лукавиці на нове місце призначення щонайменше два тижні. Прибули на північний захід Польщі до Старгарда Щецінського. Звідти нас вантажівками завезли до Сухані, що близько 20 км на схід від Старгарда. Там ми побачили чималий гурт поляків, що вибирали собі з новоприбулих дармову робочу силу. Мене, старшого брата Романа та молодшого Юліана також розібрали господарі для праці і проживання. Ми працювали в різних господарів зранку до вечора і не мали змоги навіть бачитися. Зустрілись аж восени, коли пішли до школи.

Я в хліві викидав гній, пас худобу, словом, що мені казали, те й мусив робити. Не можу нарікати, бо господарі добре ставилися до мене — не кричали, не били. Ми втрьох з братами ходили до школи до січня 1948 р., коли батька випустили з концтабору. Він нас усіх позбирав, і ми мешкали у селі Жуково, у напіврозваленій хаті разом з коровою. Вона в одній кімнаті, а ми в другій.

Повертатися після виселення до рідних місць не можна було. За це саджали до в'язниці або відсилали до концентраційного табору до Явожна.

Документ № 2.

Із спогадів Хелени і Шимона Бвоншчаків, нар. обоє у с. Чертижному

…Ми мали декілька зупинок у великих містах: Горлиці, Явожно і Вроцлаві. Найбільше ми побоювалися зупинки в Освенцимі, ми думали, що нас везуть до концтабору. Через деякий час, однак, ми рушили далі. Найгіршою була зупинка у Явожно. Дійшло там до великої трагедії. З потягу було забрано на допит багато чоловіків і священиків у зв'язку з нашою уявною співпрацею з УПА. Ми боялися, що вже ніколи не побачимо наших близьких, що будуть убиті — так справді нізащо. Найгірше було те, що ми нічого не могли зробити. Кожен добре знав, якщо піднімемо бунт, то теж потрапимо на допит. Панувала тиша, спричинена смутком, печаллю, жахом і безпомічністю. Навіть не мали надії, що ще їх колись побачимо, бо Явожно відоме своєю жорстокістю, побиттями і тортурами.

Роздивіться фотодокументи. Які деталі операції «Вісла» вони засвідчують? Про які почуття і настрої свідчать обличчя, пози й жести зображених?

1. 2.

1-2. Виселення українського населення солдатами батальйону Корпусу внутрішньої безпеки «Познань» під час акції «Вісла»

Прочитайте фрагмент історичного джерела. З'ясуйте, як польська влада офіційно визначила мету акції «Вісла» (спочатку вона називалася «Схід»).

Поміркуйте, чому Варшава прагнула виправдатися перед Заходом за акцію депортації, характеризуючи її як прояв гуманізму й пояснюючи бажанням припинити українсько-польські міжусобиці.

1947 р., квітня 16, Варшава. Проект організації операції «Схід», підготовлений Міністерством національної оборони та Міністерством громадської безпеки.

Цілком таємно. І. Завдання: остаточне розв'язання української проблеми в Польщі. З цією метою:

а) У порозумінні з Державним репатріаційним управлінням провести евакуацію всіх осіб української національності з південної та східної прикордонної смуги на північно-західні землі, розселяючи їх там за принципом якомога більшої розпорошеності.

б) Евакуацією будуть охоплені всі групи української національності з лемками включно, а також мішані польсько-українські сім'ї.

в) У районі головного розсадника банд, на південно-східному виступі держави (район Сянока), має бути проведена повна евакуація, яка захопить також польське цивільне населення, без огляду на професійну, соціальну чи партійну належність. Цей район буде в майбутньому заселений військовими колоністами.

г) З огляду на необхідність проведення посівних робіт новими осадниками в районах нового поселення евакуаційна акція має бути проведена в максимально короткий строк (якщо можливо, протягом 4 тижнів).

ґ) Одночасно з акцією виселення має бути проведена акція активної ліквідації банд УПА, які повинні бути нещадно знищені після завершення евакуації.

Роздивіться плакати. Чому ці плакати Ніла Хасевича називають «бойовими листками Української повстанської армії»? Який символічний зміст має кожне зображення? Яке ставлення до подій та явищ тогочасної доби прагнув сформувати у глядачів автор?

Розгляньте наведені нижче листівки УПА. Яким історичним явищам вони присвячені листівки? Що роблять зображені на них персонажі? Яке ставлення до події намагався сформувати художник у глядачів?

Роздивіться листівку. З якою метою її створено? Якими мистецькими засобами скористався художник, щоб відтворити події? Яке ставлення до них він намагався сформувати у глядачів?

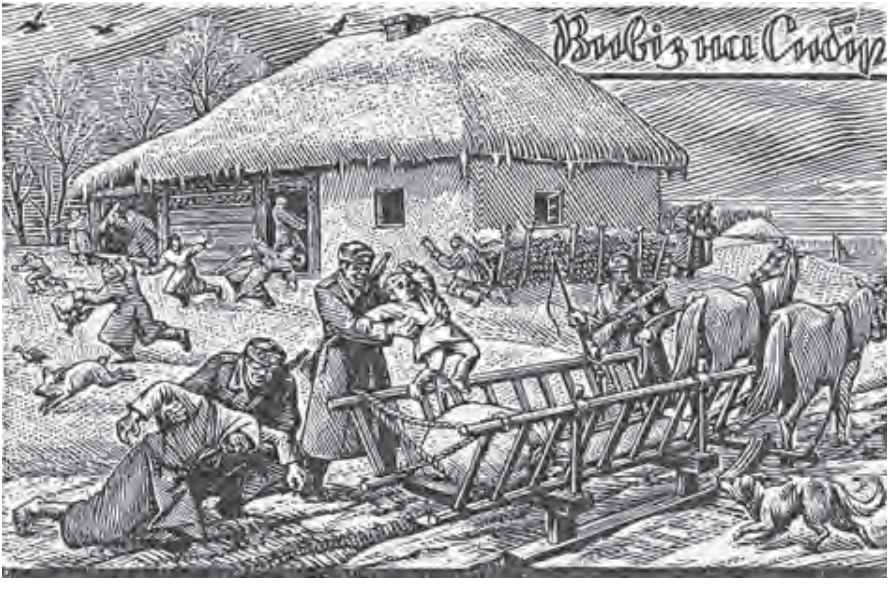

Вивіз на Сибір у 1947-му. Листівка УПА. Дереворит Н. Хасевича

Ознайомтеся з фрагментами з джерел. На які особистісні риси Р. Шухевича звертають увагу у спогадах його соратники? Що свідчить про авторитет Р. Шухевича в лавах повстанців?

Документ № 1.
Зі спогадів діяча ОУН, члена УГВР О. Логуша

Не виділявся нічим зі свого оточення. Але око ніким не розпізнаного Командира не поминало нічого, що було варте уваги. В чудесному настрої Командир ділився спостереженнями і враженнями з дороги, розказував живо і дотепно багато цікавих подробиць... В його живій пам'яті не тільки зберігалися назви сіл, місцевостей, псевдо старшин і організаторів районів, а й відразу складалась правильна оцінка вперше зустрінутих окремих людей... Він зав'язував принагідні розмови з вояками і старшинами і зручно, непомітно наводив балачки на політичні теми. І тут, подібно, як в інших ситуаціях, його висока культура, товариська виробленість та вроджений дар співжити з людьми створювали одразу атмосферу вояцької щирости.

Документ №2.
З повідомлення УПА-УГВР-ОУН
про загибель Р. Шухевича

Політична й життьова принциповість, безмежна особиста відвага, рухливість, жива й весела вдача, простота в щоденному житті та поведінці, «тверда рука» й разом з цим батьківська дбайливість про інших — ось характерні риси характеру генерала Шухевича — Чупринки, що ними Він скрізь і завжди завойовував собі симпатії, створював життєрадісний, бадьорий настрій, закликав на безстрашну, безкомпромісну і тверду боротьбу з ворогами України»

Роман Шухевич (псевдо Тарас Чупринка) (1907-1950)

Прочитайте фрагменти історичних джерел. Про що в них йдеться? Які форми та методи боротьби українських підпільників із комуністичним режимом у повоєнні часи засвідчують фрагменти джерел?

Документ № 1.
З повстанського звіту

26.IV.1945 р. в год. 19-й підвідділи вирушили лісистим тереном в напрямі м. Радехова та зайняли раніше намічені рубежі. Друга частина підвідділу к-ра Гліба мала завдання звільнити людей з табору (арештованих українців). Підвідділ к-ра Вірного, враз з одним підвідділом к-ра Шум та з боївкою КП під командуванням к-ра Ігора мав за завдання розбити доми НКВД і НКГБ. Перед акцією підмінновано залізничні рейки й шоси, на яких, крім того, пороблено завали.

В останньому моменті перервано телефонічний зв'язок. Наші вояки приступом взяли будинки НКВД-НКГБ. Будинки зруйновано до решти. У тому часі к-р Гліб зі своїм почтом і двома роями увірвалися в будинки, в яких були в'язні. Розбито двері, і з тюрми вийшли ув'язнені. В цій хвилині доходило до зворушливих моментів. Визволені зі сльозами на очах кидались в обійми наших бійців, розпізнавали своїх близьких і знайомих. Забезпеченими вулицями наші випровадили визволених за місто, і вони відразу розійшлись у своїх напрямах. З ранком наші підвідділи залишили місто. Ройовий П. післав похованим в льохах енкаведистам ще кілька дарунків з гранатомета 82 мм. Наскоком на м. Радехів звільнено понад 200 людей та розбито будинки НКВД і НКГБ. Наші підвідділи зустрілися з гідним признанням від українського населення, яке скріпилось у вірі в нашу перемогу…

Документ № 2. Зі спогадів підпільниці Марії Савчин про криївку Петра Федуна (Полтави)

…Бункер Полтави був майже цілковито схованою землянкою. Її викопали розкопом, обклали кругляками, тобто необтесаними молодими деревами, переважно сосновими. Як уже заклали стелю, тоді засипали на поверхні так, як було перед розкопом, спадисто, згідно з нахилом гори. Стеля була похила, задня стіна вища за передню, що мала вікно. Перед вікном залишали відкриту квадратну яму. Денне світло падало в яму і крізь вікно — всередину бункера. Мати денне світло було важливим для збереження очей, та й не доводилося заготовлювати так багато нафти, яку було тоді важко дістати.

Такі бункери будували тільки в лісах неприступних гір. Їх завжди охороняла варта. Коли б під час облави енкаведисти налізли на сам бункер, то його побачили б. Та якби проходили усього кілька метрів побіч, бункера не помітили б. Коли б відкрили такий бункер, залога могла б боронитися і пробиватися або також відступити запасним виходом. Тоді, восени 1947 року, большевики ще не були панами карпатських лісів. Одначе трохи згодом МВД дібралось і туди й так прочісувало карпатські бори, що подібні споруди більше не видержували. Бункер ГОСПу (Головного осередку пропаганди. — Авт.) був набагато просторіший за пересічні бункери підпільників. Він складався з двох великих кімнат, сполучених довгим коридором, у стінах якого були видовбані харчовий магазин (склад. — Авт.), а подалі — туалет…

1. *2.*

1. Повстанський загін. Рівненщина. 1947 р.
2. Підпільники за роботою над пропагандистськими матеріалами у криївці

Прочитайте фрагмент джерела. У контексті «протиколгоспної агітації» підтвердіть тези, які наводить автор, відомими вам фактами.

З листа ідеолога ОУН, провідного діяча підпілля П. Федуна (Полтави), листопад 1947 р.

…ОУН мусить повести широку протиколгоспну акцію. Одним з дуже важливих пунктів акції буде наша протиколгоспна агітація. Цю агітацію треба вести всіма можливими в нас засобами і в усіх можливих формах. Усно і за допомогою літератури (відповідні статті, листівки, заклики, афіші-карикатури) треба: а) роз'яснювати, що большевики за допомогою колгоспної системи експлуатують і поневолюють українських селян; б) роз'яснювати, як за допомогою цієї системи вони експлуатують Україну як окрему національну територію; в) закликати народ до якнайширшого і найрішучішого спротиву; г) давати селянству конкретні вказівки щодо того, як боротися проти колективізації, поширювати серед селянських мас досвід цієї боротьби, здобутий на окремих теренах».

Роздивіться листівки ОУН та прочитайте коментарі до них. Про яке ставлення до персонажів свідчать карикатури? Які ідеї та політичні погляди обстоює автор? Чому ви так думаєте? Визначте основні ідеї карикатур і назвіть художні засоби, за допомогою яких їх утілено.

Листівки ОУН

Роздивіться фотодокумент і плакат. Які явища суспільно-політичного життя вони засвідчують? Які пропагандистські ідеї доби втілено на фото і плакаті? Свої відповіді обґрунтуйте.

1.

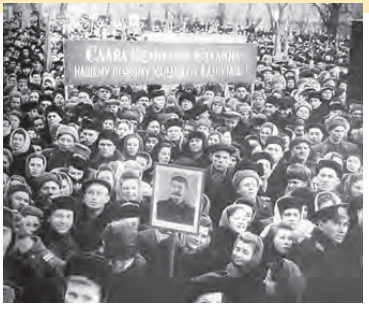

2.

1. Радянський політичний плакат. 1951 р.
2. Мітинг на підтримку кандидата в депутати Верховної Ради УРСР Й. Сталіна. Київ. 1951 р.

Роздивіться карикатуру з журналу «Перець» за 1948 р. Про які зміни в побуті вона свідчить? З якими явищами соціально-економічного життя пов'язані ці зміни? Обґрунтуйте пропагандистський характер малюнка. За допомогою яких художніх засобів його досягнуто?

Текст до карикатури: «До зустрічі нового квартиранта. - Добро пожалувати, товаришу ГАЗ!»

Розгляньте карикатуру до журналу «Перець» за 1951 рік. Як ви вважаєте, чому карикатурист головними персонажами малюнка зробив персоніфіковані образи паротягів? Як ця карикатура характеризує радянську економічну систему?

Проаналізуйте наведені нижче фото та плакат. Які деталі на фотографії свідчать про надзвичайне зубожіння українського села в повоєнні роки? Чи змальовано реальний стан сільського господарства в повоєнному плакаті? Яку пропагандистську ідею прагнув утілити автор плаката? З якою метою?

Карикатура. Журнал «Перець». 1951 р.

1.

2.

1. Оранка в колгоспі «Більшовик» на Полтавщині. 1946 р.
2. Радянський плакат. 1947 р.

Подискутуйте. Чи відображають реальне становище українського села наведені нижче фотографії? Чи є підстави вважати їх пропагандистськими? Свою думку обґрунтуйте.

1.

2.

1. Молотьба зернових у колгоспі ім. М. Хрущова на Станіславщині (сучасна Івано-Франківська область). 1948 р.
2. Колона з хлібом прямує на елеватор. Одещина. 1947 р.

Проаналізуйте світлини із зображенням школярів у повоєнні роки. Яку інформацію можна отримати при їх дослідженні?

1.

2.

1. Учні ремісничого училища — учасники лижного комсомольського пробігу, присвяченого черговим виборам. Львівщина. 1949 р.
2. Урок в одній із шкіл м. Києва, 1945 р. На уроці — міністр освіти УРСР П. Тичина

Проаналізуйте картину Тетяни Яблонської «Хліб». Пригадайте фото повсякденного життя колгоспників у повоєнну добу. Які невідповідності зображення на картині і з реального життя впадають в око? Доведіть, що ця картина є типовим зразком соціалістичного реалізму.

Тетяна Яблонська. Хліб. 1949 р.

Прочитайте фрагмент джерела. Поміркуйте, чим було спричинено його появу. Виберіть словосполучення, які свідчать про упередженість тексту. Наведіть тези, що викривають прагнення влади нав'язати суспільству бажані для неї погляди.

З постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (1947 р., 29 серпня)

Основна помилка авторів робіт з історії України полягає в тому, що вони замість того, щоб розглядати історію України в тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу, йдуть по шляху українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів, починаючи і слідуючи в цьому питанні по курсу Грушевського «Історія України-Руси». Відомо, що Київська Русь була колискою трьох братніх народів — російського, українського та білоруського, але Грушевський та інші націоналісти намагалися довести, що начебто Київська Русь була тільки українською державою. Радянські історики з Інституту історії не викрили цю фальсифікацію історії. Автори робіт з історії України повинні були висвітлити визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. як боротьбу насамперед селянських мас проти польських загарбників і феодального гніту взагалі. У зв'язку з цим вони зобов'язані були показати видатну роль Богдана Хмельницького, який, спрямовуючи народний гнів проти великої феодальної української знаті, що була орієнтована на Польщу, очолив боротьбу народних мас за знищення польського гніту і забезпечив, завдяки визвольній війні, об'єднання українського народу з своїми братами — російським і білоруським народами, що врятувало український народ від польського, німецького та турецького поневолення.

Прочитайте фрагмент джерела. Наведіть 4-5 фактів, що вразили найбільше. Зробіть висновок про рівень життя робітників в УРСР. Про які деталі матеріально-побутового становища жителів Донецького регіону ви довідалися з тексту?

З аналітичного огляду ОУН «Шахтарі Донбасу — чорні невільники сталінського режиму» (1948)

Переважна більшість шахтарів — це люди приїжджі, привезені, які гніздяться у великій тісноті по гуртожитках (попідпираних з усіх боків стовпами, щоб не розвалилися), — харчуються в більшості по шахтарських їдальнях. Це довгі похмурі бараки з декількома столами та поламаними стільцями, де варять баланду з кислої капусти, буряка та зелених помідорів. Часом до такої «чортової юшки» потрапляє мерзла картоплина чи кусень м'яса. Страву подають до столу в залізних коробках, зроблених з американських консервних банок (для того, бачите, щоб не побились!). Ложок тут немає.

Правда, у свята, як 1 травня, 7 листопада і т. п., можна побачити кілька щасливчиків, що дістануть тут ложку, а останні, коли не мають своєї ложки, залишаються без неї. Тут же видають хліб, коли можна назвати хлібом якесь місиво, від якого можна «дуба дати», як кажуть тут люди. На це адміністрація не звертає уваги, а коли сказати, — відповідають: «Поїсте, не дуже велике панство! У колгоспах вам і цього не давали!». Але не думайте, що й це все дістається легко: спершу «баришня» з накрашеними нігтями відріже у вашій карточці певну кількість талонів, заплатите гроші, а далі одну-дві години почекаєте в черзі. Коли взяти в середньому ціни на обіди та хліб, то за місяць це коштуватиме 300-350 руб. на одну особу. За картку прожити неможливо, тому робітники змушені докуповувати собі харчі з базару.

Не краще поставлена справа і з приміщеннями. Робітники Донбасу переважно перебувають у вогких, без світла та повітря, неумебльованих та непристосованих до життя приміщеннях-гуртожитках, а часто й у землянках, які розташовані скрізь навколо промислових центрів у ярах, кар'єрах, де рвуть каміння, у старих, вироблених шахтах, де перебувають у нелюдських умовинах, злиднях, тісноті та бруді. У кімнаті з житловою площею, розрахованою на 10 чоловік, живе не менше як 40 осіб. При тому кожний житель повинен платити державі за таке помешкання, обслуговування, опалення, освітлення та воду 46 руб. у місяць, хоча в дійсності це «комфортабельне» більшовицьке комунальне господарство поставлене так, що часто тижнями не дістанете й склянки води, не те, щоб помитися, але й напитися.

З одягом ще гірше. Спецодяг, який видають на певні строки — забійнику та врубмашиністам на півроку, всім іншим на рік, — держиться на шкірі не більше 2-3 місяці, а останній час робітник змушений ходити буквально в ганчірках. Начальники не звертають на це жодної уваги. Коли ж такий робітник не виходить на роботу, то його звичайно судять (дають півроку примусової праці), позбавляють продуктово-хлібної картки та 25 % щомісячного вичоту з вироблених грошей. Він змушений іти на роботу голий, босий, в морози і сніг. Так же само, по-совєтськи, поставлена сангігієна та різне «культурне» обслуговування робітника. По шахтарських трущобах та гуртожитках, де велика тіснота і бруд, дуже часто виникають вогнища різних хвороб, що передчасно валять з ніг робітників та їхні родини, а до лікарні, коли ви не маєте грошей, приступитись важко тому, що всі справки та відпустки не даються, а продаються. Дійсно хворий робітник повинен працювати до того часу, поки його ноги носять.

Умови праці шахтаря під землею — дуже важкі. Хто не пробував працювати на «социалистическом предприятии», тому важко буде уявити жахливі форми і методи більшовицької експлуатації людини. Щоб мати ще більше дармової сили, більшовики за законом з 1940 р. цілком і повністю закріпили робітника за його підприємством. За 20-хвилинне спізнення його «законно» карають судом, запихують до тюрми або висилають відбувати кару на примусових роботах» (Літопис УПА. Том 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України).

(Літопис УПА. Том 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України).

Прочитайте фрагмент наукової праці «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)» та фрагменти джерел. Про які деталі повсякденного життя робітників довідалися з тексту? Наведіть 4-5 фактів, що вразили найбільше. Зробіть висновок про рівень життя робітників в УРСР.

…У злиднях скніли дорослі працівники, що їх мобілізовували на заводи і фабрики. Проте у звітах парткомів важко знайти бодай-які негативні відомості. Так, Харківський обком звітував ЦК ВКП(б) про належні умови, створені на заводах для робітників. Але вилучена цензурою НКДБ УРСР кореспонденція робітників заводів області свідчила зовсім про інше:

«Працюю на 75-му заводі, жити нам тут важко. У гуртожитку холодно, світло буває рідко, прати білизну ніде. Харчуємося в їдальні — один раз на день, грошей отримуємо 70-80 рублів на місяць… Не знаю, чи зможу я пережити цей важкий час»;

«…25 днів пройшло, як мене мобілізували з дому, до сьогоднішнього дня я ще ні разу не роздягався, не роззувався, білизна брудна, з'явилася вошивість від тривалого носіння брудного одягу. У лазні були ще в Дніпропетровську… Переносиш і голод, і холод. Якщо я витримаю, то ще поживу, а в таких умовах можна ні за що загинути…» (ХЕМЗ, РЗС);

«…живу погано, декаду буду жити без хліба, купувала чоботи і продала картку за декаду. Зараз без хліба і без грошей. Носити нічого немає, ні взуття, ні одягу…» (завод №75).

«…Життя моє дуже важке, у магазині продукти за картками не дають, хліб теж іноді по 2-3 дні не дають. Є вже пухлі люди, місцеві жителі виїжджають хто куди. Багато хлопці наші поїхали, але їх ловлять і віддають під суд. Я не знаю, що мені робити, кожного дня недоїдаю, а норму виробки потребують. Якщо норму не виконав, весь день не входить в

заробіток, і я вирішив краще не жити на білому світі, ніж так мучитися» (Горлівський р-н, шахта «Кондратьєвська»).

«...Зараз я працюю в м. Сталіно на шахті, живемо, як вільні, але така воля гірше неволі. Платять так, що не вистачає на мізерне харчування, а на стороні ніде не заробиш. На моїх очах багато товаришів уже богу душу віддали — картина страшна, дуже багато хлопців розбіглося, багатьох судять за крадіжку. Я зараз абсолютно не маю совісті, можу хліб з рук вирвати, і більше мені нічого не треба, а скільки нас тут таких нещасних» (Бянкін, м. Сталіно, шахта «Смолянка»).

Джерело: Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України

Прочитайте фрагмент джерела. Визначте основну думку кожного з уривків та виокремте історичні деталі (факти) з тексту документів. На основі джерела наведіть конкретні факти, які відображають суть матеріально-побутового становища селян. Які з фактів вразили вас найбільше? Чому?

З інформаційних вісток про становище на Житомирщині, укладених емісаром Крайового проводу ОУН ПЗУЗ на Сході Т. Березденем (псевдо Семен) (1949)

Населення по колгоспах живе дуже бідно, окрім того, що мало присадибної землі, з якої треба платити великі податки. Колгоспники з колгоспу на трудодні дістають дуже мало або нічого. Про погане соціяльне життя колгоспників можуть посвідчити такі факти:

В с. Медведеве (колгосп «П'ятирічка в чотири роки»), р-н Ємільчино, з 150 дворів. Колгосп має 15 пар коней, 140 голів рогатої худоби, 150 овець і 50 свиней. Колгосп, як населення каже, «багатий» (примітка: бо в інших колгоспах є менше). Колгоспники в 1948 р. отримували на трудодень по 300 г хліба і більше нічого. Тому що в цім колгоспі брак тяглової сили, а з Ємільчанської МТС дали для польових робіт навесні в 1949 р. тільки одного трактора, який поорав від ранку до півдня та й став на ремонт, що протягнувся цілий період весняних робіт. Ремонт проводився за рахунок колгоспу. Хоч бракує тієї тяглової сили, правління колгоспу по «плановій інструкції» з району заставило колгоспників копати поле мотиками на овес, ячмінь і просо (з оповіді колгоспника з цього села).

У с. Ковалі, р-н Коростень, колгосп налічує 140 дворів. У колгоспі є 3 пари коней і 30 голів рогатої худоби. Колгоспники в 1948 р. отримали

на трудодень по 100 грамів хліба. Від місяця березня 1949 р. 90 % колгоспників у цьому селі не мають хліба.

У с. Плещівка (колгосп XVII партз'їзду), р-н Коростень, колгоспники від 1944 р. включно по 1948 рік на трудодні з колгоспу не отримували нічого. Правління колгоспу говорило, що колгосп лишився ще винен державі, бо не перевиконав плану, а колгоспники можуть прожити з присадибної землі (говорив це голова колгоспу). Норма трудоднів на кожного колгоспника, яку мусить виробити в цьому колгоспі, така: на чоловіка — 250 трудоднів, а на жінку — 200. За те, що колгоспник не виробить норми трудоднів, його вивозять з цілою родиною. За те, що колгоспник не піде на роботу один день, відраховують у нього 5 трудоднів...

У кожному районі по селах є клуби. Переважно молодь, а навіть старші громадяни відвідують клуби майже кожного вечора. Особливо багато молоді і старших сходиться до клубу в суботу і неділю. Старші громадяни в клубі грають в шахи і читають газети, натомість молодь організовує танці. (У кожний клуб більшовики дали гармошку.) Газетами молодь цікавиться мало, за винятком середньошкільної. Щодо більшовицьких книжок, то молодь читає їх дуже мало (з оповіді юнака).

Церква є тільки по райцентрах і то не в кожнім. По селах трапляються дуже рідко. Населення до церкви ходить, але переважно старші громадяни, натомість молодь — рідше». (Літопис УПА. Том 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України).

Прочитайте фрагмент джерела. З'ясуйте, що визначало побут сільських мешканців УРСР у повоєнні часи. Чи доводилося чути спогади про життя в ті роки від старших родичів? Порівняйте їх з наведеними нижче спогадами.

Зі спогадів Валентини Борисенко

У 1950-х вже майже усі були в колгоспі. Колгоспники мали 60-80 соток присадибної землі. У селі велику площу, як переважно на Вінниччині, займали посіви цукрового буряка. Це була основна технічна культура. Пам'ятаю, як мама, не в силі вправитися зі своєю нормою, брала і нас з братом на копання тих буряків. Лопата загрузала в мокрій землі, руки мерзли, а у мами вони були такі порепані і чорні, що вже не схожі були на руки. Ввечері вона тихенько постогнувала, бо дуже боліли. За те пізно восени вона отримувала неповний мішок цукру.

Людей, як тоді говорили, «гонили на роботу» взимку на розкидання гною, ще на жнива, на тік до «машини», де провіювали зерно. Та маши-

на працювала цілодобово, траплялося, що посилали туди і учнів-старшокласників.

Колгоспникам важко було залишитися вдома, щоб обробити свою присадибну ділянку. Ґрунти тут переважно сірі родючі, де добре родять плодові дерева. Люди вирощували чимало полуниць, малини, але особливо багато фруктів. У домашньому господарстві були свині (одна або двоє на рік), корова, кури та різна дрібна живність. Рідше розводили гусей, качок, індиків. У кількох родинах була ще й пасіка…

Сухофрукти становили основну статтю прибутку майже кожного селянина. Цей промисел, досить трудомісткий, був основним ще в XIX ст., але він продовжувався і за колгоспного часу. Оскільки на трудодні майже нічого не платили, то колгоспники мали додатковий прибуток із садівництва. Тому вони вціліли навіть тоді, коли кожне дерево обкладалося податками.

Старі довоєнні хати під стріхою нещадно протікали, осувалися, і потрібно було братися до нового будівництва. Будівельні матеріали, як цегла, дерево, залізо чи шифер для покриття, були дорогими і дефіцитними. Рідко кому вдавалося привезти їх із Росії, продавши там сухофрукти. Уже тоді входили в лексику такі поняття, як десь «дістати». Як правило це «діставання» відбувалося по спекулятивній ціні і було недоступне більшості колгоспників. Певними пільгами могло користуватися лише сільське начальство. Тоді люди використовували старе дерево з розібраних будівель, частково доповнивши його новим матеріалом.

Осінньо-зимовий одяг був однаковим для чоловіків і жінок — ватяна куфайка. Жінки на свято мали короткі пальта «сачки» з сукна. Поверх них одягали великі картаті вовняні хустки ще довоєнних запасів. Кожухи, хоч у декого ще були у скринях, майже не носили.

Їжа повсякденна і святкова подолян була переважно традиційною, хоч з'являлися і нові страви. У раціоні харчування селянської родини переважала борошняна та молочна їжа. М'яса і риби споживали мало, переважно на свята. Готували їжу в печі, але вже використовували керосиновий примус, який був далеко не в кожній родині. Готували також вареники, найчастіше з підсоленим сиром, які заправляли підсмаженим з цибулею салом. Не часто подавали на снідання «смаженю» на салі (яєчню).

З продуктів купляли переважно хліб. Рибні консерви купляли у випадках різних оказій. У селян на куповані продукти не було грошей.

Але варто зауважити, що наявність на присадибних ділянках значної кількості полуниці, малини, вишень, ранніх сортів яблук і груш давала

можливість жителям с. Хижинці мати завжди свіжу копійчину. Гроші ці були невеликими. Їх витрачали на купівлю хліба, цвяхів, різного домашнього начиння, на посуд, який був великим дефіцитом» (В. Борисенко «Повсякдення мешканців подільського села 1950-1960-х років (на прикладі села Хижинець Вінницької області)» // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015).

Роздивіться фотографії. Які деталі на фото свідчать про рівень добробуту цих людей? Про які почуття і настрої говорять їхні обличчя, постаті й жести? Які з фотографій мають пропагандистський характер? У чому це виявляється? Які почуття ви відчуваєте до зображених людей?

1. 2. 3.

1. Житомирські колгоспниці на відкритті Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Москва. 1952 р.
2. Колгоспниці колгоспу ім. В. Леніна розвантажують хліб на пункті заготзерна. Бровари, Київська обл. 1946 р.
3. Політвиховна година в колгоспі ім. Сталіна на Львівщині. 1949 р.

УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1956—1964)

Ознайомтеся з спогадами Андрія Сахарова та Дмитра Шепілова про Микиту Хрущова. Поміркуйте, чому, аналізуючи результати політичної діяльності М. Хрущова, А. Сахаров усе-таки наголошує на досягненнях цього радянського вождя. У чому полягає непересічність постаті М. Хрущова? Що варто вважати його найбільшим досягненням як державного діяча? Чому недостатня освіта не перешкодила М. Хрущову в партійній кар'єрі?

Документ 1. Із спогадів Андрія Сахарова, радянського фізика, одного з винахідників водневої бомби, згодом правозахисника

Хрущов з однаковою енергією та завзяттям утілював і свої правильні, і помилкові ідеї; таких у нього було теж більш ніж достатньо. Почавши з потрібних країні реформ, з історичної промови на XX з'їзді, що завдала удару по сталінізму, з визволення політв'язнів — тих, які ще залишили-

ся живі в надрах ГУЛАГу, Хрущов не зміг знайти собі опору в країні, не був достатньо послідовний і передбачливий. Йому просто не вистачило сил і знань, щоб повністю відірватися від всіх тих догм, які були основою його діяльності раніше, коли він був «улюбленцем» Сталіна і виконавцем його злочинної волі. Але від багатьох догм Хрущов відійшов; саме це, разом з природним розумом і бажанням опинитися на висоті становища, — джерело його заслуг, які переважують, як я вважаю, на терезах історії його помилки і навіть злочини. Друга половина періоду його влади, однак, більше рясніє помилками і авантюрами. Тут позначилися брак мудрих та істинно доброзичливих радників, втрата почуття реальності за видимості необмеженої влади... Все ж те, що Хрущов вийшов з Карибської кризи, показує істинний масштаб його особистості — хоча він же і загнав світ у цей небезпечний «кут».

Документ 2. Зі спогадів секретаря ЦК КПРС Дмитра Шепілова

Микита Сергійович залишив мене у моєму кабінеті, де я два з половиною дні сидів і писав (ідеться про доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. — Авт.). Так ось, я написав текст на аркушах паперу. Рукопис віддав Хрущову, а сам поїхав на з'їзд. Коли він потім читав доповідь, я чув у ній свої цілі абзаци. Однак текст хтось перелопатив. Хто зробив остаточний варіант? Сам Хрущов?.. Тоді це були б диктовки, бо Микита Сергійович сам ніколи не писав: у нього були труднощі з орфографією, і він це знав. Я бачив усього один напис на документі у такому варіанті: «Азнакомица»...

Прочитайте фрагмент з доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. Які факти свідчать про особисту відповідальність Сталіна за масові репресії? Чому в доповіді акцентовано на хворобливій недовірливості й підозріливості вождя? Як ви можете пояснити той факт, що чимало партійних осередків сприйняли текст доповіді як наклеп на радянську владу?

З доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС «Про культ особи та його наслідки» (25 лютого 1956 р.)

...Свавілля Сталіна стосовно партії, її Центрального Комітету особливо виявилося після XVII з'їзду партії, який відбувся 1934 р....Комісія ознайомилася з великою кількістю матеріалів в архівах НКВС, з іншими документами і виявила численні факти фальсифікованих справ проти комуністів, неправдивих звинувачень, кричущих порушень соціалістичної законності, внаслідок чого загинули невинні люди. Виявляється, що багато партійних, радянських, господарських працівників, яких оголосили в 1937-1938 рр. «ворогами», насправді ніколи ворогами, шпигунами,

шкідниками і т. ін. не були, що вони, по суті, завжди лишалися чесними комуністами, але були обмовлені, а іноді, не витримавши звірячих тортур, самі зводили на себе наклеп (під диктовку слідчих-фальсифікаторів) у всіляких тяжких і неймовірних звинуваченнях. Встановлено, що зі 139 членів і кандидатів у члени Центрального Комітету, обраних на XVII з'їзді партії, було заарештовано і розстріляно (переважно у 1937-1938 рр.) 98 осіб, тобто 70 відсотків.

…Це відбулося внаслідок зловживання владою з боку Сталіна, який почав застосовувати масовий терор проти кадрів партії….Склалася порочна практика, коли в НКВС складалися списки людей, справи яких підлягали розгляду на Військовій Колегії, і їм заздалегідь визначалася міра покарання. Ці списки передавалися Єжовим особисто Сталіну для санкціонування пропонованих мір покарання. В 1937-1938 рр. Сталіну було направлено 383 таких списки на багато тисяч партійних, комсомольських, військових і господарських працівників і було отримано санкцію… Сталін був людиною дуже недовірливою, з хворобливою підозріливістю… Хвороблива підозріливість призвела його до огульної недовіри, у тому числі й стосовно видатних діячів партії, яких він знав багато років… Маючи необмежену владу, він припускався жорстокого свавілля, пригнічував людину морально і фізично…

Прочитайте фрагмент історичного джерела та фотографії. З'ясуйте, у яких умовах перебували ув'язнені в Норильтаборі..

Зі спогадів політув'язненої Оксани Юрчук

Був дуже суворий режим, украй важка праця і нестерпні умови проживання. Нас розмістили на тому місці, де згодом виріс Норильськ, жили в палатках. Вночі волосся примерзало до брезенту. Одягали в недоноски з фронту. На військовій одежі були дірки від куль та осколків, засохла кров. Загризали воші. Не вистачало води. Її добували зі снігу. Їсти давали два рази на день. З житньої муки варили рідку баланду, до якої додавали гнилу кільку. Хліба отримували мізерну кількість, і то з якимись домішками. На нас страшно було дивитися.

Робота каторжна, працювали в кар'єрах по 12 годин, жінкам доводили ту саму норму виробітку, що й чоловікам. Дозволялося писати додому тільки два листи на рік. Нашим здоров'ям ніхто не цікавився, натомість на кожному кроці — зневага, нещасні випадки. Люди божеволіли. Про те все тяжко забути, не кожна каторжанка могла знести такі умови.

1. 2.

1. Зразки табірного одягу ув'язнених жінок. З експозиції Музею визвольної боротьби України у Львові
2. Жінки-політв'язні на роботі в копальнях

3. 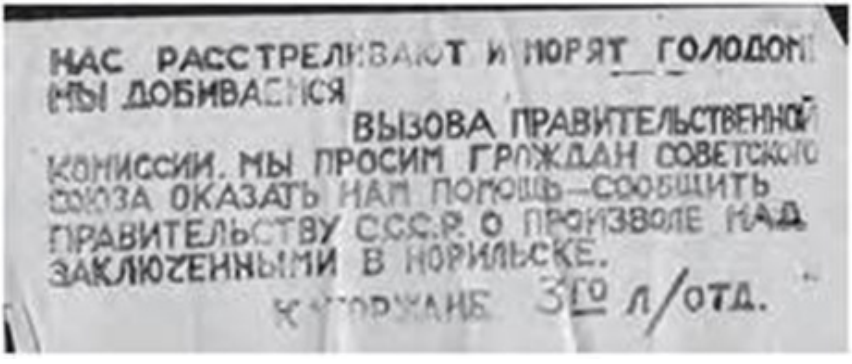

3. Листівка Норильського повстання

Ознайомтеся з текстом «Указу Президії Верховної Ради УРСР про перехід Кримської області зі складу РРФСР до УССР» від 19 лютого 1954 року. Якими причинами керувалося радянське керівництво передаючи Кримську область до складу УРСР?

Указ Президії Верховної Ради УРСР про перехід Кримської області зі складу РРФСР до УССР

19 лютого 1954 р.

Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передання Кримської області зі складу

Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Голова Президії Верховної Ради СРСР — К. Ворошилов.
Секретар Президії Верховної Ради СРСР — М. Пегов.
Москва, Кремль. 19 лютого 1954 р.

(Радянська Україна. — 1954. — 27 лютого; Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик. — 1954. — №4. — С. 147.)

Прочитайте фрагменти джерел. Чи може офіційний документ вищого компартійно-радянського керівництва УРСР слугувати підставою для об'єктивної оцінки економічної та соціальної сфер у Криму? Відповідь обґрунтуйте. Чому входження Криму до складу УРСР зумовило швидкий економічний прогрес Кримської області?

Документ 1. З листа голови Ради Міністрів УРСР Н. Кальченка і першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка Раді Міністрів СРСР та ЦК КПРС від 7 квітня 1954 р.

Центральний Комітет КП України і Рада Міністрів Української РСР, розібравшись зі становищем в Кримській області, вважають, що для більш швидкого відновлення і розвитку сільського господарства, міст і курортів Криму необхідно проведення додаткових, спеціальних заходів.

...Передбачається значне розширення посіву овочевих культур, закладка нових садів, виноградників і ягідників, проведення низки заходів щодо істотного збільшення врожайності всіх сільськогосподарських культур і підвищення продуктивності тваринництва. Передбачаються заходи з будівництва і оснащення МТС і радгоспів новою технікою, підвищення рівня механізації обробки садів і виноградників, овочевих і технічних культур, а також намічені роботи з водогосподарського і колгоспного будівництва. З метою заселення Криму проект передбачає додаткове переселення до Кримської області в 1954-1958 рр. 17,8 тис. сімей колгоспників. Передбачено роботи з будівництва оздоровниць і благоустрою курортів з таким розрахунком, щоб у найближчі 3-4 роки довести кількість санаторних ліжок до 33,3 тис. з обслуговуванням 400 тис. осіб на рік. У містах Криму намічені подальші роботи з будівництва житла, поліпшення водопостачання та комунально-побутового обслуговування трудящих. Передбачається відновлення портів і будівництво морських вокзалів у Ялті та Феодосії, а також будівництво портових пунктів у курортних місцевостях Південного берега Криму.

Документ 2.
З виступу службовця Держплану УРСР Шкуратова

Указ Президії Верховної Ради про передачу Кримської області до складу УРСР є актом виявлення традиційної великої дружби між радянським і українським народами, актом високого довір'я до українського народу… Природні умови Кримської області ідентичні з природними умовами Півдня України і тому всі основні заходи з підвищення і дальшого розвитку сільського господарства в Кримській області будуть з'єднані із заходами, які розробляються по південних областях України. Багато спільного буде в проведенні наукових і дослідних робіт в області з науковими закладами інших південних областей України.

Розгляньте наведені нижче фотографії. Яка подія відображена на них? Поміркуйте, з якою метою радянська влад влаштувала такі помпезні святкування такої події?

Демонстрації в Києві та Горлівці (Донецька обл.) з нагоди 300-річчя «возз'єднання». 1954 р.

Прочитайте фрагмент з програми КПРС (1961). На вашу думку, чи реальними були ці плани? Свою думку обґрунтуйте.

У найближче десятиліття (1961-1970) Радянський Союз, створюючи матеріально-технічну базу комунізму, перевищить за виробництвом продукції на душу населення найбільш потужну і багату країну капіталізму — США… Усім буде забезпечений матеріальний достаток; всі колгоспи і радгоспи перетворяться на високопродуктивні і

високодохідні господарства; в основному будуть задоволені потреби радянських людей у впорядкованому житлі… У підсумку другого десятиліття буде створена матеріально-технічна база комунізму, що забезпечує надлишок матеріальних і культурних благ для всього населення; радянське суспільство впритул підійде до здійснення принципу розподілу за потребами, відбудеться поступовий перехід до єдиної загальнонародної власності. Таким чином, у СРСР буде в основному побудоване комуністичне суспільство.

Проаналізуйте наведені нижче радянські плакати. Визначте, які світоглядні ідеали доби в них утілено. Що символізують постать Хрущова на першому плакаті та постаті пересічних громадян на другому? З якою метою, на вашу думку, створено плакати?

Які особливості суспільно-політичного життя доби «відлиги» висміяно в тогочасних анекдотах?

1. «На XX з'їзді М. Хрущов виступає з доповіддю, описуючи злочини Сталіна. Раптом хтось вигукує із залу:
   – А чому ж ви мовчали?
   Зупинившись, Хрущов звертається до залу:
   – Хто це сказав?

У відповідь мовчання. Хрущов знову:

– То хто це сказав?

Знову мовчання. Тоді Хрущов, показуючи рукою в зал:

– Мовчите?! Ось так і ми мовчали!»

2. «Їде Хрущов автострадою. За ним женуться гангстери. Він написав записку й викинув її у вікно. Гангстери повтікали.

– Що ви таке написали? — запитує водій.

– Написав, що ця дорога веде до комунізму, — відповів Хрущов».

Розгляньте наведені нижче світлини. Як вони характеризують розвиток транспорту в УРСР в 1950-60-ті роки?

1.
2.
3.

1. ЗАЗ-965А, створений 1960 р. У народі цю модель «Запорожця» називають «горбатий» (сходив з конвеєра в 1960-1969 рр.). Прототипом для нього слугувала модель Fiat 600 1956 р.
2. Масове виробництво автобуса ЛАЗ 695 почалося у 1956 р. і тривало 46 років — так довго не випускали серійно жодну іншу модель автобусів
2. Тепловоз серії ТЕ3 №2068, побудований на Ворошиловградському (Луганському) тепловозобудівному заводі. Тепловоз ТЕ3 став наймасовішою серією в мережі радянських залізниць.

4.
5.

4. Перші пасажири Київського метрополітену. 1960 р.
5. Спускання на воду судна, побудованого на Миколаївському суднобудівному заводі. 1964 р.

6.

6. Складальний цех Київського авіаційного заводу. 1965 р.

Роздивіться фотографію. З якою метою влада ініціювала такі заходи? Про що свідчить одностайність у голосуванні? Які висновки можна зробити на підставі фотодокумента про рівень життя селян на початку 1960-х рр.?

Селяни колгоспу «Червоний хлібороб» на Київщині схвалюють виступ М. Хрущова на 15-й сесії Генеральної Асамблеї ООН. 1960 р.

Прочитайте уривок із промови М. Хрущова на нараді передовиків сільського господарства 2 березня 1961 року. Яку мету переслідував Микита Хрущов проголошуючи кукурудзу найважливішою культурою?

Із промови М. Хрущова на нараді передовиків сільського господарства 2 березня 1961 року

Кукурудза, я б сказав, найважливіша культура. Чому я так кажу? Через кукурудзу лежить шлях до збільшення виробництва м'яса і молока, значить, підвищення матеріального добробуту народу. Той, хто оволодіє кукурудзою, той зможе досягти гарних успіхів у піднесенні виробництва. Той, хто посідатиме щодо цієї культури консервативну позицію, може бути викинутий життям із сідла. (Оплески.) (Радянська Україна. — 1961. — 7 березня.)

Розгляньте наведені нижче карикатури. Яку ідею вони втілюють? З якою метою було створено кожну з карикатур? Свою думку аргументуйте.

1.

2.

Карикатури з журналу «Перець», 1957 р.

Текст до карикатур: 1. «Нема такої культури, яка могла б рівнятися з кукурудзою. Тому і звуть кукурудзу королевою ланів». «Королева ланів і двір її величності». 2. «Кукурудза в наших краях погано росте. Кукурудза в нас не вистигає. Кукурудза — культура не для нас». «Не прикриєшся».

Роздивіться карикатури з журналу «Перець» за 1955-56 рр. Яким явищам в розвитку сільського господарства їх присвячено? Що викривають карикатуристи?

1.

2.

«Перець». 1955-1956 рр.

Текст до карикатур: 1. Снігозбиральний комбайн (системи Недбайлівської МТС) (1956). 2. «Чия б корова ревла, аби моя сита була…» (1955).

Які особливості життя доби «відлиги» висміяно в тогочасних анекдотах?

1. «Радянські футболісти виграли Олімпійські ігри, коли Микита Сергійович пообіцяв засіяти останнє футбольне поле кукурудзою».
2. «За Леніна було як у метро: один веде, всюди темрява, попереду світло; за Сталіна було як у трамваї: один веде, половина сидить, інша

половина тремтить; а за Хрущова — як у літаку: один веде, а всіх нудить і нікуди дітися!»

3. «Ви вже запаслися милом і пральним порошком?
   – Ні, а що?
   – Ну як же, адже Хрущов тепер взявся за хімію!»
4. «Хрущову ставлять запитання:
   – Микито Сергійовичу, правда, що за комунізму продукти будемо замовляти по телефону?
   – Правда, тільки видавати їх будуть по телевізору».

Прочитайте фрагменти історичних джерел. Чому, на вашу думку, автор документа 1 для характеристики шістдесятництва наводить саме таку послідовність ознак? Як у документі 2 витлумачено термін «шістдесятництво»? На чому в цьому визначенні наголошує автор? Чому?

Документ № 1. З праці «Блудні сини України» Євгена Сверстюка

Шістдесятники — велике явище другої половини XX ст., дивне своєю появою в непевну пору «відлиги» і стоїчним протистоянням неосталінізму та живучою енергією в пору лібералізації….Серед ознак шістдесятників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і єднає. Другою ознакою, отже, я б назвав шукання правди і чесної позиції. В самому шуканні вже є неприйняття і опір. Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді — за шукання істини замість ідеї, спущеної зверху для оспівування. Як третю ознаку я б виділив неприйняття, опір, протистояння офіціальній літературі і всьому апаратові будівничих казарм.

Документ № 2. Зі спогадів Івана Дзюби

Термін «шістдесятники» спершу стосувався тих представників нового покоління, які стали в більш чи менш виражену опозицію до рутинного стану речей, до панівних поглядів і шукали нових шляхів у мистецтві та правдивого розуміння суспільних проблем, не зупиняючись перед критикою політичного режиму. Поняття «шістдесятник», «шістдесятництво» асоціювалися з певним еталоном громадянської сміливості, інтелектуальної незалежності й етичної відповідальності…

Шістдесятники, згодом дисиденти: Іван Гель, Василь Стус та Іван Світличний

Про які риси вдачі Л. Лук'яненка свідчить уривок із спогадів Раїси Руденко. У чому дисидентка вбачає вияв героїзму?

Я познайомилася з Левком Григоровичем після арешту чоловіка Миколи Руденка. Я підпільно працювала секретарем Української Гельсінської групи. І мене вразило: він щойно відсидів 15 років, був засуджений до розстрілу, більше від місяця перебував у камері смертників, ще не від'ївся домашньої їжі, не прижився на волі, але, почувши про Українську Гельсінську групу, вже за кілька хвилин вирішив приєднатися до неї. Він дуже добре знав, що за це буде наступний арешт. Він тоді був такий піднесений, що в країні створили легальну групу! Уявляєте, наскільки це був мужній і самовідданий чоловік, наскільки він мріяв про незалежну Україну. Він приєднався до УГГ — і знову отримав 15 років ще суворішого режиму. Але він стійко тримався в усі роки. І я можу сказати, що він — взірець навіть для нас, дисидентів. Він ніколи не жалівся, був таким спокійним, так по-філософськи на все дивився. Сприймав це так, ніби по-іншому людина не може себе поводити. Йому було абсолютно незрозумілим, як можна розкаятися чи просити помилування. Для нього це було неприйнятно. Він був справжнім героєм.

Прочитайте фрагмент із спогадів Левка Лук'яненка. За яку діяльність членів підпільної партії під назвою Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)? Поміркуйте, чому покарання було занадто жорстоким?

Зі спогадів Л. Лук'яненка

За півроку в Радехівському районі дійшов порозуміння зі Степаном Віруном та Василем Луцьківим про створення підпільної партії під назвою Українська робітничо-селянська спілка (УРСС). Для географічного розширення УРСС в середині 1959 року перейшов до Глинянського району. Написав програму УРСС. Щоб усунутися від партійної роботи і мати більше вільного часу, перевівся з райкому партії до адвокатури і дійшов порозуміння з адвокатом Іваном Кандибою та інженером-землевпорядником Олександром Любовичем зі Львова.

Для розширення географії УРСС Кандиба перевівся до адвокатури м. Перемишляни. 7.11.1960 р. у Львові І. Кандиба, С. Вірун, В. Луцьків, Ващук і я відбули першу фундаторську зустріч, обговорили програму і через її гострість вирішили її знищити і доручили мені написати до наступної зустрічі, що мала відбутися 22.01.1961 р., іншу програму, м'якшу.

Я написав проект нової програми, що в слідчих матеріалах пройшла під назвою «Нотатки». 20 і 21 січня у справі УРСС арештували

Івана Кандибу, Степана Віруна, Олександра Любовича, Василя Луцьківа і мене, а трохи згодом Івана Кіпіша та Йосипа Боровницького.

У травні 1961 р. Львівський обласний суд засудив мене до страти, Кандибу до 15 років, Віруна до 11 років, Луцькова, Любовича, Кіпіша і Боровницького до 10 років ув'язнення кожного. Позаяк перший проект програми не знищили, КДБ і суд усе звинувачення побудували на цьому першому проекті програми УРСС. Верховний Суд УРСР замінив мені страту на 15 років ув'язнення, а Кіпішу і Боровницькому замість десятьох присудив по сім років ув'язнення.

Л. Лук'яненко та І. Кандиба. 1976 р.

Ознайомтеся з уривком джерела. Як, за спогадами Л. Танюка, Клуб творчої молоді «Сучасник» перетворився на осередок українського культурного життя?

Зі щоденникових записів Леся Танюка

Якось одного чудового дня сиділи ми у великій залі інституту, осіб п'ятдесят-шістдесят, аж раптом відчиняються двері й заходить великий гурт екстравагантних молодих людей: художники! Привела їх Алла Горська. Висока, коси хвилями, білий светр, сині брюки спортивного крою. Дуже голосна, життєрадісна — умить усе переінакшила, і за кілька хвилин ми вже говорили про необхідність розвивати мистецтво української театральної афіші, про повернення до джерел і традицій, про необхідність рівнятися на самих себе, на Бойчука і Курбаса, бути гідними наших поетів (всі ті, хто розстріляний), які вже тоді звучали. Власне, з цього приходу і почався справжній Клуб творчої молоді. Художники-нонконформісти принесли із собою дух активного бунту, заперечення старих догматів і форм. А було їх у малярській секції, яку очолила Алла, досить багато, понад двісті чоловік! У клубі вирували пристрасті, — вечори, дискусії, поїздки Україною з метою вивчення і збереження пам'яток архітектури, театральні вистави, розробки десятків проектів…

Потім почалася навала «кіношників», протоптали стежки до Клубу молоді поети, прозаїки, журналісти, історики, актори київських театрів, комсомольські та партійні працівники. І саме завдяки численній перевазі

загону художників набула практичного сенсу основна ідея Клубу творчої молоді — об'єднати молоді творчі сили Києва, вирвати з-під влади. З березня — квітня 1960 р. Клуб заявив себе по всіх усюдах… Алла була душею Клубу, його мотором та організатором».

Ознайомтеся з уривком із спогадів Михайлини Коцюбинської. Завдяки яким якостям І. Світличний став душею осередку шістдесятників? Чому повернення вилучених з історії української літератури імен, переклади українською вершинних зразків європейської літератури, інтелектуальні розмови і були справжнім виявом патріотизму? У чому саме партноменклатура вбачала в такій діяльності небезпеку для системи?

Невеличке помешкання Івана Світличного в Києві на Уманській, 35 стало осередком інтенсивного духовного життя, неофіційним Клубом творчої молоді. Тут почували себе як удома Василь Симоненко й Іван Драч, Опанас Заливаха й Алла Горська, Іван Дзюба і Юрій Бадзьо, Галина Севрук і Василь Стус, Ігор Калинець і Василь Голобородько. Тут ми відкривали для себе Плужника, Антонича, Зерова.

Тут вітали кожен паросток нонконформістського українського мистецтва. Тут знайшов свій духовний дім Василь Симоненко — Світличний був його першим критиком і порадником, пускав у світ його «захалявні» твори… Тут, у цій хаті, записувався на плівку Симоненків «Злодій» та інші поезії, завдяки чому його голос зберігся для нащадків. Тут усі вони знаходили теплу усмішку, підбадьорливе слово, життєдайний духовний (та й не лише духовний!) харч, невибагливу, але безвідмовну ночівлю. Тут було зібрано практично все, що видавали в той час, — книжки, здавалося, от-от витіснять господарів із хати. Та вільне крісло для душевної розмови знаходилося завжди. Тож в історії української культури значення цих по-житейському надто скромних, якщо не сказати вбогих за сучасними стандартами, але духовно багатих пенатів важко переоцінити…

Не володіючи ораторським хистом, Світличний якось непомітно й ненав'язливо опинявся в центрі кожної культурної акції. Сам читав, здається, все варте уваги і прилучав до цього інших. Пізніше у відкритому *листі* Миколі Бажанові з табору писав, що ця нестримність читацьких інтересів була чи не найголовнішим «криміналом», за який його було засуджено. Був носієм небезпечного знання. Те, що відкривалося йому, умів зробити надбанням інших.

У своїй передмові до збірки «Серце для куль і для рим» Іван Дзюба зауважив, що Світличний ішов до українського патріотизму не так від національного сантименту та емоцій, як від загальнолюдських гуманістичних понять і цінностей. Поділяю цю думку. Йванова «українськість»

була якась спокійно-самозрозуміла, без декларацій. Перекладати українською Ронсара чи Бодлера — це й було ділове утвердження багатющих можливостей української мови без захоплення її «солов'їністю». Патріотизм не як гасло, а як робота, як дихання.

Ознайомтеся з уривком зі щоденникових записів Леся Танюка. Чому після офіційного подання «Меморандуму» ініціатори акції відчули на собі тиск? Як це характеризує тогочасне суспільно-політичне життя? Чи можна твердити, що поява дисидентського руху була неминучою за таких обставин?

...Восени 1962 р. ми - А. Горська, В. Симоненко і я — були призначені від київського клубу творчої молоді до складу комісії, яка розслідувала злочини сталінського періоду порушення законності. Очевидці й реабілітовані, що поверталися з таборів, вивели нас на можливе місце єжовських та беріївських розстрілів. Це ліс навпроти селища Биківня під Києвом, де ми справді знайшли ці жахливі сліди — вимиті з ґрунту черепи, простріляні кулями. Серед них і дитячі, кістяки, рештки одягу. Представники районної влади, до якої ми звернулись за роз'ясненнями, заборонили нам «у це лізти», бо тут, мовляв, стояв німецький концтабір.

Це неправда. Це розстріли радянського періоду. Концтабір був у Дарниці. А там, у Биківні, німецьких поховань і розстрілів не було. Це засвідчили старожили. Вони ж і підтвердили, що німці, увійшовши до Києва, відразу влаштували тут «показові» розкопи за участі міжнародних представників Червоного Хреста, щоб задемонструвати «звірства більшовиків». Про це було і в газетах періоду окупації. Існує документальне підтвердження цього і в закордонних виданнях, звичайно, з антирадянською скерованістю... Неупереджена ексгумація здатна підтвердити чи заперечити дані, зібрані нами й передані до Київського міськвиконкому як офіційний «Меморандум» Клубу творчої молоді... Відразу ж після того «Меморандуму» на кожного з нас трьох, які його підписали, почався тиск, який межував з кримінальним.

Ознайомтеся з уривком з джерела. У чому Галина Севрук вбачала значення київського Клубу творчої молоді «Сучасник» для поширення ідей шістдесятництва? Чому вона характеризує період «хрущовської відлиги» як облуду?

Зі спогадів Галини Севрук

У той час КТМ став і тривалий час був Академією духовності, пізнання і практичної діяльності серед загальної атмосфери задухи сталінського режиму. Передувала виникненню Клубу «хрущовська відлига».

Лише ця подія створила умови, коли стало можливим говорити те, про що ми звикли мовчати. І хоча це також була облуда, та все ж вона мала форму лібералізму. Поверталися в'язні, розпочалась реабілітація. Мені раптом розкрились очі: як можна бути художником України і не знати української мови, літератури, історії, мистецтва. Я знала, що ці дисципліни у вищих закладах інститутів та в школах не викладались. Шоковий стан опанував суспільством. Більша частина не хотіла перевчатися, легше було залишатись на звичних позиціях. А я вже не могла і не хотіла, я вже бігла вперед, спотикаючись і падаючи ледве не на кожному кроці. Постійні баталії вдома, на роботі і на вулиці. Я перейшла на жахливий суржик. Наді мною сміялись, та я вперто не відступала.

Іван Світличний (по-справжньому світла людина) весь час підтримував мене і як людину, і як митця. КТМ нас об'єднав, але й поза Клубом ми спілкувалися, радились, навчались. 60-ті роки вважаю найпрекраснішими, найчарівнішими і найбільш творчими роками цілого життя. Була тоді постійно щаслива, ніби купалась у сонячному промінні. Я не ходила, а літала, окрилена потужною високою духовністю Івана Світличного. Він відкрив для мене нове життя, нові дороги в мистецтві. І не тільки для мене. Біля Івана постійно роїлись поети, письменники, художники. Ми озирнулись навколо і побачили тверезими очима те болото і багно, у якому бездумно і безініціативно перебували весь час по війні. Повсякденно було живе спілкування, творча думка гуртувала.

Ми робили вечори політв'язнів (вечір Курбаса, Куліша), ми створили «Вертеп» і з колядками ходили на Різдво до наших однодумців, друзів, і не тільки до них.

Вечір Івана Франка, що ми його організували в одній з університетських аудиторій, особливо запам'ятався, бо після закінчення вечора хтось організував смолоскипи, які запалили, і, співаючи українських пісень, рушили всім гуртом до пам'ятника Іванові Франку. Вулиці були вже темні, і тільки наша жива і світла колона лякала перехожих, що, як щури, тікали від нас. Дух сталінізму ще довго димовою завісою застилатиме очі пересічного громадянина.

А ми тим часом дістались пам'ятника І. Франка і вже там влаштували справжній концерт. Тоді ще нас не розганяли — не мали вказівки.

1963-1965 роки. М. Ю. Брайчевський розпочав у Спілці художників читати лекції з історії України для вільної аудиторії (поки що 2-3 лекції). Читав українською мовою. Приміщення не могло вмістити всіх бажаючих. Пізніше Спілка заборонила ці лекції. Поступово на нас почали тиснути вищі інстанції, забирали приміщення, забороняли вечори. Ми

відступали поволі. Переходили здебільшого на приватний спосіб спілкування. «Хрущовська відлига» закінчувалась.

Нами зацікавився КДБ. Викликали, допитували. Особливо їх нервувала Алла Горська. Дочка директора кіностудії імені Олександра Довженка мала б бути лояльною до КДБ, натомість вона тримала себе з ними зухвало і незалежно. Також російськомовна, як і я, Алла була жертовно безоглядна. Аби навчитись української мови, я влаштувала у своїй майстерні уроки мови. Викладала

Надія Світлична — прекрасна вчителька, добра і вірна подруга. Алла, я та Люда Семикіна ходили вечорами на уроки і, як школярки, писали диктанти. Загалом це тріо — Алла, Люда і я — проявило себе досить гучно кілька разів. Були співавторами вітража, по якому славнозвісний ректор Київського університету академік Швєц (так він називав себе) топтався власними ногами — у злобі й переляку. Топтався по вже розбитому, розкиданому і знищеному вітражу…

Використовуючи різні види джерел підготуйте біографічну довідку про зображених на фото діячів. Яким був їх внесок в розвиток української науки? Укладіть схему у формі куща асоціацій, присвячену видатним українським ученим.

1. 2. 3. 4. 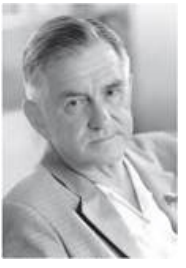

1. Сергій Корольов (1906-1966)
2. Борис Патон (1918-2020)
3. Віктор Глушков (1923-1982)
4. Олег Антонов (1906-1984)

Розгляньте карикатури журналу «Перець» 1960-х років. Які явища в розвитку тогочасної освіти на них засвідчені? Як на другій карикатурі викрито демагогічний характер гасла про «зв'язок школи з життям»? Що, на вашу думку, перешкоджало втілити його в життя?

1.

2.

1. Зустріч у МТС. Текст до карикатури: «У Ново-Георгіївському училищі механізації сільського господарства (Кіровоградська область) немає ні тракторів для практичних занять, ні підручників по трактору «ХТЗ-7».

– Дозвольте з вами познайомитись, товаришу трактор. Я так багато хорошого чув про вас в училищі!»

2. Текст до карикатури: «Кілька років точаться дискусії про перевантаження учнів середніх шкіл, а віз і нині там. Кінь: Та я вам що - учень середньої школи? Їй-богу, я стільки не потягну!»

1. На основі ілюстрацій та джерел охарактеризуйте творчість Алли Горської. Яким було ставлення радянської влади до її творів? Поміркуйте, чому?

1.

1. Робота Алли Горської, Віктора Зарецького та Володимира Смирнова — ескіз мозаїки «Стяг перемоги»

2. 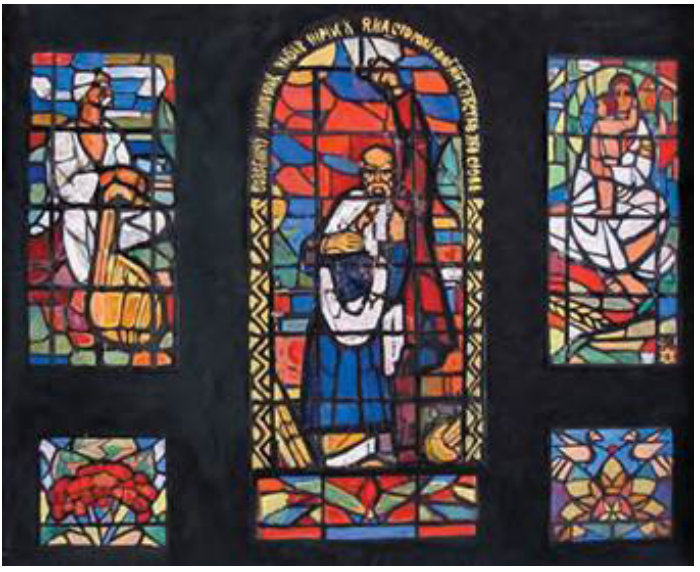

2. А. Горська, О. Заливаха, Г. Зубченко, Л. Семикіна, Г. Севрук. Вітраж «Шевченко. Мати» для вестибюля червоного корпусу Київського державного університету ім. Т. Шевченка (за ескізом). 1964 р.

3. 4.

3. Алла Горська. Портрет Івана Світличного. 1965 р.
4. Алла Горська. Портрет В. Симоненка. 1964 р.

Документ 1.
Зі спогадів М. Коцюбинської

...Інший епізод, пов'язаний з Аллою Горською, стосується знищення вітража, співавтором якого вона була. Вітраж було створено у вестибюлі Київського університету, на ньому зображено Шевченка, який підтримував своїм плечем жінку (символ України). На вітражі слова: «Чи буде суд, чи буде кара...». Вийшло так, що я була єдиною особою, яка бачила цей вітраж в усій красі відразу ж після його завершення. А було це так. Я жила недалеко від університету. Десь опівночі телефонний дзвінок від чоловіка Алли Горської Віктора Зарецького: «Ми закінчили вітраж, приходь, подивишся». Я побігла серед ночі.

Отак я й побачила цей вітраж — закінченим і підсвіченим. Він справив на мене велике враження. Ми попрощалися, домовляючись про зустріч наступного дня о четвертій годині на урочистому відкритті. Наступного дня я прийшла на четверту годину в університет, але вітража вже не було. З огляду на те, що складалося таке враження, начебто Шевченко сидить за ґратами (техніка вітража вимагала, аби спеціальна конструкція підтримувала всі складові елементи), ректор університету Швець розбив його власноручно. Усі мої друзі були приголомшені: Люда Семикіна плакала, Віктор Зарецький і Панас Заливаха стояли бліді, а Алла оніміла. За весь день вона не вимовила й слова.

Документ 2.
Із рішення бюро Спілки художників України, 1964)

...Вітраж дає грубо спотворений, архаїзований в дусі середньовічної ікони, образ Т. Г. Шевченка, який нічого спільного не має з образом великого революціонера-демократа, якого гаряче любить український народ і народи всього світу. У такому ж іконописному дусі витриманий в ескізі образ Катерини, який є нічим іншим, як стилізованим зображенням богоматері... В образах вітража немає й найменшої спроби показати Шевченка радянського світогляду. Образи, що створені художниками, навмисно повертають у далеке минуле. В результаті всього цього художники створили твір, глибоко чужий принципам соціалістичного реалізму...

УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (1965—1984)

Роздивіться карикатури, опубліковані в закордонних виданнях. Зважаючи на особисті якості М. Хрущова, висловіть припущення, як події та явища, що їх висміяв карикатурист, сприяли усуненню керівника СРСР від влади.

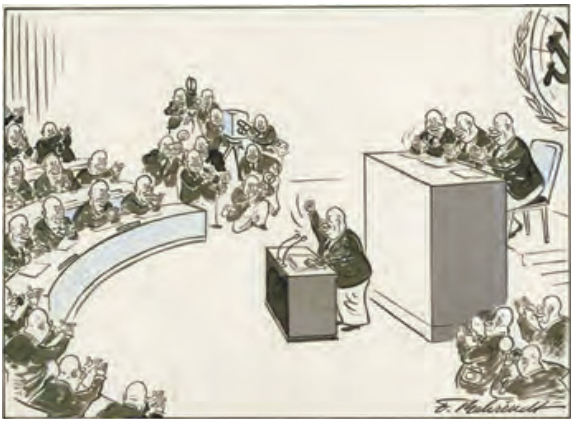

Використовуючи різні види джерел підготуйте біографічну довідку про зображених на фото історичних діячів. Схарактеризуйте історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях доби «застою».

1. 2. 3.

1. Леонід Брежнєв (1906-1982)
2. Петро Шелест (1906-1996)
3. Володимир Щербицький (1918-1990)

Прочитайте фрагмент історичного джерела. Схарактеризуйте ставлення першого секретаря ЦК КПУ за його виступом на політбюро до «українського питання». Спрогнозуйте, які наслідки могло мати оприлюднення таких оцінок. Як це свідчить про національно-мовну політику в СРСР?

З виступу В. Щербицького на засіданні політбюро ЦК КПУ 19 червня 1972 р.

Побачили світ низка порочних книг, фільмів, спектаклів... Не припиняли щорічних маніфестацій біля пам'ятника Шевченку. Хор «Гомін» виконував націоналістичні обряди (колядки). Спостерігається прагнення ревізії минуло-

го, вихваляння давнини, гербів, прагнення підвищити авторитет гетьманів, пристосовуючись до інтересів націоналізму. Спроби реабілітувати Мазепу, а Б. Хмельницького виставити зрадником, переглянути роль Петлюри, Центральної Ради, переоцінити роль Скрипника, Артема, протиставляючи їх. Створюється етнографічний музей-село Запорозька Січ... Багатьох необґрунтовано реабілітовано (Левинський, Хвильовий, Скрипник, Шумський, Антоненко-Давидович, Винниченко та ін.)... Насильницьке впровадження української мови (видання Пушкіна українською мовою). Трансляція футболу українською мовою по 1-й програмі. У Севастополі на пляжі все українською мовою оголошують. Становище з російською мовою погіршується.

Використовуючи різні види джерел підготуйте біографічну довідку про зображених на фото діячів опозиційного руху. Схарактеризуйте їх відповідно до їхньої ролі в дисидентського руху доби «застою».

1. 2. 3. 4.

1. Іван Дзюба (1931)
2. В’ячеслав Чорновіл (1937-1999)
3. Петро Григоренко (1907-1987)
4. Василь Стус (1938-1985)

5. 6.

5. Члени УГГ Іван Кандиба, Левко Лук’яненко, Зіновій Красівський. Між 1987 і 1990 рр. Фото з Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип», м. Київ
6. Мустафа Джемілєв (1943)

Прочитайте фрагмент джерела. Яка основна його ідея? Чи сприяла діяльність Української Гельсінської групи (УГГ) дотриманню прав людини в Україні? Поміркуйте, чому члени УГГ наголошували на потребі окремого представництва України в міжнародних заходах?

З Декларації Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод

…Досвід показує, що виконання Гельсінських угод не може бути забезпечене без участі широкої громадськості країн-учасниць. Виходячи з цього, 9 листопада 1976 р. була створена Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. Група сприяння ставить за мету:

1. Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини.
2. [..] активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого акта Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.
3. Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають проговорюватися підсумки виконання Гельсінських угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.
4. З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників закордонної преси, створення незалежних прес-агентств тощо.

Своїм головним завданням Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної декларації прав людини, гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою…

Ознайомтеся з історичним джерелом. Що спонукало дисидентів створити УГГ. Які деталі зі спогадів М. Руденка свідчать про надзвичайно складні організаційні обставини, за яких створювали УГГ? Що в розповіді правозахисника вразило найбільше? На які ризики наражалися ініціатори створення групи? Чому люди зважувалися так ризикувати?

З інтерв'ю Миколи Руденка

…Ми з генералом Петром Григоренком, який жив у Москві, подумали, що треба б створити й Українську групу, і взялися за цю справу. Я його умовляв очолити Групу, а він — мене.

У другій половині жовтня 1976 р. я мав першу розмову з цього приводу з Оксаною Мешко, колишнім політв'язнем сталінських таборів, відомою громадською діячкою. Мене з нею познайомив П. Григоренко, передавши через неї листа. Ми виявилися однодумцями. Я мав добрі стосунки з письменником-фантастом О. Бердником, теж колишнім по-

літв'язнем. Ото ми зійшлися десь години о 9-10 вечора в другій половині жовтня, дня не пам'ятаю, в О. Мешко. У хаті ми про це не розмовляли, бо все ж у неї прослуховувалося. Ми пішли малоосвітленою вулицею над якусь кручу, на край якогось гігантського каньйону…

…Ми радилися про створення Групи, аналогічної з Московською, але вона мала бути цілком самостійною. Ми з О. Мешко та О. Бердником домовилися, що звернемося до звільнених у січні після 15-літнього ув'язнення юристів Л. Лук'яненка та І. Кандиби, які перебували під адміністративним наглядом у Чернігові та в Пустомитах підо Львовом. Вони не мали права нікуди їздити, о 9-й вечора вже мусили бути вдома… Треба було поїхати до них. Обговорити моральну проблему: люди відбули по 15 років — і знову їх втягувати? Вирішили так: поінформуємо їх про наш задум, вони люди певні, а там хай вирішують. Через день-два ми з Бердником поїхали до Лук'яненка. Рівно через півгодини підійшов, узяв нас за руки: «Добре». Усміхається так сумовито, бо краще за нас знає, яка нас доля чекає. «Гаразд. Я вступаю. Вважайте мене членом Групи». Отже, Лук'яненко був четвертим. Далі я поїхав у Львів, знайшов М. Гориня. У нього був складний період. Він сказав, що зараз не готовий стати членом Групи, але сприятиме їй (і після нашого арешту перебрав на себе велику частину роботи). Ми знали його становище, та й мали на меті І. Кандибу…

…Потім ми пішли по залізниці в якийсь ліс, на лужок. Я відчував, що його щось сковує. Він не погодився. Ніна Строката, дружина політв'язня Святослава Караванського, що й сама щойно відсиділа 4 роки, а тепер жила в Тарусі Калузької області, передала через Ґінзбурґа, що теж погоджується, бо не може бути осторонь. У Києві не було зарубіжних журналістів, тому я мусив їхати в Москву і там 9 листопада оголосив про створення Української Гельсінської групи. Я залишився ночувати у Григоренка. А вранці Людмила Алексєєва подзвонила мені: дружина моя Раїса повідомила їй, що в Кончі-Заспі під Києвом розгромлено нашу квартиру. Як тільки почули повідомлення радіо «Свобода» — так десь між 11-12 вечора — з лісу набігла войовнича рать. Мабуть, їх було багато, бо в один момент, за якісь секунди закидали квартиру на другому поверсі цеглою. Що на вікні була сітка від комах, то не так багато її потрапило в квартиру. А всього набрати можна було її з піввоза… У квартирі були Оксана Яківна Мешко і моя дружина Раїса. Уже були в ліжку, то зразу накинули на себе ковдри і подушки. Оксану Яківну поранили в плече. Отак Комітет державної безпеки салютував на честь створення Української Гельсінської групи…

Зрозуміло, що я негайно дав і про це інформацію у всесвітній ефір. Кандиба почув про створення Групи, зрозумів, що я був не агент КДБ, подзвонив мені в Київ, вибачився: «Я думав, що то хтось інший приїхав до мене під вашим іменем.» І приєднався до Групи. Прийшли до нас ще двоє молодих хлопців — Мирослав Маринович і Микола Матусевич. Пригадую слова Мариновича: «Ми хочемо бути свідками падіння імперії і учасниками цих подій». Це вже дев'ять чоловік. Нам нанесли багато інформації. Ми склали список політв'язнів чоловік на сто — хто в концтаборах, тюрмах, у психіатричках, на засланні. Я написав Меморандум №1. Ми визначили ставлення до України як геноцид. На це треба було одваги. Декларацію принципів теж писав я. З цими проектами я поїхав до Лук'яненка. Зайшов чоловік. Інтеліґентний, підтягнутий, гарно, охайно зодягнутий; Левко мене познайомив з ним: Олекса Тихий. Вони були на «ти», по-братньому, у них спільне концтабірне минуле. Левко дав Олексі наші документи, мовляв, читай, можеш до нас приєднатися. Тихий став десятим членом-засновником Групи. Потім я зустрівся з ним у грудні в Алчевську на Луганщині, у моєї сестри, провели з добу разом, і я відчув, що це за людина. Нас обох заарештували 5 лютого 1977 р. Відтак зустрілися на одній лаві підсудних…

Це був потужний сплеск національного духу. 5 лютого 1977 р. заарештували мене і Олексу Тихого, а потім пішла майже вся перша десятка, тільки Петра Григоренка вислали на Захід та Ніну Строкату не посадили вдруге. Але після нас один за одним ішли в Групу нові люди, хоч бачили, що оголошений членом Групи на волі довго не тримається.

Микола Руденко (1920-2004)

Члени Групи — це ще не вся Група. Було середовище, був другий ешелон, який збирав інформацію, перевозив, друкував, як-от моя дружина Раїса, фактичний секретар Групи — вона за це й відсиділа 5 років і заслання. Треба сказати, що Українська Гельсінська група не розпалася ані розпустилася. Московська — кого виарештували, кого «видворили» за кордон, хто замовк — і вона в 1982 році саморозпустилася, а наша, хоч була повністю спаралізована арештами (за кордон українців не виганяли), таки вистояла.

Ознайомтеся з уривками з джерел. Поміркуйте, чому компартійно-радянська влада сприймала українських дисидентів як виклик системі. Як ви вважаєте, чому навіть у документах, призначених для інформуван-

ня силових і партійних органів, укладачі використовували ідеологічні штампи? Наведіть приклади таких штампів. З якою метою вживалися ідеологічні штампи в тогочасній пресі?

З інформації ЦК КПУ ЦК КПРС (квітень 1973 р.)

Цілком таємно. У 1967-1971 рр. на Україні стало помітне пожвавлення націоналістичних елементів, що інспірується зарубіжними антирадянськими центрами.

Зросла ворожа обробка інтелігенції і молоді в напрямку критики національної політики КПРС, закликів до опору нібито «насильницькій русифікації» України, що проводиться, розпалювання антиросійських настроїв, обґрунтування «історичної несправедливості» возз'єднання України з Росією, «нерівноправного» становища УРСР в складі Союзу РСР і т. ін.

Ця за своїм змістом і спрямованістю антирадянська діяльність велася під прикриттям гасел «націонал-комунізму», маскувалася міркуваннями про необхідність дотримання ленінських положень з національного питання, яскравим проявом чого був пасквілянтський трактат київського літературного критика І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», фальсифікаторська стаття історика М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», широко розрекламовані за кордоном, поширювані й пропаговані серед певних кіл інтелігенції та молоді республіки.

Користуючись відсутністю належної відсічі, націоналістичні елементи організовували щорічні зібрання біля пам'ятників Шевченку в Києві й Каневі (наприклад, 22 травня, в день перепоховання праху Т. Г. Шевченка), біля могил націоналістичних діячів у Львові. Націоналістичні прояви зустрічали підтримку в певного кола творчої інтелігенції, особливо з білялітературного середовища, деяких викладачів навчальних закладів і наукових співробітників інститутів АН УРСР (філософії, історії, мовознавства, літератури, археології та ін.).

Інспіраторами вказаних націоналістичних проявів виступала частина колишніх ватажків, учасників і активних пособників банд оунівського підпілля (на Україні їх проживає понад 130 тис. осіб), а також група українських націоналістів з числа інтелігенції — т. з. «шістдесятники»: Дзюба, Світличний, Сверстюк, Франко З., Шумук, Стус і ін. — у м. Києві; Чорновіл, Осадчий, Гель, подружжя Калинець — у м. Львові; Строката — в м. Одесі та інші, що мали спільників у деяких інших містах республіки. Деякі з них раніше вже притягувалися до відповідальності за антирадянську діяльність. Перераховані особи про-

водили активну націоналістичну обробку свого оточення, головним чином молоді, займалися виготовленням, поширенням в республіці і передачею за кордон документів ворожого змісту. В цілях об'єднання однодумців налагодили випуск нелегального антирадянського журналу «Український вісник».

З доповідної записки голови КДБ УРСР В. Щербицькому 1979 р.

ЦК Компартії України раніше доповідалося про здійснювану органами держбезпеки роботу щодо попередження і локалізації підривної діяльності націоналістичних елементів т. зв. «української групи сприяння виконанню гельсінських угод».

Після притягнення до кримінальної відповідальності Руденка і його близьких спільників Лук'яненка, Тихого, Матусевича і Мариновича «групу» очолили відомі своєю ворожістю Бердник і Мешко, яким вдалося втягнути до неї раніше засуджених Стрільціва, Калиниченка, Литвина, Січка П., а також його сина Січка В., залучити до активної підривної роботи Горбаля, Овсієнка та інших їхніх близьких знайомих.

Вжиті в процесі розробки заходи попереджувально-профілактичного характеру не мали належного впливу на Бердника, Січка П. і Січка В., вони продовжували займатися антирадянською діяльністю, вирізняючись при цьому екстремізмом і нахабством, у зв'язку з чим за згодою з інстанціями були арештовані: Бердник — органами КДБ за антирадянську агітацію і пропаганду; Січко П. В. і Січко В. П. — прокуратурою Львівської області за наклеп на радянський державний і суспільний лад. Попереднє слідство щодо них закінчено і в грудні ц. р. будуть проведені судові процеси.

Значно скоротилася кількість переданої на Захід антирадянської та іншої наклепницької інформації. Її відправником фактично залишилася одна Мешко, якій іноді це вдавалося з допомогою своїх зв'язків. У процесі реалізації агентурно-оперативних комбінацій і в офіційному порядку в 1978-79 рр. у Мешко і її близьких знайомих вилучено понад 400 найменувань антирадянських і наклепницьких документів у час їх підготовки і спроб передавання на Захід, в тому числі із закликами до ведення боротьби проти існуючого в країні державного устрою.

Ситуація, що склалася по т. зв. «українській групі сприяння виконанню гельсінських угод», викликала занепокоєння в закордонних націоналістичних центрах, які розраховують під цим прикриттям згуртувати антирадянські елементи в республіці і, видаючи їх за нібито існуючу на Україні внутрішню опозицію, штовхнути на більш активні підривні дії.

Центри ідеологічної диверсії і антирадянські кола Заходу не припиняють галас із приводу так званих «порушень прав людини» в Радянському Союзі і переслідування «правозахисників» — учасників «гельсінських груп». В організованих із цієї нагоди кампаніях беруть участь не лише окремі високопоставлені політичні і державні діячі США, Канади та інших країн, але й урядові органи. Так, за повідомленням «Голосу Америки» від 29 жовтня цього року, Комісія Сполучених Штатів з безпеки і співробітництва в Європі опублікувала заяву, в якій повідомляється про арешт членів «гельсінських груп» у Радянському Союзі. При цьому підкреслюється, що найбільше постраждала «українська група».

Діяльність нового складу «групи», за задумами організаторів, як і раніше, буде полягати в збиранні наклепницької інформації, підготовці ворожих документів, можливий випуск «бюлетеня» або схожої до нього збірки антирадянських документів і передавання їх за кордон.

Розгляньте наведене нижче фото. Поміркуйте, який сенс мало написання гасла «Наша відповідь Рейгану» (тодішньому президентові США) на трубі газогону.

На ділянці газогону Уренгой — Помари — Ужгород у Ставищенському районі на Київщині. 1982 р.

Прочитайте фрагмент джерела. Чому командна економіка спричиняла порушення технологічного процесу, супроводжувалася недбальством і низькою якістю виконання робіт? Які це могло мати наслідки?

З постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про хід будівництва Чорнобильської атомної електростанції», 1972 р.

...Управління будівництва «Кременчукгесбуд» Міністерства енергетики і електрифікації СРСР повільно розгортає будівництво Чорнобильської атомної електростанції. План робіт не виконується. Будівельно-монтажні роботи виконуються на низькому інженерному рівні, допускаються великі втрати робочого часу будівельників, недостатньо використовується будівельна техніка. Дирекція атомної електростанції несвоєчасно і некомплектно видає на будівництво необхідну проектно-кошторисну документацію. Тривалий час не вирішується питання про резервне джерело електропостачання будівництва...

Проаналізуйте карикатури та підписи до них із сатиричного журналу «Перець». Які кризові явища в економічному житті вони викривають? Як ці явища позначалися на добробуті населення? Яка карикатура це відображає? З якою метою журнал публікував такі карикатури?

1.

2.

1. - За продукцію своєї фабрики можете не хвилюватися. Її не бере ні міль, ні час, ні покупець.
2. - Будеш дуже прискіпливим, буду виходити через оту дірку.

3.

4.

3. - Як бачите, і ми механізували ручну працю.
4. - Тільки вчора купив стілець виробництва вашої фабрики, а він уже зламався.
   – То, може, ви на нього сідали?

Проаналізуйте наведені нижче світлини. Поміркуйте, чи можливі ситуації, зафіксовані на фото, у країнах з ринковою економікою? У чому їх абсурдність? Як ви думаєте, навіщо радянська влада заохочувала такі заходи? Про які тогочасні пропагандистські ідеї свідчать ці світлини?

1.

2.

1. Лекція під час обідньої перерви в колгоспі «Україна» на Вінниччині. 1965 р.
2. Свято врожаю в колгоспі ім. В. Чапаєва на Черкащині. 1968 р.

Проаналізуйте фрагмент джерела. Які слова вказують на наростання кризи в економіці СРСР? Що було причиною того, що в Україні «не мали змоги витратити на потреби республіки те, що виробили понад план»? Чим була зумовлена економічна допомога закордонним країнам коштом добробуту місцевого населення?

Зі щоденника П. Шелеста, 1968 р.

У Донбасі великі труднощі із забезпеченням харчування, особливо м'ясом, державних фондів явно не вистачає. А на ринку кілограм м'яса 2,5-3 карбованці. Серед шахтарів, гірників, металургів, машинобудівників, хіміків, будівельників просто йде відкрите ремствування. А що я можу зробити при нашій «зацентралізованій» системі, де все давно розписано, все розподілено, навіть те, що не вироблено. Ми ж не маємо права навіть витратити на потреби республіки те, що виробили понад план. Із республіки відправляється величезна кількість продуктів тваринництва — навіть за кордон, а свій власний робітничий клас, «господаря» країни, тримаємо на мінімальному пайку».

Затверджена в 1982 р. Продовольча програма мусила припинити чимдалі більшу залежність СРСР від країн Заходу в продовольчому питанні. Передбачалося використати величезні кошти на створення агропромислових комплексів (АПК). Однак у центрі продовольчої програми перебувала колгоспна система, і це зумовлювало її провал.

Проаналізуйте карикатури із сатиричного журналу «Перець» та підписи до них. Поміркуйте, чому кризовий стан економіки справляв деморалізаційний вплив на тогочасне радянське суспільство? Як ви думаєте, чи мали б наслідки скарги вчительки на виявлену безгосподарність? Чому зображені на карикатурі жінки не скаржаться до екологічної інспекції?

1.

2.

1. Напис на мішках — «добриво».

– А тепер, діти, на конкретному прикладі я поясню вам, що таке безгосподарність.

2. - А я приходжу сюди фарбувати по понеділках. У них цього дня чудовий помаранчевий колір.

Роздивіться карикатури із сатиричного журналу «Перець». Яким явищам буденного життя радянських людей вони присвячені? Як ви гадаєте, кого саме викривають карикатуристи? Як кризовий стан економіки позначився на суспільній моралі? На вашу думку, чи подолано сьогодні в Україні всі наслідки деморалізації радянської доби?

1.

2.

1. - Ти що, з глузду з'їхала! Знову виставила дефіцит на прилавок.

2. - Михайле Васильовичу, мені здається, будівельники трохи наплутали!

– Та нічого — об'єкт ми все-таки приймемо, а будівельників зобов'яжемо ліквідувати недоробки.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. Прокоментуйте на прикладі фактів, викладених у ньому, зв'язок науки та ВПК у СРСР.

З книги Леоніда Кучми «Україна — не Росія»

Починаючи з 70-х років ДКБ «Південне» і «Південмаш» (разом із включеним до його складу Павлоградським механічним заводом) стали розробляти напрямок твердопаливних двигунів і ракет. У результаті з'явилися двигуни першого ступеня для першої пересувної міжконтинентальної ракети SSX-26 і ракети морського базування SSN-20, був виготовлений найпотужніший у країні твердопаливний двигун з тягою в 300 тонн, створена високоефективна твердопаливна триступенева ракета SS-24 шахтного і (вперше у світі) залізничного базування. Усе це разом взяте гарантувало невідворотність зустрічного удару у разі нападу на СРСР. Саме поява цих ракет і ракетних комплексів (у першу чергу ракетних шедеврів SS-18 і SS-24, які й сьогодні на бойовому чергуванні в Росії) забезпечила Радянському Союзу у період «холодної війни» повний паритет із США в галузі ракетних озброєнь стратегічного призначення і поставила обидві тодішні наддержави перед категоричною неминучістю обмеження, а потім і скорочення своїх стратегічних ядерних арсеналів.

Використовуючи різні види джерел підготуйте розповідь про життя і творчість одного з зображених на фото діячів (на вибір). Яким був їх внесок в розвиток української культури? Обміняйтеся запитаннями про розвиток літератури в 1970-1980-х рр.

1. 2. 3. 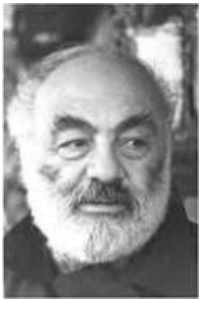

1. Олесь Гончар (1918-1995)
2. Володимир Івасюк (1949-1979)
3. Сергій Параджанов (1924-1990)

4.

4. Кадр із фільму «Тіні забутих предків». У головних ролях — Іван Миколайчук і Лариса Кадочникова. 1964 р.

ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1985—1991 рр.)

Прочитайте фрагмент історичного джерела. Як у документі визначено мету й завдання курсу на «перебудову»? Поміркуйте, чому в програмній промові генсека не заперечуються соціалістичні догми. Які суперечності в новому курсі партії прирікали «перебудову» на поразку?

З виступу М. Горбачова про сутність «перебудови» (1987)

Перебудова - не тільки звільнення від застійності та консерватизму попереднього періоду, виправлення допущених помилок, а й подолання історично обмежених рис суспільної організації та методів роботи, які зжили себе. Це надання соціалізмові найсучасніших форм, які відповідають умовам і потребам науково-технічної революції, інтелектуальному прогресові радянського суспільства. Це порівняно тривалий процес революційного оновлення суспільства, який має свою логіку й етапи…

Наша надія на революційне очищення й відродження полягає в тому, щоб розкрити величезні соціальні ресурси соціалізму через активізацію особи, людського фактора. У результаті перебудови соціалізм може і повинен повною мірою реалізувати свої можливості як лад реального гуманізму, що служить людині й підносить її. Це суспільство для людей — для розквіту їхньої творчої праці, добробуту, здоров'я, фізичного та духовного розвитку, суспільство, де людина

почувається повноправним господарем і на ділі є ним. Дві ключові проблеми розвитку суспільства визначають долю перебудови. Це демократизація всього суспільного життя і радикальна економічна реформа».

Проаналізуйте карикатури та тексти до них. Як художники зобразили особливості тогочасного суспільно-політичного життя? Чому поява подвійних стандартів свідчила про глибоку кризу суспільної моралі й соціального життя в УРСР? Чому ці вади набули масового характеру? Як їх виникнення й поширення пов'язано з характером радянського тоталітаризму?

1.

2.

1. - Надовго закрили переїзд?
   – Назавжди.
2. Прикрилися. Текст до карикатури: «...Ніде, в жодній ланці нашої соціальної і виробничої системи не можна допустити девальвації поняття перебудови. Треба бачити і негайно реагувати, коли під її прапором виступають пристосовництво, особисті амбіції, корисливий розрахунок... (з матеріалів січневого (1987) пленуму ЦК КПРС)».

3

4.

3. - Що ви, я обома руками за гласність!
4. - Я сьогодні знову затримаюсь. Ти ж знаєш, іде перебудова!

5.

5. - Повставляйте у мою доповідь якомога більше сучасних слів, таких як перебудова, прискорення.

Прочитайте фрагменти історичних джерел. Як українські державні та громадські діячі пояснювали трансформацію свого світогляду внаслідок гласності? Чому правда про Голодомор спонукала українців відмовлятися від комуністичних поглядів?

Документ 1. З інтерв'ю Леоніда Кравчука після ознайомлення з архівними матеріалами про голод 1932-1933 рр.

Ви знаєте, тільки нежива людина може не відреагувати на таке. Я з часом зрозумів: усе, що робилося, була суцільна брехня. І партія цю брехню утверджувала, обмежуючи в інформованості навіть тих людей, які повинні були «за службовим обов'язком» знати правду. Це був фарс, фальсифікація, злочин. І я повторюю: якби я знав усе це в 1958 році, я ні за що до цієї партії не вступив би. Ось що я коротко можу сказати про перелом у своїй свідомості.

Документ 2. Із заяви Дмитра Павличка про вихід із партії, березень 1990 р.

Чи знав я про це тоді, коли вступав до партії? Не знав ні про голод 1932-1933 рр., ні про масштаби ГУЛАГу, ні про Биківню, ні про Дем'янів лаз, не знав про безліч злочинів, заподіяних українському народу та іншим народам під керівництвом партії. Та поволі приходило те знання. Воно заперечувало мою віру і руйнувало мою ж таки творчість, у якій я намагався підносити партію.

Проаналізуйте наведені нижче карикатури та тексти до них. Визначте, які образи обіграли художники, щоб викрити бюрократичні перепони на шляху реформ? Витлумачте кожен з цих образів. Як ви гадаєте, чи дієвими були зусилля пропагандистів? Свою позицію обґрунтуйте.

1.

2. 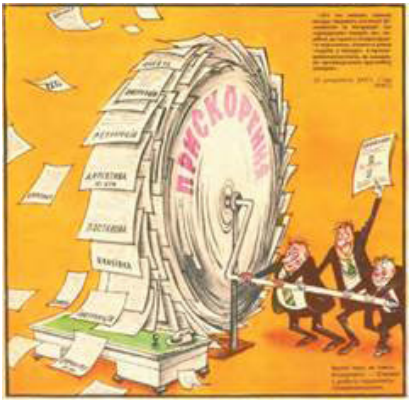

1. Бюрократичний полігон. **Текст до карикатури:** «Нерідко буває, що від розробки техніки до серійного виробництва — нескінченно довгий шлях із багатьма невиправданими ініціативами-перешкодами».
2. Крутії часу не гають. Козиряють: «Слухаю». І роботу підміняють суперпоказухою. **Текст до карикатури:** «Усі ми знаємо, скільки шкоди завдають численні обмеження та інструкції. Це «продукція» людей, які, подібно до одного літературного персонажа, кожного ранку «ходять у посаду», а прискорення розуміють, як механічне пришвидшення колообігу паперів (з виступу на XXVII з'їзді КПРС)».

3. 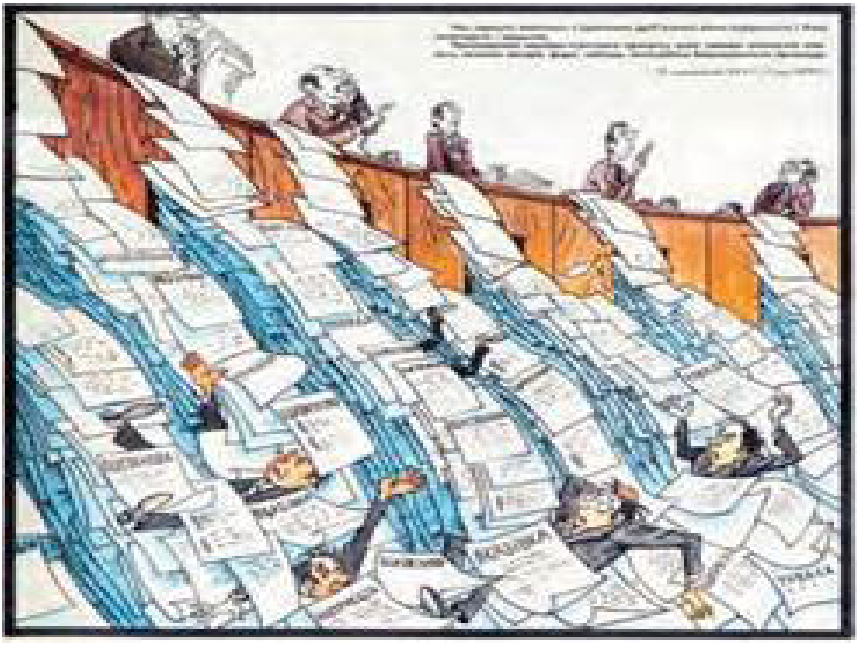

3. Дев'ятий вал паперотворчості. **Текст до карикатури:** «Час нарешті покінчити з практикою дріб'язкової опіки підприємств з боку міністерств і відомств. Прискоренню науково-технічного прогресу дуже заважає величезна кількість усіляких паперів, форм, таблиць, непотрібних бюрократичних процедур (з матеріалів XXVII з'їзду КПРС)».

Проаналізуйте карикатури та тексти до них. Яким явищам економічного життя доби «перебудови» їх присвячено? Що викривають карикатуристи? У чому, на вашу думку, виявлявся деморалізаційний вплив кризи радянської економіки?

1.

2.

1. - І ганьбу винесемо, аби тільки дірку в паркані не забили!
2. - Чого це в тебе сьогодні такий вигляд, ніби ти щойно з хреста знятий!
   – Та не вдалося нічого з заводу винести.
   А я в такі дні почуваюся так, наче мене обікрали.

3. 4.

3. - Та щоб я на саму зарплату жив, якщо це не мої речі повсякденного вжитку!

4. - Ніколи не бачила, щоб сусіда додому горілку ніс. Не інакше — самогон жене. Треба в міліцію заявити.

5. 6.

5. - Чого це ваші продавці такі невеселі?
– А ви ж бачите: прилавки з оргскла зробили.

6. - Громадяни, не стійте, імпортне взуття закінчується!

Прочитайте фрагмент джерела. Як у документі пояснюється зв'язок економічних та екологічних проблем в Україні з визріванням ідеї незалежності?

З Резолюції української асоціації незалежної творчої інтелігенції з приводу екологічного становища в Україні (січень 1989 р.)

Чорнобильська трагедія привернула увагу широких кіл громадськості України до екологічних проблем республіки, до стану її вод, землі та атмосфери. І ми раптом усвідомили собі, що живемо в гігантській душогубці, адже на території республіки, яка складає заледве 2,7 % від всієї площі СРСР, сконцентрована 1/4 всієї потужної промисловості країни. Причому найбільш небезпечних для природи її галузей: хімічної, металургійної, атомно-енергетичної. Це є не тільки наслідком значних природних ресурсів України, зокрема багатих її покладів корисних копалин, але й відсутністю справжнього господаря на власній землі...

Уряд республіки, який мав би регулювати й визначати напрямок розвитку і структуру промисловості України з врахуванням її шкідливих впливів на природу, виявився неспроможним протистояти диктату центральних міністерств і відомств, які нібито в загальносоюзних цілях під захистом центрального уряду планували розвиток підпорядкованих їм галузей промисловості чисто у своїх вузьких інтересах без огляду на небезпеку, яку вони створюють своєю варварською діяльністю. Екологічні проблеми України для мешканців Москви є далекими й незрозумілими, тому ми самі повинні підняти свій голос на захист власного здоров'я і самого життя...

Проаналізуйте світлину. Прокоментуйте гасла під час мітингу в Києві. Які політичні ідеї втілено в кожному з них?

Мітинг «Чорнобиль не повинен повторитися». Київ, 1989 р.

Прочитайте фрагмент джерела. Які політичні ідеї сформульовано у програмних документах Народного руху України за перебудову?

Із програми Народного руху України за перебудову

Головною метою діяльності Рух визначає:

– побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, у якому буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут народу і умови для гідного життя людини, відродження та всебічний розвиток української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки;

– створення суверенної української держави...

Стрижневим питанням у ділянці економіки Рух вважає подолання економічного відчуження трудівників від власності на засоби виробництва і продукції, яка виробляється ними. Розв'язання цього питання пов'язано з

денаціоналізацією засобів виробництва (певної частини), децентралізацією управління, з демократизацією господарського життя і надання робітникам і селянам права самим розпоряджатись результатами своєї праці.

Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. 8 вересня 1989 р.

«Живий ланцюг» на відзначення Акту Злуки УНР та ЗУНР. Київ, 21 січня 1990 р.

Проаналізуйте фрагмент джерела. Визначте, у чому представники радянської номенклатури вбачали небезпеку розгортання Народного руху України за перебудову? Чому серед загроз окремо наголошено на намірах організації змінити принципи економічного життя в республіці?

З доповідної записки Прокуратури УРСР, КДБ УРСР до Президії Верховної Ради УРСР щодо пропозицій протидії створенню Народного руху України за перебудову (1989 р., 22 квітня)

Суспільно-політичні процеси, що відбуваються в республіці, дозволяють зробити висновок про те, що в демократичному русі останнім часом активізувалася діяльність різних соціальних груп населення навколо створення Народного руху України за перебудову. Особливо помітне пожвавлення відзначається після опублікування проекту його програми. Крім цього, сформувалися і функціонують інші самодіяльні громадські об'єднання, які також поділяють ідею створення названого руху...

Такі ініціативи не завжди контрольовані й керовані, можуть бути легко використані окремими особами в інтересах своїх екстремістських прагнень і, отже, на шкоду перебудові й демократії.

Всупереч Конституції СРСР, яка закріпила роль КПРС як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, проект створює передумови для перетворення руху в силу, альтернативну партії, має намір поширити його вплив на сфери державного й суспільного життя, тим самим фактично контролювати всі елементи політичної системи радянського суспільства, не бувши підконтрольним нікому.

Суперечить закону і положення про виняткову власність республіки на землю, води, корисні копалини, енергоресурси, підприємства, комунікації, оскільки, згідно з Конституцією СРСР, вони є надбанням усього народу. Таким чином, проект зазіхає на економічну систему радянського соціалістичного суспільства, ігнорує ту обставину, що в створення і розвиток господарського комплексу республіки вкладені праця і кошти інших союзних республік, всієї держави...

Проаналізуйте принципи, які проголошував у своїй декларації Курултай. Чому російськомовне населення півострова зустріло багнетами декларацію Курултаю? Чому вона не знайшла підтримки серед владних кіл ані в Києві, ані в Москві?

Витяг із Декларації Курултаю кримськотатарського народу

– Крим є національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він володіє правом на самовизначення. Політичне, економічне, духовне й культурне відродження кримськотатарського народу можливе лише в його суверенній національній державі.

- Відносини між кримськими татарами та національними й етнічними групами, що проживають у Криму, повинні будуватися на засадах взаємної поваги, визнання людських і громадянських прав та інтересів; має забезпечуватися суворе додержання політичних, економічних, культурних, релігійних та інших законних прав усіх людей, незалежно від етнічної належності.
- Кримська АРСР, відновлювана не як національно-територіальне утворення, розглядається як спроба юридичного закріплення результатів депортації кримських татар у 1944 р. і не визнається Курултаєм у такому вигляді.
- Земля та природні ресурси Криму, включаючи оздоровчо-рекреаційний потенціал, є основою національного багатства кримськотатарського народу і джерелом добробуту всіх жителів Криму. Вони не можуть використовуватися поза волею і згодою кримськотатарського народу.
- У разі протидії державних органів або яких-небудь інших сторін досягненню цілей, проголошуваних Курултаєм і цією декларацією, Курултай доручає Меджлісу домагатися визнання за кримськими татарами статусу народу, який веде боротьбу за своє національне звільнення, і діяти згідно з цим статусом.

Прочитайте фрагмент з Декларації про державний суверенітет України. Прокоментуйте його основні положення. У чому полягає історичне значення документа?

Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ. Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення...

II. НАРОДОВЛАДДЯ. Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України…

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО. Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканною і не може бути змінена та використана без її згоди…

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ….Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю…

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК….Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя…

IX. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА. Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР. Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї».

Зал засідань Верховної Ради УРСР під час ухвалення Декларації про державний суверенітет України. Виступає голова Ради Міністрів УРСР В. Масол. Київ, 16 липня 1990 р.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. Яку кардинальну зміну в суспільно-політичному житті України, зокрема в протестному русі, порівнюючи з дисидентським рухом, засвідчують щоденникові нотатки О. Гончара? Чому студентські протести називають Революцією на граніті?

Зі «Щоденника» Олеся Гончара

До Києва стягуються війська. Біля Верховної Ради омоновці вчинили розправу над тернопільськими жінками... Місто вирує тривожно. На Хрещатику, розкинувши намети, оголосили голодівку студенти на знак протесту проти нав'язування Союзного договору. Девіз — «Краще вмерти, ніж жити в Радянському Союзі». Бачу мученицькі юні обличчя. Серце розривається... На підтримку голодуючим прибули студенти з Омська, з Іркутська... Десятки тисяч студентів Києва вийшли на Хрещатик... У Верховній Раді України вже лунають голоси з вимогою... запровадити надзвичайний стан в Україні, тобто потопити студентські страйки в крові... Страшні ці в парламенті! Юхновський як голова комісії доповідає їм про вимоги голодуючих студентів, про те, що звідчаяні молоді люди готові на все «аж до масового самоспалення», а у відповідь йому — регіт, жирне іржання цих парламентських жеребців! І серед таких — жити?

Від таких ждати гуманних законів? Ні, неможливий з ними ніякий мир, ніяке порозуміння.

1.

2.

1. Наметове містечко на площі Жовтневої революції у Києві під час Революції на граніті. Жовтень 1990 р.
2. 8 жовтня 1990 р. наметове містечко відвідав Олесь Гончар, визнав вимоги студентства цілком справедливими. Наступного дня він залишив лави КПРС, мотивуючи рішення тим, що «з такими, з безмежно жорстокими, що глумливим сміхом зустрічають трагедію власного народу, страждання дітей України, я не хочу мати нічого спільного»

Роздивіться фотографії на мітингах з акціями протесту проти укладення нового Союзного договору. Прокоментуйте гасла на плакатах. Які політичні ідеї втілено в кожному?

1.

1. Мітинг із закликом бойкоту Союзного договору. Грудень 1990 р.

2.

3.

2. Мітинг демократичних сил у Києві. Виступає поет І. Драч. Березень 1991 р.
3. Демонстрація донбаських шахтарів на Хрещатику. Квітень 1991 р.

Проаналізуйте наведені нижче документи. Яку роль в історії України вони відіграли. Чи могли подібні документи з'явитись раніше?

Документ № 1. постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України»

24 серпня 1991 р.

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою.

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності.

Голова Верховної Ради Української РСР Л. Кравчук
м. Київ, 24 серпня 1991 р.

Документ № 2. Акт проголошення незалежності України

24 серпня 1991 р.

Виходячи зі смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ 24 серпня 1991 р.

(Відомості Верховної Ради України… — С. 502.)

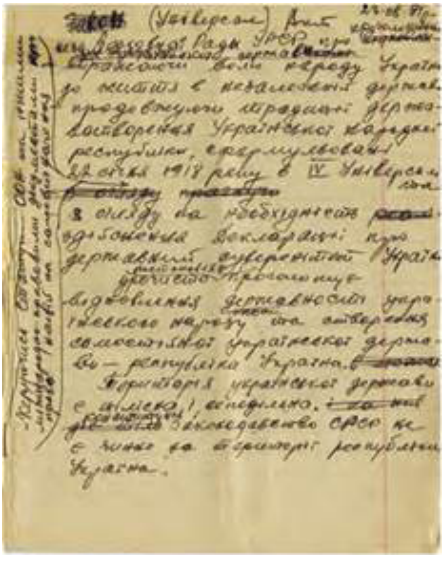

1.

2.

1. Чернетка Акта проголошення незалежності України, написана Левком Лук'яненком
2. 24 серпня представники від громадськості внесли у приміщення парламенту величезний синьо-жовтий стяг. А 4 вересня Верховна Рада ухвалила постанову про підняття над будівлею парламенту синьо-жовтого національного прапора, що започаткувало процес відмови нової держави від радянської символіки

Прочитайте фрагмент джерела. Як ви гадаєте, чому учасникам переговорів було непросто досягти компромісу? Що надавало легітимності зустрічі керівників України, Білорусі та Росії? Чому результати українського референдуму вкрай здивували колег Л. Кравчука? Що вас вразило найбільше у спогадах першого Президента України?

Зі спогадів Л. Кравчука (грудень 1991 р.)

7 грудня пізно увечері ми зібралися у резиденції «Віскулі» — Борис Єльцин, Станіслав Шушкевич, я, два прем'єри — Володимир Кебіч та Вітольд Фокін, а також російський держсекретар Геннадій Бурбуліс... О десятій 8-го грудня ми сіли за стіл переговорів. Безумовно, усі присутні знали про підсумки нещодавнього референдуму в Україні. Але я вважав принциповим якнайширше ознайомити своїх колег по переговорному процесу з тим, що відбулося у нашій країні кількома днями раніше. Незабаром я пересвідчився, що не помилився. Навіть не очікував, що росіяни та білоруси будуть настільки вражені результатами голосування, особливо у традиційно російськомовних регіонах — у Криму, на Півдні та Сході України. Те, що переважна більшість неукраїнців (а їх кількість у республіці становила близько 14 мільйонів) настільки активно підтримала державну незалежність, виявилося для них справжнім відкриттям.

Це, як на мене, й стало поворотним моментом складної зустрічі. Саме тоді ми всі підсвідомо відчули, що сьогодні буде вирішено подальшу долю Союзу. Єльцин нічого не говорив, але дивився на мене вичікувально. Дуже красномовним був і погляд Шушкевича. Тоді я запропонував перейти до безпосереднього обговорення майбутньої угоди й ознайомив присутніх з тим, що розроблено моєю командою. Обговорення, що тривало понад дві години, виявилося бурхливим і важким. Як завжди буває в таких випадках, з'явився камінь спотикання. Виникло питання: чи мають три країни право приймати рішення щодо розпуску Союзу, який був створений за участю більшої кількості учасників? Після довгих перемовин і консультацій з правниками ми нарешті відшукали компроміс.

Як відомо, саме Росія, Україна та Білорусь стояли біля витоків утворення СРСР, отже, вказані республіки мали історичне право задекларувати процес ліквідації цього державного утворення та сформулювати фундаментальні принципи нового утворення. При цьому передбачалася необхідність ратифікації договору парламентами та можливість приєднання до нього інших республік.

Відтоді робота пішла веселіше. Участь в обговоренні брали всі, роль добровільних «писарів» взяли на себе я і Бурбуліс. Коли важка праця була завершена, всі ми відчули велике піднесення... У першому абзаці документа, підписаному керівниками Білорусі, Росії та України, зазначалося: «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування».

Але ми повинні були рухатися далі. Звичайно, необхідно було поінформувати Горбачова, хоча, зі зрозумілих причин, говорити з прези-

дентом СРСР добровільно ніхто не зголосився. Колегіально вирішили доручити це вельми делікатне питання Станіславу Шушкевичу як господарю зустрічі. Бориса Миколайовича ми уповноважили безпосередньо поспілкуватися з Михайлом Сергійовичем у Кремлі 9 грудня.

Раптом Єльцин запропонував зателефонувати президентові США Джорджу Бушу, аби повідомити йому про наші переговори та їх наслідки. Ми не заперечували, розуміючи, що Єльцин (він ще не забув серпень 91-го) хотів убезпечити себе від можливих несподіванок. До речі, пізніше з «Віскулі» президент Росії зробив ще один дзвінок — міністру оборони СРСР Євгену Шапошникову й заручився його підтримкою на випадок надзвичайних обставин.

Цікаво, що зв'язок з Вашингтоном встановили раніше, ніж з Москвою. Реакція обох президентів відома: спокійна, врівноважена - Буша, обурена, збуджена - Горбачова. Спілкування останнього з Шушкевичем тривало недовго: Михайло Сергійович вимагав викликати до дроту Єльцина. У розмові з ним Горбачов наполягав, щоб ми утрьох з'явилися до нього 9 грудня. Російський президент повідомив, що на зустріч з'явиться лише він. Це викликало додаткове роздратування Горбачова…

Президент України Л. Кравчук, голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич і президент Росії Б. Єльцин під час підписання Біловезької угоди

Проаналізуйте наведений нижче історичний документ. Про що в ньому йдеться? Яку роль він відіграв в остаточній ліквідації Радянського Союзу? Як пояснювали в документі своє рішення керівники України, Росії та Білорусі?

Заява глав держав Республіки Бєларусь, РРФСР, України

8 грудня 1991 р.

Ми, керівники Республіки Бєларусь, РРФСР, України, відзначаючи, що переговори про підготовку нового Союзного договору зайшли в глухий кут, об'єктивний процес виходу республік зі складу Союзу РСР і утворення незалежних держав став реальним фактом:

констатуючи, що недалекоглядна політика центру призвела до глибокої економічної і політичної кризи, до розвалу виробництва, катастрофічного зниження життєвого рівня практично всіх верств суспільства;

беручи до уваги зростання соціальної напруженості в багатьох регіонах колишнього Союзу РСР, що призвело до міжнаціональних конфліктів з численними людськими жертвами;

усвідомлюючи відповідальність перед своїми народами і світовим співтовариством та назрілу потребу в практичному здійсненні політичних і економічних реформ, заявляємо про утворення співдружності незалежних держав, про що сторонами 8 грудня 1991 р. їх підписано угоду. Співдружність незалежних держав у складі Республіки Бєларусь, РРФСР, України є відкритою для приєднання всіх держав-членів Союзу РСР, а також для інших держав, які поділяють цілі і принципи цієї угоди.

Держави-члени співдружності мають намір проводити курс на зміцнення міжнародного миру та безпеки. Вони гарантують виконання міжнародних зобов'язань, які випливають для них з договорів і угод колишнього Союзу РСР, забезпечують єдиний контроль за ядерною зброєю та її не розповсюдженням.

Голова Верховної Ради Республіки Бєларусь С. ШУШКЕВИЧ
Президент РРФСР Б. ЄЛЬЦИН
Президент України Л. КРАВЧУК
8 грудня 1991 р., м. Мінськ

Президент УНР в екзилі Микола Плав'юк передає державні атрибути УНР Президентові України Л. Кравчуку. Серпень 1992 р.

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ (1992—2013 рр.)

Проаналізуйте фрагмент джерела наведені світлини. Які деталі «конституційної ночі» свідчать про глибокі політичні суперечності в українській владі? Яка, на вашу думку, причина цих суперечностей? Що мав на увазі М. Сирота, коли в одному з інтерв'ю, зокрема, сказав, що «прийняття Конституції стало чи не єдиним актом консолідації для українського світу, справою, так би мовити, навіть цивілізаційної ваги…»?

З книжки Георгія Касьянова «Україна 1991-2007. Нариси новітньої історії»

Наступного дня вранішня пленарна сесія Верховної Ради розпочалася із закритого засідання. У перерві журналістам повідомили, що депутати залишатимуться в парламенті, доки не буде ухвалено нову Конституцію. Удень депутати поділилися на кілька робочих груп для обговорення найбільш суперечливих статей: про мову, статус Криму, державну символіку, приватну власність.

О 18:30 розпочалося пленарне засідання, яке відкрило знамениту «конституційну ніч», - із цієї миті майже протягом 14 годин без перерви депутати поіменно голосували по кожній окремій (зі 160) статті Конституції. Для затвердження кожної статті потрібно було не менше 300 голосів. Героєм «конституційної ночі» став депутат Михайло Сирота, який представляв проект Конституції, запропонований погоджувальною комісією, - весь цей час він стояв на трибуні та був змушений за регламентом представляти кожну статтю, коментувати й пропоновані поправки, виголошувати стандартну фразу: «Комісія просить прийняти». Під час голосування в залі працювали «піаністи» - депутати, яким їх відсутні колеги віддали реєстраційні картки для участі в голосуванні. Був тут і свій «диригент» - лідер комуністів П. Симоненко, який у потрібні моменти подавав своїм колегам знаки не реєструватися. Журналісти, які вщент заповнили балкон Верховної Ради, напружено слідкували за процесом. Усі присутні розуміли історичну вагу подій, що відбуваються.

Протягом ночі до будинку парламенту «підтягувалися» відсутні депутати. Близько другої години ночі залу засідань несподівано полишили всі члени уряду, що були за сумісництвом депутатами. Їх обурені колеги перервали голосування й поставили питання про позбавлення їх депутатських мандатів. «Прогульникам» довелося повернутися.

Час від часу процедуру монотонного голосування окремих статей переривали спалахи емоцій. О першій ночі було поставлено на голосування статтю про національну символіку. Комуністи категорично повстали проти синьо-жовтого прапора та тризуба. Один з них, явно глузуючи з опонентів, запропонував натомість козацький малиновий прапор, заявивши, що синьо-жовтий назавжди пов'язаний з «колабораціоністами», - обурені праві депутати спробували стягти його з трибуни, і лише зусиллями інших парламентарів вдалося запобігти бійці. Питання про статус Криму (об'єднане зі статтею про символіку в один «пакет») викликало подібну реакцію - праві дружно скандували: «Область! Область!», тоді як ліві обстоювали республіканський статус автономії. Голосування

по цих статтях загрожувало зривом усього заходу, тому було вирішено провести його таємно (за решту статей голосували поіменно). У результаті Україна, будучи унітарною державою, отримала у своєму складі автономну республіку і здобула, нарешті, конституційне право на синьо-жовтий прапор і тризуб.

Близько 9:00 28 червня в залі засідань з'явився невиспаний, насторожений, але впевнений у собі президент. За кілька хвилин розпочалося поіменне голосування з ухвалення всієї Конституції загалом. На тлі всіх попередніх виснажливих подій його результати були приголомшливими: 315 - «за», 36 - «проти», 12 - утрималися, 30 - не голосували.

Коли на табло з'явилися результати голосування, зала засідань вибухнула істеричною овацією, вчорашні супротивники в ейфорії розціловувалися та обіймалися, виснажений М. Сирота втирав сльози щастя, а напівживі журналісти полегшено аплодували їм з балкона. Дещо пізніше Л. Кучма нагородив усіх учасників засідання орденами, а хол Верховної Ради прикрасили алегоричною картиною, що символізувала зв'язок поколінь борців за незалежність з учасниками ухвалення Конституції (цей художній кітч адекватно віддзеркалював політичний).

1.

2.

1. Мітингувальники перед Верховною Радою вимагають прийняти Конституцію України. Червень 1996 р.
2. Підписання Конституційного договору між Верховною Радою України і Президентом України. Голова Верховної Ради України О. Мороз (ліворуч) і Президент України Л. Кучма (праворуч)

Проведіть невеличке дослідження. За допомогою додаткових джерел інформації з'ясуйте, що можна було придбати за купюру в 1 мільйон українських купонокарбованців в 1995 році. Про які явища в економіко-фінансовій сфері свідчить такий великий номінал купюри та наведене фото?

1.

2.

1. Купюра в 1 мільйон українських купонокарбованців. 1995 р.
2. Прилавки магазинів на початку 1990-х рр.

Роздивіться карикатуру. Які соціально-демографічні проблеми вона висвітлює? З яких причин реформування сільського господарства відбувалося найповільніше?

– У вас, як видно, сьогодні свято?

– Так. Петя Сидоренко пообіцяв після закінчення школи та ВНЗ залишитися працювати в селі.

Ознайомтеся з фрагментом з виступу Л. Кучми на науковій конференції, присвяченій ринковим трансформаціям (Київ, 2000 р.) У чому Л. Кучма вбачав найбільшу ваду заходів перших українських урядів (зокрема, й власного) у здійсненні реформ?

З виступу Л. Кучми на науковій конференції, присвяченій ринковим трансформаціям (Київ, 2000)

Формула, яка була визначена вже на старті реформ і витримувалася впродовж наступних років — спочатку реформи, а потім вирішення соціальних завдань, — виявилася не просто помилковою, а й глибоко деструктивною. На практиці вона звелася до добре відомого: реформи - за рахунок соціальних чинників. У цілому ряді випадків демонтовано навіть ті соціальні здобутки, які свого часу були запозичені західними країнами. Усе це стало повною протилежністю реформам, що здійснювалися, наприклад, у Німеччині, а також в інших країнах повоєнної Європи, де завжди й в усьому був визначальним принцип соціальної спрямованості економічних перетворень.

Проаналізуйте фрагменти документів та карикатури. Визначте, за допомогою яких технологій відбувалося фальшування результатів виборів Президента України у 2004 р.?

Документ 1. Із книги Володимира Литвина «2004: події, документи, факти»

У Донецьку, у Ворошиловському районі, на одній з дільниць 42-го територіального округу членів комісії змусили підписати чистий протокол. Потім, як повідомив очевидець, у протокол були вписані фальсифіковані результати виборів. Так, за його словами, з майже 2 тисяч виборців дільниці за Віктора Ющенка були віддані 133 голоси, але в протокол були вписані тільки 2 голоси. Більше того, ніякого фактичного підрахунку голосів, відданих за кандидата Віктора Януковича, не робили, просто в протокол були вписані за нього 1947 голосів. Фальсифікація результатів стала можливою через те, що на цю виборчу дільницю не був допущений жоден спостерігач від В. Ющенка.

Документ 2. З інформації на сайті «Української правди», яка оприлюднила перехоплені співробітниками СБУ телефонні розмови штабу Віктора Януковича

Ці дані свідчать, що в штабі Януковича повністю контролювали хід голосування і підрахунок голосів під час обох турів виборів Президента. За допомогою відкріпних талонів, голосувань на закритих дільницях, за рахунок голосувань на дому команда Януковича планомірно досягла потрібного результату. Знання точної кількості відкріпних талонів, виїзних голосувань та обсяги інших маніпулятивних технологій зіставляли з даними екзит-полів і таким чином заздалегідь знали, який буде отримано результат.

1. 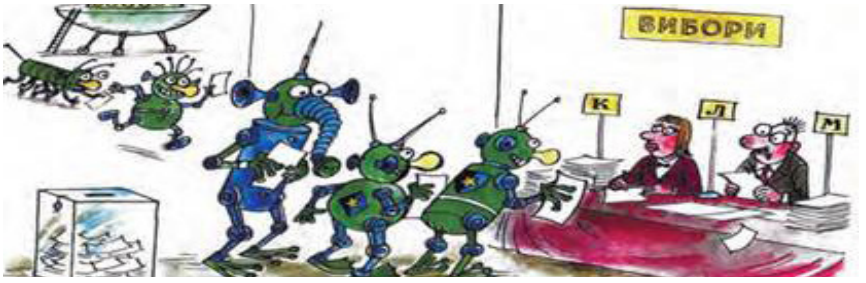

– Ми прибули голосувати за відкріпними талонами.

2.

3.

2. - Шефе! Ми вже обробили двісті відсотків бюлетенів!

3. - Не мели дурниць, це група підтримки одного із претендентів на папаху.

Використовуючи додаткові джерела інформації (відеосюжети, повідомлення інформагентств, фотоджерела, спогади учасників та очевидців тощо) підготуйте презентацію про події Помаранчевої революції та представте її однокласникам. Завдання можна виконувати як одноособово, так і в групі.

Помаранчевий майдан на київському Хрещатику. Грудень 2004 р.

ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ (З 2014 р.)

Роздивіться фотодокументи. Які моменти Революції Гідності вони засвідчують?

На основі фотографій та додаткових джерел підготуйте хронологію подій Революції Гідності. Опишіть події зображені на фотографіях.

1.
2.

1. Мітингувальники на Майдані Незалежності в Києві. Листопад 2013 р.
2. Зачистка Євромайдану силовиками 30 листопада 2013 р.

3.
4.

3. «Ленінопад». Повалення пам'ятника Леніну на Бессарабській площі в Києві
4. «Марш мільйона» — третє віче Революції Гідності, що відбулося в центрі Києва. У демонстрації взяло участь понад мільйон громадян. 8 грудня 2013 р.

5.
6.

5. Початок сутичок на вулиці Грушевського. 19 січня 2014 р.
6. 19 лютого. Штурм Майдану силовиками

На підставі уривків з президентського послання сформулюйте основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Президента П. Порошенка. Доведіть, що Революція Гідності сприяла кристалізації геополітичних пріоритетів України.

Зі щорічного послання Президента П. Порошенка про внутрішнє та зовнішнє становище України Верховній Раді. 20 вересня 2018 р.

1 вересня виповнився рік, як набула чинності Угода про асоціацію з Європейським Союзом. Завтра Україна видає десятимільйонний біометричний паспорт. Це, до речі, відповідь тим, хто намагається применшити значення так важко здобутого безвізового режиму...

Лише інтеграція України до євроатлантичного простору гарантує всім нам і мир, і безпеку, Україні — незалежність, а народу — підвищення рівня життя.

Ми створили армію, що звільнила дві третини території Донбасу, які були окуповані навесні 2014 року. Армію, яка локалізувала конфлікт і міцно тримає оборону на лінії фронту. Нова армія повинна мати сучасну ідеологію. Дерадянізація армії — це нові назви військових частин, нові вітання, нові знаки, нові традиції, нові свята...

У гуманітарній сфері провели декомунізацію. Визнали на державному рівні Армію УНР та Українську повстанську армію як учасниць національно-визвольних змагань. Сформували чітку політику національної пам'яті для зміцнення української ідентичності.

Прочитайте фрагмент джерела. Перед якими труднощами постала українська влада після повалення режиму Януковича? Чому українська армія мала такий низький рівень боєздатності? Які, на вашу думку, мотиви агресивної політики Росії щодо України після перемоги Революції Гідності?

З інтерв'ю О. Турчинова, виконувача обов'язків Президента України з 23 лютого по 7 червня 2014 р.

Після падіння режиму Януковича попередня влада розсипалася, нова ще не сформувалася. Саме в цей час, чудово розуміючи, у якому важкому становищі перебуває Україна, Росія вдерлася в Крим. Вдерлася, розраховуючи на те, що в підсумку проллється кров, і під цим приводом - нібито заради захисту співвітчизників — можна буде ввести війська в континентальну Україну... Маючи таку інформацію, ми докладали максимум зусиль для підготовки до відбиття агресії... Російські війська були сконцентровані вздовж нашого кордону з півночі, сходу і

півдня. Це були потужні угруповання з бронетанковою технікою, артилерією, авіацією і т. п..

Прочитайте фрагмент джерела. Які докази вторгнення збройних сил Російської Федерації на територію України були отримані й задокументовані під час боїв за Іловайськ? Про що свідчить розстріл колон українських військ, які виходили з Іловайська?

Зі звіту Міністерства оборони України з аналізом бойових дій у районі Іловайська після вторгнення російських військ 24-29 серпня 2014 р.

…Була досягнута домовленість керівництва сектора Б з представниками збройних сил РФ про вихід з технікою та зброєю… О 6 ранку до с. Многопілля прибув російський бронетранспортер, де офіцер Повітряно-десантних військ ЗС РФ повідомив начальнику розвідки оперативного командування «Південь», що умови змінені і російська сторона дозволить вихід українських підрозділів за одним маршрутом, без зброї, боєприпасів, бойової та іншої техніки.

Офіцери ЗС РФ неодноразово відтягували час проходу через так званий зелений коридор. Лише потім стало відомо, що цей час був потрібен ЗС РФ для інженерного облаштування засідок, з яких розстріляли наші колони.

Зрештою, російське командування підтвердило вихід сил АТО з зачохленим озброєнням. За цей час підрозділи збройних сил Російської Федерації зайняли вигідні позиції та під час виходу і впритул розстріляли колони українських військ, які виходили з Іловайська.

На основі аналізу фотографій та додаткових джерел інформації відтворіть хід збройної агресії Російської Федерації проти України.

1.

2.

1. «Зелені чоловічки» у Криму
2. Мітинг у Донецьку під гаслами «За єдину Україну», «Донбас — це Україна»

3. *4.*

3. Українські військові під час бою в Іловайську. 26 серпня 2014 р.
4. Донецький аеропорт в грудні 2014 року

5.

5. Башта управління донецького аеропорту в грудні 2014 р.

Прочитайте фрагмент джерела. Чому для України є важливим визнання міжнародною спільнотою РФ як держави-агресора? Чому для припинення агресії Російської Федерації щодо України світові лідери віддають перевагу дипломатичним заходам?

З Постанови Верховної Ради України «Про Звернення до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором»

Попри злагоджені дипломатичні зусилля в Женевському, Нормандському та інших форматах, Росія не виконує своїх зобов'язань щодо дотримання загальновизнаних норм міжнародногоправа та вже досягнутих домовленостей. Так, Крим залишається окупованим, а вимоги демократичної спільноти щодо припинення агресії, постачання зброї, техніки та живої сили терористам ігноруються Кремлем. Добрі наміри залишати

двері відкритими для діалогу з керівництвом Російської Федерації лише провокують нові криваві терористичні акти в Україні.

У зв'язку з цим, беручи до уваги Статут ООН та Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 3314 «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 року, Верховна Рада України визнає Російську Федерацію державою-агресором та закликає міжнародних партнерів України:

- не допустити безкарності винних за злочини проти людяності, вчинені від початку російської агресії проти України…
- визнати Російську Федерацію державою-агресором, що всебічно підтримує тероризм та блокує діяльність Ради Безпеки ООН, чим ставить під загрозу міжнародний мир і безпеку, а так звані «ДНР» і «ЛНР» визнати терористичними організаціями.

Закликаємо міжнародне співтовариство визнати факт агресії проти України, окупації її території і посилити вимоги щодо повернення до міжнародно визнаних кордонів України, запобігши створенню небезпечного прецеденту у вигляді грубого порушення світового порядку та системи безпеки, що склалися після Другої світової війни.

Керівники держав у Мінському палаці незалежності 11 лютого 2015 р. під час переговорів «нормандської четвірки»

Прочитайте фрагмент джерела. Чому для України є важливим невизнання світом окупації Криму? Що дає підстави не визнавати результати «референдуму», проведеного в Криму?

З Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Територіальна цілісність України» 68/262 від 27 березня 2014 р.:

Генеральна Асамблея, знову підтверджуючи першочергове значення Статуту Організації Об'єднаних Націй у справі сприяння утвердженню верховенства права у відносинах між державами, посилаючись на пе-

редбачені у статті 2 Статуту зобов'язання всіх держав утримуватися в їхніх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави і вирішувати свої міжнародні суперечки мирними способами… відзначаючи, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі 16 березня 2014 року, не був санкціонований Україною,

1. підтверджує свою прихильність до суверенітету, політичної незалежності, єдності і територіальної цілісності України в межах її визнаних на міжнародному рівні кордонів…

5. підкреслює, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі 16 березня 2014 року, не маючи законної сили, не може бути основою для будь-якої зміни статусу Автономної Республіки Крим або міста Севастополя;

6. закликає всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати будь-які зміни статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополя на основі вищезгаданого референдуму і утримуватися від будь-яких дій або кроків, які можна було б розуміти як визнання будь-якого таким чином зміненого статусу»

Проаналізуйте фрагмент джерела. Сформулюйте тези про історичне значення ухвалення безвізового режиму для громадян України в країни ЄС. Чому безвізовий режим П. Порошенко визначає як механізм «глибинної внутрішньої європеїзації України»? Наведіть факти, що підтверджують дію цього механізму.

Зі щорічного послання Президента України П. Порошенка про внутрішнє і зовнішнє становище України у Верховній Раді. 20 вересня 2018 р.

1 вересня виповнився рік, як набула чинності Угода про асоціацію з Європейським Союзом. Завтра Україна видає десятимільйонний біометричний паспорт. Це, до речі, відповідь тим, хто, намагаючись применшити значення так важко здобутого безвізового режиму, тоді твердив, що ніби українцям він малоцікавий. 10 мільйонів українців уже отримали біометричні паспорти за цей короткий термін. Для українців відкрито вже майже дві третини країн світу. Ми й надалі будемо розширювати простір свободи руху для громадян України…

Ми нарешті вибралися із лабіринтів багатовекторності. Ледве вискочили зі смертельно небезпечної пастки позаблоковості. І від чотирнадцятого року твердо прямуємо своїм шляхом, і це шлях до Європейського Союзу та НАТО.

Ми з вами зміцнили наш міжнародний авторитет і організували трансатлантичну коаліцію на підтримку України з режимом санкцій проти

країни-агресора — Російської Федерації… Ми з вами підписали і виграли у Кремля дипломатичний бій за ратифікацію Угоди про асоціацію і поглиблену та всеохопну зону вільної торгівлі з Європейським Союзом та почали, нарешті, отримувати від неї перші вагомі результати.

Наша європейська стратегія — це двосторонній рух. Не лише членство України в Євросоюзі, а й глибинна внутрішня європеїзація України.

Стати європейською країною — означає повністю сприйняти європейський дух політичних свобод, чесної конкуренції і рівності можливостей. Це те, що називається порядком відкритого доступу. Країни Європи йшли до нього століттями. Нам цим шляхом треба промчати максимум за десять років.

Прочитайте фрагмент джерела та роздивіться фотографії. Поясніть, як ви розумієте твердження П. Порошенка про те, що «Томос для нас — це фактично ще один акт проголошення незалежності України». Витлумачте гасло на карикатурі. За допомогою яких деталей у ній утілено ідеї з президентської промови?

З промови Президента України Петра Порошенка з нагоди вручення Томосу про автокефалію Православній церкві України

Томос для нас - це фактично ще один акт проголошення незалежності України. Він довершить утвердження самостійності Української держави, укріпить релігійну свободу, міжконфесійний мир. І він посилить права і свободи громадян, особливо тих, які перебували поза спілкуванням із Вселенським православ'ям і яких несправедливо таврували неканонічністю… Крім того, для нас, українців, власна Церква - це гарантія нашої духовної свободи. Це запорука суспільної злагоди. І я як Президент гарантую від імені держави, що Україна поважатиме релігійний вибір і свободу віросповідання кожного громадянина.

1.
2.

1. Підписання Вселенським патріархом Варфоломієм Томосу про автокефалію Православної церкви України. Фанар, храм Св. Георгія
2. Предстоятель Православної церкви України, митрополит Київський і всієї України Епіфаній (праворуч) зі Вселенським патріархом Варфоломієм

На підставі додаткових джерел інформації підготуйте інформацію про особистість та діяльність одного з Президентів України. Наведіть декілька фактів політичного життя в Україні за перебування на посаді обраного Вами діяча. У чому Ви вбачаєте позитивні та негативні результати його президентства? Які факти слугують аргументами для такої оцінки?

1. 2. 3.

1. Леонід Кравчук (1934)
2. Леонід Кучма (1938)
3. Віктор Ющенко (1954)

4. 5. 6.

4. Віктор Янукович (1950)
5. Петро Порошенко (1965)
6. Володимир Зеленський (1978)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Величко С. В. Літопис: У 2-х т. — Т. 1. / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. — К. : Дніпро, 1991. — 371 с.
2. Власов В. С. Історія України : підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ : Генеза, 2015. — 192 с.
3. Власов В. С. Історія України : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ : Генеза, 2016. — 256 с.
4. Власов В. С. Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ : Літера ЛТД, 2017. — 304 с.
5. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (профільний рівень) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. — Київ : Літера ЛТД, 2018. — 304 с.
6. Власов В. С. Кульчицький С. В. Історія України (профільний рівень) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. — Київ : Літера ЛТД, 2019. — 288 с.
7. Гіцевич В. С. Роль політичного анекдоту в повсякденному житті населення Донбасу в 1953-1985 роках. *Історичні і політологічні дослідження.* №4 (54), 2013., С. 197-205.
8. Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів денної форми навчання. — Умань: РВЦ „Софія», 2010. — 268 с.
9. Гриценко А. П. Хрестоматія з історії України. 11 клас. Частина 1. — Х.: Вид. група «Основа», 2011. — 128 с. — (Б-ка журн. «Історія та правознавство». Вип. 8 (92)).
10. Гриценко А. П. Хрестоматія з історії України. 11 клас. Частина ІІ. — Х.: Вид. група «Основа», 2011. — 128 с. — (Б-ка журн. «Історія та правознавство». Вип. 9 (93)).
11. Десятов Д. Л. *Використання історичних анекдотів на уроках історії*: посібник. Харків : Вид. група «Основа», 2010. 128 с. — (Б-ка журн. «Історія та правознавство». Вип. 3 (75)).
12. Документи Богдана Хмельницького / упор. І. Крип'якевич. — К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. — 740 с.
13. Документи російських архівів з історії України [Текст]. Т. 1 : Документи до історії запорозького козацтва 1613—1620 рр. / Канадський інститут українських студій, Центр українських історичних досліджень ім. Петра Яцика, Національна Академія Наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Російська академія наук, Інститут слов»янознавства і

балканістики; упоряд. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря. — Львів : [б. и.], 1998. — 442 с.
14. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. — К. : Наук. думка, 2013. — 1056 с.
15. Історія України : джерельний літопис / За ред. В. І. Червінського, М. І. Обушного. — 2-ге вид. випр. й допов.. — К. : КВІЦ, 2012.
16. Історія України: Хрестоматія / упоряд. В. М. Литвин; відп. ред. В. А. Смолій. НАН України, Інститут історії України. — К. : Наукова думка, 2013. — 1056 с.
17. Історія української культури [Текст] : Збірник матеріалів і документів / за ред.: С. М. Клапчука…Повернення національних святинь. 2000-річчя Різдва Христового [Текст] : В 2-х ч. — К. : Наукова думка, 2001. — 847 с.
18. Король В. Ю. Історія України. Документи. Матеріали : посібник. — Київ: Вид. центр Академія», 2002. — 446, [1] с. : табл. — (Альма-матер).
19. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. — Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2004. — 1024 с.
20. Листи Івана Мазепи / упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. — Т. 2: 1691—1700. — 2010. — 752 с.
21. Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. — К. : Наукова думка, 1971. — 208 с.
22. Макарчук С. А. Джерелознавство історії України: Навч. посібн. — Львів: Світ, 2008. — 512 с.
23. Макарчук С. А. Писемні джерела з історії України : курс лекцій. — Львів: Світ, 1999. — 352 с.
24. Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-Визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 280.
25. Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621—1624 років // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Т. CCXXУ. — Львів, 1993. — С. 316—319.
26. Міронова І. С. Історичне джерелознавство та українська археографія : спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії : навч. посіб. — Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. — 208 с.
27. Мороз І. В. Особливості роботи зі статистичними джерелами на уроках історії в старшій школі. // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2019 рік. Київ: Інститут педагогіки, Педагогічна думка. 2018. С. 136-137. URL: https://lib.iitta.gov.ua/719402/

28. Мороз П. В. Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс) : підруч. для 6-го кл. закладів загальної середньої освіти. Київ : Педагогічна думка, 2019. 224 с.
29. Мороз П. В. Дослідницька діяльність учнів в процесі навчання історії України: методичний посібник.. — К.: Педагогічна думка, 2012. — 128 с.
30. Мороз П. В. Формування вміння працювати з фотографією як самостійним історичним джерелом на уроках історії в старшій школі. Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2019 рік. Київ: Інститут педагогіки, Педагогічна думка. 2018. С. 135 136. URL: https://lib.iitta.gov.ua/719400/
31. Мороз П., Мороз І. Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі: методичний посібник, Київ, Україна: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018.
32. Мороз П. В., Мороз І. В. Вступ до історії : підручник для 5-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Педагогічна думка, 2018. 175 с.
33. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. — Львів: світ, 2011. — 440 с.; факсиміле.
34. Переяславська рада: очима істориків, мовою документів // упоряд., авт. передм. О. В. Гуржій, Т. В. Чухліб. — К. : Україна, 2003. — 432 с.
35. Повість минулих літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. — К. : Рад. письменник, 1990. — 558 с.
36. Селянський рух на Україні (середина XVIII — перша чверть XIX ст.): Збірник документів і матеріалів. — К. : Наукова думка, 1978. — 534 с.
37. Селянський рух на Україні. 1569—1647 рр.: Збірник документів і матеріалів / упоряд. Г. В. Боряк, К. А. Вислобоков, Т. Ю. Гирич, Є. М. Гуменюк, Л. Я. Демченко, У. Я. Єдлінська, В. М. Кравченко, М. Г. Крикун, О. А. Купчинський, Д. І. Луців, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. — К., 1993. — 534 с.
38. Січинський В. Чужинці про Україну. — Львів : Слово, 1991. — 94 с.
39. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції [Текст]. — К. : Т-во «Знання», 1993. — 192 с.
40. Українська суспільно-політична думка. Переклади текстів XVI—XVII ст. // Ізборнік / [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://litopys.org.ua/suspil/sus14.htm
41. Універсали Івана Мазепи. 1687—1709. Книга друга / упоряд. Іван Бутич. — К., 2006. — 800 с.
42. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687) / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. — Київ-Львів, 2004. — 1088 с.

43. Хрестоматія з історії держави і права України [Текст] : навч. посіб. для студ. юрид. вузів і ф-тів : У 2-х т. Т. 1. З найдавніших часівдо початку XX ст. / за ред. В. Д. Гончаренка ; [уклад.: В. Д. Гончаренко, А Й. Рогожин, О. Д. Святоцький]. — К. : Ін Юре, 1997. — 463 с.
44. Хрестоматія з історії України для студентів вузів / [укладачі: Б. І. Білик, Л. В. Дячук, Я. С. Калакура та ін.]. — К. : ІСДО, 1993. — 376 с.
45. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / упоряд. Т. Гошко. — Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2011. — 688 с.
46. Хрестоматія з історії України. 10 клас. Частина 1 / упоряд. А. П. Гриценко. — Х. : Вид. група «Основа», 2013. — 127 [1] с. — (Б-ка журн. «Історія та правознавство». Вип. 04 (112)).
47. Хрестоматія з історії України. 10 клас. Частина 2 / упоряд. А. П. Гриценко. — Х. : Вид. група «Основа», 2013. — 128 с. — (Б-ка журн. «Історія та правознавство ». Вип. 5 (113)).
48. Хрестоматія з історії України. 7 клас / упоряд. А. П. Гриценко. — Х. : Вид. група «Основа», 2015. — 109 [3] с. — (Б-ка журн. «Історія та правознавство ». Вип. 7 (139)).
49. Хрестоматія з історії України. 8 клас. Частина 1 / упоряд. А. П. Гриценко. — Х. : Вид. група «Основа», 2016. — 95 [1] с. — (Б-ка журн. «Історія та правознавство». Вип. 12 (156)).
50. Хрестоматія з історії України. 8 клас. Частина 2 / упоряд. А. П. Гриценко. — Харків : Вид. група «Основа», 2017. — 108 [4] с. — (Б-ка журн. «Історія та правознавство». Вип. 1 (157)).
51. Хрестоматія з історії України. Практичний довідник / Уклад. В. В. Воропаєва. — Х. : ФОП Співак В.Л., 2010. — 464 с.
52. Хрестоматія з історії Української РСР : посібник для вчителя / упоряд.: О. А. Бевзо, М. М. Лисенко, Д. І. Мишко та ін.; за ред. І. О. Гуржія. — Т. 1: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. — К. : Радянська школа, 1959. — 747 с.
53. Яременко М. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посіб. для студ. істор. спеціальностей. — К.: Аграр Медіа Груп, 2010. — 197 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Мороз Петро Володимирович
Мороз Ірина Володимирівна
Власов Віталій Сергійович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ДЖЕРЕЛАХ

Практикум

Обкладинка — Лук'яненко Л.
Верстка — Коломієць А.

(Електронне видання)
Обсяг вид. 35,25 авт. арк.

Віддруковано у ТОВ "КОНВІ ПРІНТ".
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №6115, від 29.03.2018 р.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12,
тел. +38 044 332-84-73.